

N. Iorga

SCRIBERI ISTORICE

★

Lyceum

N. Iorga

SCRIVERI ISTORICE

Vol. I

Desenul copertei de MAGDA BÎRSAN

Lyceum

N. Iorga

SCRIERI ISTORICE

Vol. I

Ediție îngrijită
și tabel cronologic
de BARBU THEODORESCU

Studiu introductiv
de AURELIAN SACERDOȚEANU

Editura Albatros

INTRODUCERE

„Iorga“ nu este un nume de alintare pentru un om excepțional, ci, pentru mine, pentru contemporanii săi și desigur pentru poporul român, pentru omenirea toată, este numele unui titan teluric, al unui vulcan în continuă erupție, cu piscuri greu accesibile și neexploatate încă. Un fenomen al naturii.

„A fost un istoric român“, vor spune unii, „a fost un mare istoric român“, vor observa alții. În realitate Nicolae Iorga a fost un tehnic, un artist al tuturor muzelor, un cetățean al omenirii, căci în toate a strălucit minunat. De aceea viața lui închinată omului și opera sa multilaterală, dedicată înțelegerii faptelor omenești, greu pot fi cuprinse astăzi de o altă minte omenească, oricât de polivalentă ar fi ea.

Și tocmai fiindcă sîntern în fața unui om fenomenal și a operei lui ieșită prin energii supranaturale, apropierea trebuie făcută treptat cu prudență și înțelegere. O astfel de treaptă, prin prezentarea materiei însăși, este și antologia de față, selecție dificilă din cel mai vast teren cultivat de Nicolae Iorga: istoria universală și istoria patriei. Iar paginile de față vor să fie doar o încercare de prologus: o introducere la istoria universală și istoria românilor în opera lui N. Iorga. Aceste două noțiuni majore și complexe, istoria universală și istoria patriei, sînt inseparabile în concepția istorică a lui N. Iorga. Ori de cîte ori are ocazia, și aceste ocazii sînt numeroase, să încrusteze o pagină de istorie românească în istoria universală o face cu deplină mulțumire, după cum și istoria românească este încadrată în istoria universală ca o necesitate absolută a bunei înțelegeri a vieții istorice. Acest fapt li dă o deosebită satisfacție morală.

Viata lui Nicolae Iorga a fost dinamică și lucidă. Uneori a fost și un vulcan în continuă erupție, zvrîlind stînci și revărsînd foc. Dar fapta lui creatoare, pe cît de românească pe atît de umanistă, totdeauna a fost pusă în slujba tuturor. I se cade dar o apologie. Orice ironie ar fi un sacrilegiu care ofensează, nu piscurile vulcanului pe care nu le mai poate escalada nimeni, ci neamul omenesc întreg.

Ca orice viață, viața lui Iorga se înscrie între două date: naștere și moarte (5 iunie 1871—27 noiembrie 1940). Ea nu este însă ca oricare altă viață umană, ci cuprinde o copilărie tristă, o adolescență severă cu maturitate precoce și o jumătate de secol în cel mai ilustru vagabondaj științific, nelipsind din nici un sector al zbuciumului intelectual, politic și moral¹. În parte, pînă acum, ea a fost cuprinsă în propria sa descriere² și în numeroase elogii, amintiri și studii care i-au fost închinete în timpul vieții lui pămîntești, și mai ales în timpul trăirii fără sfîrșit după moarte³. Ca atare, asupra acestei chestiuni, nu este necesar să mai stăruim.

¹ Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga*, Editura Tineretului, 1968, (col. *Oameni de seamă*), unde este prezentat esențialul vieții.

² N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost. Orizonturile mele*. 3 vol, București, 1934, cu subtitlurile: I *Copilărie și tinerețe*; II *Luptă*; III *Spre înseninare*.

³ Întîi au fost panegiricele de înaltă ținută etică rostite la Institutul Franței de Mario Roques și în Statele Unite ale Americii de Henry Focillon, în decembrie 1940 (*Magazin istoric*, II, 4, 1968, p. 10—15). Apoi în țară: N. Bănescu, *N. Iorga: Elogiu academic*, București, 1941 (*Anal. Acad. Tom. Mem. Sect. Ist*, seria III, tomul XXIII). Rostit la 15 mai 1941. Aurelian Sacerdoțeanu, *Nicolae Iorga, 5/17 iunie 1871—27 noiembrie 1940*, *Revista arhivelor*, IV, 2 (1941), p. 205—213. Scris la 17 iunie 1941. Gh. I Brătianu, *Nicolae Iorga (Trei cuvîntări)*, Buc., 1944 (Institutul de istorie universală „N. Iorga“). Rostite la 6 dec. 1941 și 1942 și la 26 mai 1943 (discurs de recepție la Academia Română). Cf. și Titu Georgescu, *Nicolae Iorga împotriva hitlerismului*, Buc., Edit. Științifică, 1966, p. 119—129.

Totuși, ca să ne explicăm conținutul operei, este bine să ne gândim puțin la formarea științifică a lui Nicolae Iorga. Ea are loc într-o vreme când luptau pentru înțietate mai multe curente filozofice la care au aderat și istoricii: pozitivismul lui Auguste Comte (1798—1853) cu dinamica socială unită cu umanitarismul, rasismul lui Gobineau (1816—1882), exaltat de supraomul lui Nietzsche (1844—1900) și realismul lui Taine (1828—1893) ca și istoria civilizației a lui Buckle (1821—1862). Nu lipsea nici materialismul lui Karl Marx (1817—1883). Dacă atunci sub forma marxistă, concepția despre viață și societate era tratată mai mult sub o conspirație a tăcerii, prin socialism ea câștiga tot mai mulți aderenți și forma obiect de studiu și discuții pentru tineretul de pretutindeni.

Dar tot în această vreme se înfruntau în Europa, în ce privește studiul istoriei, și două curente aparent opuse, în realitate completându-se unul pe altul. E vorba de școala germană creatoare a seminarului în învățămîntul universitar, care își vădește activitatea printr-un hipercriticism al izvoarelor istorice și nedepărtare de litera lor, sau cum s-a spus „a erudiției pure“, și școala franceză dispusă pentru interpretarea lor literară.

Între asemenea curente foarte tînărul Iorga a ales socialismul. Acesta i-a dat acea nesfîrșită iubire pentru om și i-a creat premisele umanismului său pentru toată viața. În acest context interpretarea istoriei pentru el a fost dialectică. Izvorul istoric era numai un pretext de interpretare pînă ce un alt izvor putea să schimbe vizuala interpretării. Și pot fi atît de multe încă necunoscute sau care i-au scăpat istoricului atunci cînd și-a făcut o anumită părere. Acestea impun „rectificări“ și „revizui“.

„O scrisoare a cuiva descoperită într-un fund de saltar poate schimba tot sensul unei probleme politice“, zice el la sfîrșitul vieții¹. Totodată mai precizează: „De cînd urmăresc gîndul de a scrie o a doua istorie universală, pentru care am o serie de lucrări premergătoare, eu cetesc aproape tot ce-mi trece pe supt ochi, și astfel îmi dau seama poate mai

¹ N. Iorga, *Îndreptări noi în concepția epocii contemporane*, București, 1940, p. 25.

bine decât alții, cari nu lucrează neconținut la înnoirea istoriei, de câte lucruri noi apar¹. Se vede cât se poate de limpede caracterul dinamic și transformator în istorie.

Opera lui Nicolae Iorga este rezultatul unei munci titanice, multilaterale și fecunde, variat colorată și uneori aparent contradictorie, arhicunoscută sau mai puțin știută². Este o datorie a noastră, a tuturor să fie studiată și onest prezentată în cadrul epocii în care s-a format ctitorul ei și al ideilor vehiculate în timpul vieții acestuia.

Nu este departament, sector sau compartiment de preocupare omenească în gândire și tehnică, de aspirații și luptă, de biruinți și înfrângeri, de bucurie și amar, pentru care Iorga să nu-și fi manifestat interesul și să nu-i fi căutat explicația firească. Drept urmare au apărut în mod normal mai întâi culegeri de izvoare istorice, singurele care te pot pune în legătură directă cu viața celor care, voit sau involuntar, au lăsat aceste urme sau resturi, dovezi ale existenței lor, „fărîme de viață“ cum le va spune el adeseori. Interesul lui se îndrepta în mod egal către mărturiile despre istoria românilor ca și despre istoria universală.

Această aplecare asupra izvoarelor istorice, mai ales a celor inedite, a făcut pe tînărul Iorga, plecat în străinătate pentru aprofundarea studiilor de filologie clasică, să treacă la cercetările istorice bazate pe documente încă acoperite de colbul arhivelor. Acum a avut și revelația că nu trebuia să pornească de la istoria altora, mai bine știută, ci de la istoria a lor săi ori prea puțin cunoscută, ori rău înțeleasă în ce privește sufletul și cultura. În modul acesta relua firul de tors istoria

¹ N. Iorga, *Îndreptări noi în concepția epocii contemporane*, p. 22.

² Încă nu știm bine tot ce a scris N. Iorga deși există bibliografiile uriașe: Barbu Theodorescu, *Bibliografia istorică și literară a lui N. Iorga. 1890—1934*, București, 1935, cu 5614 numere. Idem, *Bibliografia politică, socială și economică a lui N. Iorga. 1890—1934*, București, 1937, cu numerele 5615-13682. Aurelian Sacerdoțeanu, *Opera lui N. Iorga. 1934—1941*, *Revista arhivelor*, IV, 2 (1941), p. 410—437, cu 412 numere. Și este departe de a fi completă. Se impune o reluare și reordonare.

început de Gheorghe Șincai, Mihail Kogălniceanu și Nicolae Bălcescu.

Pe aceste culegeri de izvoare se întemeiază nepuizabila serie de studii și note care pun în lumină numeroase „mărunișuri” istorice, revizuiesc date greșite și îndreaptă păreri învechite sau rău cunoscute. Sprijinite pe o acribie informativă uluitoare prezentată într-o logică ce părea tuturor imutabilă, acestea devin concluzii atât de evidente încît îndată sînt adoptate de toți. Prin acestea B. P. Hasdeu nu a avut un continuator mai de preț și mai genial decît Iorga.

De aici a trecut la micromonografii: oameni și valori spirituale. De fiecare dată a pus în lumină ceea ce este mai adînc, ceea ce deosebește și ce este demn să fie istorie.

Apoi a făcut un pas mai lărgit trecînd la personalități complexe și la așezăminte de cultură și artă. În unele a văzut jertfirea de sine pentru semenii lor, iar în altele drumul de jertfă al anonimilor trăitori în comunitatea celor ce urmau aceluiași crez. În mod firesc ele își caută corespondenți în istoria universală spre a fi explicate sau spre a le găsi originalitatea. Cîmpul de investigație al lui Iorga tinde către aceasta.

Figurile proeminente au căpătat profil de istorie națională căreia îi servesc de piloni uriași, iar așezămintele devin esența vieții istorice proprii. Adîncirea problematicei acestora este solicitată insistent și ea depășește hotarele țării și viața istorică a unui singur popor.

Astfel, după numeroase cercetări parțiale trecerea la marile sinteze a venit de la sine atît în istoria universală, cît și pentru istoria noastră. Amîndouă și-au găsit în Iorga interpretul cel mai original și cel mai uman.

Încheiem această sumară expunere amintind că toate au pornit de la poezie și în mare parte sînt poeme. Scrisul lui Iorga a început prin a cultiva această muză, iar ultima zi a vieții a încheiat-o cu versurile prevestitoare din Bradul. Și pentru istorie el a revendicat dreptul de a o socoti o artă poetică. În prima sa lecție de deschidere la Universitate amintea dorința lui Lucian, ca istoricul să fie un „poet pedestru”,

iar prefața ultimelor sale pagini de istorie universală se încheia optativ: „Aș fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent «poetic», pentru a fi mai aproape de adevăr“.

Era aceasta o indicație pentru istorici să nu facă din istorie o expunere seacă și golită de sentimente, sau mărturisirea unei păreri de rău că n-a putut realiza totul așa cum dorea?

★

Este cunoscut faptul că asupra operei lui Nicolae Iorga și a conținutului ei de idei s-au făcut expuneri, nu rareori contradictorii și uneori puternic vehemente, iar mai adesea laudative. Variația impresiilor în sine este firească și cel ce primește critica, pozitivă sau negativă, atîta timp cît este în viață nu se tulbură. „Cînd ești criticat sau dat la o parte pentru gîndirea ta nu e rost să te superi și nici să te descurajezi“ ,ne învață el postum¹. Rămîne deci credincios și stăpîn pe dreptatea sa. În cazul de față cauzele care au provocat discuția negativă au putut fi deosebite, dar numai arareori justificate. Nu este locul să reluăm aici acest proces, care nu este numai un proces de știință, ci și de conștiință. Ținem să precizăm numai faptul că pe de o parte unii din critici au privit această vastă operă cu lupa, moleculă cu moleculă, și niciodată în ansamblul ei de teze și sinteze, iar pe de alta n-au văzut în ea firul călăuzitor, totdeauna același, valoarea morală a istoriei în general și a istoriei naționale în contextul istoriei universale. Alții însă, care au întîmpinat greutăți în lectură, au decretat că nu e istorie acolo unde de fapt nu este decît istorie lucidă, uneori exprimată în metafore poetice. Iorga în adevăr a făcut din istorie un poem uman.

Mai interesante și de ținut în seamă, pentru ceea ce se recunoaște, pentru ceea ce se contestă, pentru ceea ce nu se înțelege, sînt chibzuitele prezentări de noi ediții, deși în concret acestea se referă mai mult la profilul textelor reproduse: lite-

¹ N. Iorga, *Materiale pentru o istoriologie umană*. Fragmente inedite publicate de Liliana N. Iorga. Cuvînt înainte de D.M. Pippidi, București, Editura Acad. R.S.R., 1968, p. 4.

ratură și istorie literară¹, artă², figuri istorice³ și filozofie a istoriei⁴. Mai puțin a fost îndreptată atenția către istoria în sine și gândirea istorică a celui mai mare istoric al tuturor timpurilor⁵. Cred că pentru mulți dintre aceștia se potrivește

¹ N. Iorga, *Pagini alse*, Antologie și studiu introductiv de M. Berza, 2 vol., Editura pentru literatură 1965. *Studiul introductiv* (I p. V—LIX) se referă la mai multe aspecte ale operei lui Iorga stăruind în mod deosebit asupra artei, artei literare și ideilor politice și sociale desprinse din ea. Idem, *Cugetări*, Ediție îngrijită și prefațată de Barbu Theodorescu, Editura Tineretului [1968], „Prefața“ e *Cuvînt introductiv* (p. 5—10). Idem, *Pagini de tinerețe*, ediție alcătuită, prefață și bibliografie de Barbu Theodorescu, 2 vol., Editura pentru literatură, 1968 (Studii și documente). (*Introducerea*, p. V—XXXIII). Idem, *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, ediție îngrijită, note și prefață de Alexandru Dușu, 3 vol., Buc., Editura pentru Literatura universală, 1968 (*Studiul introductiv*, p. V—XXXV).

² Nicolae Iorga, *Scrieri despre artă*, Antologie și prefață de Barbu Theodorescu, București, Editura Meridiane, 1968 (*Prefața*, p. 5—19).

³ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, Editura pentru literatură, 1966 (*Cuvînt înainte* de M. Berza, p. 1—4). Titlul este după coperta ediției din 1904, care însă pe pagina de titlu suna: *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*. Idem, *Oameni cari au fost*, ediție îngrijită, prefață și note de Ion Roman, 2 vol., Edit. pentru literatură, 1967 (Biblioteca pentru toți, nr. 368—369). „Prefața“ însă are titlul: *Un profesor și scriitor: N. Iorga* (I, p. V—XLI). Idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ediție îngrijită de: N. Gheran și V. Iova, Editura militară 1968 (Drept introducere: Barbu Theodorescu, *Povestea acestei cărți*, p. V—XXIII). Adăugăm la această poveste faptul că *Introducerea* și patru capitole au apărut în *Convorbiri literare*, vol. 36—37 (1902—1903). Acestea revizuite și continuate au apărut în volum în 1935, când, spune el, „cred că a venit vremea să duc pînă la capăt, în zile mari, dar grele, după împlinirea miraculoasă a visului, ceea ce acum peste treizeci de ani începusem“.

⁴ N. Iorga, *Materiale pentru o istoriologie umană*, 1968.

⁵ Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, *Studii*, XVIII (1965), nr. 6, p. 1261—1274. În acest număr din *Studii* sînt și alte studii închinare lui Iorga.

apoftegma lui Iorga: „Criticul e uneori un grădinar care se îngrijește ca arborii să nu crească prea sus.“

Toți truditarii care au repus în circulație atâtea pagini din vibranta operă a lui N. Iorga, în culegeri complexe sau în fragmente dintr-o operă sau altu, ba chiar și în reeditări de opere în întregimea lor, au avut de înfruntat greutăți greu de trecut. Și au mărturisit-o cu toată sinceritatea omului de știință, conștient de răspunderea morală ce-și asumau față de viitorul cititor: imaginea lui Iorga nu trebuie să fie deformată. Dar toți și-au dat iarăși seama că pînă la fixarea pe retină a imaginii exacte despre Iorga trebuie, pe lângă o muncă de benedictin, și o familiarizare de adîncime, sau măcar enciclopedică, cu conținutul de idei și fapte al operei acestui creator tumultuos. Și iarăși toți conglăsuiesc despre necesitatea unei colaborări nu numai pe ansamblu, ci chiar și în cadrul unor teme precise, limitate. Dovadă că Iorga nu poate fi nici cunoscut, nici înțeles, nici interpretat fără prezența unor numeroase propedeutici. Fundamental este ca, în opera sa gigantică, să se pună în lumină constantele gândirii sale în coordonarea lor logică. Acestea se pot rezuma: „omul“ ca individ în „masa“ din care face parte, „viața“ lui înțeleasă în „mediul“ fidel reconstituit, și peste om și viață, un aprins dor de „libertate“.

II

Cînd foarte tînărul profesor de istorie universală la Universitatea din București își începea cursul la 1 noiembrie 1894, dădea studenților săi această definiție: „Istoria e expunerea sistematică, fără scopuri străine de dînsa, a faptelor de orice natură, dobîndite metodic, prin care s-a manifestat, indiferent de timp și loc, activitatea omenirii“¹

¹ N. Iorga, *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*. Lecție de deschidere, București (1894), p. 5. Reprodușă apoi în culegerea *Generalități cu privire la studiile istorice*, în toate edițiile. În ed. III-a București, 1944, definiția este la p. 10.

Mai târziu va vorbi și despre necesitatea cunoștințelor istorice. În diferite împrejurări și către auditori deosebiți a avut prilejul să o spună, uneori răspicat, alteori sub impulsul unor pasiuni evidente. Niciodată nu a făcut-o mai clar și mai sintetic decât în manșeta celei dintâi lecții ținută la Școala de Război: „Istoria nu dă rețete pentru viața practică. Ea prefăce sufletele celor ce se pătrund de învățămintele ei. Ea dă simțul realității lucrurilor și ajută cu judecăți drepte. Ea privește azi pe oricine, căci oricine participă la viața publică și o determină”¹. Și mai departe, pentru istoria universală, adăuga: „e necesar să pătrundă azi în sufletul fiecărui om, pentru a crea acea conștiință a relativității istorice care este de cel mai mare preț ca să nu rătăcim luîndu-ne după alte vremuri care au cugetat și simțit altfel; ca să nu falsificăm faptele altei lumi, care, ea, avea altă alcătuire sufletească și nu se supunea motivelor la care ne supunem noi”².

Istoric de larg orizont, Iorga, pentru atingerea scopului propus, și-a consolidat sistemul de gândire istorică pe o seamă de coordonate, de permanențe istorice, care fac din opera sa cea mai umană dintre științe. Mai întîi se cere istoricului dobîndirea unui cît mai larg orizont de cunoștințe „cîte să-i permită a vedea același lucru din toate laturile și potrivit cu toate psihologiile de masă sau individuale, care au contribuit la alcătuirea”³ unui fapt, și care fac posibilă cunoașterea lumii „cu toată mărimea, greutatea, complicația și strălucirea ei”⁴. În același timp însă „lecțiile acestea au și un scop moral, aș zice, acela de a arăta că viața omenească, pe cît poate fi de demoralizantă atunci cînd se privește în proporții restrînse, pe atît de mult moralizează cînd se observă în pro-

¹ N. Iorga, *Chestiunea Rinului (Istorie a Europei apusene în legătură cu această chestie)*. Lecții ținute la Școala de Război. Tipărite după notele stenografice ale d-lui H. Stahl, pentru folosul elevilor săi, Vălenii de Munte, 1912, p. 1.

² Idem, p. 5.

³ N. Iorga, *Adevăr și greșeală în scrierea istoriei*. Lecție de deschidere la Universitatea din București (nov. 1935), *Generalități*, p. 210.

⁴ Idem, *Ideile în istoria universală*. Lecție de deschidere la Universitatea din București (nov. 1901), *Generalități*, p. 76.

porții vaste. Proporțiile vaste lasă totdeauna a se vedea biruința muncii și organizației omenești mai presus chiar de calitatea pământului pe care îl locuiește un popor și decât însușirile lui de rasă¹.

Ca să ajungă aici trebuie pornit de la izvoare. Dar acestea dau numai icoane răzlețe și obligă pe istoric la o „reconstituire totală și la o reintegrare a vieții trecute pe care izvoarele o dau numai în icoane răzlețe“ ținând seama numai și numai de adevăr, căci nici o „conștiință nu poate să aibă respect pentru acela care spune lucruri despre care nu e cu desăvîrșire convins“. De asemenea, dacă istoria se limitează numai la șapte mărunte, ea poate ajunge „o primejdie pentru spiritul uman“². În consecință, izvoarele sînt esențiale în scrierea istoriei. Dar ele trebuie privite critic și conținutul lor selectat. În această privință Iorga își impune acest criteriu: „A repeta, cu toată dorința de a vă fi plăcut, nu pot; a spune lucruri de care nu sînt convins, tot așa de puțin; a vorbi despre fapte pe care nu le-am străbătut, cît de puțin; în însuși izvorul, lor, deci a lua, pur și simplu, din gura învățaților... ceea ce scriu... n-aș putea, și cu atît mai mult a împrumuta de la detailiști în materie de știință“³.

Iorga totdeauna a fost de părere că în istoria universală nu trebuie să primeze cunoștințele fără îndoială necesare și ele, ci, în rîndul întii „ceea ce se desface din aceste cunoștințe“ și anume „elementul sufletesc“, „elementul moral“ și „anume adevăruri mari, esențiale, care răsar din cercetarea unor oarecare părți din istoria lumii, din istoria deosebitelor popoare care au avut un rost pe lume“. Datele și faptele strînse laolaltă „nu plătesc nimic prin ele însele“ obligația fiind să le

¹ Idem, *Christiunea Mării Mediterane. Istorie a Europei de miazăzi, în legătură cu această chestie. Lecții ținute la Școala de Război. Tipărite după notele stenografice ale d-lui II. Stahl, pentru folosul elevilor săi, Vălenii de Munte, 1914* (Studii și documente cu privire la istoria românilor. Vol. XXVIII), p. 4.

² Idem, *Nevoia înviorării cunoștințelor istorice. Conferință ținută la Casa Școalelor* (1912), *Generalități*, p. 102, 104 și 113.

³ N. Iorga, *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, București, 1916, p. 1.

află „cugetarea morală“. În esență însă istoria universală impune „familiarizarea cu cunoașterea factorilor permanenți din istoria popoarelor, prin care poate ieși jumătate din prevederea împrejurărilor ce vor veni“¹. Nu e vorba de o profetizare, dar el ca istoric poate atrage atenția că „o națiune care a căzut prin păcatele conducătorilor ei, și care și-a păstrat tot patrimoniul ei moral, care nu numără nici un trădător afară de trădătorii aparenti, cei mai periculoși dușmanului pe care-l servesc, națiunea aceasta merită fără îndoială considerația lumii“².

Din toate acestea reiese lupta lui Iorga pentru a demonstra umanismul istoriei, cultura populară ca factor de inspirație în creația artistică și literară, patriotismul tenace ca suport al unității naționale și al înfrățirii omenirii și, ca imperativ absolut, necesitatea de culturalizare a maselor. În toate acțiunile sale dominantă rămâne o nețărmurită iubire pentru popor, creatorul tuturor bunurilor morale, culturale și materiale ale națiunii și prin extindere în mod necesar ale omenirii.

Acest spirit uman îl caută Iorga pretutindeni, pe el îl cercetează sub toate aspectele și prin el vede „unitatea absolută a vieții omenești, în orice margine de spațiu și de timp“³, unitate care trebuie să ducă la formarea unei societăți solidare „dacă vrea să trăiască“⁴. În sfârșit „importanță au în istorie două lucruri: s-o înțelegi ca dezvoltare, și să înțelegi, să judeci, să iubești sau să condamni sufletește pe aceia cari au jucat un rol în istorie; să-i tratezi ca oameni vii, pe cari i-ai întâlnit înaintea ta, ai avut a face cu ei, i-ai lăudat, i-ai osîndit; să-i auzi vorbind și să-i vezi mergînd“⁵. Peste toate acestea

¹ N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istoria Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*. Lecții ținute la Școala de Război. Tipărite după notele stenografice ale d-lui H. Stahl, pentru folosul elevilor săi, Vălenii de Munte, 1913 (*St. și doc.*, vol. XXVI), p. 4.

² Idem, *Chestiunea Rinului*, p. 8.

³ N. Iorga, *Cuvîntare la deschiderea Institutului pentru studiul istoriei universale (1 aprilie 1937)*, București, 1937, *Generalități*, p. 216.

⁴ Idem, *Ce înseamnă astăzi concepția istorică*. Lecție de deschidere la Universitatea din București (31 octombrie 1938), *Generalități*, p. 260.

⁵ Idem, *Sensul învățămîntului istoriei*, *Generalități*, p. 307.

„mare meșter ar fi acela care ar izbuti pe baza faptelor să reconstituie ideile!“¹

Incheiem aici expunerea constantelor generale ale gândirii lui N. Iorga.

III

La 23 de ani Iorga era profesor de istorie universală la Universitatea din București. Era o uimire pentru toți și o întrebare. Va face el acolo istorie universală sau nu, va vorbi studenților săi documentat și sec, grav sau fluid, la fel despre Justinian sau Carol cel Mare, despre războaiele husite sau cele antiotomane, ori despre invazii și revoluții așa cum stătea scris în cărțile altora și ale profesorilor săi, sau nu? Nu! Iorga a văzut că datoria lui era să dea fiecăruia ce este al lui, dar și poporul în mijlocul căruia apăruse avea dreptul să fie făcut părtaș la această uriașă frământare umană care este „istoria“. Și a integrat istoria română în istoria universală. Și către istoria universală se îndreaptă cugetarea sa văzută în ansamblu printr-o prismă proprie: „Istoria universală se poate înțelege sub un singur raport: istoria culturii universale“². Totuși aceasta are multe laturi.

Iorga și-a motivat adesea acest mod de a vedea istoria universală prin prisma permanențelor istorice. O dată a explicat acest lucru studenților săi cu mai multă claritate. „În istoria universală — zice el — sînt o sumedenie de lucruri care se pot spune, o sumedenie de lucruri care te pot ispiti să le spui: frumoase, interesante pentru tine, mai ales dacă sînt fructul cercetărilor tale particulare. Între lucrurile acestea trebuie însă făcută o alegere, și am căutat să se unească o oarecare noutate pentru mine cu folosul pentru d-voastră.

¹ Idem, *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, ed. a 2-a, București, 1924, p. 6.

² N. Iorga, *Observații ale unui specialist asupra istoriei antice*, p. 17. Cp. și Idem, *Trei lecții de istorie despre însemnătatea românilor în istoria universală*, Vălenii de Munte, 1912.

Prin urmare, îmbrățișînd cu privirea, în fuca e an, întregul cîmp al istoriei universale, îmi aleg în fiecare an alt punct de vedere. În anul trecut, prin chestiunea Rinului am văzut istoria universală de acolo, anul acesta, prin chestiunea Dunării, vom vedea iarăși istoria universală, dar de dincoace, de la noi de acasă. Natural că, schimbîndu-se punctul de vedere o să vedeți unele lucruri care înainte nu se vedeau, ori altele, care se vedeau mai rău, o să le vedeți mai bine, pe cînd cele care atunci se vedeau mai bine, o să le vedeți mai puțin clar acuma.¹ Cu alte cuvinte, de fiecare dată fascicoul de lumină se îndreaptă asupra unor anumite date și fapte. Toate acestea luate împreună întruchipează însăși istoria universală în ce are ea mai caracteristic, mai permanent. Mai tirziu acestea vor fi concretizate în pămînt, rasă și idee².

Preocupat continuu să afle ce este „mai esențial în lumea faptelor”³ Iorga a înțeles că trebuie să treacă la lucrări de sinteză. Începutul îl făcuse mai înainte⁴, dar mărturisirea directă apare acum: „Acest lucru m-a îndemnat să încep studii care vor dura mai mulți ani de studii, fiind pentru mine o pregătire cu privire la acea istorie universală pe care cred că aș putea s-o scriu inspirat de alte idei decît cele obișnuite și avînd, în orice caz, un alt plan decît planul cu care se scriu de obicei acele întreprinderi de librărie ori testamente de profesori care s-au consacrat în tot timpul vieții lor acestei materii”⁵.

¹ N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, p. 3.

² Idem, *Permanențele istoriei*. Comunicare ținută la Congresul Internațional de istorie din Zürich (septembrie 1938), *Generalități*, p. 237.

³ Idem, *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, p. 7.

⁴ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*. (*Istorie a Europei apusene în legătură cu această chestie*), Vălenii de Munte, 1912, p. 272. Idem, *Chestiunea Dunării*, Vălenii de Munte, 1913, p. 252. Idem, *Chestiunea Mării Mediterane*, Vălenii de Munte, 1914, p. 264. Idem, *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, București, 1916, p. 215.

⁵ N. Iorga, *Cărți reprezentative în viața omenirii*, I, p. 7. Lecție ținută probabil la 1 noiembrie 1915.

În modul acesta Nicolae Iorga a făcut cea mai complexă și explicativă istorie universală, inclusiv cu numeroase date și fapte, dar nu în modul obișnuit al tratatelor, ci pornind de la o temă anumită¹. Uneori alegerea temei pare arbitrară și unora nu le spune prea mult. Dar tocmai acestea, după părerea mea, sînt mai vii, mai pline de vervă și de gîndire, mai spontane cu toată rigurozitatea lor științifică². După aceea le va numi chiar prolegomene la o istorie universală³. În aceeași categorie intră și preocupările de istoria literaturilor romanice și a artei⁴.

¹ Cum sînt chestiunile amintite în notele precedente 4 și 5 p. 17, la care se mai adaugă: *Chestia oceanelor. Lecții făcute la Școala de Război*, București, 1919.

² Ca de exemplu: *Cărți reprezentative în viața omenirii*, Vol. I—V, București, Editura Casei Școalelor, 1916—1935. „Întîia ediție a volumului I, a fost distrusă, afară de cîteva exemplare, la prădarea tipografiei din Vălenii de Munte de către ocupanții germani. Aceasta explică și scuzează retipărirea“, spune o notă la ediția a doua din 1924, p. 312. La primul volum se spune: „După note stenografiate“ însă toate au fost lecții.

³ N. Iorga, *Cugetare și faptă germană. Zece lecții făcute la Iași*, Iași 1918. (*Prolegomene la istoria universală*). Ediția a II-a, București 1938 (Institutul de istorie universală). Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac. Zece lecții făcute la Iași*, Iași 1918. (*Prolegomene la o istorie universală*). Ediția a II-a, București, 1938 (Institutul de istorie universală). Idem, *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei. Lecții făcute la Școala de Război*, 3 vol., București, 1921—1922. Idem, *Elementele de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*, 3 vol., Buc., 1921—1922 (Cuprinde: I. *Papi și împărați*. II. *State și dinastii*. III. *Revoluții politice și întregiri naționale*).

⁴ N. Iorga, *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, 3 vol., Buc., 1920 (*Academia Română. Studii și cercetări*, IV). Cuprinde vol. I Evul mediu. Vol. II Epoca modernă (pînă la 1600). Vol. III Epoca modernă (de la 1600 pînă în zilele noastre). *Indice alfabetic* de Virgil E. Șotropa. Buc., 1925, 34 p. Ediție nouă îngrijită de Alexandru Dușu. Buc., 1968. Idem, *Istoria artei medievale și modernă în legătură cu dezvoltarea societății*, Buc., 1923. [Curs la Univ. din București].

Numai după aceste întinse cercetări parțiale socotește că poate trece la cea dintâi încercare de sinteză a istoriei omenirii¹. După cum arată însuși titlul e vorba de o „încercare“. De aceea Iorga va continua studiul problemelor cu specială privire la istoria contemporană.² După acestea se va dedica ultimei sinteze, pe care o va numi Istoriologie umană, dar moartea silnică l-a împiedicat să o mai ducă la bun sfârșit.³

Dar nu a fost numai atât. Alături au stat și alte istorii parțiale despre popoare și state, despre viața bizantină și cruciate, despre artă și negoț ș.a. Era deci posibil ca această Istoriologie să fie cea mai prețioasă contribuție românească la istoriografia universală.

Din atât de întinsa operă, care aici nu poate fi cuprinsă în toate amănunțele ei, esențial este să ne oprim asupra unor probleme de ansamblu.

Cea dintâi problemă care se impune este aceea a periodizării istoriei. Împărțirea istoriei universale în perioade, cu date fixe de început și de sfârșit, este respinsă de Iorga, deoarece aceste date nu spun nimic, societatea însăși atunci nedându-le nici o semnificație. E mai bine deci să nu ținem seama de „lucrul în sine“, ci să cunoaștem „pentru ce lucrul acesta e așa, care sînt motivele adînci care au produs cutare eveni-

¹ N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, Vol. I—IV, Paris, Edit. J. Gamber, 1926—1928. [I. Histoire ancienne, 1926, X+390 p. II. Histoire du moyen-âge, 1927, 570 p. III. Epoque moderne, 1923, p. 528. IV. Epoque contemporaine, 1928, 497 p.].

² N. Iorga, *Istoria contemporană vorbită pentru ascultătorii de la Academia de Înalte Studii comerciale și industriale*, 2 vol., București, 1930—1931, 223 p. + 1f. + 205 p. (Vol. II are titlul: *Factorii materiali ai istoriei contemporane*. Pe copertă: *Rezumatul cursului din 1930—1*). Idem, *O altă istorie contemporană*. Rezumat de lecții făcute la Academia de Înalte studii comerciale și industriale (1932—3). București, 1933, 131 p. Idem, *Originea formelor vieții contemporane*. Lecții făcute la Academia de Înalte studii comerciale și industriale (1933—4), București, 1935, 181 p. + 1f. Idem, *Îndreptări noi în concepția epocii contemporane*. Lecții la Academia de Comerț. După note stenografice, București, 1940, 530 p. (Lecții ținute în anul academic 1939—1940).

³ N. Iorga, *Materiale pentru o istoriologie umană*, Fragmente inedite, București, Edit. Acad. R.S.R., 1968, XV + 375 p.

ment istoric¹. Comparînd istoria cu mersul unui riu Iorga îi precizează caracterul foarte plastic: „Istoria urmărește mersul râului, iar nu ce lasă la fund sau undele de la suprafața apelor”². Cu toate acestea el folosește permanent terminologia clasică: antichitatea, evul mediu și epoca modernă. Este drept însă că nu reține anii propuși ca limite și nici nu consideră că în toată lumea fenomenele noi, deosebitoare să fi apărut în același timp. Și acest conținut nou este aceea ce interesează.

În aceste condiții este de admis și o continuitate care nu ține seama de vreo dată. „În cunoașterea faptelor din evul mediu și din epoca modernă, — zice el — sînt atîtea lucruri pe care nu le poți înțelege perfect decît pe baza elementelor antice care se continuă în evul mediu și în timpul nostru”³. Există deci și alte lucruri, care sînt deosebite și deosebitoare.

Pentru că evul mediu este acela asupra căruia se apleacă cu mai multă afecțiune și pe care îl consideră mai omenesc, luăm o explicație privitoare la el: „Istoria evului mediu e, de fapt, nu o varietate de națiuni, căci națiunile, în sensul modern, și nu în acela de entități constituționale privilegiate, nici nu există, ci o unitate de organizare și mai ales de conștiință, iar această unitate nu e decît terminul ultim al unei dezvoltări a societăților antice pe care cu greu numai le-am putea numi cu terminul obișnuit de state”⁴.

Așa cum apare periodizarea în concepția lui Iorga, de altfel destul de nebulos, este justă numai pentru istoricul care cunoaște toate amănunțele și este stăpîn pe toate sursele de informare. Altfel se poate ajunge la formulări prea generale, interesante în sine, dar fără folos pentru cititor. Nediferențiate limpede în conținut și neaxate pe o succesiune cronologică necesară, farmecul noutății nu este gustat și nici nu poate fi reținut fără eforturi serioase. Se impune dar să reșinem periodizarea ca o necesitate metodologică. Sintem de

¹ N. Iorga, *Chestiunea Rinului* p. 19.

² Idem, p. 20.

³ N. Iorga, *Observații ale unui nespécialist asupra istoriei antice*, p. 6.

⁴ N. Iorga, *Papi și împărații* p. 5.

acord să nu fie însă prea multe săltare și săltărășe. De altfel și Iorga mărturisește că nu dorește „a răsturna noțiunile convenționale”¹.

Cultura, civilizația Iorga le-a privit sub cel mai larg orizont posibil. Curios însă, el nu a crezut în posibilitatea nașterii simultane a mai multor focare de cultură și a căutat totdeauna modelul, adică un singur loc de început de unde derivă toate celelalte. „Trebuie părăsită ideia focarelor de civilizație — zice el — care, aprinzându-se simultan, ar da drept mai multor nații să reclame în același timp paternitatea asupra tuturor rezultatelor câștigate pînă la începutul erei noastre”². Unde a putut fi acest focar inițial? „De la popoarele din interior desigur că nu era nimic de luat”, spune Iorga; în schimb ar putea să fi fost fenicienii de la care, prin Creta, a trecut la greci³. Aceștia au creat aria de civilizație cunoscută pe care într-un moment dat o atribuie raselor mediteraniene greco-latine⁴. Grecii o vor întinde prin coloniile lor în toate părțile, inclusiv pe țărmurile Mării Negre.

Dar aceasta nu se oprește aici. Traco-ilirii „strămoșii noștri... departe de a fi avut o cultură specială... au realizat ptrivirea cu însușirile lor proprii a culturii grecești, care și ea nu poate să derive decît din cultura împrumutată Orientului”⁵.

Este cunoscut faptul că Iorga face cele mai neașteptate legături politice și culturale, pe raze teritoriale foarte întinse și în timpuri diferite, peste popoare și arii de civilizație. Căutînd mereu „modelul” ajunge uneori la concluzii care stîrnesc uimirea. Astfel o dată spune: „Cum nu se poate vorbi de o cultură tragică fără legături cu puternica vatră culturală de pe meleagurile Mării Egei, tot așa nu putem admite nici activitatea maritimă a scandinavilor fără impuls și fără model”⁶. Acesta vine de la goții din cimpia scitică, inițiatori ai

¹ *Materiale*, p. 12.

² N. Iorga, *Chestia oceanelor*, p. 7.

³ Idem, *Chestia Mării Mediterane*, p. 8.

⁴ Idem, *Chestia oceanelor*, p. 8.

⁵ Idem, *Chestia Mării Mediterane*, loc. cit.

⁶ Idem, *Chestia oceanelor*, p. 7-8.

nautismului grecesc și emigrați spre nord devin nortmanii, cunoscuți prin descoperirile maritime spre vest. Și ei vor întemeia colonii după modelul grecesc¹.

Astăzi se discută cu pasiune despre legăturile de civilizație între lumea veche și lumea nouă și, dacă au fost, pe ce cale au avut loc. În această privință Iorga vorbind de civilizația veche a Mexicului lui Montezuma și al fiului său Guatemozin, vede un „contact străvechi cu Asia“ pe care îl sprijină prin credința sa: „căci, încă o dată, vetrele civilizației începătoare n-au fost mai multe“².

O dată apărut focarul de civilizație aceasta se răspindește cu înlesnire. În principal purtătorii ei sînt navigatorii. Aventurile acestora, cu toate greutățile și riscurile lor, în căutare de drumuri noi și lesnicioase către mirificele Catai (China) și Zipangu (Japonia) sînt foarte plastice și cuprinzător caracterizate de Iorga: „Trebuie mai multă cutezanță decît știință, mai multă energie îndărătnică decît socoteală prudentă, mai multă sete de cîștig, de onoruri și de putere decît tendințe mai nobile și, cel mult, pe lângă aceste însușiri, și dorința pioasă, generală încă pe acest timp, de a răspîndi credința mîntuitoare a lui Hristos“³. Însă aceasta nu numai la creștini. Și arabii prin legăturile lor comerciale și religioase s-au insinuat peste ținuturi foarte depărtate; pînă în India și pe coasta de răsărit a Africei. Dar nu prin această preponderență politică se impun ei ci prin necesitatea pelerinajului ritual, hagealicul la Meca și Medina, capătă ei supremația locală ci prin necesitatea de a întretine o circulație continuă; aceasta „cerea formarea unei flote“⁴ prin care au ajuns să domine toate căile maritime ale vremii.

Căile maritime și fluviale singure nu pot fi la baza tuturor schimburilor culturale. Trebuie ținut seama și de căile terestre. Acestea impun însă o unitate de rasă și o stăpînire organizată. Pentru cea mai mare parte din Europa și pentru timpurile ei mai vechi drumurile au fost asigurate de celți. Cel-

¹ Idem, p. 6—7, Cp. și *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 83.

² Idem, *Chestia oceanelor*, p. 24.

³ Idem, p. 19.

⁴ Idem, p. 23.

tismului îi aparține cea dintâi uniformizare pe o arie foarte întinsă: „acea lume celtică ce mergea de la coasta de Apus a Irlandei pînă la scordiscii Dunării mijlocii, pînă la Singidunum și la Noviodunum, care în preajma noastră poartă nume celtice (...), ba chiar pînă la Asia Mică, unde numele de Galatia cuprinde o întreagă provincie“¹. Intuiția sa de atunci astăzi este tot mai mult pusă în lumină.

Celtismului îi urmează iliro-tracismul, care formează substratul poporului nostru.

Ilirio-tracii sînt înlocuiți prin romani. Pe aceștia îi cunoaștem mai bine ca popor de ordine. De aceea și în opera lui Iorga romantismul ocupă un loc preponderent. Îl vom urmări în cîteva instituții fundamentale care, în unele privințe, au ajuns pînă în zilele noastre.

Se impune mai întîi o explicație despre monarhie. Iorga îi caută originea și apoi face o seamă de distincții care merită să fie luate în considerație. Apare în Orientul apropiat ca teocrație și se caracterizează prin existența unui rege pe care îl recunoaște întregul popor, care nu poate trăi fără el și nu înțelege să aibă vreo inițiativă în afară de voința lui. Aceasta fiindcă numai lui, regelui, i se recunoaște o origine divină².

Perșii au preluat această concepție teocratică, dar au încercat fără izbîndă să o transforme în monarhie universală.³

Monarhia orientală n-a pătruns la greci și aceștia nu au întemeiat un stat. „Statul grecesc n-a existat niciodată“ zice Iorga, fiindcă „ei n-au trăit decît în cetate, Πόλις, civitas la romani“⁴.

În schimb o regalitate apare în vecinătate, în Macedonia. La Iorga aceasta însă are „un sens de rasă pe de o parte, sens care se lasă prea mult în întunec, și pe de altă parte, un sens de relativă inovație politică, ignorat aproape cu totul“. Anume „a fi încercat o formă nouă a dominației peste mai

¹ N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 40.

² Idem, p. 15.

³ Idem, p. 23.

⁴ Idem, p. 21.

multe popoare e meritul Macedoniei¹. Și ea este explicată astfel: „regalitatea macedoneană nu e decât o regalitate de clanuri, de triburi, cum sînt la albanezii de astăzi, de «fare». Clanurile de vâi, reunite, simt nevoia de un conducător suprem, care poate lua un titlu sau altul, dar, în totalitate, forma ce rezultă din reunirea pentru anume ocațiuni a clanurilor este forma de regat. Întocmai precum la noi județii de odinioară au căutat să se adune sub forma de Voevodat și de Mare-Voevodat, cum viața izolată din vâi a simțit nevoia de a se stringe sub conducerea unui șef suprem, din nevoi politice exterioare sau din nevoia de expansiune firească în cutare și cutare direcție². Am citat în întregime pasajul fiindcă apropierea pe care o face Iorga ni se pare firească.

După aceste lămuriri putem trece la imperiul roman. Începuturile nu sînt destul de bine cunoscute. Se știe că a fost o regalitate la Roma, care a creat un stat. După aceea s-a instituit republica și acesteia i-a urmat imperiul (Imperium romanum), care nu este o noțiune abstractă, ci o necesitate istorică. Între republică și imperiu nu a fost o deosebire de fond: „Nu e o regalitate de ordine divină, ci o alcătuire particulară, ieșită din jocul de forțe al realității și represintînd în fiecare moment, exact, rezultatul lui³. Acest joc de forțe a impus republicii nevoia de expansiune, relativ destul de tîrziu. „Numai cu vreo două secole înainte de era noastră, Roma s-a găsit îndemnată către o acțiune de istorie universală, care trebuia să cuprindă înainte de toate bazinul Mării Mediterane prin decăderea celor două mari puteri cu tendințe universale care se găseau la hotarele sale“ (adică statul macedonean și statul cartaginez)⁴.

Trecem peste perioada de întindere maximă, cînd imperiul a ajuns o autoritate internațională și supranațională⁵, și ne oprim la primul moment al dezmembrării. O dezmembrare politică, dar nu și de concepție, căci imperiul rămîne unic și

¹ Idem, p. 24—25.

² Idem, p. 26—27.

³ Idem, p. 39.

⁴ Idem, p. 41.

⁵ N. Iorga, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 29.

indivizibil. Politic și nealterat el trăiește mai departe prin Bizanț. Astfel, când Odoacru înlătură umbra de împărat, care era Romulus Augustulus, el nu desființează imperiul, ci-l reunește cu adevărata Romă, care era acum Constantinopolul, unde retrimite insignele imperiale; Teodoric ostrogotul se duce în Italia cu mandat imperial din Bizanț, iar Clovis însuși primește tot de la Bizanț „titlul și însemnele care-l fac să intre în vasta organizație, acum ideală numai, a imperiului”¹. În acest Apus intervin schimbări mai multe și mai profunde.

Fărîmîțarea politică din apus prin luptele între statele de origine germană, în acea „nesfîrșită vînzolire de anarhie”, restabilirea ordinii se face prin episcopat, adică prin biserică. Astfel se creează o nouă putere, papalitatea, care se insinuează de drept divin și deasupra puterii laice. În acest sens aceasta își atinge obiectivul prin încoronarea și miruirea lui Carol cel Mare în anul 800 la Roma. Astfel Roma caută să-și reia rolul ei diriguitor în principiu și în autoritate².

Astfel văzută continuitatea ideii de imperiu roman după părerea noastră este justă numai în ceea ce privește noțiunea de „imperiu”, dar nu și aceea de „roman”. După cum observă însuși Iorga, acesta nu mai este laic, ci ecleziastic și trebuie să-l privim ca atare. Că nu putea fi conceput sub această formă de contemporani se vede din faptul că urmașii lui Carol cel Mare îl vor restabilit ca Imperiu roman de națiune germană.

Este adevărat că istoricii și juriștii germani de la sfîrșitul secolului trecut și în primele decenii ale secolului nostru, au cercetat în amănunt permanența romană în instituții și vocabular, căutînd în același timp să impună și concepția despre o rasă germană pură, capabilă și creatoare, care singură ar fi transmis Europei cultura și civilizația romană îmbunătățită de ei, dar pur germană în ceea ce privește organizarea. Iorga a putut fi influențat de această literatură germană. Dar ceea ce istoricii germani nu au văzut și nici nu puteau vedea de vreme ce socoteau imperiul lui Carol cel Mare ca o creație germană, Iorga îi opune tocmai concepția de imperiu unic și

¹ N. Iorga, *Cugetare și faptă germană*, p. 26—27.

² Idem, p. 31.

de continuitate neîntreruptă. Deci împărații germani nu vor ceva nou, ci numai restabilirea unci situații anterioare. De aici înfiorătoarele lupte care au avut loc între papi și împărați.

În timpul acestor nesfârșite lupte împăratul Frederic al II-lea izbuteste să restabilească primatul laic. „De fapt — zice Iorga — avem a face cu o simplă restaurare imperială în Italia, pentru Italia și după noimele singurului drept roman.“¹ Este deci o „restaurare“ și nu o creație nouă. Astfel noțiunea de „imperiu“ continuă să fie activă. Puternicii principii germani de la 1273, când aleg de împărat pe slabul principe Rudolf de Habsburg, îi dau sarcina de restaurator, cum spune Iorga: „mandatul imperativ, exclusiv, de a restitui imperiul în vechile hotare de autoritate, dacă nu de stăpânire, ceea ce avea mai puțin preț“.²

Ideea de imperiu se restabilește și organismul capătă forțe noi, firește în condițiile feudalismului. Acesta va dura câteva secole, pînă la schimbările structurale din vremea primului Napoleon. Pentru acest moment Iorga găsește o explicație interesantă în care accentul cade în continuitatea ideii. „Habsburgii ei înșii — zice Iorga — au o datorie de recunoștință față de Napoleon. Proclamîndu-se împărat al „Republicei franceze“ — cum stă scris pe monedele lui —, el se înțelegea împărat roman, împărat de Apus. Acestei creațiuni Austria-i răspunse prin alta, care numai în aceste împrejurări putea fi cu putință. Francisc I creă, în august 1804, imperiul Austriei, din teritorii care, înțelese ca un singur stat prin Pragmatica Sancțiune a lui Carol al VI-lea, rămîneau totuși de altă origine istorică și de alt drept“³.

Această idee pare să fie reluată în 1867, cînd politica Vienei era din nou la răscruce. Ungurii pretindeau mai mult decît putea acorda Viena, care se gîndește acum din nou la „austro-slavismul“ din 1818, lărgit la toți slavii de sud, capabil să

¹ N. Iorga, *Cugetare și faptă germană*, p. 40.

² Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 28.

³ Idem, *Cugetare și faptă germană*, p. 95.

ducă la un nou „instrument de domnie, imperiul roman de Răsărit”¹.

Nu credem că acum Iorga a crezut cu adevărat în continuitatea ideii de imperiu. „Imperiul” de după 1804 e doar un imperiu servind drept joc al diplomației și nu numai al Vienei.

Ideea de imperiu roman totuși a continuat să trăiască. Stăpânirea imperiului din evul mediu nu a mai fost însă de esență romană. Și aceasta datorită faptului că alături de el s-a insinuat imperiul creștin al papalității, despre care am amintit deja. Și în această privință Iorga exprimă idei originale care merită să fie reținute.

Creștinismul a apărut ca o doctrină religioasă revoluționară. Încetul cu încetul ea a ajuns foarte răspândită și destul de puternică. De aceea Constantin cel Mare a recunoscut-o oficial și credea că va putea întrebuința pentru imperiul roman „biserica revoluționară a lui Iristos”. Aceasta însă devine un imperiu al ei, care crede bine a tolera, din respect pentru tradiție, urmele, atributele și formele vechiului imperiu păgîn”². Înțelegem prin aceasta că bazele învățăturii creștine fuseseră părăsite. Ierarhia bisericească tindea la o hegemonie proprie. De fapt în sînul acestei ierarhii se observă două atitudini: una rămîne tutelată de împărat, la Bizanț, iar alta, cea de la Roma, dorește să se impună acestuia.

Cele două atitudini se impun atenției lui Iorga în numeroase cazuri. Spicuim cîteva semnificative.

Vorbind despre regele barbar Teodoric din Ravenna și relațiile sale cu episcopul Romei, Iorga amintește în trecut că ravenații invocau o hotărîre imperială care dispunea că „unde e scaun împărătesc, trebuie să fie și trupul de apostol”. Se refereau la faptul că moaștele apostolului Andrei de la Ravenna fuseseră luate de papa din proprie autoritate, și duse la Roma³. Este un element al dorinței de hegemonie a Romei. De fapt este mai mult: apariția patronajului asupra orașelor prin un sfînt protector, concepție care va stărui să existe pînă astăzi, uneori cu grave consecințe politice. De

¹ Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 115.

² N. Iorga, *Istoria artei medievale*, p. 21.

³ N. Iorga, *Papi și împărați*, p. 12.

această concepție se leagă și reversul ei: necesitatea ca acolo unde este o putere laică să existe și ierarhia bisericească, forma palpabilă a politicii sfântului patron. De reținut însă opoziția lui Teodoric, care înțelege ca puterea bisericească să fie sub protecția celei laice.

Concepția subordonării puterii spirituale celei lumești apare și mai clar ceva mai târziu, în răspunsul dat papii de împăratul Leon: „Sint împărat și preot”¹.

La început această tentativă a Romei nu și-a atins scopul. Dar ea a trecut la organizarea forțelor sale, mai întâi prin misionarism. Insulele Britanice, Saxonia, Austria și alte regiuni din aceste părți au fost cuceriri ale bisericii creștine apusene prin pătrundere monahală liberă, fără dirijarea unei ierarhii bisericești centrale. Mai târziu papa a preluat asupra sa acest misionarism. Nici unii nici alții din acești misionari nu recunosc, și nu simt nevoia să recunoască, un rege pămîntesc (*rex terrestris*). Acesta va veni și se va impune cu sabia, ca slujitor al unui papă de tip nou, abia începînd cu Carol cel Mare².

Sint cunoscute întîmplările încoronării din anul 800. Reținem din acestea sarcina principală care se încredințează noului împărat: creștinarea popoarelor de peste Rin. Carol cel Mare trecînd Rinul nu o face nici din antagonism între francii lui și saxoni, nici din motive de cultură, ci duce „o luptă curat religioasă”, iar oștile sale „așa numitele scarae (ceea ce înseamnă cete, *Schaaren*)”³ nu urmăresc „un scop militar, ci unul religios”³. Împăratul cel nou este un instrument în mîna celui care dorește să fie mai presus de orice putere lumească. Așa papa va cîștiga un nou prestigiu.

În această tutelare a scaunului papal se înscrie și crearea regelui apostolic al maghiarilor prin voievodul Vajk, devenit regele Ștefan „cu misiune perpetuă de cruciată contra păgînilor din poporul său și contra shismaticilor din lumea orientală”⁴. Atît acest rege apostolic Ștefan cît și urmașii lui își

¹ Idem, p. 51.

² N. Iorga, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 8—10.

³ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 82—83.

⁴ Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 16.

împlinesc această obligație. În cele din urmă-ei se vor îndrepta și spre Terra Blacorum, unde dăinuiau încă păgînii pecenegi¹.

Cruciatale sînt și ele un fel de misionarism papal, dar în loc de călugări se face cu militari, care vor purta „războiul sfînt“, îl concepuse papa Grigore VII, dar îl va începe altfel Urban II. După cum se știe, cel puțin la început, rolul papalității nu a fost hotărîtor². El va deveni însă în timpul „cruciaterelor necatalogate“ cum le-a numit Iorga pe cele din sec. XIV-XV. Se crease impresia că va lua naștere un adevărat imperiu creștin, care nu a putut fi realizat.

Spiritul de cruciată îl preocupă insistent pe Iorga și caută să-l explice ca un fenomen de istorie universală. În acest sens nu va surprinde dacă pune în „sistemul cruciatei“ atît pe Columb cît și pe navigatorii și conquistadorii ulteriori. Și ei ocupă pămînturi sub steagul crucii și împlîntarea crucii: „e interesantă numirea Veracruz «Crucea adevărată» ce se dă nu o dată localităților debarcării și consolidării“, sistem întrebuițat în Peninsula Iberică față de mauri³.

Imperiul, oricare ar fi el, dă naștere imperialismului. În mod firesc el începe cu romanii, în legătură cu care îl și definește: „Îndată ce o societate își simte în sine puterea și chemarea de a strînge, sub un raport sau sub altul, viața omenirii întregi sub numele sau sub conducerea sa, atunci se produce imperialismul“⁴. Este o definiție obiectivă. Puțin mai înainte văzuse imperialismul ceva mai ornat: „O cucerire în stil mare se poate explica în două moduri: sau prin ideea de glorie, prin tendința neapărată a unei dinastii, a unei clase conducătoare, a unei caste militare, diplomatice, de a-și face din război o ocupație din care să-i vie laurii biruinței, pomenirea în analele timpurilor viitoare, sau, iarăși, poate să pornească activitatea cuceritoare a unui stat din anume nevoi interne“⁵.

¹ Idem, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 18.

² Idem, p. 21—22.

³ N. Iorga, *Brève histoire des Croisades et de leurs fondations en Terre Sainte*, Paris, 1924, p. 39.

⁴ N. Iorga, *Chestia oceanelor*, p. 24.

⁵ N. Iorga, *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, p. 160.

Privit sub acest uzghi de vedere imperialismul este foarte vechi, însă căpătînd tot alte forme. Astfel întîlnim un imperialism maritim spaniol: „Filip va afirma, exercitînd dreptul imperial de căpitan al cruciatei, încă într-un domeniu caracterul de hegemonie mondială, de cesarism năvălitor și stăpînitor, al puterii sale“². Spaniolilor le urmează olandezii pentru care nu mai este o chestiune de cruciată. În scurt timp începe o luptă de concurență în care vor birui englezii, cu care începe adevăratul colonialism. Explicația acestei dominații engleze, asupra unei lumi complexe și variate, Iorga o vede just în faptul că au moștenit „de la niște înaintași cu mult mai multe mijloace și cu o energie cel puțin egală și sistemul el însuși al dominației indirecte, al exploatației tributare, al guvernării prin organele înseși ale popoarelor supuse și dispoziția acestora de a se lăsa tratate astfel“³.

Englezii au dus colonialismul la paroxism chiar față de nația lor emigrată. „Se deșteptase — zice Iorga — un imperialism englez nou, față de cetățenii proprii de peste ocean, în care (Anglia) vedea numai supuși clienți: un imperialism oficial, un imperialism comercial, un imperialism de opinie publică, de sentiment popular, care menia ruina apropiată a splendidei opere îndeplinite“⁴.

În luptă cu acest imperialism englez iau naștere Statele Unite ale Americii. O dată cu independența acestora apar premisele unui nou imperialism, care în veacul nostru va avea un alt caracter.

★

Una din cauzele care provoacă dezmembrarea „imperialismului“ roman și transformarea lui este asaltarea lui de către popoarele vecine, unele mai mult sau mai puțin sedentare, cele mai multe însă nomade. În tot timpul care urmează, pînă la încheierea evului mediu, acestea vor juca un rol important în special în istoria Europei. Este perioada zisă a migrațiunii popoarelor.

¹ N. Iorga, *Chestia oceanelor*, p. 30.

² Idem, p. 42.

³ Idem, p. 66.

Emigrația popoarelor (Völkerwanderung) Iorga nu o vede ca o succesiune mecanică după care un „barbar” împinge din urmă alt „barbar”, ci ca rezultat al altor factori mai mărunți, dintre care numește pe cel de cultură și de înmulțire a populației (demografic), dar care au putut provoca avalanșa, pe care o prezintă metaforic: „De multe ori avalanșele cele mari ale munților nu se desfac în urma unei furtuni, ci o foarte ușoară adiere de vânt, ori numai talanga pe care a scuturat-o mai tare, o oaie speriată, ajunge pentru ca din această ușoară vibrație a aerului să se provoace căderea tot mai iute a masei teribile”¹.

Care sînt cauzele migrării popoarelor și mai ales raporturile lor cu imperiul roman, singura organizare statală recunoscută valabilă și imutabilă? De obicei istoricii au recurs la cea mai simplă explicație: catastrofa, rezultat al conflictului inevitabil între societatea romană putredă și „societatea barbară” plină de vitalitate. Nimic mai fals decît această explicație întemeiată numai pe exegeza izvoarelor istorice narative care, se știe, sînt totdeauna subiective. Abia în secolul al XIX-lea, cînd pe plan politic se impune principiul naționalităților și fiecare popor își caută și laudă penații săi, începe să se schimbe optica sub care erau priviți „barbarii”. La această schimbare a contribuit, pe de o parte cunoașterea și folosirea mai multor categorii de izvoare ale istoriei date la lumină acum, iar pe de alta, luarea în considerare a factorului economic și materialist. Trebuia deci găsită și explicată mai întii cauza acestui fenomen de istorie universală și numai după aceea să fie prezentate efectele. „Catastrofa” nu mai satisfăcea pe nimeni. Altfel trebuia văzut raportul între romani și „barbări”.

Nu este cazul să stăruim asupra acestei chestiuni și asupra modului cum a fost ea privită în istoriografie în ultima sută de ani. Credem însă că Iorga, referindu-se la relațiile romanilor cu germanii, a găsit cea mai plastică formulă, care cuprinde atît factorul politic cît și cel economic, în desfășurare istorică. Anume el spune că în raporturile romano-germane se disting cinci faze concretizate în acest mod: „în faza întii se

¹ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 59.

împiedică germanul de a trece granița—Cesar; în faza a doua se încearcă a-l distruge la el acasă—Varus; în faza a treia, se recunoaște germanul ca vecin permanent, cuțerindu-l cu tot felul de mreji diplomatice — Germanicus; în faza următoare el a primit cu miile în provincii, prin regiunile mai puțin locuite, și în ultima fază — împărații din veacurile al III-lea și al IV-lea — e adus în armată, în magistratură, în consulat chiar¹.

Formula aceasta își găsește aplicare și în alte împrejurări similare, indiferent de timp și loc, în Apus ca și în Răsărit. Iorga însă nu a mai aplicat-o metodic deși conținutul ei — apărare, intimidare, diplomație, colonizare și utilizare — niciodată nu a fost pierdut din vedere.

Cei dinții „barbari“ cu care imperiul roman intră în contact sînt germanii, pe toată granița sa europeană. Moravurile lor erau deosebite de ale romanilor, căroră le apăreau ca provocatoare de dezordine. Între acestea era și concepția despre proprietatea particulară, inexistentă la „barbari“, și despre șef sau rege considerat ca stăpînul unic al tuturor bunurilor materiale. Romanii concepeau statul bazat pe legi, pe disciplină rațională „pe cînd regalitatea barbară era o stăpînire personală, procedînd din cucerire, producînd o proprietate capabilă de împărțire ca un lucru privat, ca o res privată, pentru moștenire. Roma era garantată de acele tulburări, de acele sfîșieri care la barbari reieșeau neapărat din principiile chiar ale organizației lor politice“².

Trecînd această fază de neînțelegeri și compromisuri popoarele germanice se adaptează ordinii romane a cărei necesitate o simt și ei³. Dar prin aceasta din dușmani devin colaboratori și nu mai sînt „barbari“. Îi întîlnim în imperiu și în afara lui sub „regii“ lor. Pentru acești regi, ca și ai altor seminiții, Iorga are această explicație: „Rege înseamnă pe acea vreme orice stăpînitor neatîrnat căruia îi lipsește singura legitimitate pe care o cunoaște evul mediu, aceea a coroanei im-

¹ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 54—55.

² N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 65.

³ N. Iorga, *Cugetare și faptă germană*, p. 28.

periale¹. Legitimitatea aceasta în adevăr a jucat un mare rol în istoria universală.

Raportul cuceritor și cucerit nu e greu de explicat: „cum tătarii mai târziu au dominat și exploatat pe slavi, pe greci, pe români prin înseși așezămintele și cu înseși căpeteniile acestora, așa au făcut și germanii cu mai vechii și mai înaintații locuitori «romani». Și aceasta a și fost, — dregătorul avînd atingere cu cetățenii jos, cu stăpînul sus, — una din cele mai vechi cauze ale adaptării întîi, ale amestecului pe urmă². Iorga definește astfel un principiu valabil pentru raporturile autohtonilor cu toți migratorii dominatori.

Nu stăruim asupra acestei chestiuni. Mai alegem însă cîteva exemplificări raportate la cei mai violenți invadatori: nomazii turanieni sau popoarele turcice. Acestea „nu reprezentau idei politice împrumutate de la Roma sau capabile de a fi influențate de concepțiile politice romane, ci ideile politice ale Chinei, socotiți ca și dinșii în exactitatea, în punctualitatea și caracterul practic al cruzimilor lor, ca și în perfecta contabilitate a cuceririi, — oameni și lucruri³. Faptul se vede limpede pe vremea tătarilor. De la începutul sec. XIII Gînghizhan și urmașii săi constituie un imperiu de stepe, a Asiei, a Rusiei și a Panoniei. „El se întindea de la hotarele Chinei pînă la Carpați, peste atîtea popoare felurite, cărora le impunea aceeași pace a împărătescului han, aceleași practice de comerț, același sistem de măsuri, de greutateți, de monedă, același regim vamal. Comerțul mondial a folosit enorm de pe urma imensului stat mongol, care supt atîtea raporturi a pregătit vremile nouă ale economiei generale⁴. Iată deci cum acest flagel a contribuit la formarea unei unități economice.

În sfîrșit sistemul politic instituit la începutul perioadei migrațiunilor îl întîlnim și la turcii osmanlii. După luarea Gallipolii nu s-au gîndit să formeze un stat. Le trebuiau numai puncte de plecare pentru hoardele lor de jaf și pentru acest

¹ Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 43.

² N. Iorga, *Cugetare și faptă germană*, p. 24.

³ N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 52.

⁴ N. Iorga, *Ches'ia oceanlor*, p. 10.

lucru cucerese. „Dar ei nu guvernează. În toate părțile, dominațiunea turcească, timp de mai multe secole, s-a sprijinit pe acest mod foarte ușor, de a stăpîni: păstrarea autonomiei comunale, cu «primați»¹ protogeri, răspunzători pentru plata haraciului de răscumpărare, pentru stringerea copiilor din care se hrănea corpul, vestit, al ienicerilor, păstrarea organizațiilor creștine din interior, de o formă superioară, cum era organizația religioasă. Rasa turanică nu concepe statul altfel de cum au făcut și tătarii în Rusia¹.

Prin aceasta Iorga a contribuit la fixarea opticeii prin care trebuiau priviți barbarii în general, mongolii în special.

Războiul, mai mult decît se crede de obicei, este un agent foarte activ în istoria universală. Purtarea lui are motive diverse care pot fi drepte sau nedrepte. Clasarea într-o categorie sau alta nu este o problemă care să ne preocupe aici. Ceea ce interesează este cum vede Iorga această problemă în sine și pe oamenii care au condus războaie. Este normal să ne gîndim la acest aspect fiindcă el a închinat numeroase pagini de preamărire pentru acele războaie pe care le considera drepte și tot așa de condamnare pentru cele care se abăteau de la morala societății în care se săvîrșeau.

În general Iorga a privit războiul, de altfel ca pe orice act de violență, drept o oroare incompatibilă cu demnitatea de om. De aceea mai adesea l-a coborîțat vehement, iar pentru cele nedrepte formula aprecieri într-un limbaj neobișnuit modului său de a gîndi și scrie. El pornește de la principiul că pentru cele mai multe războaie purtate „nu avem de-a face cu războinici de profesie“ și „nu sînt oameni ai războiului, ci sînt oameni cari într-un anume moment ajung să conducă o luptă sau să facă un război și cari, a doua zi după aceasta se întorc în ceea ce numim noi viața civilă“ sau „viața omenească în totalitatea ei“². Deci războiul nu ar trebui să fie o profesie, ci numai o necesitate excepțională.

¹ N. Iorga, *Chestia Mării Mediterane*, p. 149.

² N. Iorga, *Oameni reprezentativi în purtarea războaielor. Lecții ținute la Școala de Război în 1937*, București, 1943 (Institutul de Istorie universală „N. Iorga“) p. 10.

O incursiune de prezentare a tuturor războaielor despre care a vorbit și scris Iorga nu este posibil de făcut. Cine sînt scor-nitorii de războaie și din ce motive au făcut-o el a arătat-o mai adesea. Multe din acestea se pot culege din lecțiile sale închinatе purtătorilor de războaie și publicată postum¹. O spusese o dată și pentru izbucnirea Războiului de 30 de ani provocat de nobili, clerici, generali și diplomați de la curtea austriacă: „Lor li trebuia războiul neconținut ori măcar răs-coale, represiuni, toate mijloacele prin care se poate ajunge la onoruri și demnități, la bani și la feude, la avere și la înrîu-rire“².

Avînd în vedere gigantismul ultimelor două războaie mon-diale, nu putem să nu ne oprim asupra lor. Pe primul l-a trăit în întregime. Celui de al doilea i-a văzut începutul și înțelegîndu-i sensul, a putut avea pentru el detestări înșioră-toare.

Cînd a început primul război Iorga prevestea că „va fi unul din cele mai mari ale istoriei omenirii prin mărimea oștilor... prin perfecția mijloacelor de distrugere, prin învățătura tacti-cienilor și strategilor, prin imensele pagube pe care le aduce culturii umane“ căci „acest odios masacru va fi unul din cele mai josnice acte de ură idioată care s-au săvîrșit vreodată pe fața pămîntului“³. Pe urmă a scris numeroase lucrări despre el și a căutat să-i explice toate variantele genezei așa cum se puneau în acea vreme. Cu toate acestea accentul a stat pe con-dițiile economice, producție și debușuri, concurența monopo-lurilor, imperialismul în general, mergînd chiar pînă la un colonialism european⁴.

Și celui de al doilea război mondial Iorga i-a pus pecetea adevărată: „acestuia de azi trebuie să-i zicem imensul, catas-

¹ N. Iorga, *op. cit.* în nota precedentă.

² Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 70.

³ N. Iorga, *Războiul nostru în note zilnice*, I, Craiova, Ramuri (1921), p. 7 (27 iulie 1914).

⁴ N. Iorga, *Factorii materiali ai istoriei contemporane*, București, 1931, p. 204. Idem, *Războiul nostru în note zilnice*, I, p. 80—83, cp. și p. 18—19.

trofalul război¹. Și cu toate că nu începuse încă marea și generala înclătare, el profetiza: „Acum se încearcă a se pune la loc alt sistem: sistemul de întrebuințare a națiunilor inferioare pentru scopurile națiunii predestinate. Cine crede că este posibil ca un sistem european și mondial să se sprijine pe așa ceva, cu interzicerea conștiinței de libertate individuală și a conștiinții de drept național, își face o curioasă idee despre mersul împrejurărilor istorice².”

Dincolo de cauzele războaielor și de modul cum au fost purtate nu putem să nu arătăm că Iorga s-a gândit și la un element moral: admirația. Admirația care creează eroul și-i explică jertfa. E vorba de vremurile barbariei. „În vechea armată germanică — scrie Iorga — din vremea năvălirilor, era obiceiul, în fiecare primăvară, ca acei care-și simțeau puterea și doreau să se ridice prin fapte, să se îndrepte către un conducător de oaste, om cunoscut că poate duce la biruință o ceată ostășească, și se «încrdințau» lui. El se chema Herzog, acela care „zieht ein Heer“, care duce după dînsul o oaste; corespunde cu «dux», cel care duce. Ce-i lega pe aceștia, ce-i făcea să piară pînă la cel din urmă în jurul ducelui lor? Legătura personală, credința, care aici nu mai e credință în valoarea militară a șefului; chiar dacă e învins, chiar dacă dovedește lipsă de pricepere militară, ei, prin legături mai sfinte decît admirația, sînt dator să moară lingă acela pe care l-au ales de căpetenie, dintr-un sentiment de onoare³.”

În sfîrșit mai este o preocupare universală căreia trebuie să ne adresăm: arta.

Nici un istoric de artă universală nu a făcut legături și asocieri de inspirație și de realizare, între creatori și beneficiari, în timp și spațiu, mai bogate și mai sugestive decît Iorga. Plecînd de la principiul că „arta e explicabilă numai prin societatea căreia trebuie să-i fie aplicabilă⁴, a cărui valabi-

¹ N. Iorga, *Îndreptări noi în concepția epocii contemporane*, Lecții la Academia de comerț, I, București, 1940, p. 18.

² Idem, *ibidem*, II, p. 528.

³ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 12; cf. și p. 35—36.

⁴ N. Iorga, *Istoria artei medievale și moderne*, p. 3.

itate nu poate fi contestată, el a conceput istoria artei ca o înlanțuire de definiții, adevărate explozii artistice, care izbucnesc în momentul cel mai potrivit spre desfătarea privitorului sau cititorului. Iată un exemplu. Arta „gotică“, mult discutată în ce privește originea și evoluția sa, este de fapt un „stil francez“ (opus francigenum), care „creiază o clădire care e un organism viu, ale cărui osături și mușchi, a cărui acoperire holbotată sînt vizibile și dau spectatorului, o dată cu măreața impresie a unei înălțimi care întrece tot ce se realizase pînă atunci, în orice epocă, plăcerea unei înțelegeri depline a părților care s-au unit pentru a da această impresie de total, unică și măreață“¹.

Pare ciudat faptul că pîntru istoria artei Iorga nu înțelege să se adreseze la două lucruri: biografiile, care au interes numai în sine, și descrierile literare ale operelor artistice, care nu fac decît să furnizeze pretexte de disertații artistice sau de exclamații poetice“². Cu toate acestea el însuși prin biografia încrederează pe artist în societatea care l-a dat, iar descrierile lui lapidare, cît seea foarte personale, nu pot fi ocolite. Ca să înțelegem acestea ne referim la un singur caz: Michelangelo. Sculptor din școala lui Donatello e florentin „din tristul timp de revoluții și răsturnări al lui Savonarola“, a fost chemat de Iuliu al II-lea ca să-i împodobească mormîntul, a lucrat „dîpă ordin și supt pază, în constrîngere“. În aceste condiții, între altele, el a dat „sublimul Moise, cea mai spăimîntătoare statuie profetică pe care a cioplit-o vreodată mîna de om“ și fresca din Capela Sixtina „o lucrare pe care o îndeplini cu o uriașă trudă, punînd pe pereți cu o enormă știință a corpului omenesc, figuri ce sîr tăiate în materialul lui obișnuit, marmora; aceasta însă nu fără o pricepere superioară a grupării, fără un simț pentru grație și o înțelegere pentru tragic, calități care se găsesc deopotrivă și în profeși și în sibilele din colțuri, dar mai ales în scena rațiunii, în

¹ Idem, p. 79.

² Idem, p. 3.

aceea a ispitei din Rai și a izgonirii strămoșilor omenirii, în povestea păcatului lui Cain și a popului lui Noe... geniale scăpărări întâmplătoare¹.

IV

Ajungem acum la Istoria românilor pe care Iorga, el cel mai mult dintre istoricii noștri, a înscris-o în circuitul universal. Ei i-a d' dicat cele mai frumoase și pătrunzătoare pagini d' admirație, cum și de dureroasă critică socială și politică. Ne apropiem și aici numai d' liniile directorii ale cr. d' n'ei sale.

Am spus mai înainte că începuturile d' cercetător în istorie ale lui Iorga s-au aplecat asupra arhivelor. Aceasta a treia și cea mai importantă sursă d' documentare nu-i va deveni niciodată străină. Putem spune că a fost o adevărată împotmolire în arhive în care căuta febril știri noi privitoare în special la trecutul românesc. Și erau multe și neștiute de ai noștri. Ha d'u spusese cândva că istoria noastră se va lămuri numai atunci când vom străbate nomolul de arhive, care există pretutind'ni și nu le cercetează nimeni. Mai mult d' cît Hasdeu, tinărul savant Iorga avea atunci 19 ani, s-a înhămat la această muncă titanică, poate plicticoasă și obositoare, prate grea și încordată, d'ur plină de satisfacții la aflarea noului și pentru reînvierea tabloului vieții umane care a fost. În această sete d' cercetare arhivistică p'ntru unii numele său ajunsese subiect de șagă: Iorga document! Aceasta nu l-a supărat și „nu și-a cruțat timpul ca să adune material în toate direcțiile², material care avea să schimbe optica istoriografiei române.

¹ Idem, p. 174. Cp. și Idem, *Art et littérature des Roumains. Synthèses parallèles*, Paris, 1929. Idem, *Arte e letteratura dei Romeni. Sintesi parallele*, Roma, 1931.

² N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, I, București, 1922, p. 5, prefață la traducerea română.

Așa au apărut numeroasele sale publicații de documente.

Studiile de istoria românilor au început din întâmplare cu lămuriri de probleme minore sau cu precizări de amănunte, care i-au apărut în cale. Acestea i-au arătat câte goluri în expunere existau în istoria noastră, câte lucruri lipseau și cât de multe aveau nevoie de îndreptări. Și a pornit la construcție prin aceste amănunte.

Prilejul să aștearnă pe hârtie într-un tot organic, o sinteză, ceea ce gândise totdeauna dar realizase numai parțial, se ivește în 1901. Fostul său profesor din Leipzig, Karl Lamprecht, i-a cerut să scrie pentru colecția „Istoria statelor europene”, care apărea la Gotha sub conducerea sa, o istorie a românilor. Iorga a răspuns imediat cu o sinteză în două volume, *Istoria poporului românesc în cadrul formațiunilor lui de stat*¹. În aceasta, spunea Iorga, nu trebuia să fie nici iubire, nici ură, ci observații imparțiale prezentate „într-un viu tablou cultural” și „o privire limpede despre tot ce-i întreg, mare, caracteristic și de interes universal”, iar „națiunea însăși ca o ființă viețuitoare” urmărită „în legătura sa cu popoarele învecinate”². Așa cum spusese cândva și Gheorghe Șincai. Acesta a fost crezul de atunci al lui Iorga, crez care nu va fi părăsit tot restul vieții sale.

Iorga mărturisește că „în acel moment cunoștințele mele în acest domeniu erau ale unui om de treizeci de ani” și nu ajunseseră încă „la acele idei generale care sînt răsplata unei familiarizări îndelungate cu subiectul și-a unei meditații stăruitoare asupra lui”³. Totuși el a conceput istoria poporului român în întregimea lui, însă nu o istorie de date orînduite simetric în saltarașe de provincie ci, dincolo de eroi și de fapte

¹ N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, 2 vol., Gotha, 1905 (*Geschichte der Europäischen Staaten*). Trad. română: *Istoria poporului românesc*, de Otilia Teodoru (Enache) Ionescu, 4 vol. în 5 fasc., București, „Casa Școalelor”, 1922—1928.

² Idem, *Geschichte*, p. VII—VIII. *Istoria poporului românesc*, I, p. 8—9.

³ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, I, p. 5, prefață la traducerea românească.

de epopee, trebuia cunoscută în ce avea ea mai adînc, mai caracteristic, mai creator, mai românesc. Așa, prin cuvîntul spus și prin pictura scrisă, istoricul universal a început seria sintezelor sale de istorie a românilor.

Istoriei românilor scrisă în nemțește îi urmează o prescurtare în limba italiană în care stăruiește mult asupra relațiilor cu Italia. Scrisă pentru poporul italian, care își avea și el revendicările sale, se încheie cu indicația că „orice națiune are dreptul imprescriptibil să-și găsească forma sa politică, una și definitivă, pentru a colabora la reapropierea națiunii latine azi victorioasă cu aceea care, în diverse lupte, caută încă dreptul său integral”¹.

Nu peste mult timp acest drept al poporului român fusese cîștigat prin încheierea procesului de unitate politică. Părea că opera istorică militantă a lui N. Iorga putea fi socotită încheiată. În realitate nu a fost așa. Abia acum se puneau probleme cu totul noi, care trebuiau rezolvate și în special se simțea nevoia unei lămuriri a străinilor cu privire la ceea ce aveam noi mai caracteristic în civilizație. În aceste condiții a apărut o nouă scurtă istorie a românilor și a civilizației sale². Aceasta a fost tradusă în mai multe limbi aducînd țării și poporului nostru reale servicii³.

Cu toate acestea Iorga nu și-a considerat misiunea sa de istoric al românilor încheiată luîndu-și sarcina să o înfățișeze într-o nouă sinteză⁴. Aceasta avea să reprezinte cel din urmă punct de vedere al său. La această sinteză se gindea încă de mai înainte, căci în 1928, la încheierea publicării în traducere

¹ N. Iorga, *Breve storia dei Rumeni con speciale considerazione delle relazioni coll'Italia* publicata în occasione delle feste del Cinquantenario italiano—omaggio di un popolo fratello ed amico da parte della „Lega di cultura“ rumena, București, 1911, p. 176.

² N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Paris, Henry Paulin Editeur, 1920. Ediția a doua revăzută, București, 1922.

³ În englezește, Londra, 1925, în italiană, Milano, 1928, în germană, Sibiu, 1929, în română, București, 1930 și în altele.

⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. I—X. București, 1936—1939. Traducerea în limba franceză sub titlul: *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, București, 1937—1945.

a istoriei sale din 1905, avea să spună că „pe căi de cultură sufletească“ poporul român a ajuns „la înfăptuirea celui mai nebun și mai mare vis: realizarea unității naționale“ care așteaptă să fie povestită „cu grijă de adevăr, cu compătimire pentru suferinți, cu bucurie pentru triumfurile scump cîștigate și, înainte de toate, cu ceea ce învie orice narațiune: cu iubire. Sper s-o pot face într-o vreme nu prea depărtată“.¹

Ca în orice istorie de acest fel este de sine înțeles că domină factologia, în care totuși sînt rectificări și interpretări personale. Nu la acestea e cazul să ne oprim acum, ci avem în vedere numai cîteva probleme generale. Pentru prezentarea acestora, cît mai complet posibil, nu ne vom referi numai la sintezele amintite, ci vom recurge și la cele de istorie universală. Adesea acestea reflectă mai bine gîndirea lui Iorga și din punct de vedere național.

Întreaga desfășurare a istoriei Iorga o pune sub două premise. Cea dintîi privește condițiile continuității unui popor: „ceea ce creează o unitate admirabilă în regiunile acestea... este acest fapt: existența unui popor deosebit care el hrănește, el apără eventual, el păstrează continuitatea în aceste locuri. Și poporul acesta al nostru este creat parcă anume pentru acest scop“, hărăzit să fie „factorul permanent“ și „un popor de ispravă“². Iar cea de a doua privește condițiile sau cauzele dispariției unui popor și ce mai poate supraviețui. „Desnaționalizarea unei populații se datorește... numai numărului covârșitor de elemente străine, care cuceresc, sau se infiltrează; atunci cei mulți poruncesc celor puțini în ceea ce privește graiul, precum și cei puțini, dacă sînt pe teritoriul lor, dacă sînt mai vechi, lasă celor mulți obiceiurile și datinele lor, pentru că acestea sînt în legătură cu nevoile naturii“³. Acestea se completează cu: „limba pe care o vorbește cîndva clasa dominantă a unui popor neavînd a hotărî asupra originii, a vieții adînci și sensului istoric al acestui popor, dar și în acela că se poate dovedi contrariul“⁴.

¹ Idem, *Istoria poporului românesc*, IV, 2, București, 1928, p. 195.

² N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, p. 9.

³ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 55.

⁴ Idem, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 25.

Problema unității teritoriale și politice a poporului care îl locuiește este de prim ordin pentru istoria noastră. În rîndul înlîi interesează substratul etnic, despre care am vorbit, după Iorga fiind iliric și tracic în cel mai larg înțeles al cuvîntului.¹ Înșiși macedonenii lui Filip și Alexandru cel Mare erau traco-iliri.² Aceasta îndată ce romanii au trecut peste Adriatică, i-a obligat să-și întindă stăpînirea peste toți, inclusiv peste daci, căci „oricine are o bucată dintr-un popor tinde să întrunească și restul, precum și cînd o parte dintr-un popor ajunge independentă, ea caută să alipească elementele de sub stăpînire străină“.³ De aici necesitatea lărgirii hotarelor imperiului roman (Orbis romanus sau Imperium romanum), ajungînd astfel să stăpînească și Dacia.⁴

Imperiul roman totuși a trebuit să se dezmembreze: Partea sa de răsărit a continuat să existe unitar mai mult timp, în special partea europeană. Populația de limbă latină de aici este cea care ne interesează mai mult ca din ea făcînd parte și noi. Teritorial ea era foarte întinsă, spre Apus înaintînd pînă în Engadina elvețiană.⁵

Pe cînd scria istoria românilor în limba germană lui Iorga nu i-a fost destul de clară poziția elementului romanic din Orient, întinderea și intensitatea lui, cum nici prioritatea fondului roman. Totuși a atribuit acestui element termenul fericit de Romania prin care a încadrat istoria românilor în contextul istoriei universale. Atunci această Românie orientală nu cuprindea în concepția sa decît un popor relativ mic, cel român⁶, fiindcă în Răsărit popoarele migratoare au fost

¹ N. Iorga, *Istoria românilor*, I, p. 115—130, 244—253. Idem, *Materiale*, p. 325.

² N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 26. Idem, *Istoria românilor*, I, 1, p. 223, 251.

³ N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, p. 26.

⁴ Idem, *Istoria românilor*, I, 2: Sigiliul Romei.

⁵ Cea din urmă prezentare sintetică: N. Iorga, *Cei mai mici frați ai noștri: romanii „ladini“*, Vălenii de Munte, 1938; reproducere în *Sfaturi pe întuneric*, II, p. 313—321, fără planșe.

⁶ N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes*, I, p. 62. *Istoria poporului românesc*, I, p. 92.

mult mai distrugătoare decât în Apus și făcuseră să dispară romanicii în marea lor masă războinică și violentă. Aceste prime impresii aveau să fie reluate și lămurite ulterior.

După noi cercetări directe, în care timp s-a înfăptuit și unitatea politică, lui Iorga i se impune necesitatea de a explica continuitatea elementului romanic și caracterul relațiilor sale cu migratorii așezați peste el. Aceasta îl duce la constatarea fermă că elementul romanic răsăritean se întindea de la Adriatică la Marea Neagră, inclusiv teritoriul pe care îl cuprindea fosta Dacie. În acest întins teritoriu la început tot ce nu era grec era roman și noul imperiu, Bizanțul, i-a tutelat pe toți. Pe urmă au venit migratorii, s-au produs sfărâmări de graniță și o parte din populația autohtonă a dispărut. Unitatea politică și etnică s-a dezmembrat din nou. Romanicii vor da naștere la mai multe Românii locale cu numeroase interlegături economice și de cultură¹. Dintre acestea cea mai importantă era Dacia, rămasă în afara hotarelor imperiale, dar ai cărei locuitori, acum români, nu au încetat să creadă că o dată și o dată le va veni „împăratul“. Întreg acest teritoriu Iorga îl va cuprinde acum în formula devenită istorică: Sud-estul european².

În aceste condiții istorice vor apărea aici și popoare noi, care își creiază state proprii și se desprind de imperiu. Dezvoltarea acestora are o surprinzătoare asemănare cu dezvoltarea Româniilor. În afară de limbă fondul de cultură este același, romano-bizantin.

Continuitatea culturii bizantine, continuitate pe care nu trebuie să o pierdem din vedere nici un moment, este pentru poporul român izvorul principal al propriei sale civilizații. Sensul și direcția acestui patronat le aflăm într-o simplă notă incidentală, un adevărat program de investigație expus cu căl-

¹ N. Iorga, *La „Romania“ Danubienne et les barbares au VI-e siècle*, *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, III, no. 1 (1924), p. 35—50.

² N. Iorga, *Formes byzantines et réalité balkaniques*. Leçons faites à la Sorbonne, București-Paris—1922. Idem, *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen âge*. Conférences faites à la Sorbonne, Paris, 1923. Idem, *Le caractère commun des Institutions du Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1929.

dură și durere. Între altele, spune Iorga, „ne-am putea lăuda cu un fapt, pe care l-am arătat și dăunăzi înaintea delegaților străini, într-o conferință ținută cu ocaziunea serbărilor Universității din Iași¹, că noi, într-anume moment, am fost un factor politic hotărâtor în Orient, atunci când au venit turcii în Europa și când sîrbii, bulgarii, imperiul de Constantinopol nu mai existau, când Ungaria nu putea să joace un rol hotărâtor în Peninsula Balcanică. Noi am fi putut atunci, — cu cîteva decenii să ne fi organizat mai curînd —, să luăm moștenirea puterii imperiale în regiunile acestea de Răsărit. N-am putut să facem aceasta, însă am strîns pe toți pîriebegii de oriunde și, în cuprinsul pămîntului nostru neinvadat de turci, am luat toată civilizația Răsăritului creștin, toată moștenirea culturii bizantine, pe care am păstrat-o mai multe veacuri. Și avem încă sute și mii de muzee, care se dărîmă din lipsa gospodarilor astăzi, muzee care se chiamă bisericile noastre, din care fiecare reprezintă o colecție de artă, și o să învățăm poate să le apreciem după ce nu o să le mai avem înaintea noastră”². Pe de altă parte el mai adaugă: „Mitropolitul Țării Românești era întîi numai episcop de Vicina, în Dobrogea, cu delegație patriarhală”³. De aici și patronatul ecle-siastic.

Vorbînd de patronatul ecle-siastic bizantin nu putem trece cu vederea nici pe cel catolic, care a căutat să se așeze în aceste părți. Prima fază aparține chiar începutului crizei religioase răsăritene din timpul iconoclasmului, continuă pe vremea lui Fotie și sfîșește prin shisma din 1054. Sprijinitorul politic de seamă al papalității este regele franc, apoi împăratul cel nou creat la anul 800, și după aceea continuatorii lui. Iorga ține să sublinieze faptul că distrugînd ringul avar Carol cel Mare a ajuns „pînă la Tisa și în regiunea Savei și a Dravei, unde multă vreme a existat o provincie Frankochorion”⁴.

¹ N. Iorga, *Les éléments originaux de l'ancienne civilisation roumaine*, Iași, 1911. Idem, *Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient*, Vălenii de Munte, 1912.

² N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 156, n. 1.

³ Idem, *Chestiunea Dunării*, p. 65: exarh.

⁴ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 84—85.

Această stăpînire efectivă a supraviețuit prin titlul păstrat de cirmuitoarii locali care au urmat: „Carolus, Karl, Kral «craiu», e pentru lumea aceasta slavă titlul însuși al puterii politice care nu recunoaște asupra sa o altă putere”¹.

Pe aceeași linie politic religioasă se înscrie creștinarea ungarilor și a regelui lor Ștefan, care are misiunea specială de a întinde catolicismul. Urmașii lui au întins stăpînirea politică și peste o parte a poporului român. Nu a fost un cîștig politic apreciabil, dar din punct de vedere bisericesc a izbutit să oprească întinderea ierarhiei bisericești răsăritene și organizarea bisericii ortodoxe de care țineau românii. Cea de a doua fază începe cu noul imperiu româno-bulgar, pe care îl atacă, dar fără nici un rezultat pozitiv.

Regele maghiar, apostolic prin misiunea sa, reia asupra sa noua ofensivă catolică. În parte izbutește în Transilvania unde populația românească își pierde clasa conducătoare. Regii apostolici fac eforturi susținute să-și continue misiunea și dincoace de munți, unde înregistrează unele succese.

Cu mai multă îndrîjire vor duce această luptă regii Angevini ai Ungariei. Politica lor, care reprezintă o continuitate a politicii catolice, Iorga o rezumă într-un pasaj concentrat, dar cu un sens atît de adînc și de exact, încît nu mă pot opri de a nu-l cita: „Dar în deosebire de membrii Casei de Luxemburg, ei nu pierd din vedere o singură clipă misiunea apostolică a regalității lor. De aceea Carol-Robert va căuta, ca mandatar apostolic, nu ca misionar al maghiarismului, în «viziuna» lui din Argeș, pe «păstorul oilor sale», pe Basarab Voevodul, care nu se lăsă «prins de barbă», ci-i distruse strălucitele oști, la Posada, în 1330. De aceea Ludovic se încurcă și el, la Severin, ca și pe cursul Ialomiței, unde ai săi întîmpinară biruitoarea împotrivire a pîrcălabului Dragomir, în lupta cu Alexandru, fiul lui Basarab, și cu Vladislav-Vlaicu, fiul lui Alexandru. De aceea încercă el să oprească în văile de nord ale Carpaților românești întemeierea unci Moldove de pribegi maramurășeni”².

¹ Idem, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 13.

² N. Iorga, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 34—35.

Noul misionarism catolic nu se servește însă numai de regii Ungariei. O astfel de misiune o ia și Carol al Boemiei. Acesta, la 19 februarie 1355, scrie lui Ștefan Dușan al sârbilor să treacă la catolicism, între altele invocând și limba lor comună: „tovărășia nobilci limbi slave“ (eiusdem nobilis slavici idiomaus participatio)¹.

În istoria poporului român un loc deosebit îl ocupă așa zisa „chestiune română“ sau a continuității lui. În lunga și uneori violenta discuție s-au consumat multe energii și s-au prăbușit numeroase construcții bazate pe fabulă. Astăzi pare oșios a mai reveni asupra acestui proces istoric definitiv tranșat deși pe alocuri mai este menținut sub spuză incendiară. Iorga s-a aliniat și a fundamentat continuu permanența noastră pe aceste meleaguri.² În afară de unitatea teritorială și etnică, Iorga lămurește continuitatea poporului român, peste toate vitregiile vremurilor „miracolul“ despre care vorbesc unii, între altele, și prin colaborarea cu popoarele migratoare. „O întreagă parte din istoria poporului românesc — zice Iorga — și a teritoriului ocupat de dânsul zace în întuneric: aceea a raportului dintre înaintașii noștri și năvălitorii trimeși, unul după altul, de nesfârșita stepă răsăriteană. Putem afirma, pe baza unor formațiuni analoage de la un capăt la altul al vechilor hotare imperiale romane, că ei au trăit în autonomia unor «Romanii» așteptând pe împăratul, dar neprimind pe regele barbar adus la vîntul invaziilor... ei se puteau și înțelege cu dînșii“³.

Această concluzie cred că în concepția lui Iorga stă în două premise pe care le-a formulat adesea. Prima stă în deosebirea între robi și oameni liberi. Un citat dintr-o scrisoare din anul 601 a papei Grigore I cel Mare folosit de Iorga o arată: „regii barbari sînt domni peste robi, iar împăratul romanilor peste oameni liberi“ (reges getium domini servorum sunt, Impe-

¹ Idem, p. 33—34.

² N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. II: Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000), București, 1936.

³ N. Iorga, *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsarabă. Un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu. Acad. Rom. Mem. Secțiunii istorice*, seria III, tomul VIII, București, 1928, p. 97.

rațor vero Romanorum dominus liberorum)¹. Înțelegem că fiecare popor barbar era proprietatea regelui său, deși în totalitate se considerau liberi, cum se și numeau unii: francii². În aceeași situație erau și Romaniile din imperiu și din afara lui.

A doua premisă stă în formula federați (foederati) pe care n-au întrebuințat-o romanii numai la Dunăre, ci și pe toată linia vecinătăților cu neamurile germanice. La Rin, încă de pe vremea lui Tiberiu, se vede bine acest lucru, când se face o adevărată colonizare de germani în Galia, fie ca supuși (dedititii), fie așezați în locuri statornicite (sedibus assignatis)³. Formula va fi folosită și mai târziu. Că românii se puteau înțelege cu năvălitorii o vedem și față de unul din cele mai violente exemple: avarii. În această privință Iorga spune: „Avarul se întâlnește unde are de cules un profit, o vamă; unde are un vad: acolo venea fără îndoială. Se întâlnea unde mai era un oraș care dăinuia, unde se ținea un bilci. Acolo se înființa haganul ca să culeagă ceea ce i se cuvenea. Se mai întâlnește avarul iarăși într-un punct mai important sub raportul militar și unde se așezau ostașii în ceată, cum mai târziu ungurii așezau un număr dintre românii noștri, pe care-i numeau iobbagiones castrorum, «iobagii cetății», cuvîntul iobag el însuși fiind un cuvînt turanic. Avarii se mărgineau să viziteze celelalte locuri, să trimeată, la anumite timpuri, strîngători înarmați de dijme, cum se trimet în timp de campanie anume soldați care să strîngă din părțile vecine ceea ce trebuie pentru hrana oștii⁴. Este formula care se poate aplica tuturor „barbarilor“.

Mai adăugăm aprecieri despre alți năvălitori cu faimă nu mai puțin înfiorătoare: tătarii. „Dacă ziduri s-au sfărîmat înaintea tătarilor și biserici au căzut la pămînt, dacă mari bogății orășenesci au fost pierdute, omul sărac de la țară n-a suferit așa de mult. Ba uneori, atras el însuși de acest mare val cuceritor și jăfuitor, el a preferat, decît să rămîie la gos-

¹ N. Iorga, *Papi și Împărați*, p. 30.

² Idem, *Chestiunea Rinului*, p. 37.

³ N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 51.

⁴ N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, p. 54.

podăria lui amenințat ori să și-o facă din nou după ceasul pustiirii, să intre și el în acest danț ostășesc fără păreche, din care putea să cîștige ceva". Însă aici Iorga mai dă o explicație care arată personalitatea poporului român. Pentru aceasta folosește un izvor bizantin, Nichifor Gregoras, care spune că românii „robiau fără voie cu trupurile“ (σώμασι μὲν ἐδούλευσαν ἄκοντες), dar au păstrat totdeauna „înclinarea spre autonomie“ (δὲ γνῶμην αὐτονομίας) și „dorința să se deosebească de păgîni“ (ἔφεσις καὶ τῶν ἀσεβῶν ἄλλοτριώσεις)¹.

În sfîrșit mai amintim un factor, instinctul național, care răsare neașteptat, dar hotărîtor: „în viața popoarelor este instinctul național, din care se va dezvolta pe urmă conștiința națională, care va ajunge să fie lucrul de căpetenie în timpurile noastre“².

Acum, dacă în opera atît de întinsă și de variată a lui N. Iorga, încercăm să găsim firul călăuzitor prin care a situat istoria românilor în cadrul istoriei universale, ni se paré că el stă în faptul că a căutat să observe și să lămurească orice influență din afară care s-a exercitat asupra dezvoltării poporului român, dar n-a uitat niciodată să arate și ce a dat acest popor altora³. În acest context el a urmat ca principiu constant rolul forțelor de producție interne, sau, cum spunea el, „să observ națiunea însăși ca ființă viețuitoare și să-i urmăresc mersul ei lăuntric“⁴. Se poate abate, oare cineva, de la această constantă?

V

Am spus mai înainte că Iorga a început prin a avea viziunea despre viață prin socialism și că din acesta a izvorît omenia lui și aversiunea față de orice violență. Cu toate

¹ N. Iorga, *Momente istorice*, București, 1927, p. 104—105 (Acad. Rom. Mem. Sect. ist. seria III, tomul VII). Cap. Idem, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. 143; *Istoria poporului românesc*, I, p. 194.

² N. Iorga, *Chestiunea Rinului*, p. 171.

³ N. Iorga, *Études roumaines I. Influences étrangères*, Paris, 1923, p. 13. Idem, *România în străinătate de-a lungul timpurilor. Lecții la Școala superioară de Război. După note stenografice*, Vălenii de Munte, 1935, p. 171.

⁴ Idem, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, p. VII, *Istoria poporului românesc*, I, p. 9.

acestea el însuși este un răzvrătit permanent: un răzvrătit împotriva statului, răzvrătit împotriva ordinii existente, nemulțumit de morala contemporană, dar apologet al păturii de jos a societății, în special al țărănimii. De aceea nu i se poate contesta nici faptul că gîndește dialectic și adesea judecă materialist deși formal nu declară acest lucru. Aceste opinii nu le găsim în generalitățile sale în care se controlează continuu cu privire la cunoașterea și interpretarea istoriei¹, ci în lucrările de sinteză și mai ales în lecțiile sale în care spontaneitatea este în largul său.

Este adevărat că Iorga desfășura istoria pe linia succesiunii prinților și a dreptului dinastic, legitim sau de contrabandă. Nu rareori personalitățile sînt socotite ca singurele elemente active în istorie. Cu toate acestea tot el a închinat cele mai înălțătoare pagini rolului maselor în mersul înainte al istoriei și cele mai emoționante portretizări ale răscoalelor populare, așezate adesea dincolo de națiune și de confesiune². Rolul maselor și dezvoltarea societății prin revoluții formează o linie de conduită în istoria universală mai importantă decît aceea privitoare la personalități. De aceea ideea de libertate a poporului, ca și cea individuală, el o urmărește pretutindeni și o surprinde în cele mai variate izvoare.

Nu este posibil să urmărim această chestiune într-o operă atît de vastă ca a lui Iorga și nici nu este în intenție să vedem în el un materialist. Vrem numai să exemplificăm faptul că el nu a putut să se disocieze de noua orientare a societății în

¹ Cele mai de seamă au fost adunate de el însuși în *Generalități cu privire la studiile istorice*, mult adăugite în ediția a III-a postumă.

² N. Iorga, *Originea și dezvoltarea statului austriac*, p. 40: „Cum s-a putut ajunge însă de la discuții teologice asupra comințării într-o singură „specie“ sau în două, „utractiviste“ deci, la o mare mișcare populară și națională, care a trecut și garnițele pînă departe, avînd neașteptate ur nări, — aceasta nu se lămurește decît în legătură cu alte mișcări, de aiurea“.

care trăia și a cercetării științifice a vieții ei. El însuși arătase, înainte de revoluția din Octombrie, că „în general, curentele nouă care agită o societate nu se anexează nici-o dată, ci distrug sau sînt distruse”¹. Acesta e motivul major care îl face o dată să spună că „cu un popor stors nu se mai poate încerca o dominație universală, care cere înainte de toate deplină sănătate și mulțămire a clasei fundamentale. Altfel, prin durerosul conflict între idealul îndrăzneț al celor de sus și imposibilitatea, aș zice fiziologică, a celor de jos se ajunge la o sigură ruină”². Sau, cruciatele nu sînt numai un fenomen de ordine morală, ci ele fac un contact mai intim între Răsărit și Apus cu „un remunerator schimb de producții” cu „întinse consecințe materiale”³.

Această concepție se întâlnește adesea în situații diferite. Așa de pildă pe mare și pe uscat, prin expediții militare sau caravane de negustori, ca și prin „aventurieri”⁴ pe întinsele mări și oceane, se întreține un contact permanent, care provoacă „curentul de viață” prin „schimb de oameni și de mărfuri”. Dar și în viața spirituală. Literatura europeană din sec. XVIII și XIX, zice el, este o manifestare a „noului spirit al vremurilor” care „caută să se manifeste în forme din nou revoluționare, contra unor apăsătoare datini și unor așezăminte ce strivesc”. Goethe însuși, în Egmont „a slăvit pe nobilul care pîere pe eșafod apărînd în țara lui dreptul conștiinței lui contra tiranului religios și politic”, iar Schiller începe „printr-un blăstăm aprins contra cuceritorului, străin sau localnic, pe care ar vrea să-l vadă, la judecata cea de pe urmă, urmărit de dinșul și cufundat în Tartar de osînda fără iertare a judecătorului care nu poate greși”. Sau „aceste violente scrieri ale tineretului care se ridică, în mijlocul aclamațiilor generale, arată, fără îndoială, o mișcare de răsturnare”⁵.

¹ N. Iorga, *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*, p. 180.

² N. Iorga, *Chestiunea Mării Mediterane*, p. 35.

³ N. Iorga, *Chestia oceanelor*, p. 9.

⁴ Idem, p. 14.

⁵ N. Iorga, *Cugetare și faptă germană*, p. 84—85.

Opera de istoric universal și al românilor a lui Nicolae Iorga nu poate fi cuprinsă în câteva pagini. Dar ea poate fi sistematizată pe baza ideilor generale proprii și a coordonatelor fundamentale pe care nu le-a pierdut din vedere niciodată. Pe acestea ne-am străduit să le punem în lumină. De aici nevoia să alergăm de la o operă la alta, de la o perioadă la alta. Gîndirea lui Iorga ni s-a părut că poate fi mai ușor înțeleasă în acest mod de expunere.

Contribuțiile izolate, imense ca număr și masive în informație, tablourile vii de scene și oameni, fapte și date puse ca osatură în construcțiile sale, sînt prea numeroase ca să poată însoți fiecare act de gîndire. Pe acesta n-am vrut să-l împotmolim. Asemenea cercetare se poate face numai avînd în vedere întreaga operă, inclusiv literară și politică, a marelui istoric și gînditor. E o lucrare de viitor care va trebui făcută cu toată critica de competență necesară, pe care memoria celui mai mare poligraf al neamului nostru o cere. Nu ne îndoim că ea va fi făcută.

AURELIAN SACERDOȚEANU

Acțiunea de reconsiderare a întregului patrimoniu cultural se desfășoară în ultimii ani cu mare entuziasm și un deosebit spirit critic, cuprinzând scrisul a numeroși savanți și literați. Era firesc ca această acțiune să prindă și părți din uriașa operă atât de variată și bogată a lui Nicolae Iorga. Volumele de față se încadrează în această strădanie și ele aduc pe prim plan aspecte din scrisul *istoricului*, al istoricului patriei sale, dar și al întregii umanități.

Fiind prima încercare, ea poate fi temerară, având în vedere spațiul limitat și scopurile urmărite de colecția Liceum. Nu este ușor lucru să faci o selecție din sutele de cărți, miile de articole și miile de recenzii ieșite din mintea unui om de geniu, în care știința, patriotismul și umanismul, au căutat și au izbutit să descopere amănuntul istoric, precum și liniile directorii pe care le-a parcurs omnirea în miile de ani ale existenței sale, înfățișându-le nouă, oamenilor de știință, tineretului studios, precum și oricărui doritor de a afla și de a se lumina, într-o formă cât mai plăcută, am putea afirma cât mai poetică.

În calea noastră am întâmpinat numeroase dificultăți, inerente unui început: marile cărți de sinteză, prin care istoricul a urcat pe podiumul gloriei universale, nu pot fi prezentate aici prin fragmente, fiindcă ele sînt prea încheiate și armonios construite într-un tot, care nu permite o fărîmîtare. În ce privește lucrările de istorie universală, cele mai multe au apărut în limbi străine, iar transpunerea

lor în românește de o altă persoană ar răpi din farmecul scrisului lui Iorga. Sînt apoi numeroase comunicări făcute în cadrul Academiei Române, iar acestea caută să lămurească *amănuntul*, într-un cadru pur științific, în care informarea bibliografică e uluitoare, dar ele capătă un aspect mai rigid, adică depășesc limitele unei colecții, ca cea de față.

Alte lucrări, extrem de valoroase și admirabil prezentate sînt legate de felul de a gîndi, vedea și înțelege al unei epoci depășite, încît spiritul nostru critic, precum și țelurile urmărite de societatea noastră, le situează în laboratorul savantului, rețurgînd la ele în scopuri bine definite, dar limitate. Fiindcă Nicolae Iorga a fost un om de știință, savant dublat de luptător, de omul de acțiune, în care se reflectă și toate oscilațiile unei societăți plină de contradicții, dictate și de frământările de pe plan mondial, care au dus la două mari războaie.

Trecînd peste toate asperitățile și inconveniențele, ne-am oprit asupra acelor pagini semnificative, în care Nicolae Iorga apare un savant, gînditor în spirit uman, un mare patriot, drept, care luptă pentru progresul, înălțarea și încadrarea neamului său în idealurile mari ale omenirii, fără a călca sau umbri măcar interesele juste și demnitatea oricărui alt popor. Deci am strîns în aceste două volume pagini în care se reflectă etapele de dezvoltare ale poporului român, prezentarea eroilor care au apărat țara, rolul jucat de mase, de mulțimea anonimă, factor motor, din care pornesc acțiunile și susțin uneori figurile reprezentative ale trecutului: „Cînd am intrat în Academie, zic, problema aceasta mi s-a pus și mie: masele sau indivizii. Și atunci eu am fost de părere că și masele și indivizii hotărăsc în măsura în care au caracter dinamic și reprezentativ. Viața unei societăți poate fi

exprimată unanim într-un moment, și se poate întâmpla... ceea ce reprezintă spiritul unei societăți... să se adune într-un om cum se adună razele într-un punct luminos: sufletul național să se adune într-o personalitate“. De aceea, în paginile de față sînt zugrăvite și masele populare care au creat, îndemnat și susținut, precum și marile figuri istorice, de la Bucurebista și pînă la Tudor Vladimirescu. Dacă și într-un domeniu și în altul sînt limite, lacune, sîntem conștienți de ele, dar cauza se află în spațiul limitat grafic, deși ne-au stat la îndemînă două volume.

De peste tot nu se desprind idei abstracte, ci se prezintă *viața omenească*, prin biruinți și înfrîngerii, adică acea „umanitate care se înduioșează și se frînge, aceeași umanitate, cînd ajunsă la scopurile ei, cînd călcată în picioare și strivită“.

Am ales din scrisul lui Iorga opere în care s-a secuprindă o idee fundamentală a sa, pentru care a militat timp de o jumătate de secol, și anume: trăind într-o epocă atît de frămîntată de crîncene războaie iscate de setea imperialismului, istoricul a cerut să redevenim mai oameni de cum sîntem acum; „a reintra în *umanitate*, aceasta e pentru noi datoria cea mare“. Totodată, Nicolae Iorga nu a promovat istoria seacă, obiectivistă, opera dominată de amănunt și bibliografie, de date și personaje, ci a vrut să reconstituie viața prin interpretare, prin aducerea trecutului în fața noastră, cît mai aproape de adevăr, și cum spune atît de expresiv, „am căutat a *convorbi* cu el — cu trecutul — și cu ei — eroi — fără *interpret*“. Cu alte cuvinte, în sensul lui Ranke și Michelet, nu a dat opere seci, ci le-a expus într-o formă literară: „aș fi vrut din partea mea, să am mai mult talent „poetic“ pentru a fi mai aproape de adevăr“. De aceea, aceste două volume vor descoperi pe Iorga scriitorul, dinamic, fluid, avîntat și nuanțat, „în

felul de a scrie al cronicarilor și al talmăcitorilor bisericești (Varlaam, Dosoftei, Ivireanul — adăugăm) noi), care corespunde felului de a vorbi al poporului“.

Nicolae Iorga e un mare educator, în sensul exponenților Școlii Ardelene, adică, după propria-i mărturie „adevăratul scop al scrisului meu, care nu e decît să folosesc altora prin cunoștințele ce pot avea și prin experiența ce am putut cîștiga, să li spun lucruri care să poată fi de folos și plăcute în înțelesul cel bun al cuvîntului“. Fără a forța, și schimba spiritul științific, adevărul istoric, Iorga a căutat să fie educatorul maselor și prin opera istorică, aceea care putea căpăta sensuri pozitive, necesare societății și unei epoci în continuă ascensiune. „E bine să i se vorbească unui popor de oamenii lui mari. De ceilalți oameni însemnați vorbesc cărturarii către alți cărturari și se luminează între dînșii asupra celor săvîrșite. Dar despre fruntașii unui popor, despre aceea prin care a fost mai mare, mai vrednic de laudă poporul acela despre dînșii trebuie să se audă pretutindeni, în graiul tuturora.“ În sensul acesta sînt făcute prezentările lui Mihai Viteazul și Tudor Vladimirescu, prezentări care au avut un mare ecou în epocă și prin care Iorga se dezvăluie ca un mare stilist, ce farmecă, cucerește și îndeamnă la acțiune. Acest scris, aceste opere au avut scopul de „a ne strînge laolaltă cu gîndul, pentru a ne împăca inimile, pentru a crede“.

La polul opus se află acele pagini strînse în capitolul de istoria românilor intitulat „Creațiunea românească“. Aici nu aflăm poetul, educatorul maselor, cipe savant, care adună cu răbdare, pricepere și intuiție tot ce s-a scris, tot ce se știe, pentru a reconstitui și lumina o epocă, cea mai grea, aceea de formarea limbii și a conștiinței, a datinei. La acest capitol, pentru a-l putea da

În întregime, în toată întinderea sa, am fost obligați să renunțăm la notele din subsol, câștigând astfel spațiu atât de util ideilor și documentației.

Totodată, în opera de selecție, am urmărit să facem cunoscut cititorilor marile lucrări ale lui Nicolae Iorga, prin care s-a impus în cultura românească și în cea universală. Prin *Generalități cu privire la studiile istorice*, savantul a căutat să-și formuleze concepția sa istorică, de aceea am pus în fruntea volumului de istorie universală un număr de pagini, din care se desprinde, am putea spune, viziunea sa istorică. Vibrarea sufletului de poet și patriot, puterea sa de sinteză, adică de a prinde în câteva fraze specificul unei epoci, esența unei idei, se află în *Sfaturi pe întunec*, acea carte care a încântat și pe Tudor Arghezi, carecerea, cu câțiva ani în urmă, editurilor s-o tipărească așa cum este și de îndată. Am ales mai multe capitole de istorie pură din *Istoria Românilor*, cea mai vastă operă a lui Iorga, în care a strâns tot ce se știe despre noi, în numai puțin de 11 volume. Tot așa de cercetate cărțile din care se desprinde mai bine istoria omenirii, analizându-le în tot atât de faimoasa lucrare ce poartă numele de *Cărți reprezentative în viața omenirii*. Vin la rând: *Papi și împărați*, *State și dinastii*, *Istoria statelor balcanice*, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*. Firește că lipsesc multe, ca *Istoria imperiului bizantin*, scrisă în limba engleză și franceză, *Istoria imperiului otoman* înfățișată în limba germană și multe altele. Dar noi abia începem.

Am păstrat — în ceea ce privește scrisul — caracteristicile stilului său, și am înlăturat grafia epocii, ținând seama de ortografia de azi, așa cum am arătat în alte lucrări pe care le-am editat.

BARBU THEODORESCU

ÎNȚELESUL CUVÎNTULUI DE „ȚARĂ“

Între cuvintele de care se leagă mai multă gândire și simțire românească, în jurul cărora se grămădește mai mult instinct și mai multă iubire firească astăzi și mai multe amintiri de trecut, e „țară“.

De origine latină, termenul se deosebește la noi, ca înțeles, de acela pe care l-a avut în limba strămoșilor și l-a păstrat în acelea ale popoarelor care pleacă de la dinșii. „Terra“ era pentru romani numai ceea ce numim „pământul“, după latinul „pavimentum“ ceea ce înseamnă „pavat“, adică drum de piatră, „șosea“, ceea ce dovedește cât de mult sînt legate începuturile noastre nu numai de o viață mult mai ridicată decît a unor simpli țărani sau a unei adunături oarecare, culeasă întimplător, ci de a ostașilor imperiului, acei „veterani“ poate din înaintașii noștri, al căror nume a ajuns să fie la noi al oricărui „bătrîn“. Era țara-mamă, „Terra mater“, a cărei „țărînă“, „țernă“ am păstrat-o în comoara celor mai scumpe cuvinte ale noastre.

Romanii nu aveau înțelegerea unei lumi împărțite pe neamuri. Ei purtau un nume care nu venea de la ceea ce cuprindem, cum se va vedea, în numele de țări, ci de la o singură cetate. Ei erau deci „romani“, cum alții erau napolitani sau siracusani. Italia, odinioară Vitalia, n-a fost un termen întrebuintat, la început, ca să numească peninsula întreagă, căreia nici nu-i trebuia o nomenclatură, îngrădirile acestea geografice precise nefiind în cugetul acelor vremuri o necesitate: s-a crezut, și se crede și acum, fără temei, că numele, din Vitelia (v. și al împăratului roman Vitellius) ar însemna „țara vițelilor“, după animalul-zeu, „totemul“, la care se închinau vechii indigeni. Dincolo de această Italie, al cărei nume, plecînd de la o anume regiune din Sud, a trecut de la greci la romanii ei înșiși, nu erau decît cetăți și teritorii (al

căror nume vine tot de la „terra“), în care romanilor nu li păsa peste măsură ce nații se află. Pe eleni îi numeau greci după o populație din Epir, cea dintâi pe care au găsit-o în calea lor, luptînd cu statul macedonean, numit și el după un neam, ca și tracii, împărțiți în semințiile lor, ca și alte popoare de mai departe, dar ei toți, afară de greci, erau „barbări“ și nici o țară nu se socotea legală de o nație, ca o creațiune și proprietate, un drept al acelei nații. Față de nici una ei n-aveau în conștiința lor sentimentul pe care-l are, ori de-l mărturisește ori ba, cine se atinge astăzi de ce numim: drept național, unul din marile articole de crez ale vremii noastre. Ei creiau, unde învingeau, o „provincie“, ceea ce înseamnă învingerea însăși, dar alt drept decît al săbiei.

Urmașii romanilor, afară de români și de romanșii din Alpi, au numit țările lor, nu după moștenirea romană, ci după barbarii cari le-au cucerit și au izbutit să-și păstreze și dezvoltate stăpînirea. „Franța“ e un nume luat de la năvălitorii, și, o bucată de vreme, apăsătorii franci, de nație germană, adecă, după însemnarea dintîi a numelui: „germanii liberi“, nesupuși Romei. Țara s-a chemat așa, dar hotarele ei sînt ale provinciei romane de pînă atunci, ale provinciei bisericesti care a înlocuit-o și reprodus-o, și majoritatea locuitorilor nu sînt germani, ci sau celți și liguri romanizați sau romani sădiți dincolo de hotarele Italiei. Spania își atrage numele de la vechii hispani, dar întrebuițarea numelui pentru întregul teritoriu e mai nouă, Spania de pînă atunci numindu-se după ținuturi, Castilia, Aragonul, Andalusia, de la vandali, ca Franța de la franci. Numele Portugaliei e după un simplu oraș, nume care s-a întins asupra unui mic comitat creat de un cruciat francez, și numai pe urmă el a ajuns al unei țări. Italienii s-au simțit, veacuri întregi, oameni ai districtului de origine. Piemontezul de la „picior de munte“, fiind ea podgoreanul nostru, care zice același lucru în două cuvinte slavone, și numai pe alocurea amintindu-și, prin memoria tenace a mulțimilor care se urmează pe același loc, vechii stăpînitori, cari formau o națiune deosebită: veneții, tuscii sau etruscii din Toscana.

Altfel e la noi. De la început țara e un lucru mare și sfînt, legat de un grup de oameni cari-și trec moștenirea aceasta,

menită să fie iubită din toată inima, amestecată în toate gândurile, apărată cu toate puterile și stropită cu sudorile tuturor muncilor și cu sîngele tuturor jertfelor. Cîtă deosebire între greoaiele cuvinte materialiste de „terre, terra, tierra“, ale fraților noștri, și această spiritualizată, idealizată, încălzită „țară“ a noastră! „Zemlia“ a slavilor nu se ridică mult mai sus, cum nici „chora“ a grecilor, de unde vine numele țaranului, „choriatis“. Iar ce semnifică „Land“ al germanilor din a lor Deutschland, sau din Welschland, care e țara celților vecini, apoi vine a romanilor și romanicilor, se vede din sensul cu care a trecut la francezi în „lande“, unul din felurile cum se prezintă, ca scoarță a globului, pămîntul.

Lumea e, la noi, împărțită în „țări“, înțelesul primar al cuvîntului dispărînd, cum am spus, cu totul și fiind înlocuit prin „pămînt“. Aceste țări nu se numesc după înfățișarea lor sau după amintirile istorice, ci după neamul care se află pe ele. Uneori, ca la alții, e vorba de neamul care a cucerit și are stăpînirea, de unde numirea de „Țară Ungurească“ la cei de dincoace de munți, și pentru Ardeal (tot așa: ungureni, din Mînecii Ungureni, lingă Mînecii pămînteni, unde „pămînt“ s-a ridicat și el la înălțimea de „țară“). Cu sufixul „esc“ se zice: Țara Rusească, Țara leșească, Țara sirbească (și pentru Bulgaria), Țara Turcească, Țara frincească, Țara nemțească. Dar se observă că, pe lingă numele străinului, e și acela al băștinașului. Se întrebuițează însă, fără „țară“, sufixul „ime“, care o cuprinde, ca în secuime (nu Țară secuiască), precum mahalalelor din Moldova colonizate cu munteni li se zicea „muntenime“.

Țara românilor e Țară Românească. Oriunde nu e atinsă de barbarii cuceritori, ea păstrează acest nume. În zădar s-a obiectat că titlul de „Domni a toată Țara Românească“, purtat de primii șefi de stat ai noștri, cei din Argeș, nu face decît să reproducă alte titluri pentru alte state, din Balcani. E o asemănare, un semn al timpului, nu e însă un imprumut. Aceasta o dovedește înțelesul cuvîntului de țară fără altă definiție.

Pentru românul de peste munte, care-și zice român —, pe cînd galo-romanul și-a zis franc și italianul de nord

„lombard“, după stăpîni, și aceasta înseamnă că n-a ieșit din dreptul său moștenit ca să intre în dreptul învingătorului, a veni dincolo de munți, e a merge în „țară“. Aceasta nu din cauza titlului oficial, pe care nu-l cetește și nu l-a învățat în școală, ci pentru că așa e scris în sufletul său însuși. Odată era „țară“, împărțită doar după ape (Țara Oltului, cu olteni, Țara Birsei, cu birsani) tot ce nu se supusese încă, la nord de Carpați, sub sabia regelui de năvălire al ungarilor. Cînd năvălirea acestora a atins și briul munților, oprindu-se prin puterea naturii ocrotitoare acolo, „țara“ a fost de la această linie în jos. Tot „țară“ e ținutul pînă în Dunăre pentru ciobanul mocan.

Astfel „țară“ înseamnă, fără nici un alt adaus, pămînt românesc liber, în toată întinderea lui și cu tot sacrul drept care se cuprinde în el.

Și de aceea a „muri pentru țară“ a fost cea mai înaltă datorie pentru generațiile care, apărînd-o, au închis ochii înainte de vreme.

Sfaturi pe întuneric, vol. II, București, Ed. Fundației,
1940, pag. 159—163.

APARIȚIA DACILOR: EPOCĂ LUI BOIEREBISTA

Importanța dacilor, ca noi stăpîni la Dunăre și Tisa apare atunci. Un pasaj din Strabon arată că ei au desființat nu numai pe boi și taurisci, dar și pe iliri și au fost ei acuma aliații (συμμάχοις ἐχρήταυιο) tracilor: interpretarea că înainte de aceasta fusese alianța tracilor cu scordiscii poate fi greșită.

Pe la 66 d. Chr. Agrippa e pus a vorbi de către istoricul elonistic al evreilor, Flavius Iosephus, așa că „tracii“ ar fi luat un „teritoriu de cinci zile adîncime și șapte de lungime“. E vorba, desigur, de daci. De altfel același spune îndată că trupele din Dalmația aveau, pe vremuri, să înfrunte prădăciuni dace.

Traci, desigur, dar a căror țară prezintă o altă nomenclatură. Pe pămînturi dacice unele nume sînt de *davae*, ca Buridava, pe cînd altele, la tracii contemporani, au o origine deosebită, ca la cei din Alboca, din Salde (v. Sardes balcanicii), din Ratacum (v. Roteș la Adriatica), din Cium (Siourii), oamenii lui Kotys (Cotensii), oamenii din munte, caraensii, apoi potulatsensii, bieșii, cheiageisii, piephigii. De la J. Van den Gheyn și Tomaschek încoace, cari au adunat știrile răzlețe despre daci, putem urmări pe carpodaci, pe pitigeți, aceeași ca și petoporanii.

De la început, ei apar ca o nație, deși li s-a exagerat enorm numărul. O nație consolidată avînd un singur teritoriu și un singur șef, cu drumuri deschise și spre Apusul celtic și spre Dunărea mărgenită de greci. Ei nu se țin din agricultură și pradă numai, ca vechii tracii, rudele lor, ci și dintr-un comerț destul de întins. S-a admis chiar un comerț dac cu Egiptul.

Încă din secolul al IV-lea apare moneda dacă, imitînd staterile lui Filip, staterile și drahmele lui Alexandru și

tetradrahmele tasiene, apoi și dinarii și așii romani (aceștia, mai bine). S-au recunoscut șapte tipuri pe regiuni, și C. Moisiș credea că șefii de trib erau destul de autonomi ca să-și bată fiecare moneda lui. El admite și daci olteni, după monede de-ale lor, ca acelea găsite la Aninoasa, în Gorj, la Dobrești, Sadova și Vela, în Dolj; de aceea triburile au dreptul de a-și avea banii proprii.

Cum nu se imită monedele orașelor grecești de la Adriatică și nici măcar ale celor de la Pont, se dă astfel harta schimburilor din care consta acest comerț, ce se făcea mai ales cu barbarii vecini, singurii cari puteau primi acești bani.

Dac e omul din *davă*, din sat. Desigur că este olegătură între Carsidava balcanică și Chersobleptes. Ei poartă însă în izvoarele romane și numele, de lungă durată și de la un timp, și de mare faimă, de „oameni ai muntelui“, ai Carpatului, carpii.

Neam aprig, ei vor urma pe traci în dârzenia rezistenței și ca luptători în arenele romane, ca eroi ai jocurilor sîngeroase.

Dar ridicarea dacilor n-a avut niciodată caracterul sălbatic al măcelurilor, orinduite de Mitridate, cu funcționarii romani cărora li se turna metalul topit pe gitlej, nici cu mișcarea panonodalmată de sub August, cu uciderea negustorilor și a romanilor strecurați în țară, cu jertfirea *vepillariilor* de acolo, soldați pe cale de a-și părăsi armata, dar rămași legați, deși se așezau acuma pe teritoriul provinciilor, lângă indigeni, de steag.

Încă poate de pe la 60, mai probabil însă ceva mai tîrziu, căci relațiile cu Roma ale noii forțe barbare au loc numai pe vremea lui Antoniu, după uciderea lui Cesar, apare, *luînd locul încercării lui Mitridate în Balcani*, și desigur sub influența *isprăvilor acestuia*, puternicul Stat al lui Boirebista, care continuă a fi pentru Strabon un get.

Caracterul lui getic, în ciuda cîte unui roman care, cu răspîndirea numelui dacilor, a ajuns a-l privi și sub raportul politic ca dac, pare incontestabil.

Nu putem ști care era capitala lui. Desigur nu cetatea din munte a lui Decebal, ci undeva pe malurile Dunării, ca un

continuator prin Ialomița și Ilfov al străvechilor șefi, *ceea ce ar explica bogăția de frumoasă ceramică din aceste regiuni*. Aceasta chiar în cazul când Argedava din inscripția, pe care putem îndrăzni, cu tot chipul așa de defectuos în care ne-a fost transmisă, s-o recunoaștem ca o „cetate de scaun“ pentru o „basileie“ așezată, ar fi deosebită ca loc, precum este și ca sunet, de Arcedava găsită în aceleași părți de șes în vremea romanilor.

El pare a fi fost acela care a pus formațiunea politică de pe malurile Dunării pe altă bază decât cea religioasă sau măcar să fi schimbat sensul vechii religii orgiastice. Într-adevăr se atribuie „patriarhului“ său, Decineu, că ar fi interzis întrebuințarea vinului, indispensabil pentru acel cult bahic, ale cărui urme se simt și la noi în părțile de podgorie, când fetele care culeg prunele lasă la o parte sfiala și fac să răsunе văile de arii în adevăr orgiastice.

Boirebista — probabil, din cauza deosebirilor sub care i se prezintă numele, un Birebista, cum va fi fost și o *Bersovia*, lângă Țara *Bîrsei*, — a fost fără îndoială un puternic stăpînitor, de care au știut poeții Romei contemporane, dar *n-a fost astfel prin ce-i dădea un singur popor, ci prin costul pe care și l-a căpătat în mijlocul întregii lumi barbare care-și căuta un șef, oricare ar fi fost originea națională a „basilicii“ lui*.

Încercarea celtică a tauriscilor, legată cu a unor traci și iliri, a boilor regelui Cristasir, deci *un imperiu de concurență* — căzu înainte a lui Boierebista, care fusese pînă atunci vecinul lor, hotarul fiind la Tisa. Regiunea fu așa de temeinic prădată, încît se considera ca un pustiu, *poate însă și ca mijloc de apărare, cum s-a pretins pentru un timp mult mai tîrziu*, asemenea cu al geților de deasupra gurilor Dunării. Vechea cetate de defensivă romană contra dacilor, Segeste, a trebuit să cadă.

În acest timp, un sol din Dionysopolis, acela al cărui nume a fost citit Akornion sau Akirnion, merge și la „regele Buribista (Βουριβίστα), cel dintîi... dintre regiile tracilor, care stăpînea tot malul rîului și ce este peste dînsul“. Îl vedem pe acest grec priceput în serviciul regelui la tînărul Pompeiu, călătorind pînă în Macedonia pe la Heracleia,

pe riul Lykos, ceea ce-l face a folosi și orașului de naștere. Pompei fiind calificat de *imperator* (αὐτοκράτωρ) în inscripție, data nu poate fi decît, cum am arătat mai sus, între 50 și 48 a. Chr.

Biruitoarea în războiul pe care-l cunoaștem numai printr-o scurtă pomenire la Strabon, din vremea lui August, dar întrebunțînd și aici izvoare contemporane, pare a fi voit deci prin trimiterea acestui grec din Dionysopolis, Akornion, la Pompei tînărul, ca „autocrat al romanilor“, să-și asigure imperiul pontic, dincolo de hotarele cărora pradă „pînă în Macedonia și în Iliric“.

În inscripția de la Dionysopolis se vorbește de un iernatic (παρσημασία) al lui Caius Antonius. Acest fapt trebuie pus în legătură cu solia dacă la dinsul, după ce o încercare pe lingă Octaviu, de care vorbește Dio Cassius, nu reușise. Un decret vorbește și de luarea Iliriei de barbari, cari stau acolo trei ani. Cercetătorul francez al întregii vieți a tracilor, Seure, crede că e vorba de o cucerire de către același Boierebista.

Așezarea lui Boierebista în aceste locuri nu s-a făcut însă pașnic. Uncle cetăți s-au împotrivit. Un număr de greci apar astfel, pe o frumoasă inscripție, ca șefi ai rezistenței războinice a Mesembriei contra lui „Byrebista“ căruia nu i se dă titlul de rege. Legăturile ținuturilor dace sînt și cu Mesembria. Marfa din Rodos nu pare să fi venit direct.

Mergînd spre Olbia, supunîndu-și orașul, precum avea sub cercetarea lui Dionysopolis la sud, Boierebista n-ar face decît să urmeze direcția care adusese pe Dariu în această stepă unde *sciții începuseră ei să creze o viață politică mai periculoasă, prin prosperitatea și bogăția ei, pentru marea monarhie a Asiei decît rătăcirile și eventualele lor prădăciuni.* El se desface astfel din baza lui locală, destul de modestă, pentru a se consacra idealului care cucerește și duce la poște, la distrugere orice putere se ridică. E într-un anume sens, așa cum fuseseră aceia pe cari-i imita, un împărat al Răsăritului, un rivnitor la stăpînirea acelorași patru „stihii“ ale lumii. Izbînda atîrna de cită lume se strîngea sub această nouă formă „panmonarhică“ de caracter divin.

Marginile vieții lui, mai mult decât puterea romană, așa de nesigură încă în aceste regiuni, l-a împiedicat de la aceasta.

Înainte Statului dacic creat de Boirebista apare însă, la anul 13, Vologes (Ὀυολογαίτος) „tracul, besul“, care e „însuși preot al lui Dionysos cel de la dinșii“ — același caracter sacerdotal profetic ca la Zamolxis, ca la Dicencu, dar care nu se păstrează și în epoca lui Decebal. El se ridică împotriva odrysilor. Rascupor, fiul lui Kotys (al IV-lea), e ucis, unchiul acestuia, Rhoimetalce, lăsat ca regent, trebuie să fugă. Numai L. Calpurnius Piso, înlocuind pe Marcus Lollius, care începuse represiunea, izbutește, cum am văzut, — dar la început îl bat besii —, la anul 11 birui pe rebeli.

Desființind formațiunile celtice de la Sava și Dunăre, Boirebista pregătea puțința unei legături cu Apusul, dar aceasta va fi opera lui Decebal, întemeietorul *Statului carpatic al rasei trace prin dacii lui*.

Contra lui Boirebista, și Cezar ar fi pregătit o expediție și anume trimițând corăbiile cu provizii pe Murăș, ceea ce ar însemna o pătrundere adâncă a romanilor în acest Apus dacic. Ni se pare însă că o astfel de stăpânire a malurilor Tisei și a acestui mare afluent al ei e, pentru atunci, o ipoteză cu mult prea îndrăzneță. Și, de altfel, la Strabon, care totuși arată ca adversar pe însuși Boirebista. Καίαρ ὁ Θεός, e August, nu Cesar, cum se crede: Strabon e contemporanul lui Tiberiu.

Moartea lui Cesar, care găsi pe daci în luptă între ei, părea că va provoca o nouă năvală a dacilor în părțile Macedoniei, și lui Antoniu i se ceru să ia o hotărâre. Dacii se oferiră pe rînd lui Octaviu ca și lui Antoniu. Și un rege Koson se făcu aliat al lui Brutus, puindu-i numele pe monede. Banii acestuia, găsiți mai ales în Ardeal, ar permite, contra părerii lui Pârvan, o localizare în aceste părți, dace prin excelență, a stăpînirii acestui rege, care nu poate fi, de altfel, decât alt Catiso (sau Kotys). Aceeași politică voi

s-o facă, în folosul lui Antoniu, regele Dikomes, Dicomus, „cel cu coame indoite“, pletosul, prădător al Balcanilor, legați de Cesar; e greu să i se arăte așezarea, deși pe această vreme orice organizare în adevăr getă — la Plutarh firește că dacii sînt geți, ca la toți grecii — trebuie socotită ca imposibilă.

Deci e vorba, din nou, și de denteleții balcanici conduși de un rege fără vedere. Dar ce se petrece la traci cade, cum vom vedea, pe planul al doilea pe lângă greutatea ca aceea care fusese provocată de al treilea măcel de ostași romani în Pindul iliric, al lui Vatinius, trimis de Cesar după „tribut“.

Un pasaj din *Consulatio ad Liviam*, ni arată că sub imperiu năvăliri spre sud se făceau de dacii din Apulum („Appuli“). Dar după Boirebista regii ce se întîmpină luptînd între monarhie, după cit se pare, nu cea veche, a lui Dromichaïtes, mai puțin încă a lui Lisimah, ci cea, nouă, a marelui lor înaintaș. Precum, în sud, un Orole (cf. numele lui Tucidide istoricul, un trac și el, „fiul lui Oloros“), care poate de pe urma bastarnilor își pedepsește războinicii, orînduise, după legenda unui moralizator, să se culce cu picioarele în locul capului și să servească ei pe femeile lor, unui Scorylo (al cărui nume, celtic, amintește pe scordisci pe Skordilaides, orașul Skarabantia și pe Skiluros, regele scit de lângă Olbia, pe vremea lui Mitridate), i se atribuie apologul, aplicat luptelor civile dintre romani, al cînilor dușmani cari se răpăd împreună la străin; un Dapyx (cu numele iliric, amintind pe iapygii iliri din Italia) reprezintă aceeași tradiție și aceeași țintă. Numele lui Zyraxes (Zura din inscripția de la Tyras) sună scitic. Un tîrziu izvor neclar pretinde că în persoana unui Komosikos (nu e același cu Dikomes?), s-ar fi confundat preoția și regalitatea. Atitudinea lor față de Roma e aceeași: ei vor să li se recunoască regalitatea deosebită, și de aceea se oferă pe rînd partidelor romane.

Lăsînd la o parte în acest capitol toată intervenția romanilor în Balcani și ținîndu-ne numai de încercările de organizare ale raselor indigene, la 23 în. de Hristos lupta din-

tre acest Orole și Dapyx, rege mai mult al acestor părți adînci din Balcani, regiunea cea mai mare, de către Dunăre, rămîind, prin dubla vacanță, macedonică și scită, în întuneric, va permite o intervenție romară sub Marcus Crassus, învingătorul bastarnilor.

Descrierea din Dio Cassius a campaniei lui în Balcani arată că generalul roman găsi în fața sa pe acești arhaici bastarni, reveniți la importanță, cuceritori ai tribalilor și ai denteleților regelui orb, reapăruți și ei la suprafață, cari pătrunseseră adînc în Balcani. Îi înfruntă la riul „Kiabros“ sau „Kedros“ și ucide pe șeful lor, Deldo, Orole, devenit „amic“ al Romei, ajută la această izbîndă. Numai după aceasta se atacă moesii, aliați ai acestuia, și se pedepsesc tracii, afară de ce mai rămăsese din odrysi, deci maizii și serzii, cari se pare deci că mai existau ca unități politice deosebite.

Rămași fără sprijin, bastarnii, cari se mișcaseră din nou, trebuiră să devie federați ai Romei. Acum regele Dapyx, adversarul lui Orole, îi dădu de lucru lui Crassus, și cu el se bate romanul într-o regiune de peșteri, ca la Kairis, Dapyx cade, și fratele e prins. Erau barbari cari înțelegeau grecește și se ridicaseră mai sus pe scara culturii, deși trăiau mai mult din rodul turmelor.

Genukla, cetatea lui Zyraxis e apoi luată. Se întrebuintează cele mai crunte metode pentru a face liniște aici, închizîndu-se învinșii în peșteri, ca în luptele francezilor din Algeria contra lui Abdelcader.

De atita vreme Roma avuse a face cu acest îndărătnic neam al dacilor, pe care, o bucată de vreme, strângindu-l de aproape prin alți barbari, păzindu-l prin corăbiile de pe Dunăre, care îndeplineau o funcțiune politică, l-ar fi putut crede, de la o vreme, redus la neputință, închis în munții de la cari plecau însă, spre Răsărit, văi așa de roditoare.

Pe acestea romanii nu ajunseseră a le cunoaște. Ideia unei Rome lacome de pământuri nouă trebuie cu hotărîre înlăturată. Am căutat să arăt și aiurea, cum de altfel, am văzut apoi că a mai încercat și cutare altul — gîndul că romanii ar fi fost niște veșnici căutători de noi terenuri de cucerire.

Astfel se explică o indiferență față de multe ținuturi de peste graniță ca aceia pe care vom verifica-o într-o scurtă cercetare de izvoare.

Căci aceste regiuni încă nu intraseră cu totul la conștiința publică romană de acasă, care nu-și dădea scama — și ce o interesa cînd unii se ocupau cu studii mai înalte, iar alții își așteptau oara petrecerii gratuite la circ, politica și administrația fiind acum ale împăratului singur! — de ce lucru mare poate să iasă din continua operă populară tăcută, pe care am schițat-o în exemplele, puține, care ni s-au păstrat. În enumerarea salinilor, Pliniu, care, de altfel, nu pomeniște mai niciodată de lucrurile din Sud-Estul Europei, nu atinge pe cele din Dacia. Tot așa cu aurul; despre aurul din riuri se spune numai că-l dă Ebrul, iar despre cel din munte se amintește aurul din Dalmația sub Neron. Ca viitoare asigurări, Seneca nu dorește de la soartă decît „împăcarea Germaniei“ și „deschiderea Britaniei“. Și totuși o curiozitate mai largă, nesuțioasă, activă, se întindea pe

încetul asupra lumii întregi: sub Neron se cercetează izvoarele Nilului.

Deci, în ce privește lumea de la nordul Dunării, nu se credea că ar putea să vie de acolo vreo primejdie, nici că ea ar merita vreo atenție. Că legăturile cu dacii vor căpăta în curînd un alt caracter se vede însă din profetația lui Strabon, care scria sub Tiberiu. Arătînd că, din 100.000, oastea lor s-a redus la 40.000, el adaugă: „au ajuns aproape de a se supune romanilor, și nu sînt cu totul supuși din cauza speranțelor de spre germani, cari sînt dușmani romanilor“.

Dar, de acum înainte, dacii, cu costobocii vecini, apar în paginile izvoarelor.

Pe acest timp, Dio Chrysostomus, „Gură-de-Aur“ păgîn, pompos stilist, născut în Bitinia, la Prusa, retor și curajos moralist, prieten al lui Vespasian și urmărit de prigonirea lui Domițian, a făcut pe Dunăre drumul la sciți și a cunoscut pe „blăstămații“ de geți, ba a gustat și mierea Pontului. Ocrotit apoi de împăratul Nerva, pentru care și-a luat de la acesta atributul de Cocceianus, el s-a bucurat și de toată favoarea lui Traian, de la care a cerut privilegiu pentru orașul său de naștere. Va isprăvi cu voia împăratului, chemat de ai săi la Prusa.

S-a vorbit, și se vorbește încă, și de *Dacicele* retorului acestuia, care umbla în trăsură cu Traian; dar nu se pomeniște în antichitate nimic despre vreo carte a lui privitoare la daci, ci este una despre virtuțile lui Alexandru.

Un timp, relațiile dacilor cu romanii fuseseră bune. S-a încercat a se dovedi o expansiune vestică, nepotrivită cu tot sensul unei mișcări de *retragere spre Est* în ultimul timp. Dar o privire mai atentă descoperă răpede că de fapt marea întindere la Apus a dacilor, pe singure aserțiunile lui Ptolemeu, geograf de cabinet, lucrînd în Egipt, cu scopul de a sprijini pe considerații matematice, în care singur e competent, harta Imperiului roman, — cum se va arăta, pe larg, mai departe — , care cunoaște în părțile Vistulei o Setidava

și o Susudata, nu se poate sprijini serios: ar trebui ceva mai mult în sprijinul acestei mențiuni pe care și alții au crezut-o rătăcită.

Concentrați în văile Carpaților hășegani, cu descinderi în Banat, în Oltenia și, eventual, și în șesul muntean, ca teritoriu de expansiune imediată, și legați, desigur, prin văile Trotușului și Siretiului cu cetățile grecești de la Pont, *Dacii se impuneau însă, după dispariția lui Marbod și a lui Vannius, „regii“ germani, fiind la locul cel mai bun pentru a înjgheba o nouă legătură între barbari.* În legătura lor, prestigiul putea să meargă pînă departe, dar nu și așezările.

E de observat că în inscripția care ne face să cunoaștem numele și familia lui Pieporus, el e „regele costoboc“ și numai despre soția lui se spune, subliniind, nu că e dacă, ci că poartă numele de *Daca*, putînd fi întrebuintat și la alte neamuri.

Totuși, în sine, dacă am avea însă și alte știri în sprijin, n-ar fi cu neputință ca elemente dacice să fi trecut, dar numai într-o neașteptată izbucnire recentă, în Vest pînă la Vistula și să fi ajuns departe.

S-au exagerat poate atacurile pe gheața Dunării ale dacilor în provinciile romane, și mai ales prezentîndu-le, cum am făcut-o și eu, nu ca o pornire războinică numai, ca aceia care a dat la germani *ver sacrum*, ci ca o necesitate economică, asemenea cu aceia care arunca în cîte o *baranta* anuală în Iran, pe vechii turcomani. Atitudinea dacilor față de romani seamănă, fără a fi aceeași cu a popoarelor alpine, prădătoare și ele la intervale scurte, cum le zugrăvește Strabon, și, tot așa, cattii treceau Rinul, și trecerea fluviului acestuia se făcea de-a călare de batavi.

Dacii, — de la ei înșiși vine numele de *Daciscus*, pe care romanii l-au împrumutat numai, — ca și întreaga lor rasă tracă, aveau mijloace normale de viață, nu numai în păstorie, răspîdită și pînă în Noric, unde găsim și o „scăldătoare a olilor“, Ovilava, păstorie în care sînt a se găsi strămoșii mocanilor de astăzi, dar și în agricultură.

Desigur că vinatul, așa de iubită ocupație pentru urmașii vechilor locuitori în aceste părți, a fost și el un mijloc de

traii pentru o populație care cuprindea de regulă agricultorii și ciobanii. A spune că sînt cerbi la geți (ba chiar la mysi) și în Scitia înseamnă a se gîndi cineva la daci.

Ceea ce a dat un mare avînt rasei a fost o învicire a regalității sacre, care se pare că fusese întreruptă, puterea fiind împărțită între șefii de văi. *Decebal răsare în fruntea lor, anulîndu-li orice inițiativă.*

Încercările lui Vannius de a crea un imperiu suevic în Europa centrală și mișcările sarmaților cari-și fac loc în Pustă determinaseră, cum am spus, o concentrare dacă spre Est și Sud-Est. Ea duse de la sine la o acțiune militară care, în trecutul mai depărtat, se lega de aceea, care unise pe dalmați, traci și panoni. Să nu se uite că sub Domițian apare pe monede de aur, și cu chipul Cesarului, fi-rește, un nou rege trac, Raseuporis (al II-lea).

De altfel, încă din acest timp, înainte de luptele lui Decebal cu Domițian, începe acea răspîndire dacă, alături cu cea bessă, dardană, mesică, tracă din toate seminițiile pînă la crobyzi, care arată reprezentanți ai rasei în toate colțurile lumii romane. Îndată-i vom întîlni pe traci în genere pretutindeni, și în garda personală a împăratului.

O adevărată revoluție se petrecea, astfel, pe acest timp, în lumea tracă, de la sud și de la nord.

Boirebista tînsese spre Marea Neagră, cu toată biruința lui asupra celților de la Sava. Ceea ce înseamnă că, dac de origine, el intra în sensul regalității gete din regiunile odryse și tribale. Urmașii lui poartă nume care trimet la aceeași moștenire: am arătat că Orolos poartă un nume sud-tracic, Dapyx unul iliric, Cotiso fiind în legătură cu numele, luat de la un zeu, sau o zeiță, așa de popular, veacuri întregi, dincolo de Dunăre, și că Genukla era pe locurile unde odată Dromichaite avuse cetatea Helis, că legăturile erau cu bastarnii.

Altfel e, și ea nume, și ca așezare, și ca direcție ce se întîmplă acum. Ieri, Boirebista avea numele celtic luat de la scordisci, taurisci, lybisci, acum doar Dicomes de ar fi

în legătură cu Diceneul și cu Dicebalul dacic. Capitala e în munții ardeleni. Legăturile sînt cu iazigii și prin ei cu germanii lui Vannius. Statul tinde a se dezvolta în această direcție.

E rezultatul operei lui August. Supuind iliricul în tineretă, cu vărsarea valurilor de sînge, trimițînd prin locurile unde un Antoniu fusese învins și rușinat legiunile sale una după alta, amestecîndu-se în toate rosturile regale pînă la odrysii și bessii din fund, el urmărise acea dominație, pe care am apucat a o sublinia, asupra cetăților grecești de la Pontul vestic, care, odată, negăsind sprijin în Roma tulburată de războaiele civile, se aruncaseră în brațele lui Boirebista. Calea e închisă aici. Mai poate dăinui, cum am văzut, un biet rege clientelar, făcînd versuri în limba patronilor săi, ca acel Cotys în a cărui moștenire se vor amesteca poruncitor romanii întocmai ca în regiunile de dominație indirectă ale Pontului și Armeniei.

Între daci și geți fusese și o perioadă intermediară, în care vădit se căuta o direcție. De aceea, în zilele lui Neron, Lucan face deosebirea netedă, pe care n-o întîlnim la alții, între get și între dac, ca două popoare deosebite, fiindcă sînt încă două sensuri militare și politice.

Dar Tiberiu a supus pe salassi și alte popoare retice. Noricul și Vindelicia, Panonia, de mult pătrunse de viața romană, se romanizează politic. Șoseaua romană înaintează răpede spre locul unde se încercă pe rînd statul barbar. Statul german al lui Vannius, Statul sarmat al iazigilor, statul dac al lui Decebal reprezintă fiecare tendința de a domina o confederație barbară care și-a apropiat tehnica romană și trăiește și după idei împrumutate de la Roma.

De aici tragedia lui Decebal.

Decebal nu va face decît să reproducă, peste Vannius, pe Marbod, „barbar de naștere mai mult decît de minte“ (*rati-one*), care avea un *certum imperium*, o stăpînire, un stat ca al romanilor și o *vis regia*, o „conștiință regală“. Și acesta își raliază toți vecinii și atrage pe toți fugarii. Și el își face o oaste de „disciplină aproape romană“. Și el vorbește ro-

manilor, cînd ca implorator al păcii, cînd ca egal, *pro pari*. E mai mult decît probabil că răscoala Panonei și Dalmației, care a împiedicat acțiunea pregătită contra Dunării mijlocii, unde se coborise Marbod, nu venise decît dintr-o uneltire a acestuia, care a fost primul ca să ridice ideea, provocată poate de tentativa, pe alte baze de cultură, a lui Mithridate, *de a opune statul barbar ca atare statului roman, idcie pînă la care germanii nu s-au ridicat niciodată*. El avuse și legături cu Arminiu, distrugătorul armatei romane a lui Varus, al cărui cap îi e trimis lui, și izbutise a se face admis și onorat de Tiberiu.

Cum numele lui Boirebista sună celtic, al lui Decebal amintește pe al tribalilor de aceeași origine, cărora pare a li fi aparținut localitatea Chertebalos la Dunăre. E rege, dar acum fără profet lingă dinsul, șef laic al unui popor de luptători și înconjurat de o aristocrație militară, acei *tara-boști, pileați*, purtînd o căciulă, care poate fi nu de oaie, ci căciula de vulpe de care se vorbește în atîtea mărturii despre sciți și geți, începînd de la Herodot însuși.

La rîndul său, Decebal apare astfel ca șeful unei confederații, ca *exponentul întregii barbarii libere*. Lui Traian trebuie să-i fi părut favorabil momentul în care dintr-o singură lovitură el putea s-o dărîme sau să și-o supuie. O astfel de stringere sub același steag se va face peste o jumătate de veac însă mai departe în Vest cu coaliția quazilor și a marcomanilor, care va fi cuprins, luptînd contra lui Marcu Aureliu, și pe atîția dintre urmașii dacilor cari fugiseră de robia romană. Și peste două veacuri hunul Attila va avea în mîină aceeași putere formidabilă ieșită din setea de libertate a oamenilor de toate originile, vorbind toate limbile. De altminterea în amintirea tîrzie, tot ce apare ca forță opusă Romei, suevi, alamani, franci, goți chiar, nu reprezintă altceva decît asemenea asociații militare defensive.

Desigur că și slavii au intrat în confederația lui Decebal. Nu se poate explica altfel bogăția de vechi nume slave în această cetățuie, pe unde nu era drumul scurgerii spre Balcani, ținta mișcării, în toate timpurile, a acestor semînții.

Aceste nume nu sînt din cele care, adoptate de romani, au un sens în limba noastră.

În tot ce are și face regele dac se vede însă, încă de atunci, ceea ce am numit sigiliul Romei.

Turnurile dacice, coperite cu șindilă, ca acel de la Grădiștea Muncelului, la 1245 metri înălțime, așa că se vede de la Hațeg, de la Costești ori de la Piatra Roșie pot fi în raport cu războaiele lui Decebal, dar elemente de tehnică romană au fost observate în ele, ca și semne de zidari grecești.

Cincizeci de ani mai târziu, quazii și marcomanii se lăudau înaintea lui Marcu Aureliu că ei au băi și altele de nevoie și că nu e nici un cuvînt să li se smacmească, sub pretext de civilizație, oameni liberi și robi.

Chiar, înainte de cucerirea Galiei de Cesar, Vercingetorix își scria latinește numele pe monedele sale de aur. Înainte de atacul roman sub Claudiu contra Marii Britanii stăpînitorii celți din insulă bat monede cu inscripții latine, în care iau titlul, de împrumut roman, de *reges*. Și Vannius bate bani cu legendă latină. Putem crede că *Decebal și mulți dintre ai săi știau latinește înainte de a se fi bătut cu Domițian*.

Burii cari aduc lui Traian pe un „burete“ o inscripție latină arată, — orice s-ar crede de acest burete, ieșit probabil din naiva imaginație a povestitorilor, întrebuițarea scrisului. Împotriva unor păreri recente că, pe cînd Panonia și părțile vecine erau perfect latinizate pînă la posibilități de eleganță în rostire, părțile geto-dace ar fi fost prinse, ca și Galia, în domeniul exclusiv al culturii grecești, păreri nesprijinite, de altfel prin nimic, se distrug prin singur acest argument. Buricii de la Vegețiu nu par că trebuie să fie aduși în legătură cu ei.

Decebal e astfel un rege barbar în sensul cu totul larg și vag al cuvîntului, dar situația lui e *a unui mijlocitor între adevărata barbarie și cultura greco-romană*. Alături, pe vremea lui August, panonii știau latinește, „mulți dintre ei avînd și o inițiere liberă și fiind deprinși cu exercițiile spiritului“. Dacii nu puteau să rămîie străini de această direc-

ție. De altfel, ca relații cu lumea romanizată, dacii trebuie să fi avut largi legături și cu ilirii, frăție de război sau negoț. Monede din Corcyra Neagră, din Pharos, plus câteva din Sicilia, care s-au găsit la Cislădia, arată raporturile acestea cu Iliria. La Răhău s-au aflat bani de la Dyrrachion și din Macedonia. Pe lângă tetradrabmele din Thasos și unele monede barbare în părțile Huniedoarei, s-au scos la lumină drahme din Apollonia și Dyrrachion.

Deci, în aceste condiții, pe care a trebuit să le fixăm pentru a i se vedea rolul istoric, în fruntea dacilor apare, prin renunțarea bătrînului rege Duras, Decebal, căruia unele izvoare, ca Iordanes după Orosiu, și acesta după partea pierdută din Tacit, îi dau și atributul de Diupaneus, ceea ce, după analogia Dierna, Tserna, Cerna, ar da *jupaneu*, poate *jupan*, slavii primind apoi vechiul termen dac, sau Diupaneus.

Suirea pe tronul unei „barbarii“ de caracter regal însemna războiul. Ceva mai tîrziu, Apian prezentă pe daci ca un popor „aspru și iubitor de război“. Pornirea spre război se vede și în inaugurarea noilor steaguri cu „dracul“, balaurul — acest din urmă cuvînt nu ar putea fi dacic — pe ele, sub care mergeau luptătorii tatuati, scoțînd strigăte de război.

Istoria românilor, vol. I, partea II-a, București, 1936,
p. 99—109.

CREAȚIUNEA ROMĂNEASCĂ

FORMELE DE VIAȚĂ

Barbarii n-au distrus și n-au gonit pe „romanii“ balcanici, acum formați în veacul al III-lea măcar, ca și galo-romanii cu o figură bine determinată din Apus. *Ei i-au fărâmițat și sărăcit: atîta. N-au ocupat cu intenție provinciile, ci au ucis pentru mult timp drumurile, cu toate urmările ce puteau pleca de acolo.*

Numele și rosturile vechi rămîn de-a lungul Dunării mijlocii și de jos.

Aquincum devine *Acinco* în secolul al III-lea, într-un timp cînd inscripții în onoarea lui Maximian se găsesc în Panonia.

Dioclețian și Maximian, biruind pe barbari și restabilind pacea, întăriseră transmarisca și refăcuseră șosele dobrogene. Se trimesese un duce al limesului. Tomi-și adăugia *porta praesidaria*, a străjilor.

Itinerariul lui Antonin, de fapt sub Dioclețian, prezintă o viață dunăreană neschimbată. Astfel Sucidava și toată seria orașelor de pe malul drept, a celor din Scitia Minoră.

Notitia dignitatum arată trupe și la Talomoniu și la Platypegia, tot sub ordinul ducelui „hotarului scitic“, *dux limitis Scythiae*. Ele sînt compuse însă în mare parte din coloni. Itinerariul lui Antonin adauge, după Salsovia, Salmorude (Halmyris), Valla Domitiana, trecînd apoi la Istria.

La Halmyris („Salmorus“), „undeva aproape și de Dunăre și de Razelm“, e exilat Eunomiu de Cizic. După același Philostorgius, orașul a fost luat de barbari numai la 284-5 sau 385-6. La Constanța s-a aflat piatra greacă a lui Ioan, fiul lui Phokes ἀπὸ Κωνσταντιανῶς „din Constantiana“ cu soția lui, Constanța, Κωνσταντζα, și fiica Romana. Ultima probă de grijă a drumurilor dobrogene e cam tot de atunci: între 383 și 392.

O *classis istrica* la Mursa păzește râul în sus, o alta trebuie să fi apărut malurile dacice. La Noviodunum e lagărul legiunii I Iovia și la Troesmis al legiunii II Herculia.

Numai ici și colo pădurea năvălește în locurile pustii: Deliormanul-Teleorman, Deliormanul microscitic, Ceatalormanul, și pe locul cetății Ulmetum.

Numele de trac se mai păstrează în oaste, ca și cel de bess. Astfel o *cohors prima Thracum, civium Romanorum*, o *cohors III Thracum equitata* a V-a, alături de Iturei, servind în Orient, apoi o *cohors prima miliaria Thracum Adtier[n]a*, o *cohors prima Thracum Asabaia*. Dar e vorba de o populație rurală din care se ridică apărătorii și cirmuitorii imperiului.

În această a doua jumătate a secolului al IV-lea Peninsula Balcanică e, de altfel, plină de oameni. De aici se iau soldați pentru luptele din Apus, unul, din *numeri moesiaci*, biet ostaș dunărean mergând să moară la Bordeaux, într-o vreme când erau pe acolo dalmați și panonieni de cari era legat ca origine și Sf. Martin.

Alături, o nouă sinteză se face cu barbarii prin acest secol al IV-lea. De acolo vine, la Tomi, inscripția lui Torpilla, evident un got. Găsim un „Alata, fiul lui Tzeiuk“ (cf. Guțu Mongolul). Așa și o „Maru, fata lui Ioan negustorul Sfintului Ioan“ (*sic.*)

Dar și caracterul popular al vieții din sud-estul roman, și din Balcani, se păstrează. O inscripție latină de la Marcianopol arată că paza e încredințată și lui „dominus mundi“, dar și „virtuții oamenilor“. Latinismul rural invadează chiar orașul.

Căci de la Dioclețian înainte toate vechile osebini dispar. Satul se impune ca formă generală: *oppidum*, orașul, e numai un sat mai mare și întărit.

Era deci o întoarcere la satul de unde se plecase. Așa s-a întâmplat cu însăși Roma, ajunsă la „tirgul boilor“ în locul Forului ilustru, și unele urme din această întoarcere la originile țărănești dăinuiau încă acum câteva decenii. În luptă cu mindra civilizație romană, sprijinită pe atîta putere militară și pe un sistem de organizare de o așa de măiastră

complicație, satul tracic biruise de la un capăt la altul. Orașele din adâncul balcanic se întorceau, ca și cele din Noric, din Panonia desigur, care de aceea poate da pe acel Sfânt Martin, apcstol al țeranilor, la autcncmii aproape rurale și, prin suburbiile lor rămase afară sau prelinse mai departe, vin sau revin la tipul rural.

Căderea în situația modestă de sat e și cauza de căpetenie pentru care încetează materialul de inscripții, dispariție din care s-au tras atâtea concluzii false.

E posibil ca țeranii, cu cari, în secolul al VI-lea, Vitalian va putea să încerce o răscoală care era cît pe-aici să creeze un împărat, să fi încercat și în aceste părți, poate și în ale Daciei, o mișcare asemenea cu aceea a bagauzilor din Galia, a bucolilor din Egipt. Nu o dată o parte dintre dinșii au trebuit să fie, — ca țerani ardeleni pe vremea năvălirii tatarilor, — călăuzi și ajutători ai barbarilor năvălirii.

Istoricul bisericesc Sozomen pomeniște, pe vremea apariției hunilor, pe lângă goți și pe „tracii de lângă Istru“, *deci o altă populație, care nu poate fi decît elementul romanic.*

Și oare se poate presupune, că în veacurile al IV-lea și al V-lea nu erau raporturi între țărmul pontic, întărit de Lici-niu, de Constanțiu, de Valens, cu fortificațiile noi de la Salsovia, Tropaeum și Tomi, și malul stîng? Dar hrana cu griu continuă să vie de acolo. Și apoi, interiorul balcanic fiind plin de grupe grecești, elementul latin, manifest, cum vom vedea, și în numele episcopilor tomitani, arată persistența formațiunii romanice pe ambele maluri dunărene.

Așa, vechiul Halmyros, cîntat odinioară de Ovidiu și pe care l-am regăsit în forma nouă, pomenit, ca loc de martiriu, în Viața Sf. Epictet și Astron, e acum un simplu sat: îi vedem pe locuitorii luînd apă de la Dunăre.

„LEGEA“ ROMĂNEASCĂ

Una din manifestațiile acestei puternice vieți populare, putînd să existe fără a atrage atenția și a fi pomenită în izvoarele scrise, documente și povestiri, e fără

îndoială și acel creștinism al nostru, al nostru al tuturor, și pe un mal dunărean și pe celalt, între Marea Neagră și Adriatică; el trebuia cercetat și altfel decât printr-o înșirare de cuvinte, printr-o interpretare de piese arheologice și printr-o căutare în listele de martiri ori chiar și în biografia, îndoielnică, a unui misionar. Numai puindu-l în legătură cu tot mediul ca și, mai ales, cu a întreagă viață a mulțimilor umile îi putem găsi adevăratul sens.

Între oamenii de multe neamuri cari au fost aduși în Dacia ca ostași, ca muncitori în mine și în ocele de sare sau cari au venit ca exploatatori și ca negustori e cu nepuțință ca, pe lângă închinătorii altor culturi, să nu fi fost și aderenți ai acelei „superstiții iudaice“, cum a fost socotit multă vreme creștinismul. Li s-au căutat numele în pietre și în vase. Făcusem următoarele observații asupra semnelor ce s-ar fi găsit în Dacia, când încă ele, cum se va arăta mai departe, nu fuseseră cercetate și răspinse într-un studiu cu totul recent.

O veche inscripție de la Napoca începută „D.M.“ e terminată cu crucea. S-a găsit în Oltenia și o cruce zgîriată pe un vas la Galiciulica. Dar inscripții creștine numai cu *p* de două ori barat nu se află aici. Nu se vede, ca la Salona, Hristos, „regele regilor“, rugat „să aibă, zi și noapte, ochii deschiși“ asupra unei case. Nimic iarăși, din inscripții ca a „Sfintei Sinagoge“ africane.

În ce privește obiectele acestea cu aparențe creștine — și ele puteau fi fabricate aiurea — și pietrele cu simbolele Bisericii, desigur că unul, un *intaglio*, e nesigur, neclar și, cum s-a observat, adus poate de aiurea, iar inscripția de la Napoca prezintă, *oarecum*, un monogram care n-ar putea să aparție nici epocii constantiniene, cînd e sigur că orașul nu mai exista, cu atît mai puțin să se poată săpa acolo inscripții de o așa de bună ortografie și de o formă așa de îngrijită. Iar crucea de pe opaițe n-ar avea nici un sens în legătură cu cultul, cum nu s-ar putea atribui unul multelor cruci întrebuițate în arta noastră populară. Nu cred că s-ar putea acorda caracterul creștin nici altui obiect, un

sarcofag, aflat în același nord dacic într-o epocă în care bogăția dispăruse cu tot ceea ce poate crea ea în jurul pietății față de cei morți. De altfel urmele de creștinism nu se puteau păstra cu secolele pe modestele cruci de lemn din cimitirele sătești, care se află și la sirbi. Și un scriitor francez făcea această observație cu privire la *șansele de dăinuire* ale monumentelor: „Familii bogate puteau singure să-și permită luxul funebru. Mormintele mai umile, pe care inscripții adesea foarte mișcătoare ni le arată ridicate cu ajutorul unor economii cu greu strinse de vrco căsnicie mică, erau firește mai puțin îngrijite; nici un testator nu fixase pentru întreținerea lor venituri bogate și nu interesase urmași, liberti și numeroși clienți să vegheze la păstrarea lor. Timpul deci imprăștiat mai mult sau mai puțin răpede aceste pietre neglijate“.

Totuși acci cari, cu dreptate, nu recunosc în anume semne la noi o mărturie îndoielnică, dar ajung uneori și la încheierea că, nefiind semnul, creștinismul însuși ar fi lipsit, nu se gîndesc că acești creștini, pe o vreme cînd credința lor era urmărită, n-aveau nici un interes, căci nu oricine are pasiunea martiriului, — să arăte public de ce credință erau înriuriți. Mărturisitorii erau martiri, și cea mai mare parte dintre convertiții la noul crez nu doreau să pătimască de mina călăului.

Dacă în Africa inscripțiile creștine de tot felul abundă, e din cauza caracterului cu totul special sub raportul epigrafic al regiunii. Siria e însă de o foarte mare sărăcie, și nici unele provincii apusene nu sînt mai fericite ca Dacia. Niciodată însă centre așa de puțin importante cum au fost totdeauna Ulpia Traiana, Apulum, Napoca, Porolissum, în Ardeal, sau cele din Banat, cele, și mai slabe, de pe malul muntean al Dunării, n-au fost în condiții de acelea încît să poată oferi un adăpost noilor figuri sacre. Altfel a putut fi doar în Scitia Minoră pentru Tomi, care fără îndoială în cele citeva mici basilice ale ei și-a avut un patron din noua mitologie creștină, care s-a alipit în chipul cel mai firesc la cea veche elenică.

Dar creștinismul nu trebuie privit, în afară de predicarea sacră a lui Isus, ca o doctrină nouă, izbucnind deodată, gata făcută. Pe lângă pregătirea în biserică începătoare este și o altă pregătire *dincolo de dinsa, și în jurul ei*. Pe vremea lui Aurelian îndreptarea spre monoteism cuprindea și lagărele, care trebuie considerate ca unul din mijloacele de căpetenie pentru răspîndirea religiei cele nouă, ea fiind mult timp *un cult secret militar și o vrajă pentru victorie*. Dacă pe la 300 în Galia imaginile zeilor celți apar pe steaguri, totuși mințile simple cereau și un simbol unic, și nici unul nu putea să fie mai strălucitor, mai măreț decît Soarele, *Sfîntul Soare* al superstiției și al cîntecului poporului nostru de la țară. Împăratul însuși e privit ca un „dublu al Soarelui“.

De mult însă filozofii concepeau un monoteism mai curat. Seneca întrebuse: „Ce e Dumnezeu? — Mîntea lumii“. „Quid est Deus? Mens universa“. Și misterele, întru toate asemenea, vin pe multe căi. De fapt, putea fi cineva *mai mult sau mai puțin creștin*.

Terminul *dominus et deus* începe de la Domițian. Se invocă „Zeul cel mai înalt, stăpînul vînturilor și a toată carnea“ pentru a pedepsi pe ucigașii nedescoperiți. Și dogma Treimii se poate găsi în lumea barbară.

Nu e de mirare deci să fi pătruns la vechii credincioși ai nemuririi culturi ca acelea care făceau pe o galoromană să vorbească astfel: „Între morți sînt două cete: unii rătăcesc pe pămînt, ceilalți danțează cu stelele eterului; dintre aceștia fac parte eu, căci am căpătat un zeu de călăuz“. Strigătul *in aeternum renatus* a trebuit să răsune din multe guri către zeul mijlocitor și mîntuitor, care fericia pe credincioși în peșterile sale.

Tacit însuși era aproape creștin cînd credea în altă nemurire decît a religiei oficiale: „Dacă nu se sting cu trupul sufletele cele mari, odihnește în pace“, spunea el umbrei socrului său, creștin ca morală, nobilului Agricola: *Si, ut sapientibus placet, non cum corpore extinguuntur magnae animae, placide quiescas*.

De altfel trecerea la creștinism e foarte adesea o simplă traducere din păgânismul anterior. S-a arătat adesea de unde vine marele cult al Maicii Domnului, în Apus ca și în Răsărit, și s-a recunoscut cu dreptate în Sf. Gheorghe continuarea atât de popularului „erou trac“. Cosma și Damian apar în veacul al IV-lea ca înlocuitori ai dioscurilor la Caverna.

Dar desigur că Zeiller avea dreptate să se întrebe dacă aceste culturi orientale au fost un ajutor sau o piedică pentru răspîndirea creștinismului.

Ca și instrucțiunile lui Traian către Pliniu cel Tânăr, cu privire la politica față de creștini, felul cum pe vremea lui Adrian vorbește Suetoniu de Chrestus și de secta lui, „soi de oameni de o superstiție nouă și rău făcătoare“, arată că pe acest timp nu putca fi vorba de o tranzacție cu tradiția imperiului. Dar între soldații lui Marcu Aureliu era și o legiune de creștini din Mitilene. Izvoarele nu lipsesc pentru a preciza în ce privește situația culturilor ascunse în Dacia.

Venind la sinteza religioasă a poporului nostru, ceea ce lipsește cu totul e amintirea zeului local, care nu e cel mai mare, ci cel mai activ. Sfinților nu li s-a repartizat niciodată un anume ținut; ei nu sînt legați, ca la greci, dar și la francezi, de un anume munte, — Sfîntul Ilie la Delphi, în locul lui Apollon —, de o anume apă, cu Nimfele sale, de o pădure ca aceea prin care la elini rătăceau Driade și Amadriade, singură Mama Pădurii venind din cine știe ce vechi infiltrații uralo-altaice, care dau astfel o hidă viață divină codrului, totuși așa de strîns legat de viața poporului nostru.

În religia românului e și ceva general, universal. El n-a înțeles niciodată să-și ție un Dumnezeu pentru sine. Lumea toată e divină, dar e divină pentru toți oamenii fărăosebire.

În credința acestor rurali va trăi mai mult acel Dominus Deus-Dumnezeu al secolului al III-lea decît Sabaotul noii religii ebraice. De aici forma pur bisericească a lui Isus Hristos (și în Abisina: Cristos), a cărui accentuare pe ultima e făcută prin asămănări cu *supus, sănătos*.

Pasagiul, deseori citat, din Tertulian, despre pătrunderea creștinismului și „la sarmați și daci și germani și sciți“ e ca și cum s-ar zice și: „ultima Thule“. Că astfel de scriitori bisericești ca Tertulian mai ales, dar și Origene, și unul și altul neavînd cunoștința locurilor de aici și desigur nici știri de la vreă biserică organizată, pomenesc și pe daci între cei cucerți de noua credință, aceasta nu arată decît rișna lor de a arăta că legea creștină s-a întins pretutindeni. De altfel e vorba de o vreme cînd mai pretutindeni nu se poate vorbi de alte organizații decît cele întîmplătoare și ascunse, înălțate de legende tirzii.

Nu pare nici a fi opoziția văzută de Pârvan între pasagiile lui Tertulian și Origene despre situația la britani, germani, daci, sarmați și sciți; Origene caută a spune că nu auzise la aceștia cuvîntul lui Dumnezeu, dar îl vor auzi, *fiindcă* s-au făcut creștini, la judecata cea de pe urmă.

Dar numele de Chrestos, în legătură cu acel „Chrestus“ din pasagiul, atît de disputat, al lui Tacit, cu privire, desigur, la Mintuitorul însuși, și nu e exclus ca aceasta să se datorească, pe o vreme cînd creștini erau și în jurul împăratului, unei legături ascunse cu credința cea nouă, cu atît mai mult, cu cit, într-o epigramă indecentă, e vorba și de Ierusalimul ars: *de Solymis venit perustis* —, nu e rar în aceste părți. Astfel, un Chrestos în Moesia de sus, un altul la Apulum, cum, de altfel, găsim și la Marțial, *tocmai în acel timp, un Chrestus, o Chrestiana, o Chrestilla*.

Satele însă, *pagi*, de unde și sensul de închinător al vechilor zei pe care l-a căpătat și la noi și la alte popoare cuvîntul de *paganus* (*păgîn*, it. și iberic: *pagano*, franc. *paien*; în limba germană *Heiden* sînt „oamenii de la țară“, de pe *Heiden*), au rămas cu tradiția strămoșilor și, chiar atunci cînd s-au raliat la noua credință, acum sprijinită pe îndemnul, pe ordinul împărătesc, în vremea lui Constantin-cel-Mare și a urmașilor lui, au vărsat în noua confuziune religioasă cea mai mare parte din vechile închipuiri și dăcini. Nu e greu să se arăte largă parte de păgînism care e și acuma în religia, de un materialism uneori grosolan și de superstițioase iluzii, a satelor. Din păgînismul adinc înră-

dăcinat care a căzut pe încetul într-un folclor insondabil, au rămas, în jurul *dracului*, o sumedenie de superstiții, care *leagă și desleagă*, cu *strige și strigoi*, cu *vergelatul* și alte obiceiuri care, sub nume slavone, dar desigur fără să vie de la o influență slavă, s-au păstrat pînă la noi.

Unde provincia romană a fost dominată de cetăți, acolo însă firește că s-a putut desfășura o propagandă, cu grabnice și statornice urmări. La alte posibilități de pătrundere se adăugea și aceea de a-și avea biserica gata făcută în clădirea judecătorească a basilicei, cu trecerea sfântului îngropat în clădirea de sub pămînt, lângă fîntina de apă binecuvîntată, în locul zeului detronat, — Sfîntul Martin fiind astfel stăpînul, sufletul orașului Tours, Sfîntul Dionisiu, alt venit de departe, al Lutetiei parisienilor, precum Sfîntul Alexandru era adorat la Dunăre, Sf. Dasius (de la Dacius?) la Durostorum, Sfîntii Vasile și Trifon în orașele dalmațiene.

S-a spus și repetat că Scitia ar fi fost dată apostolului Andrei; dar e întrebarea: *care* Scitie? Nu poate fi vorba de cea Mare, care, de altfel, nu mai purta acest nume decît ca o amintire istorică. De altminteri, acolo nu se află amintirea unor martiri.

Oricum, în ce privește întinderea creștinismului în Sud-Estul și Estul european, un lucru e sigur: că ea *a trebuit să se folosească de unitatea elenică în jurul Mării Negre*.

Astfel, și în această privință, rolul cetăților grecești a trebuit să fie mare: doar prin Marsilia a pătruns noua religie în Galia, și, dacă lipsesc terminii grecești, e pentru că aceste cetăți înseși, cu inscripțiile lor, și bilingve, se latinizau. Un om din Pont se întâlnește doar lângă un frigian și un efesian la originile bisericii galice.

Astfel, tot creștinismul balcanic înainte de Constantin va fi legat de coastele mării, de stațiunile mari ale drumurilor imperiale, de existența unor sinagoge evreiești. El e în legătură deci — *aceiași dependență ca pentru viața cetățenească mai veche*, cu *împrumutul de zei* — cu ȣermul sudic, răsăritean, nordic, al Pontului, de unde un episcop de Go-

tia, Teofil, ia parte la sinodul din Niceia; Bosporul își are și el un șef creștin. În nord, crucea inițială apare lângă obișnuita formulă a „bunei sorți“ într-o inscripție de la Cherciu, care poartă numele regelui local, Tiberiu Iuliu Sauromates. De aici și mai puternica dezvoltare, mai tirziu, a unui episcopat al Gotiei erimlene.

Deci va trebui să fi fost creștini din mai vechi vremuri în părțile de la Marcianopole, în toată Scitia Minoră și chiar în banda, paralelă, a Istrului (Axiupolis, Noviodunum, Halmyris). Doar avem sub Dioclețian, cum se va arăta în urmărirea pe fir cronologic a primilor episcopi ai Scitiei Minore, pe Evangelicus de la Tomi. Regiunile moesice, cu tot episcopul de Singidunum, rămân în urmă, și chiar față de cele panonice, unde episcopi se întâlnesc prin toate centrele încă din veacul al III-lea, care a dat pe un Victorin, pe un Sf. Ieronim, glorie a literaturii creștine din secolul al V-lea, pe acel Sf. Martin, adorat în Galiă ca un deschizător de cale și patron al provinciei, și față de Iliric, care s-a luminat creștinește, foarte răpede, în aceeași formă latină, din Italia. La Mursa se vorbește, de către Sulpiciu Sever, despre o „basilică a martirilor“.

Astfel, și prin răspîndirea în cetățile pontice și prin ce a plecat din aceste centre de unde a venit și atita activitate economică și artistică, mult mai mult decît prin propagandele misionare, de care va fi vorba, și prin cine știe ce influențe oficiale din vremea constantiniană s-a ajuns la adoptarea din ce în ce mai generală a unui creștinism de sinteză și de folclor, cu prea puțină „teologică“ și chiar adevărată ierarhie în el.

Acestui fapt, căci, altfel, am avea, ca la goți, o înriurire grecească, i se datorește că tot vocabulariul creștinismului e la noi, latin. Așa, în *săptămîină* și în *zilele săptămîinii*, latine, ca în dialectul venețian: luni, marți, miercuri, joi, vineri, sîmbătă, numele acesta oferind dificultăți pe care le înlătură cazuri, nu numai în Asia, dar și la neolatini (de ex. francezul *samedi*), duminică, și latin de o oarecare vechime. Creștinismul *crucii* are o *lege* cu un *crez*, o *fede*

(*fides*) la macedoneni, în care creștinul se închină (v. și închinăciune) lui Dumnezeu (și zău), Domnului, lui Isus, Dumnezeu împelițat, în biserică, și aceasta are o tîmplă. Și în Sardinia întîlnim documentar forma *vetilica*, adică *vasilica*, din *basilica*, pronunțată grecește. Dacă am fi așteptat dincolo de veacul al IV-lea cel mai tîrziu, am fi avut forma „văsearecă“.

El se roagă (*rugăciune*, *rugă*), *ingenunchind*, e *binecuvîntat*, se *cuminecă*, după mărturisirea, și cu sens juridic (apoi slavon: *sposedanie*), a păcatului, opera *Dracului*, păcat care se iartă, pentru muștrarea de cuget, de conștiință, și pentru *ajun*, *ajunare* (*ad jejunium*, franc. v. *jeûne*); dacă *postul* e slavon, *fruptul* latin se păstrează numai în acest sens (*de frupt*), ori *dulce*. *Blăstăm*ul e derivat prin trecerea lui *f* prin *th* în *t* (ca în *Sîntoader*). El se împărtășește. Cîndva el se încunună, sau se cunună (v. *nuntă*), ca *mire* (tracic; și la albanezi), cu un *cumătru*, o *cumătră*. Lîngă aceeași biserică, al cărui rost e nesfirșit mai vast și mai felurit decît al vechiului templu, creștinul se înmormîntează în *mormînt*, din *cimitir*, sau, sub influență germană în Moldova, *șintirim*.

Altarul se zice popular *oltar* pentru că terminul a revenit de la slavi, cărora înaintașii romanilor l-au transmis, întocmai precum francezii au pe *buvette* și în forma *buffet*, de la germanii la cari a pătruns cuvîntul. În altar e *sfînta masă*; poate și *antimisul* (din *antemensal*) să fie de aceeași origine. *Clopotul* e slavon, dar *toaca* răspunde italianului *tocca*.

Se fac *comînduri* (și *comîndare*) și *saracuste* (*tessaracostae*, din grecește). *Serbătorile* (de la *servare*), sînt latine în genere, afară de *Crăciunul* care a căutat să fie adus pe rînd la *Creationem*, imposibil sub raportul fonetic, și la *calationem*, „chemare“, imposibil sub cel logic; e, de altfel, comun cu iugoslavii și rușii, dar se zicea și *Născutul* (cf. Noël, din *Natale*), pare a fi numele unui vechi zeu (slav), ca la englezi *yule*. După *cîrnelegi* și *paresimi* (*quadragesima*), *mezipăresile*, — *Paștile*, *Învierea*, *Înălțarea*, *Rusaliile* (poate), apoi tot șirul de *sînți* (după o comunicare a lui Sextil Pușcariu la Academia Română, așa se zicea prin Banat): *Sînvăsiu*, *Sinziene*, *Sîntoader*, *Singiorgiu*, *Sînjorj*, *Sînpietru*, *Sînpăl*

(de unde Simpălean), și Simpăur, Sintilie, Sintămăria, Sintana, Simedru, Sinicoară. E sigur că latine sînt *colindele*, de la *calendae*.

Ingerii au căpătat foarte răpede, în legătură cu divinități locale trace, o foarte mare popularitate.

„Credincioșii“ (ca și „credința“, e o contaminare slavă) formează un *popor* (*pueblo* spaniol; italiana are *pieve* de la *plebem*). În ce privește conducerea, într-o societate fără organizare episcopală (*piscup*, la catolici, e din latina medievală, nu din ungurescul *püspök*; *vlădică*, „stăpînitor“, din slavonă). Adausul *πάππa* la numele preoților unor divinități deosebite pe o piatră din Tomi pare a fi în legătură cu „popă“. *Preot* (la macedoneni; *preft*) vine de la *presbyterus*; alături, *praepositus* e titlul dat de așa-zisul Maximus, în veacul al IV-lea, episcopului. *Preft* (πρεφυτε) e și în Sicilia, în diplome.

„Cîntăreț“ e latin cu finala slavă, de creațiune mai nouă; dar *cîntec* în sensul general vine de la *canticum*; *dascăl* aparține unui împrumut din grecește mai vechi. *Călugăr*, din *χαλόγηρος*, trebuie să fie vechi.

Contaminații s-au produs pe urmă. Precum în Bobotează trebuie să admitem amestecul prefixului *Bog*, Dumnezeu, găsim aceeași contaminație în Maica Domnului în loc de Mama Domnului (dar și *Fecioara*; *Vergură*, e neologism), în *Sîntul Duh*, *Buna-Vestire*.

Cîteva elemente din acest vocabulariu sînt însă supuse controverselor. Asupra cuvîntului de biserică, de care am vorbit și mai sus, sub un alt raport, a fost de mult, o discuție neîntemeiată, pretinzîndu-se că el singur ar ajunge pentru a fixa o origine constantiniană creștinismului de pe malul stîng. Întîi, și macedonienii au acest cuvînt. Apoi nu numai spre Vest pînă în Carintia, ci în Apusul roman el se află ca *baselgia* și ca *basoche* și *baseille*, în Franța, unde originea creștinismului nu poate fi socotită ca așa de nouă. Dacă n-am fi avut termenul, am fi putut lua de la greci *χουριάς* precum au făcut-o goții lui Ulfila la Dunărea noastră pentru *Kirche*, corespunzînd lui *church* și *kirk* la

Anglo-Saxoni, cari au făcut împrumutul prin misterioasa pătrundere pe mare care a adus în Insulele Britanice și *basileia*. Nu e exclus să fi fost cindva o „duminecă“ în acest sens (*domus dominica*). Tot așa cu *treva* a slavilor.

Însuși *ecclesia* a putut fi, de altfel, adoptată. În adevăr clejanii din Vlașca sînt oameni veniți din *Cleaja*, și *j* iese din *s*, ca în *glaja* din *glas* (*glăjar*, *glăjărie*). Județul Bacău are o Cleja. Dar se poate un împrumut tîrziu, pentru Moldova din latina catolicismului unguresc. *Ecelejia*, în sensul de pămînt atribuit parohului, vine tot din *ecclesia*, dar într-o epocă mai nouă.

În aceeași categorie discutată intră și Rusaliile care nu mai au înțelesul — dar data primăvărată, da, al serbării „rozelor și viorelelor“ și amintesc *rusaliile* slave. Aș crede totuși că sînt de pus în legătură cu serbătoarea romană din mai a depunerii rozelor pe morminte, deși un „Britio Tauzigis qui et Macer“ și o serie de alți traci cu numele de Bithus fac un dar pentru *rozalia*. Cum vom vedea, ele, cu călușarii lor, al căror nume pare a se găsi și la greci, „joc gotic“, au o origine mai recentă, deși epoca anului, e, cum am spus, aceeași. Altfel vechea poetică datină a romanilor ar răspunde mai bine Floriilor.

E de observat trecerea prin formele limbii românești și a *mătăniei* *μετάνοια* ceea ce ne face a o pune în același capitol de vechi cuvinte ca și forma românească a lui *săhastru* din (*ἡσυχαστής*), unde e o schimbare de accent și o confuzie de sufix (cu *albastru*, etc.).

Colinda, derivată de la *calendele* romane, a trecut prin multe prefaceri de sens, la noi, și în societatea balcanică.

Numele de botez au trecut prin schimbările fonetice ale limbii (și Ileana din Elena; la sîrbi: Iela). Doar *Stavăr* a venit prin sîrbi. Important e faptul că la aceștia numele creștine sînt extrem de rare, pînă ce, în veacul al XIV-lea, ele vin prin nobleța influențată de aiurea.

Asupra începuturilor creștine se aruncă instinctul de conservare al imperiului.

Cum Dioclețian făcuse din aceste regiuni ale Dunării-de-jos puternica sa bază militară, e explicabilă silința lui de

a le aduce, contra inovatorilor, din nou la legea veche, fundamentală. Prigonirea din Moesia e descrisă pe scurt în Viețile Sfinților Marcian, numele împăratului din secolul al V-lea, și Nicandru, probabil din aceste părți. Între prigonitori se găsește și un Datianus, Dacianus, care amintește, ca și martirul Dasius, pe daci.

La Durostorum sufăr astfel, tot sub Dioclețian, Maxim, Dada și Quintilian, Pasicrata, Valentin.

Prigonirea e, de altfel, aprigă și pe aceeași linie militară în Vest. În Sirmiu un Irineu episcop, un Pollio. În Singidunum un preot, Montanus, Sf. Hermogen și Stratonie sînt aruncați în Dunăre acolo. Cronica Sf. Ieronim înscamnă suferința Sfîntului Quirin, episcop de Siscia, căruia i se zice și Curinus în cutare criptă din Roma, fenomenul de prefacere al lui *q*, care se întîmpină în românește. La Scarabantia scordiscă, la Sabaria, încă păstrate, se impune represiunea. La Augusta Vindelicorum sînt alți martiri.

Sf. Dasius, soldat, născut la Axiopolis, suferă în 303, la Durostorum, unde se mai serbau Saturnalele cu intruparea comică a zeului și era un *rex bibendi* (sau în locul de naștere), îmbrăcarea în blană de capră ne duce însă la obiceiurile noastre de Anul nou, cu „capră“. Tot acolo și pomenirea sfîntului Hesychie, a sfîntului Emilian, a sfîntului Iuliu, a sfinților Marțian, Nicandru și Marcu. Se adaugă un Gordian, un Maxim, după sinaxare, la 319.

La Tomi sînt inchiși Lucian, Ilie, Zotie și Valerian. Apoi frații Argius și Narcis, copilul Marcellin: numele altora, în Sinaxariu, sînt mai mult grecești (Evagriu, Vasile, Chiriac, Teodot, Alexandru), dar și latine (Paul, Primus, Crescens, Faustin, Marțial, Ianuariu, Saturninus, Castus, Donatus, Passicus, Probus). Alții par a fi goți.

Diecesa din Tomi e singura care, în regiunile care ne interesează mai de aproape, se poate urmări fără întrerupere. Nu lipsese nici simbolele noii credinți. Pe o piatră, probabil, din epoca bizantină, se cetește acolo, la Tomi, acest cuprins: „Isuse Doamne Dumnezeu, ajută orașul înnoit“. O alta, ce are numele de Emianuil. Dar e anterioară aceea

care cuprinde crucea, începe cu „A sfintului Dumnezeu“ în grecește și pomenește un nume care e în legătură cu „Nazarineanul“.

Tomi, de altfel, e plină de lămpi cu crucea și monogramul creștin. În vecinătate, creștini din veacul al V-lea își închină monumente funerare în care e vorba de fideli (πιοι). Mai tirziu vase de pe vremea lui Iustinian, cu inscripții de petrecere grecești: „Bea, vinul este bun“ sau religioase: „Doamne ajută“, s-au găsit și spre gurile Dunării. Erau creștini cari-și puneau semnul răscumpărării și pe astfel de vase.

Tomi era de fapt reședința unui episcop moștenitor al marilor preoți păgini de odinioară, și *căpetenie de fapt, ca în Apus*, cum se va vedea, a întregii populații. El servea în acele basilice care s-au descoperit în vremea noastră.

Pe această bază sub Constantin opera de creștinare se face răpede în această Scitie Minoră: numai la Tropaeum s-au găsit cinci basilici și un baptisteriu, întrebuintându-se și marmore. În Balcani, Serdica ajunge a fi un adevărat centru de răspîndire creștină.

Arianismul însuși e un fenomen sud-est european, care-și exercită influența în același colț. Arie e exilat la Dunăre, cum va fi, în Scitia, Audius. Soboarele se țin de la Serdica (343), la Sirmium (351); pe urmă prin Rimini se ajunge la Constantinopol. D. Carcopino vede în această erezie, pe lângă ce a putut ieși dintr-un sincretism mergînd de mult spre unitatea divină, după încercarea unui Victorin de Pettau, opera lui Germinius din Sirmium, lui Valens de Mursa, lui Ursaciu din Sigidunum, toți romanici. Și un Marinus din Tracia e amestecat în mișcare. E, zice Reinach, „o teologie a Iliricului“. Germinius fu însă cîștigat de Apuseni la 366 și lăasă această tradiție urmașului Anemius, care adună sinodul din 378, după care vine, la 381, cel de la depărtata Aquileia.

Fierberea produsă de arianism contribui și ea deci să deie o viață latină, fiindcă era o credință populară a acestor regiuni.

Lupta între cele două legi se arată naiv dramatic în cutare inscripție & unei cruci puse înaintea unei biserici de la Chiustendil. Călătorul e înștiințat că, dacă, fiind ortodox, crede în Isus, de aceeași ființă cu Tatăl, poate intra, iar, dacă nu, să rămâie afară.

Alături, datina ortodoxă rămîne la Romanicii separați acum de împăratul eretic. Solul pe care-l întrebunțează Fritigern înainte de bătălia, fatală lui Valens, de la Adrianopol e un „preot creștin“ (*christiani ritus presbyter*). El nu poate fi un got, legea creștină a împăratului, de formă ariană, pătrunzînd definitiv mai tîrziu numai la acești barbari. Încă odată recunoaștem ființa și înrîturirea populației romanice.

De aici se întinde curentul spre Apus, pe cursul Dunării, pe marginea romană a fluviului: la Romula, crucea, peștele apar pe obiecte.

Bisericuțe se închină pretutindeni Sfinților tutelari, venind uneori din pură tradiție populară. Astfel Sf. Traian nu e decît *divus Traianus*.

Acuma, numai acuma încep și în partea tracică, rămasă greacă, inscripții cu *χριστιανοί* (și *χριστια* voi *χριστιανφ*).

Cum, apoi, asalturile gotice, ca și, mai tîrziu, cele slave, vor bate la vadul de la Sirmium, ca și la cel de la Singidunum, vedem, în veacul al V-lea și al VI-lea, o lume creștină care se refugiază pînă la Salona. *E încă unul din motivele pentru care s-a întărit romanismul dalmatin, pe cînd cel scitic nu putea primi de la Nord nici un adăuș.*

S-a ajuns a se fixa astfel seria episcopilor de Tomi după catastrofa gotă: la 381 ia parte la sinodul de la Constantinopole Gerontius de Tomi. Ioan e în prima jumătate a secolului al V-lea. Urmează Teotimus „filozoful“, misionar la huni, prieten al lui Hrisostom (la 400, 402 în Constantinopol). Timotei participă în 431 la consiliul din Efes, Alexandru la cel din Chalkedon (451). Teotim al II-lea se

adresează către împăratul Leon pentru aderența la deciziile chalcedonene. La 519, Paternus stă în ccartă, la Roma, cu „călugării sciți“, de cari se va vorbi pe urmă. La 520 el iscălește în Constantinopol o scrisoare către Papă. La 550 episcopul Valentinian se manifestă în chestia celor Trei Capitale. Papa-i răspunde la 26 mai; el apare și la 553.

Alături, la Durostorum, se întilnesc ca episcopi, după Auxențiu: Iacob (431, lângă Dorotei de Marcianopol) și Menofil. La Axiopol episcopul Chiril apare în *Martinologiul* din Monte Cassino. Orice localitate mai răsărită își are, de altfel, episcopul, dovadă că, din cauza năvălirilor, nu se putea găsi decit în apropiere cine să sfințească preoții. Avem astfel un episcopat și la Odessus, la consiliul din Chalcedon, la 458, găsim pe „Dizas, episcopus civitatis Odys-sus, Scythia“. Episcopate sînt nu numai la Durostor, ci și în Transmarica, Novae, Zaldapa și Scaria, la Abrit, la Apiaria. Un „episcopus Theodorus Tropaeorum“ se află la al șaptelea sinod ecumenic.

Cu episcopi și la Sabaria și la Scarabantia și la Carnuntum și la Sopianae, și la Sirmium și la Mursa, și la Cibalac și la Bassianae, și la Viminacium și la Singidunum, și la Margum și la Horreum Margi, și la Ratiaria și la Aquae, și la Castra Martis, și la Oescus, și la Remesiana și la Naisus, și la Novae și la Durostorum, și la Sexanta Prista, se înțelege că nu poate fi vorba de altceva decit de diecese de apărare locală și politică, nu numai religioasă.

De fapt, acești numeroși și modești episcopi locali, asemenea cu stareții din primele timpuri ale vieții noastre naționale, corespund *chorepiscopilor*, „episcopilor de la țară“, al căror rol a fost mare nu numai în Noric și Reția, apoi la Salona, dar și în Galia, la începutul evului mediu, și în Irlanda.

Chorepiscopii fără reședință apar în secolul al IV-lea și în Panonia, ca acel *Euterius a Pannoniis*, „din Panonia“, care ia parte la un sinod în 311.

Ulfila însuși, episcop fără diecesă, e la originea acelor chorepiscopi germani pe cari i-au avut și romanii.

Episcopii se substituie, în Noric, autorității civile, dar și în Moesia; de aici și acea înmulțire a lor, prin toate centrele, cât de mici. Astfel, în veacul al IV-lea, nu numai în locurile citate mai sus, dar și la Scythopolis, în „Dacia ripensis“, la Nicopol, la Ulpiana, toate de limbă latină. Am făcut aceeași constatare și în Scitia Minoră. *O ordine episcopală vine deci în locul celei imperiale, și, cum e vorba de o creațiune populară, ea e latină, nu greacă, și în regiunile odinătă așa de înfloritor elenice.*

Episcopul reprezintă, de altfel, nu numai o conducere religioasă, ci și o formă de organizare populară, cum vom vedea-o urmărind acțiunea Sfântului Severin în Noric, asemenea cu a acelor episcopi, de la Orléans sau de la Roma, cari iau asupra lor apărarea orașelor fără oaste împărătească împotriva lui Attila.

E și, în jur, o societate episcopală, trăind prin sine și pentru sine. Cutare episcop de Apameia în Siria are o armată pe care o pune la dispoziția pretendentului Longin.

Cu preoți, cu foarte modești vlădici de țară, asemenea cu chorepiscopii din Galia, religia lui Hristos se întinde mai mult și mai ușor.

Cutare inscripție din Dalmația („Depositus Primus, episcopus, XII kal. Febr., nepos Domniones martores“ [299]) arată și caracterul cultural al acestui episcopat provincial, în legătură cu martirii, și limba de care se serveau cei din jurul lui. E multă umilință, sărăcie și ignoranță în aceste chilii episcopale. Mormântul lui Daniil, episcop de Durostor, îl primește pe dinsul, dar, într-o scrisoare mai urită și îngrămădită, și rămășițele succesorului lui, Dulcissimus.

Rostul unor astfel de episcopii se păstrează, de altminterea, desigur, și la perși, ca, în Arzanena, la Chlomaron, unde funcțiunea de apărare contra asediatorilor se exercită acum față de romanii înșii.

Unii din acești episcopi ai „poporului“, de o canonicitate ca a celor din vechiul Ardeal românesc iau parte, desigur, și la sinoade.

Cei mai mulți dintre acești episcopi erau latini, precum pe coasta adriatică la începutul secolului al IV-lea aflăm episcopi ca Natalis, Maximus, dar mai târziu și Nemesion.

Numele latine rămân, de fapt, pînă târziu pretutindeni: la Durostor e cunoscut Auxentius, autorul Vieții lui Ulfila; cu o rădăcină greacă e și numele lui Palladius de la Ratiaria. Curat latini se numesc însă Ursacius de la Singidunum, Germinius de la Sirmium, Valens de la Mursa. Ca episcopi latini, și Auxentiu de Durostor și Paladiu de Ratiaria sînt pomeniți în textul ulfilian de la Dunăre. Un Secundianus e în același timp pe acolo, ca și, mai departe, spre Vest, un Maximinus, considerat ca autorul fragmentului de propagandă ariană.

Acest creștinism, chiar cînd episcopul se întîmplă să fie grec sau crescut grecește, e, deci, *latin cum cere și cum știe poporul care l-a creat și-l vrea*. Despre cutare se spune muștrător că „nu știe latinește ca grecește“. Astfel despre Victorin de Pettau (*non aequè latine ut graece noverat*) și de aceea are greșeli în *compositio verborum*, dar el va scrie așa încît să fie înțeles. Aceasta înseamnă întrebuintarea unei limbi populare. Originea greacă a cuiwa cu numele așa de latin arată însă cîtă precauțiune trebuie pentru a despărți în acest timp pe oameni după nume. La sinodul din Niceia, episcopul de Serdica e Protogene și cel din Marcianopol Pistus (am aflat în „Gotia“, care nu poate fi decît Crimeia, pe Teofil). Am văzut că tot uș grec, din Mesopotamia, Audius, predică la goți. Dar tot acolo apare un Domnus din Panonia. La Cavarna se citește într-o inscripție latină că biserica a fost făcută „din darul împăratului“: *de donis d[omin]i (aedificata est haec ecclesia) Scti Cosmae*, etc.

Limba populară ajunge astfel și la rangul de literatură, ca în cazul lui Fortunatianus de Aquileia, care sub Constantin, explică Evanghelia „pe scurt“, *rustico sermone*.

În lupta greșismului cu latinismul popular, acesta, venind din interior, învinge deci. S-a atras atenția asupra faptului că părinții din Marcianopol scriau la 451 latinește și că

avem opere latine de la episcopii de Durostor și Naissus. Inscricția citată a lui Dulcissimus de Durostor arată aceeași biruință.

De altminterea, expresia de „grai simplu și ușor de înțeles“ (*simplex et nitidus sermo*), ceea ce înseamnă latina populară, se întrebuițează, atunci, și despre opera literară a unui Nicetas. Tot așa scrie și Auxentius din Durostor de atâtea ori pomenit în Viața învățătorului său Ulfilas, ca și autorul lămuririlor contemporane pe care le-a descoperit Waitz. Când Chiril de Constantinopol („Cyrila“) spune episcopilor africani „Nescio latine“, i se răspunde că nu e adevărat.

Când goții, adresându-se lui Valens, au cerut să fie creștinați, dar prin oameni de limba lor, aceasta înseamnă că *imprejgur era un creștinism de o altă limbă, a vechilor locuitori*, la cari forma greacă era acum dispărută, *Kirche*, din *κυριακή*, în Biblia lui Ulfilas, fiind un cuvânt adus de el din Capadocia lui, de limbă greacă.

Se văd însă episcopi, ca Valens, de pe la Poetovio, cari apar îmbrăcați barbar (*more indutus gentilium*), cu lanț la gât și brachiale. Icoană a amestecului de nații e gotul Theotimus, episcop de Tomi.

Din viața oricum mai bogată orășenească am văzut că vine basilica, pe când în Iliric se cunoaște mai mult *ecclesia*, iar goții arieni, trăind în sate, au numai „Casa Domnului“, cu acel nume grecesc, *κυριακή* —, „dominica“, de unde *Kirche*, church.

Apostoli pentru malul din față se adaugă, ca acel Nichita de Remesiana, al cărui rol a fost măiestrit exagerat de Pârvan, pentru a învedera rolul misionarilor într-o biserică a Daciei fără organizație și ierarhie.

Ei trec între barbari cu primejdia vieții. Uneori episcopul misionar vine de foarte departe. În Dalmația găsim un episcop adus din Antiohia. Dar, aici, Roma, fiind departe și legătura întreruptă prin strecurările neconținute ale cetelor de barbari, nu-și trimite emisarii oficiali cu titlul episcopal, cum s-a făcut după retragerea legiunilor din Marea Brita-

nie cu un Paladiu care predică, avînd calitatea episcopală, la scoți.

Martirii, din cari am citat o sumă mai sus, formează a treia categorie de agenți ai unui creștinism de străveche pătrundere lentă.

Dincoace de Dunăre legenda așează patimile între goți ale Sfintului Sava, ucis la 12 april 372. Ambrosiu, în Epistola către episcopul de Tesalonic, Ascholiuș, pomenește și el de martirii de peste Dunăre, prizoniți de goți.

NEAMUL

Niei un stat barbar neîntemeindu-se pînă pe la anul 400, cînd vom reveni la istoria legăturilor cu imperiul, pe malul stîng al Dunării, țara rămîne o Romania și cine o locuiește, păstrează numele de român, care e corespunzător lui *homo romanus* din Galia, confundat în curînd cu barbarii, stăpînii săi.

Orosiu arată cum Ataulf a răspins ispititorul gînd de a face o *Gothia* din *Romania*. *Romania* e opusă conceptului *barbaries* la poetul gal Venantius Fortunatus. Possidius, în Viața Sf. August, numește pe Vandalii veniți în Africa „răsturnători ai Romaniei“ (*Romaniae eversores*).

În sfîrșit, pentru a se vedea larga răspîndire și sensul lui, cuvîntul de „Romania“ pentru o țară romanizată se găsește și în Britania Mare părăsită de legiuni, la Gildas: „*ita ut non Britannia, sed Romania censeretur*“.

Termenul se întîmpină de altfel, în acest sens geografic, și la Iordanes.

Germanii conlocuitori confundă și pe acești „romani“ între acei valahi, al căror nume pleacă de la primii celți cunoscuți în Galia, *Volcii*.

Dacă Sf. Atanasie vorbește de *Ρωμαία* și tot așa Epifane, la Ulfila se zice „Rumun“, („du Ruunim“), observa Cipariu.

Și, dacă pentru Sfintul Augustin nu mai există decît „romani“ în tot imperiul, o largă concepție de romanie fără

imperiu, cu ai ei „romani“ neatârnați de vrun rege barbar care să li fi impus numele său, ajunge a se întinde popular pe largi suprafețe din fostele provincii guvernate direct. Și, peste trecere de un mileniu și jumătate, în care noțiunea a evoluat, scriitorul francez Mérimée va ajunge a cunoaște astfel, într-un articol din *Moniteur Universel*, această *Romania*, cu nume nou, care nu e pe hartă, dar a cărei limbă e vorbită și în „Ungaria, Ardeal, Basarabia și aiurea“.

Deodată apare, astfel, între Adriatică și Marea Neagră, între Carpații beșchizi și pînă în Peloponez, un popor care, deși trăind sub regimuri deosebite, se considera și numea, în puterea unui trecut pe care nu-l uita, și a unei așteptări a imperiului, necesar, inevitabil, logic și sacru, pe care nu o putea părăsi: *romani*.

Încercările de a găsi punctul de plecare cronologic al expresiei, făcută cu scopuri tendențioase, ca să se arăte că românii n-au rost la Nordul Dunării — *ca și cum riul ar fi o despărțire*, n-au ajuns decît să dea statistici care în ele înseși pot fi folositoare. De fapt, acest sens se poate stabili printr-o serie de inscripții. Astfel în expresia polemică *Syri ante Latinos romanos*, dintr-o inscripție din Arabia, se arată că sensul latinității, *al latinității pentru sine în afară de forma imperiului*, era viu și în astfel de locuri depărtate.

Făcînd din „român“ numai un termen social, Tamm uita expresia „românul meu“ pentru „omul meu“, „soțul meu“ și că se spune curent „știi românește?“. Dar însuși cita un sat din Mehedinți cu osebirea români, și uita că macedonenii, cari n-a avut stat și-au zis totdeauna: aromâni.

În sfîrșit e cunoscută osebirea pe care o face, în veacul al X-lea, compilația împăratului Constantin Porfirogenctul între romanii politici (*Ῥωμαῖοι*) și cei de limbă romană *Ῥωμαῖοι*.

Romani se numeau sub stăpînirea francă aceia cari n-aveau situația juridică a francilor; deci *Romanus* e acela care conservă felul de a fi de sub imperiu chiar dacă are un stăpîn barbar, dar *Romania* nu e decît teritoriul care nici

nu mai face parte din imperiu, dar nici n-a trecut la atîrnarea de un rege barbar.

Cînd, în Basarabia de jos sau la Novae, a fost o conlocuire cu barbarii, admiși sau așezați de imperiu, aceeași osebire ca în Franția a trebuit să se impuie între got și între *homo romanus*, trăind în alte împrejurări de drept. Același e cazul pentru românii din Pind și pentru „românii“ de pe țărmul adriatic.

LIMBA

Acest popor în formațiune, *romanice* întii, *romănesc*, pe urmă, este astfel mai ales prin limbă, pe care, pentru toate gîndurile și nevoile sale, înainte de a culege nume și nuanțe de la alții, și-o formase pe baze pe care le-am dovedit că sînt, în parte, foarte vechi, aceasta și în ce privește o fonetică în care *ă* și *â* stau alături de un *ș* necunoscut limbii latine și de un *ț* care nu are în aceia atita răspîndire.

În Țîpus confuzia decăderii lingvistice, a supraviețuirii elementelor din limbile locale și a capriciilor individuale s-a repartizat pe țeri, ducînd la formarea limbilor noi prin separarea regatelor barbare, stăpînite de germani de mult inițiați în cultura romană pe care o găsiseră mai ușoară de însușit decît complicatul sistem lingvistic, prins în legături de nedesfăcut, al grecilor.

În Răsărit nu s-a întemeiat însă acel stat barbar, pe care, în interesul culturii generale — el ar fi fost tot de grai romanice, — l-ar fi dorit Burckhardt în frumoasa-i carte despre Constantin cel Mare. Pe de altă parte, statul, care era cel est-roman, nu putea cunoaște decît tradiția latină pură, dar, de la o vreme, el a trecut la norme grecești: biserica, școala și caracterul populației din capitală i-au impus aceasta.

Nu rămîne astfel decît explicația pe care am dat-o mai înainte: întrebuintînd tot ce se făcuse în domeniul limbii

latine în mai vechile teritorii de peste Dunăre, *Dacia populară e aceea care a fixat, dezvoltat și păstrat limba românească.*

Dacă nu se poate stabili în crearea limbii românești nici originalitatea absolută a acestor regiuni și rase, nici oprirea în marginile lor a unor noi fenomene care se par a fi pătruns pînă departe, și în Egipt — găsim chiar și rotacismul în anume dialecte italiene: astfel *mînăstirea* devine în Sardinia *muristenî* și forme populare, amintiri dialectale se vădesc, cu o uimitoare bogăție, în inscripții și pe papirusuri, — *consolidarea pe un anume teritoriu a formelor flotante nu s-a putut face însă decît într-o formație politică, fie ea și numai de caracter popular, iar aceasta nu s-a putut realiza în partea de sub Dunăre, veșnic tulburată și trecută oficial la supremația greutății bizantine, ci într-o lume închisă, de sine stătătoare, sub nominala suveranitate a triburilor, trăind în lagăr sau în hordă, ale noilor stăpîni, — deci pe malul stîng.*

Colonizările în masă de barbari mergînd pînă în Bitinia nu mai permiteau dincolo o viață așezată și unitară, capabilă de a păstra și dezvolta o limbă pe baza unei culturi neîntrerupte. E deci dovada că numai malul stîng, pe care nu se puteau face colonizări, provincia fiind oficial părăsită, a putut îndeplini această funcțiune, încă din veacul al V-lea măcar.

Și, iarăși, ca să se păstreze limba cu toate nuanțele ei, trebuie presupusă continuarea unei culturi mai înalte între români în toate timpurile, cultură complectă, orășenească și rurală, de o mare varietate.

În sfîrșit, în noile condiții s-ar fi produs desigur mai multe dialecte romane, dacă nu s-ar fi împotrivit la aceasta, nu o conștiință de unitate a statului, pe cale de a dispărea sau de a se refugia într-o concepție de drept sau într-o speranță de viitor, cu altceva: *o intercirculație deosebit de activă.*

Ea se exercită la orașele dalmatine prin tot ce le unește ca interese de comerț. Iar, în interior, prin tot ce răspîndește în sensul unității, prin părțile Pindului ca și prin acelea ale Carpaților, *păstorul transhumant*, care amestecă și armonizează graiul.

O despărțire va rămînea, astfel, din cauza osebirilor în condițiile de viață: limba orașelor din Apus dalmată, limba muntelui, a sălașelor de păstori.

Cît privește limba plugarilor, ea dispăre în Balcani, lăsînd doar cîteva urme în numele unor sate care nu par a fi în legătură cu drumurile și popasul ciobanilor. Dimpotrivă, ea se menține, într-o regiune unde orașele mor, dar unde păstorul nu e a toate stăpînitor, deci pe acel mal sting al Dunării.

Insemnătatea părăsirii oficiale a Daciei e, astfel, hotărîtoare pentru alcătuirea limbii românești. Un grai romanic unitar opus limbii artificiale a statului nu se putea forma decît prin ruperea raportului cu acesta. Dar pentru o astfel de operă delicată se mai cerea și altceva: încetarea pînă la un timp a pătrunderilor barbare, și, afară de colțul unde momentan străbat hunii în a doua jumătate a secolului al IV-lea, fără intenția și fără puțința economică de a rămînea, noi invazii nu se produc, în același timp cînd stratul gotic, unde a fost și atîta cît a fost, se revarsă dincolo de Dunăre, lăsînd în urmă vaga autonomie peste care se întinde numai, cum vom vedea analizînd regimul, așa de fals înțeles, al lui Attila, alături de pretențiile și întreprinderile fără urmări statornice ale imperiului, deci „suzeranitatea“ de caracter mongolic fiscal a împăratului turanian din Panonia.

Această stare de lucruri va ținea, cu o Dunăre păzită de imperiali pe ambele maluri, pînă la apariția altor cete turanice, care, de altfel, fac același lucru ca și hunii, fără nici o atingere a acelei autonomii, pînă la Iustinian și după domnia marelui împărat de restaurație romană. Pe cînd în Balcani barbarii cad unii peste alții, o instalare ostrogotă, cu centrul la Novae (Șiștov), țîind mai bine de un veac, pe cînd acolo li se repartizează oficial sălașuri cu viață proprie, pe cînd regimul fiscal slăbește o veche populație aservită unei mari proprietăți apărătoare, pe cînd grecismul rezistă în orașe pînă în ultimul moment, — în altfel de condiții, de libertate, ale malului sting, s-a ajuns la creșterea unui grai romanic, ale cărui caractere înainte de

influența slavă se pot stabili, arătînd o întregă stare de spirit, la un nivel cultural înalt.

O astfel de prefacere din elenism în latinism nu era gata nici pe malurile Pontului. Aici o neconținută legătură între cetăți le apăra de amenințătoarea desnaționalizare completă. Relațiile cu Atena, cu insulele Archipelagului, cu cele de pe coasta Asiei Mici, cu puternicul elenism din această Asie Mică însăși au stat mult timp în calea transformării. S-au produs chiar întoarceri ofensive ale limbii grecești. *Cînd Bizanțul a devenit cetatea lui Constantin, o piedică hotărîtoare a stat apoi în calea unui proces, și așa destul de slab și adesea întrerupt.* În sfîrșit viața cetățenească, deși se continuă slab și pînă în veacul al VI-lea, se stringe acolo pe încetul, nu din cauza pătrunderilor slave care se făceau neîntrerupt pe la vadul de la Noviodunum, ci din cauza lagărului întărit al bulgarilor, admis și sprijinit de ocrotitul lor, Iustinian al II-lea.

De mult legăturile prin Moldova de jos cu lumea dacică ruralizată dispăruseră. Și *acești coloni semibarbarizați cu viață economică nu dădeau acestor cetăți șubrezite aceeași clientelă ca slavii cu state din dosul cetăților romanice ale Dalmației. Slăbirea esențială a negoțului la Marea Neagră arată chiar neexistența unor mase barbare în ad-văr organizate în părțile noastre.* Bulgarii se vor mulțami cu ce rămăsese, ca autonomii locale, din cetățile moesice și vor păstra numai vitalitatea regiunii de țerm, corespunzînd, la Marcianopole, cu Preslavul lor.

Fragmentul latin tipărit de Waitz ca adaus la viața lui Ulfila, goto-greco-romanul din veacul al IV-lea, dă formele: *invisivilis, incorruptivilis, scribturare, temptare, sibe* (pentru *sibi*), *histe*, lingă *eretici, effangabat*, dar și *praba, dereliquid, ducator* (nu pentru *educator*, ci pentru *ductor*), *thune: m* final cade (*ad Oriente*).

Deci confuzia între *a* și *b*, între *d* și *f*, oscilarea între *e* și *i*, aspirația înaintea lui *i* sau dispariția lui *h*, confuzia formelor verbale. Prepozițiile își pierd normele (*mitto in vobis*). Forme ca *ducator* și *factor*, în înțelesul de *făcător*,

arată și schimbări de vocabular. O altă bucată de polemică din același text pe care l-am numi „dunărean“ are pentru *reus* înțelesul de „rău“ („cum prece rea ab imperatore veniam postulas“).

Am mai spus că fenomene romanice se simt și la gotalanul Iordanes, care scrie: *Spania, scubitor* (cf. românește *scobitor*), schimbă pe *i* în *e* (astfel: *Belesarius*), pe *o* în *u* (*consubrinum*), preface *Ariadne* în *Ariagne*. De altcum, spre a explica unele forme, Waitz a trebuit să admită întrebuintarea și a unui text latin pentru traducerea din grecește.

M e căzut în *obita ad vita sua* dintr-o inscripție dobrogeană. Tot acolo cei doi *i* se contrag: „*fili, patri et matri*“. *Um* dispăre, fiind înlocuit cu *o*, în toată întinderea Tabulei Peutingeriene, unde *b* e trecut în *v* (*Tivisco*); numele *Ratiariei*, *Novei*, *Durostorului* sînt în acuzativ.

Unele fenomene însă nu sînt nouă și strict locale, ci foarte vechi și de un caracter sud-est european.

În *Olympia* găsim astfel pe *d* prefăcut în *z*, după o veche deprindere tracă. Precum inscripțiile acestea de la *Olympia* au pe *di* trecut în *z*, tot așa și în dialectul țaconian întîlnim azi: $\epsilon\zeta\acute{\alpha}\chi\alpha$ ($\epsilon\delta\iota\alpha\acute{\epsilon}\eta\chi\alpha$), $\xi\alpha\lambda\delta\chi\omicron\nu$ ($\delta\iota\alpha\lambda\epsilon\gamma\omega$).

Pare că avem pe *ă* aiurea, în forma de trecere $\delta\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$.

S-au semnalat și de alții degradări din latina artificială, pe care imperiul *o* voise unică. Diftongarea lui *o* e și un fenomen spaniol (*mortem-muerte, portam-puerta*) și prefacerea lui *e* în *ie* unul italic (*tenet-tiene*).

O observație generală se impune: că *nu e schimbare fonetică în românește care să nu fi existat în latina vorbită a altor provincii*. Așa că *o* se preface în *u* și aiurea sporadic, iar permanent în dialectul sard și în cel sicilian. Avem dispariția lui *e* într-o altă consoană și *r*, ca în *socru*; în adevăr, citim pe o piatră din Apus: „*Claudiae acceptae socre*“. *En* prefăcut în *in* se află și în *Galia* (*munimintum*).

Chiar și formele care se par mai osebit ale noastre se află aiurea, ca *negueiator*. Ba și, în culegerea de papiruri a lui Martini, în *Ravena* secolului al VI-lea, $\nu\alpha\gamma\omicron\nu\zeta\acute{\alpha}\tau\rho$ pentru „*neguțător*“. La *Roma* chiar, înăă de pe vremea lui

Quintilian căzuse *m* final din acuzativ. Prefacerea lui *q* în *c* e obișnuită și în Italia: *cot* pentru *quot*. Găsim însă africarea în alte locuri: *cinque, sicis*. Și în inscripții occidentale găsim pe *imi* pentru *mih*.

De altfel, ce schimbări suferea limba în inscripții nedatorite lopicizilor cu știință de gramatică, o dovedește aceasta din Tunisia, pe vremea creștină: „Victorianus bixit pace anos quarageta meses ceque ere setima“.

Ca fenomene de dizlocare sintactică, de „degenerare“ analitică se continuă, în afară de ce se moștenise pentru subiectiv de la fondul trac, cu ceea ce se poate observa și la scriitorii, din secolul al V-lea, ai „Istoriei Auguste“, dacă nu înlocuirea formelor declinației prin surogatul prepozițional cu *de* și *ad*, ceea ce se observă în Apus, limba românească preferând adăugirea demonstrativului (*omului, homi-illius, casei, casae illius*), — noi am păstrat și locativul (*stăi locului*), pe cînd aiurea apare circumscrierea cu *apud*. Ca și la acei scriitori am menținut, precum și ceilalți români, pe *azi* (cf. *oggi*), pe *ieri*, dar în *alaltăieri* e același proces ca în *altera die* de la acești biografi.

Și unele fenomene semasiologice sînt comun latine. Vedem astfel apărînd și aiurea *visul*, în sensul de *rêve* (*visu monitus*). O inscripție africană are „*ex visu*“.

Această limbă e a întregului Sud-Est romanic, care formează o singură unitate, fiecare regiune dîndu-și partea.

Astfel *pavimentum* — pămînt și scaldarea, cu amintirea băilor, arată latura cetățenească a limbii. De altfel cuvîntul nu mai are noțiunea de „pavare“ în cutare formulă a lui Varro, care recomandă „*pavimentum proclive in lacum*“. *Humă* — *humus* a ajuns să însemne doar pămîntul vinăt, de olărie.

Tiktin constată asemănarea limbii românești mai mult cu cea italiană și găsește și note fizice comune.

Totuși originalitatea creațiunii populare românești nu stă, cum s-a putut crede, și s-a admis prea ușor, în fonetică, ori chiar în sintaxă, ci în semasiologie, în schimbarea de înțeles. Aici o parte e fără îndoială datorită vechiului fond

„barbar“. Astfel Sextil Pușcariu semnala la Academia Română că *zăpadă* de origine slavă, înseamnă *cădere*, dar în nici o limbă slavă nu există această semnificație, pe care ar fi întâlnit-o, cred, și în albaneză. *Altele din aceste schimbări vin însă din dezvoltarea cugetării „poetice“, creatoare, a poporului nostru în legătură cu cercul său de vedere, cu ocupațiile și cu experiența vieții sale.*

Caracterul profund romanic, în toată țesătura, rămasă neatinsă, dar și în vechiul tezaur de cuvinte, pînă la cel dintîi puternic amestec cu un grai străin, îl recunoștea un învățat ca Diefenbach, specializat în cunoașterea Sud-Estului european, prin aceste cuvinte: „În general cred că trebuie să se admită că odinioară limba românească a fost tot așa de complet romană ca oricare alta din surorile ei, pînă ce un val slav a luat cu el poate în scurtă vreme o mulțime de cuvinte romanice (latine) și le-a înlocuit în cea mai mare parte prin slave *fără totuși a putea să deromanizeze limba*“.

Și, apăsînd asupra caracterului fundamental, tot el scria aiurea: „Și cea mai puternică amestecare a unei limbi cu elemente străine nu-i poate dărîma temeiul, atîta timp cît încă formele cele mai însemnate ale formațiunii cuvintelor și ale flexiunii, — chiar și dacă și acestea nu sînt fără adăugirea de ingrediente străine, — sînt vizibile“.

Ca epocă de formațiune a unei limbi specifice acestui Sud-Est european, ca limită de la care încetează latina vulgară A, *dar aceasta n-a putut avea niciodată un singur sens, nici măcar în Italia*, — și încep limbile romanice, limită pe care o căuta Schuchardt, e momentul cînd provinciile nu mai pot împrumuta una de la alta, cînd se închid în regalitățile barbare sau în „Romaniile“ lor populare. Limba românească ar putea deci reprezînta, după Tomasek, care citează pe Miklosich, starea lui *sermo rusticus* de la 400 la 600 după Hr., vocabularul creștin latin fiind un împrumut din Balcanii încă supuși Romei. Oricum, ea e dezlipită dintr-o foarte veche latină, cu forme, cum vom vedea, „obsolete încă din vremea lui August“.

Pe cînd, pentru a-și lămuri originea limbii românești, Schuchardt trebuia să recurgă la ideea unei asimilări, armonizări (*Ausgleichung, mehr gleichmässig Abänderung der verschiedenen als Abänderung der gleich gewordenen*) a felului divers de vorbire al oamenilor veniți din toate părțile, trebuie să se vadă mai curînd originea populară, pe un singur teritoriu, a primului grai, importat, gata făcut, în Dacia și lingă care au trăit tot felul de diformări particulare ale noilor veniți, care însă au rămas sterpe.

Lingvistul belgian Van den Gheyn, făcînd o asemănare între această limbă romanică și surorile ei din Apus, scria: „Mai mult decît orice altă limbă romană, cea românească e bogată în flexiuni, în locuțiuni care erau acun a arhaice pe vremea lui August“. Unele schimbări de sunct chiar, sint arhaice, ca *lacusta* la Plaut, *ceresia*. Pe lingă această atît de mare vechime, se poate observa că unele cuvinte arhaice latine sint numai la noi. Astfel a *începe*, înlocuit la romanii din Apus prin *cominciare*, *commencer*. Aceasta e „limba coruptă“, nu o „limbă populară“, aceeași pretutîndcni, pe care Isidor de Sevilla, osîndind-o, și-o explică prin aceea că întinderea necontentită a imperiului, tot cu alte „moravuri și oameni“, a adus firește atîtca „solecisme și barbariseme“, limba pe care Solomon Reinach o numea, opuînd-o aceleia a lui Cicerone și Seneca, fabricată cu o nesfîrșită artă, dar și cu măsură romană: *limba sclavilor*. Inscriptiile romane încercaseră zădarnic a păstra noua limbă de stat, fabricată, în provincii.

Domeniul semasiologic e plin de atîta originalitate românească. Astfel *strat*, ca așternut chiar (nu numai în stratul de pușcă și stratul de flori), s-a menținut încă.

Această limbă are nesfîrșite nuanțe, care o fac potrivită, și fără neologisme, și cu expresia literară cea mai fină. Întregul aparat de sufixe servind să arate tocmai varietatea nesfîrșită a nuanțelor, acest semn sigur al pătrunderii sufletești și al valorii estetice a unei limbi, s-a păstrat (*eiu, el, ot, otă*, de veche origine elenică) tot din fondul latin, și, cum vom vedea, ori de cîte ori un sufix străin, fie el slav sau chiar maghiar, a părut că poate adăugi la nesfîrșita fi-

neță a discriminării, el a fost adoptat. În această privință întrecem pe orice alt popor romanic.

Dar impresia pe care sufixele de imputinare și alintare, așa de numeroase în poezia lui Alecsandri, i-o făcea marelui prozator francez Mérimée îl aducea să vorbească de „o oarecare grație cochetă și *mignardă*, care amintește decăderea greacă și latină“. Se păstrează și o mare bogăție de prepoziții și conjuncții, toate latine.

Cercetarea cuvintelor care numesc principalele noțiuni, împărțite pe categorii, va învedera caracterul fundamental al limbii.

Elementele: *foc* (v. și *fum*), apă, *riu* (nu și *izvor*, *păriu* și *șivoiu*, *șipot*, *baltă*, *mlaștină*, slave), sînt din acest tezaur. Aspectele naturale: *cer*, *pămînt* — *pavimentum* e introdus din limbajul urban pentru că *țară* a ajuns să însemne regiune, de unde *țeran*, — *soare*, *lună*, *stele*, *luceafăr* sînt rediate exclusiv cu cuvinte latine. *Munte* (nu și *sîncă*), *vale* (nu și *deal*, ca și *culmea*, *piciorul*, *plaiul* care amintește *plaga* „plaja“, și *gaură* (*cavula*), sînt latine. A nu se uita *cenușa*, *lutul* și *huma*, iar la *mare*, al cărui nume arată neconținutul contact cu *țermul* latin și *malul* dacic, *unda*, *spuma*, *valul*. Tot așa fenomenele atmosferice — *rouă*, *brumă*, *fulger* (*fulgetrum* la Pliniu cel Bătrîn) *curcubeu* — ar fi din *concurveu* — *tunet*, (*trăsnet* e onomatopeic), *furtună*, *ploaie*, *grindină*, *piatră*, în sensul de grindină, aflător la Sf. Augustin, *nea* (lîngă slavele *zăpadă* și *omăt*), *gheață* și *gheț*, *frig*, *răcoare*, *pulbere*, *căldură*, *arșiță* (cu sufix slav).

Tot așa punctele de orientare ale *cerului*, cu *seninul* și *norii*, cu *negurile* (*nebulae*) din răsărit, apus. *Dreapta* și *sînga* (v. ital. *man stanca*, pe lîngă *sinistra*) vin tot de acolo.

Nu mai puțin anotimpurile: *iarnă*, *primăvară*, *vară* (la macedoneni, după Cavalioti, și *secerare*) *toamnă*, *merinde* (crepuscul, după Cavalioti).

Ca elemente *omenești* (determinînd o acțiune, *suflet* și *inimă* arată o cugetare populară concretă. *Cugetarea* și *păsarea* rămîn lîngă *gînd*, acceptat și pentru asămănarea cu forma verbală de gerundiu. A *păsa* e din *pensare*, „a cin-

tări“, care a dat în Apus *penser, pensar* verbele gândirii. A încerca pare a fi în legătură cu deprinderea cailor, dar e și *cercare, chercher* din Apus.

Cantitatea (*cît, cîtine*), ca și *măsura*, pe care o vom cerceta pe urmă în legătură cu determinările latine care s-au păstrat credincios: *mare, mic* (din *micus* greco-roman), *nalt, jos, chiar puțin* sînt latine, *scund* (de la *abscondo*), ca și *sterp (exstirpo)*.

Vom vedea mai pe larg, în analiza, greu de împărțit pe categorii, a acestui subiect, că, în acest domeniu al abstracțiilor curente, vrîstele omenești, *tîndr (tenellus, „fraged“)*, *june* (și acum în Ardeal), *bătrîn* sînt latine.

Vom regăsi în această cercetare, asupra căreia trebuie să ne oprim mai îndelung, însușirile: *bun, rău* (din *reus*, vinovat, *ceea ce înseamnă o puternică viață juridică*) (la Apusenii *mauvais* înseamnă reă prețuire și *cattivo*, captivul).

În ce privește *lunea* (cf. *lumina*), deci: *ceea ce se vede*, dacă *laiu* ar putea veni de la *laila* țiganilor, nume adus de ei, și *sur* e slav, ca și, la cai, *pag, pintnog*, dar nu *roib*, dacă *murg* e trac, se păstrează toate culorile latine: *alb, roșu, negru, galben (galbinus; v. jaune), verde* și dublul termen *albastru („albicios“)* și *vinăt* (trecut și la bizantini).

Între animale: *fiară, vită, urs (ursă) (bîrlog e slav), leu, lup, vulpe, iepure, dihor, bursuc, rîs, taur* (dar și *buhai*), *bou, vacă* (și *uger*), *vițel, mînz, junc, juncă, mascur, cal, iapă, șoarece* (dar *guzgan, șobolan, dihor, bursuc, nevăstuică, biber* sînt de altă origine), *mulare* (mac. = *catîr*), *noaten, armăsar*, — și în legea salică *armissarius* —, *cîne, cerb, căprior, căprioară (capreolus)* nu și *ciută*), *pecuă, oaie, berbec*, la megleniți — *areate, miel, mioară, noaten, capră, ied* (se pare și *șap*), *lînă, porc* (mac. *poarcă*), *scroafă, cătușă, coloi (cîț, a cîții față de pisică, mîță)*, *ariciu, asin (măgar și catîr, mășcoiu* sînt străine). Dar *broască* e trac și *vidră* slav.

Păsările sînt numite romanic: *găină, gaiță, puiu, clapon (curcă e o formațiune după curcan, care e truhahn), rață, rindunică, porumb, vultur, vultan, struț, aceră, cuc, potîrniche sau peturiel* (mac.), *turturică, păun, pupăză (upupa)* (nu: *cocor, gîscă, buhnă, cucuvaie, huhurez, onomatopetic*),

corb (nu și *cioară*, *stancă*), *mierlă*, *sturz*; numai *fazan* (*phasianus*) e neologism (dar slave: *barză*, *cocostîrc*, *lebădă*, *șoim*, *prepelită*, *biblică-pichire*, ceea ce înseamnă „pictată”, cf. *pintada*, fr. *pintade*).

Așa și insectele: *furnică*, *viespe*, *păianjen* sau *paingăn*, *păing*, *șințar* (fr. *cincelle*), *tănn*, *greier*, *muscă* (nu și *mușită*; *ploșniță* e slav), *purice*, *păduche*, *lăcustă*. Dacă ar fi slav *albină*, poate să fi revenit de peste hotar, cum s-a întîmplat cu francezul *buvette* devenit *buffet* (i se zice și *muscă*; apoi v. *șagure*, *favulum*; nu și *stup*, *prisacă*), *ceară*, *miere*. *Fluture* e de la *fluctuare*, după *Diefenbach* (v. *perperună* mac., cf. *papillon* și bizantinul *papillo*, „pavilion”, rămas în nomenclatura militară). Saincanu admitea și *cicula* (din a *cicăli*), de la *cicada*. Din slavonă, *gîndac*, *cărăbuș*, *caradașcă*, dar e latin *boul lui Dumnezeu*.

Ca reptile: *șarpe* (slav *năpîrcă*), cu *venin*, *aspidă* (prin cărți bisericești), *scorpie*, *limbric*, *vierme* (*șopîrlă* e slav).

Uneori o formă latină se poate descoperi mai greu. Dacă *pisică* e onomatopeic de origine, pentru *mișă* s-a citat o formă italiană corespunzătoare; *catta* se păstrează în *cotarlă*. Și *avicellus*, de unde franc. *oiseau*, a fost găsit la noi, în *aușel*, *aucellus*. *Cloșca*, de aparență slavă, e *clocă* în Ardeal (v. a *cloci*), și la *Columella* găsim: *glolientes gallinae*. Cu elemente luate din latinește, ca și din limbile ajutătoare, și unele păsări au nume create prin analogie sau în glumă: *domnișor*, *turculeț* (din cauza *culorii roșii*) pentru *sticlete* (*stigleț*).

Bourul, *buărul* (din *bubalus*) s-a păstrat la noi, trecînd din cauza coarnelor, și la melc, al cărui nume de *buhăr* e luat de bulgari de la noi.

Numele de *pește* e latin, dar nu și al ouălor de pește (*iere*). Dintre deosebitele categorii, cele mai multe se numesc cu termeni slavi: *știucă*, *morun*, *biban*, *lostrițu*, *păstrăv*, *somn*, *zvirbugă*, *țipar* (*chișcar*); *crap* singur poate veni din latinește. Tot slav e și *rac*, *chit* (cf. lat. *coetus*) și *scumbie* (din *skombros*), dar cuvîntul a venit poate pe altă cale. *Scoică* e slav.

Trecînd la înfățișările, așa de bogate și felurite în aceste părți, ale regnului vegetal, *pădurea* vine din *paludem*, pădure de baltă, ca la Dunăre — și termenul se află în Veneț și la Bari din același motiv de amestec cu balta, la albanezi *piul*, *Paludis*, prefăcut în *padulis*, se găsește într-o sumă de exemple și pînă în veacul al VI-lea, de altfel și în vechea spaniolă (*paul*), în portugheză și sardă. „Pădurea înlocuiește pretutindeni *silva*, pe care au pierdut-o și alte limbi romanice, afară de *sihlă* și de adjectivul *șilhuiu*, ca și de *sălbatic*, care și la romani se aplica și varietăților necultivate ale pomilor și vegetalelor. Pentru *codru* s-a găsit un echivalent albanez, *kodre* (*quodrum*), cu atît mai mult, cu cît vechiul sens e și de *pine* („flămîndul codri mă-nîncă“). Industria lemnului dă *scînduri*.

Pomi (v. *poamă*), *arborii* (dar și *copaci*) (cu *rădăcina*, *trunchiul*, *ramurile*, *scoarța*, *foaia*, *frunza*; la macedoneni și *frutu*; *nuiava* e din *novella* și romană e și *varga*), sînt latini: *păr*, *nuc*, *alun* (*avellaneus*), *castan*, *corn*, *prun* (dar și sl. *perj*), *salcie*, *cereș*, *vișin* (din grecul $\delta\iota\theta\upsilon\nu\omicron\varsigma$, din Bitinia, pronunțat de romani *vissinius*), *gutuiu* (*malus cydonia*, din Cidonia Asiei Mici) și *piersicul* (din *malus persica*, *măr* din Persia). *Smochinul* pare a fi de formațiune românească, *lămîiul* fiind luat de la greci, direct sau prin romani, în timpuri mai vechi. *Măslinul* e de origine slavă („copac de grăsime“; v. și *maslu*), dar *untul de-lemn* arată a fi străvechi, ca și *uleiul*. Lipsa de nume pentru măslin, smochin, ca și pentru *migdal*, *castan*, ar dovedi că limba s-a format *definitiv* pe malul stîng. Și copacii din pădure, *sălbatici*, *pădureși* afară de *stejar* (dar și *cer* — *cerrus*; v. însă *ghindă*), de *gorun* și de *brad* (la megleniți: *pinul*), de *scorus*, *molid*, *tisă*, sînt latini, deci: *ulm*, *frasin*, *fag* (nu și *jir*), *rășină*, *tei*, *arțar* (*acer*), *plop*, *corn*, *carpen*, *jugastru*, *sorb*, *soc*, *vîsc*, *iuniper* (dar și *jneapăn*), *păducel*, pe lingă parazitul copacilor; *iedera*. *Mărăcine* e slav. În alt domeniu, *papura* (*papyrus*), *spinul* sînt din același fond (nu și *scaiul*, *trestia*, *stuful*). *Fragi* se întîlnesc și la Pliniu. *Iarbă* e latin, ca și *legumă* („legumă“ se zicea și pe la 1600). Avem apoi în și *cînepă*.

La buruienile de hrană: *ridiche* e latin, ca și *verzele*, *ceapa*, *aiul* (*allium*), *usturoiul*, *faua* (*bob* e slav), *fasolea*, *lin-tea*, *lăptuca*, *ceacirea* (mac.: *cicer*), *curechiul*, *napul*, *pă-trunjelul* (nu *mărarul*); poate fi *spanacul* (trecut din latină și la germani). *Pepeii* vin de la romani (*castravete* e de țirzie origine slavă), ca și *cucurbăta*. Mai departe, *cicoarea* (*cichorium*), *lăurusca* (*labrusca*), *lăptuca*, *păstîrnacul* (*pas-tinaca*), *urzica* (*urtica*), *neghina* (*nigina*). *Vița* din *vie* și *vinul* sînt din același capitol; *uva* a trăit în *auă*. Fiind mai curînd unul din acei vechi termeni greco-dacici, *strugurul* (τρύχος) va fi venit din greșita interpretare la plural a *strugurilor*, precum azi începe a se serie *țermure*, în loc de *țerm*; dar Moldova zice *poamă*, apoi avem: *laurul*, *mășă-lariul* (*maxillarius*), *mătrăguna* (it. *mandragora*), *vioreaua* (prin traci). *Oțet* e latin, ca și *must*. Afară de *mușchi* (*mus-cus*), avem păstrarea *cucutei* latine (*cicuta*). *Ciupercă*, *burete* sînt de altă obîrșie.

Avem apoi *grîncele* (cu *spicul*); *grîul*, *ovăzul* (v. și forma derivată *Ovesea*, deci nu *ovăz*; cuvîntul a putut călători și la slavii dunăreni și reveni, ca pentru *albină*, la noi), *orzul*, *săcara*.

Romanii nu par să fi adus în Dacia culturi noi de grîne sau copaci, afară de cireșul, piersicul și gutuiul, asiatici. Via au găsit-o, și se pare că întinderea ei n-a fost mărginită prin lege, ca în Galia. Dintre legume, *curechiul*, *dovleacul* sau *cucurbăta* și *bobul* sînt considerate ca fiind de loc din Italia, numele *mazărei* fiind dacic (dar în *măzărice* e sufixul *-cula* latin).

Între flori, *nalba* (*malva*) e din tezaurul latin. *Liliul* roman, înlocuit cu *crinul* grec, trăiește în *lilicele* macedonene și pînă în zilele noastre. *Șofranul* poate fi tot așa de vechi. *Trișoiul* (*trifolium*) se adauge firește. Se pare că *țintaura* nu vine din *centauris* latin. Romanii cunoșteau *limba bouului* și *ochiul bouului*.

Numele florilor au fost reluate însă de imaginația populară ori au primit nume barbare. Unele numiri descriptive, ca pentru „gura leului“ se află întocmai și în alte limbi. Iar *portulacul* se întîmpină și la scriitorii despre agricul-

tură romani. *Busuioc* (din *basilicum*), sună la sirbi *bosioc*, dar și aici poate fi cazul unei rătăcirii revenite la locul de origine. Skok a explicat răspîndirea termenilor bizantini prin grădinile de minăstire; ar fi trebuit să se gîndească și la cele împărătești, ca, la turci, cele ale lui bostangi-başa cu bostangiii lui, cari întrebuițau și grădinari creștini balcanici, prin cari s-a făcut răspîndirea.

Trandafir, cu toată prefacerea lui *l* în *r* (prin analogie cu *fir*), nu pare a veni direct din tezaurul grec vechi sau nou (*rujă* e venit din Polonia). Alte nume sînt turcești (*lalea*, *liliac*). Cele mai multe aparțin însă folclorului descriptiv, glumeț, cu asemănări (*nemțisor*, *nemțoaică*, *ungurean* și *ungureancă*, *sînjinel*, *conduraș* sau *condurii Doamnei*), dar cu unele corespondențe și aiurea.

În genere o parte din vocabulariul despre flori e de origine păstorească. Astfel de cuvinte ciobănești sînt *cerceluș*, *mărgăritărel*, *suflețel*, *lăcrămioare*, *primăvareță*, *luminărea* (sau *luminărica Domnului*), *laminița nopții*, *frățiorii*, *clopoțeei*, *stelișoarele*, *toporașii*, *fetica*, *condurii Doamnei*, *rochița rîndunelei*. Celelalte, cu cuvinte slavone, se explică și prin aceea că, fiind medicinale, *vracii*, moștenitori ai doftorilor bizantini, le-au introdus ei.

Metalele sînt toate latine: *aur*, *argint*, *argint viu*, *fier*, *aramă*, *cositor*, *plumb*, *rugină*; pe lingă *pucioasă* (de la a puși), *sare*, *salitră*, *păcură* (dar și slavul *dohot*) și *marmure*.

Tot ce ține de ființa fizică a omului vine de la aceeași strămoși.

Om („stat“ de om), *bărbat*, *muiere*, au rămas, *femeie* viind din *familia*, cu un sens care s-a păstrat multă vreme. Tot așa trupul: *cap*, *țeastă*, *creștet*, *frunte*, *creier*, *față* (dar și *obraz*), *ochi*, *gene*, *pleoapă* (*plehupă*), *nas*, *nări*, *sprincene* (și *sufrincea*, lingă *frince*), *lacrămi* (*plîns*,) *urechi*, *gît* (nu și *gîtlej*), *grumaz*, *cerbice*, *bucă*, *barbă*, *mustăți*, *gingii*, *gură*, *limbă*, *fălci*, *dinți*, *măsele*, *cerul gurii*, *împărățel* (pare a fi o formă viciată din *palatinus*). Apoi: *gurguiu* (*gurgulia*), *păr*, *unghie*, *vînă*, *sudoare*, *muc*, *os*, (dar și *ciolan*), *sînge*.

Urmează *umeri, braț, piept, furca pieptului, inimă, pîn-tece, vîntre, vintricel, splină, foale, fiat sau maiu, fiere* (dar și *pipotă și rînză*), *spate, gheb, suptioară, șele, beșică, măduvă, rinichi, rărunchi, buric (umbilicus), măruntaie* (dar și *mațe, picior, genunchi* (nu *fluier*), *mină, deget, policar, palmă, pumn, talpă*.

Ca aspect: *frumos, subțire, ager* (nu și *mîndru, iute, sprinten*); s-a încercat și legătura dintre *urît* și *horresco*.

La animale, *corn* (nu și *bot*, de la *botulus*, de unde *boudelles* și *boyau*), *coardă, rumegare, său, osînză (axungia; și în dialectul venețian)*. La păsări, *creasta* e latină (nu și *plise* și *gheare*).

Puține nume de *boli* (slav; *bolnav, a boli, bolniță*), s-au păstrat: *durere, dor* — în acest sens și în Africa —, *usturime, fior, friguri, tusă, junghiu, amețeală, amorțire, lînged, lingoare, pecîngene, impetınca* la macedoneni (*inpetigo*), *vărsat, vărsătură, dezgust, greață, îngreunare, usturare, sarcină, lepădare, lepădătură, încuiare, urdinare (?)*, *tremur, negi, scrofulc, și venin*. *Schiop* răspunde francezului *écloppé*, din *sclopous*; *schioppo* numele puștii la italieni, poate fi pus în legătură cu aspectul puștii-archebuse, pusă pe crăcane. *Orb* se găsește și în italienește: *l'orbo delle canzonette*. Latin e și *lunatec*.

În față, *putere, virtute*.

Vindecarea venind de la *vindicare*, care-și are și sensul de a *ușura*: aceasta presupune intervenția vrăjitorului.

Ca *îmbrăcăminte*, fondul roman dă *veșmîntul* (verbul *în-văscut*) în colindă:

Un Dumnezeu nou născut

În scutice învăscut.

Copilul se *înfășură* în *fașe (fascia)*, în *scutice*. Bărbatul poartă *căciula*, în rădăcina de la care e desigur „cap“ (*capitiula*, cu căderea lui *p*, ca a lui *g* în *tîrșor* de la *tîrgșor*); *gluga* trebuie să aibă o legătură cu *cuculla*. Apoi *cămașa*, a cărei păstrare înseamnă nu o tradiție de înaltă civilizație, ci reducerea veșmîntului la dînsa, cu *mîncile* ei și *brîul, piepșii (-tar)*. Moda de aiurea a schimbat și amestecat

numele elementelor din care se compune în amănunte costumul femeiesc, dar nu trebuie să se uite *vălul* (la care se va adăugi slavul *vîbnic*). *Încingerea* (v. *cingătoare*) se face cu *cureaua*, pe lângă amintirea *bracelor* galice adoptate de romani (v. și *brăcinar*). Dar *mantus*, *mantie* (*mantă* e turcesc), apare și la Isidor de Sevilla.

*Încălțăminte*a — a *însura cizmele* ar fi de la *insolare*, a le „tălpălui“ —, cu *călțunii*, *colțunii*, e latină, dar se vor numi sandalele *opinci*, după *opanka* a slavilor, forma opincilor rămânând felul de a se încălța al vechilor legionari. Numele de detaliu vin de la negustorii de alt neam.

Ostașul poartă *coiful*, care s-a putut alătura de *coiffe*. Și *cununa*, la megleniți: *coruna* s-a păstrat pentru *pieptănătură* (cu *pieptenele pletelor*) (și a *împleți* de la *plectere*) și cu *încrețire*.

Actele principale ale vieții se rostesc numai prin cuvinte latine: *a se deștepta*, *a se scula*, *a se spăla*, *a se pieptăna*, *a umbla*, *a merge*, *a păși* (nu *a alerga*), *a fugi*, *a ajunge* (nu *a sosi*), *a gusta*, *a mesteca*, *a mânca*, *a mistui*, *a se scărpină*, *a se culca*, *a dormi*; apoi: *a aprinde*, *a ațîța*, *a stupi*, *a vîntura* (*ventulare*), *a cuteza* (s-a propus *cottizo*), *a înfrunța*, *a învinge*, *a bate* (*a tăia*; la megleniți), *a îndupleca*, *a dura*, *a învolba* (*a înholba*, *a holba*), *a muta*, *a strămutu*. În raporturile sociale: *a vinde*, *a cumpăra* (nu *a întilni* și *a găsi*), *a îndemna* (*indignare*), *a învăța*, *a înșela* (de la caii cărora li se pune șeaua), *a îngina*, *a înveli*, *a cerceta* (*circitare*). Tot așa pentru acțiuni de violență: *a spînzura* (*expndulare*), *a strămuta* (*extramutare*), *a arunca* (*averuncare*), *a înspăimînta*, *a ucide*, *a neca* (*înecare*), *a junghia* (*jungulare*), *a lua* (*icau* = *levo*); *a despica*.

În ce privește viața casnică: *ospăț* (și *oaspe*, *oaspete*), *mîncare*, *bucătărie* sînt latine (dar *cuhne*, slav, și *fel* unguresc), cu *pîne*, *carne* (v. și *cărnar*, *cîrnaț*); tot așa cu *merinde*. Ca operații de gătit: *a coace*, *a frămînta* (nu *a dospî*, *a fierbe*, *a încălzi*, și *a usca*. *Coptura* noastră corespunde unei *cottura* italiene. Apoi: *a bea*, *băutură*. *Flămînd* a fost adus din

flamabundus. Am păstrat *cuțitul*, *păharul* și *cupa*, *lingura*, *furcuța*, *butea* vinului. *Ciurul* vine din *cibrum*.

La mîncări, *vipt*, *se gustă*. Avem: *aluat* (*allevatum*), *plăcintă*, *turtă*, *mușchi*, *bucate*, *udătură*.

Pentru toaletă, — a *se spăla* (*experlavare*), cu *leșie* (*lixivium*), a *se pieptăna* (și mai sus). *Săpunul* e făcut din *cenușă* și *grăsimă* (v. și *untul*). Se poartă *inele* și *cercei* (*circelli*), *brățare*.

Xenopol observa că am pierdut pe *domus*, dar nici italienii, cu *casa*, nici francezii, cu *maison*, de la *mansio*, „locul unde stă cineva“, nu-l au. La traci cuvîntul căpătase sensul de oraș, ca în Uscudama. Dar *casa* nu e o locuință săracă, precum s-a crezut; nu lingă astfel de „case“ (*ad casas*) se învoiau de stat *nundinele*, bilciurile. Macedonenii au *cămara*; toți românii; *ușa*, *fereastra*, *coperămîntul* (nu *pragul*, *hornul*, *soba*; dar *funinginea* e latină). La macedoneni și *marul*. Păstrăm *turnul*, *fintîna*, *puțul*. Tot așa: *cămin*, *vatră*, *treaptă*, *scară*, poate, dacă e vechi, *celar*. În rostul acesta al casei, sint, afară de locuințele sărace, și *încăperi*. Iar, ca mobilă: *masa*, *scaunul*, *cheia*, *scrinul*, *patul*, bizantinul *πατος* (în legătură cu verbul *patere*, a se întinde“); a *se așterne* (v. *așternut*) e de veche origine latină. Ba *masa* trece de la noi la bulgari și chiar la grecii din Tracia.

Alte cuvinte se potrivesc după felul de viață al populației de aici: rural, păstoresc, ca a *înșela*, a *înțărca* (de la țarcul oilor), a *înfrunța* (a lua în frunte boul), a *încărca*, a *smulge* (de la a mulge), a *sparge* (de la sămănat). Apărare, *apparare*, *arătare* (*adrectare*) trebuie să fie, ca sens, în legătură tot cu fenomene sufletești din vechiu fond dac.

În lucrul de casă al femeii, care țese *pînză*, din cînepă în, și lucrează și *lina*, vocabulariul strămoșesc s-a păstrat: *torc*, *urzesco* (*ordire*), cu *fusul* (și *fusceii*) și *furca* (*furca* trece și la bulgari), făcînd *fuiorul*, prin *ițe* (*litia*) și *spată*. Urmează a *scărmăna* (*excarminare*), *strămătură* (span. *estramadura*), și cu lucrul la *piuă* (*pillula*) al *flocilor*. Avem *dea-*

păn (s-a propus *depilo*) din *ghem*, și *stric*, la început pentru pînă, din extricare; se face *scamă*. *Fir*, *ață* și *nod* sînt latine, ca și *frînghia* (*fimbria*) și *funia*. Tot așa în case de dregători din Egipt, femeile lucrau țesături după vechea datină.

Măsurile sînt de aceeași origine, afară de *stînjenu* luat, se pare, mai tîrziu, și de *pogonu* de origine greacă, poate prin romani: *cot* (*cubitus*), *pas*, *palmă*, *deget*. Macedonenii au *împărțatul* (v. *parte*, a *împărți*), pe care Cavalioți îl dă ca echivalent cu *orgya*. Am spus că *butca* se păstrează lingă slavul *poloboc*. *Litra* și *dramul* par să fie de origine greacă mai nouă. S-a găsit o etimologie latină și *găleții* (*galleta*; franc. *galette*); *cîntarul* a trecut și el prin formele de derivație românești.

La unelte, *par*, *vas*, *roată*, *ol* și *oală*, *țest* (*testum*), *căldare*, *frigare*, *ac*, *foarfece*, *căldare*, acea *ligula*, despre care Marțial zicea că „gramaticii ignoranți“ o numesc *lingula*: *lingură*, *cute*, *mătură*, *umblăciu*.

A se adăugi *sacul*, *piedeca*, pentru cai (și a *împiedeca*), *șaua* și *frîul* cailor, *căpăstrul*, *scara*, *traista* care ar fi din *tegestrum*, *theristrum*, nu și *dirlogii*. La boi, *jugul*, *strămurările*. Din *stupa* (*étoupe*), a ieșit vastul sens al verbului *a astupa*. La lucrul de cîmp, *secerea*, *aratrul*, *voamerul* la macedonenii. La uneltele de război: *aramă*, *fust* (și *fustași*), *băț*, *scut*, *arc*, *săgeată*, *scară*, *șa*, *spată*. *Măciuca* se întilnește și la Bizanț. Avem și *pieptar* (*zea* e tîrziu, ca și *platoșă* și ca și *sabia* și tot ce s-a mai luat de la slavi: *coif*, *oblînc*, și de la turco-tatari: *tolbă*, *săhăiduc*, *ciomag*).

Oaste e *hostis*, ca în francezul *host*, italianul *oste*, care sînt însă în sensul adevărat de „armată“, ceea ce înseamnă că numai la noi *n-a existat oastea care ataca* (*a lupta*, *a apăra*, se întilnesc însă din latinește). *Veghea*, *veglu* (la greci, $\delta\epsilon\upsilon\lambda\alpha$) au aceeași origine. *Prada* suferită e latină, *pleașcă*, *pleavă*, *jaf*, slave, dar deseori elementele romanice se asociau, ca pe vremea tatarilor, cu năvăl torii. *Măcel*, *macello* în italienește, e *maisiel* în vechea franceză.

A se adăungi *sacul*, *picdeca* pentru cai (și a *împiedeca*), *șaua* și *friul* cailor, *căpăstrul*, *scara*, *traista* (din *tegestrum*, *theristum*, și *dîrlogii*).

Vînatul și tot ce se ține de vînat — se zicea și „a vîna pește“, pe lîngă „a prinde pește“, „a pescui“ — s-au păstrat eu întregul capitol latin: urșii, vulpile erau număriți de societatea romană ca și de înaintășii barbari. *Corn* și a *scorni* vine de la vînaătoare, ea în fr. *tromper* (de la *trompă*).

Din alte domenii: *sul* (*subalum*), *sula*, *pila*, *amnarul* (*manuarium*), *mătura*, *lațul*, *securea*, *maiul* (*malleus*).

Viața păstorească — venim la felurile de viață, pe care *le avem*, pe toate și în toate nuanțele, romanizate — va străbate secolele. În Maramureș se mișcă oile în strigătul de *hi pecuă*, și *păcurarul* — și la macedoneni, la megleniți; a se vedea și Păcurarii Iașului, într-un cartier asemenea cu al Vlahernelor, de vlahi, de la Constantinopol, după „sîntîna lui Păcurariu“, și numele de familie Păcurar, — se păstrează alături de *păstor*, care se pare că înseamnă proprietarul de turme, al căror nume arată împrumutul de la *vocabulariul militar*. Dacă și nume turanice, ca acela de *cioban* poate și *baciu*, se întîlnesc în acest domeniu, trebuie să ne gîndim la o moștenire scitică, ce se păstrează alături. *Nutreț* e latin. În ce privește tehnica acestui meșteșug, cu *staulul*, *laptele*, *corasla*, *cașul*, *zerul*, operațiile de *mulgere*, etc., ea e pur romană, din capitolul roman fiind și *strecurarea*, iar dacii lăsînd numai *brînza* lor (nu *urda*), căreia toți romanicii îi spun *formaticul* (*fromage*, *formaggio*), pe cînd cuvîntul trecut la români se va întinde larg, o dată cu păstoritul lor transhumant, în toate regiunile vecine. *Butyrum* a dispărut, înlocuit cu *unt*, care poate fi „de lemn, dar e opus *grăsimii*. S-a păstrat și *săul*.

În agricultură, ale cării produse le-am prezentat mai sus, la boi, *jugul*, *strămurările*. Aici însă tradiția romană se păstrează toată.

Agricultura, pe *cîmp*, — *ogor* e slav, dar derivat, probabil, tot din limba latină —, pe *hoară* ($\chi\acute{o}\rho\alpha$), pe *agru* la macedoneni, numește principala ei unealtă *plug*, cuvînt germano-slav, deși iliric în origine, venit la noi desigur

prin meșteri *fierari, fauri*, din cetățile slavizate de pe malul drept — plugurile romane de fier fură introduse asemenea cu cele de la Rin —; dar în Balcani se păstrează *aratrul*. Dacă *rarița, vâlătucul*, nu și *sapa*, și *grapa*, nu sînt latine, aceasta vine tot din *introducerea unei tehnice nouă, bizantine*, prin aceiași slavi negustori, sau prin aceea întrebuintată în gospodăria împărătească de la Constantinopol. Se păstrează romane și operațiile: *a ara, a sămăna, a săpa, a culege, a secera, a treiera (tribulare), a măcina (machinare)*, nu și *a plivi*. Dar pretutindeni s-au păstrat morile de mînă, de unde și forma *moară* din *mola*, nu aceea din *molendinum*, ca francezul *moulin* (slavă e *rișnița* și deci a *rișni*), unde se face *făină* (dar a *cerne* nu e latin; și *scocul* e slav, deci, ca totdeauna, slavo-bizantin; tot așa *tărîta*) și *lanura*. *Gircada* e slavă, dar între felul cum e făcută la noi și acela din Galia sînt asemănări evidente, care pot fi mai curînd romane, deși *Italia nu le cunoaște*, decît celtice.

La îngrijirea albinelor, avem: *stup* (de la *stuppo*; v. fr. *étoupe*). *Runcul* se păstrează și azi în numele de localități după *runcare* romanul, întocmai ca în Alpii retici, unde s-au găsit nume ca Rungg, Rungen, Rungebuns (*ruca bona*), Rungeletsch sau Rungelitsch („runculeț“), descoperite de cercetătorul urmelor romane în aceste regiuni, meritosul Steub.

Cum, deci, *runcare* la latinii din Alpi pentru crearea pămîntului arabil are corespondența la noi cu substantivul *runc* și cu verbul *a arunca*, putem spune cu Julius Jung că, și aici, „cînd germanii au venit n-aveau păduri meree de distrus, curți și sate de întemeiat, pentru că totul exista. Trebuiau numai să se așeze în cuiburile romanice. Aceasta cu atît mai mult, cu cît got agricultor n-a existat pînă la așezarea lui Teodoric în Italia, iar o vreme mai nouă în care elementele adăugate ar fi putut face între Carpați și Dunăre runcuri pînă în munte, ca la Dorna, nu se poate fixa.

Și *pescăria*, cu tot ce a împrumutat pe urmă, e de străveche origine. *Unghiță* (nu *undiță*), pe lingă *voloc, plasă*; desigur odinicară și *rețea (retella, de la retis)*. Dacă ea s-a

îmbogățit enorm cu o terminologie slavă, e că slavii, intrînd în contact cu Bizanțul, au creat termeni noi pentru ide pînă atunci și lor necunoscute.

La *meserii*, nume nou, *măestru* (și *măiestrie*) este lingă *meșter*, și din minunile ce pot ieși din mîna omenească vine apoi sensul zilelor *măiestre* (*magistrae*) și al calificativului de *măestru*, pentru un cîntec ca și pentru o faptă.

La *construcții*, *varul* e de import, dar *cărămida*, *κεραμικ* („ceramica“) e un împrumut făcut de la greci în epoca romană. Industria țiglelor a dat un material de construcție de o soliditate și de o eleganță deosebită. *Marmura* (și *marmor*) se scotea din munții Banatului; dar se lucra mai ales în *piatră*.

Pentru alte meșteșuguri, avem *tîmplarii* (*stoler* e din germ. *Stühler*; *dulgher* e, se pare, slav), *faurii*.

La instrumentele de muzică, pe lingă dacicele *fluier* și *nai*, avem *vioara*. *Condeiul*, din *χορόβλιον*, a venit la noi prin romani, — pentru *cerneală* se zice și *negreală* —; poate și *călimara* (v. *calamaria theca* — din *calamus* — la Suetoniu).

Argintarii arată păstrarea luxului în obiecte de metal.

Pentru industriile alimentare, avem, la „pîne“ (și *pită*), pe *pitar* (*brutar*, de la *Brod*, vine din Ardeal, prin acele femei deprinse la copt, pe care le cerea Alexandru-Vcdă Lăpușeanul) și pe *cărnar*, *măcelar* (*casap* e turcesc, venit prin furniturile de la Constantinopol). Am spus că numai românii au, pe lingă *ulei* (în Moldova: *loi*), *untdelemnul*, în această formă perifrastică.

Pe căi și *drumuri* (pe mare și *rîuri* — dar și *gîrle* — se merge cu *luntrea* și cu vechea *corabie* greacă), pe *cărări*, drumuri de car, socotite în *leghi* (*leucae*, *călătoresc negustorii*, cu negoțul lor, cu *lucrul* (*cîștig*), care a căpătat apoi un așa de vast sens — și în lituană, *loba* înseamnă și „cîștig“; e deci același vechi element barbar de bază —, pe cînd romanii din Apus au în loc — *cosa*, *chose*, din *causa*. Ei *vînd* și *cumpără*, *schimbă*, *numără* (*a socoti*, e mai tîrziu ca și *plata*), *împrumută* capitalul: *capetele*. *Dobînda* poate să fi trecut Dunărea pentru a ni reveni într-o formă slavă.

Dator, datorie aparțin vechiului capitol, care e în legătură cu o puternică activitate de negoț. Cum s-ar putea crede că nu s-a dat nimic gratis pînă la adoptarea cuvîntului turcesc „degeaba“? Sint *avuți*, cu *avere*, dar și *mișei* și *measeri*.

Suta înlocuiește derivația, imposibilă ca sunet, din *centum* (de altfel poate fi și o influență venită de la negustorii slavo-bizantini). *Numeralele* romane s-au conservat, însă, cu toatele, de la *unul* pînă la *zece*, iar de acolo cu forma particulară care raportează a doua zece la cea dintîi, cu *spre* (*patrusprezece*; cf. celticul *patrudecane*to); nu, precum a rămas pe urmă, o direcție, ci o „întrecere“, pe cînd la romani era substragerea față de *douăzeci* pentru *optsprezece* și *nouăsprezece*; *duo deviginti*, *undeviginti*. Am pierdut pe *viginti*, dar macedonenii îl au încă, în *giginți*. Bulgarii numără „tracic“, ca noi. Păstrăm calcularea pe zeci (*douăzeci*; cf. franc., *soixante-dix*, *quatre-vingt* și *quatre-vingt-dix* sau *quinze-vingt*, care se păstrează pe lîngă *octante*, *nonante*, din *octaginta*, *nomaginta* la Picarzi), pînă la acea *sută* slavă, peste care se trece la *mia* latină. A nu se uita termenul militar de *întîi* (de la *antaneus*, ostașul care merge înainte).

Anul, luna (în acest sens și într-o inscripție de la 205; la macedonenii și megleniți, *mes*; la daco-romani e influența germanului *Mond-Monat*), *săptămîna* cu zilele ei vin din latină.

S-a observat că în „săptămîna“ nu se întilnește prefacerea lui *s* în *ș*, și s-a crezut că ar fi o dovadă că vorba a venit din „latinitatea eclesiastică“, ceea ce nu e acceptabil, căci prefacerea e mărginită la cazurile cînd *s* inițial se află în prima silabă accentuată. La duminică, de care se ocupă același Șăineanu, e de observat că forma adevărată e *duminecă*, și aceasta poate veni din *Dominica*. *Oara* s-a păstrat în „a doua, a treia oară“, alături de *dată*.

Dimineața și *seara* (adică „tărzia“, *sera*), *noaptea*, *zorile*, *răsăritul* și *apusul* (ca la italieni: *ponente*), *amiaza* (cf. *miez*, *amiezi*) și *miazănoapte* merg alături cu *amurgul*, termen trac, care e legătură (ca la calul murg), cu culoarea roșie a cerului (se mai zice și *asfințit*, și la greci, *împărătește*

soarele, *δασλευει*). *Alba*, în sensul francezului *aube*, se întilnește și în *alba' n căpistere* (cf. *albul zilei* și *alba-n sat*).

Ca nume ale deosebitelor *luni*, de multă vreme însă ieșite din uz, ianuar e și Cărintar, nu numai gerar, februar apare la macedoneni ca și la albanezi ca „Scurtul“. Mărțișorul nostru a putut da pentru șnurul roșu de la 1-iu mart grecul *μχρτιτζα*. Lingă Prier este și la macedoneni Prir. Florarul lui mai n-a putut fi numit decît în neo-româna latinistă a Dicționarului de Buda și „Prătar“. Cireșar precede pe Cuptor, pe Gustar, care e și „Măsălar“, al secerișului (de la *messis*). S-a găsit de nult această etimologie, ca și Răpciune de la *raptio* pentru septembrie. Vinar la aromâni, Brumărel, la noi, e numele lui octombrie. Ca și la croați, cu nume de sfînt, Undrea înseamnă decembrie. Alături, analogic cu aceste nume ale lunilor românești după caracterul lor, ar fi acela de *Suhi*, „Uscatul“, pentru mart într-o însemnare ruscască de la 1141, în Caramzin.

În domeniul activității sufletești și al culturii pe care o produce, *a cugeta* se înfrățește cu *a mîntui* la macedoneni, *gindul*, slav, adăugindu-li-se; *jocul*, *giocul*, cu alt sens, al macedonenilor, stă lingă *cînt* și acel *cîntec*, care, desigur e, prin influențe bisericesti foarte vechi, *canticul* bisericii latine. Singuri românii au păstrat, apoi, *minte*, și au numit pe acela care e pentru alți romanici *savius*: *cuminte* și *înțelept*, alt cuvînt pe care-l au numai ei. Ar ajunge pentru a se vedea nivelul la care se afla populația care a format națiunea. A pricepe (din *pricepere*) se așează, de altfel, alături de *a cugeta* și de *a înțelege*. *Computul* trece din domeniul material al negoșului, care a dat francezul *compte* și italianul *conto*, pentru a fi *cumpăt*.

Am putea spune că și numele românești sînt, pe lingă evidente împrumuturi, cea mai bună dovadă, pe de o parte, a unei moșteniri vechi romane, pe de alta a puterii de creațiune a neamului nostru.

A scrie s-a păstrat, cu *scriitor* și *scriptură*, cu „ouă scrise“. *Carte* vine numai în românește de la *charta*, materialul scrisului, care a devenit și *hîrtia* (din *chartia* greacă), iar,

dacă a dispărut *legere* (de unde *legere* it., *lire* franc.), e pentru a evita omonimia, de unde introducerea slavonului *a citi*. Însemnări se fac însă și pe *răboj* (slav). *Condeiu* (*kondylus*) a trecut prin schimbările fonetice românești, dar odată se scria cu *pana*, care a avut și acest sens. Și *călimările* au trecut prin fonetica noastră. *Scolii* au voit să i se găsească o origine străină, dar macedonenii au *scolia*, și de mult *invitiare* a devenit *a învăța* și *a ști* a găsit un alt sens, poate și *a afla* (de la *adflare*). Socotelile s-au făcut pe *numere* și *a aduna*, *a scădea*, *a înmulți* și *a împărți* nu sint, cred, neologisme.

Rolul *judcății* în latinește a fost cu dreptate notat și aiurea. De acolo vine *dreptul*, *dreptatea*, *îndreptățirea*, *judete*, *scaunul de județ*, de *judecată*, *judcătorul* sau *judete*, *părțile*, *legea*, *legea peste lege* (apelul), *pedeapsa* (greco-latin), *a rămânea de judecată*, *jurătorii*, *răul* (*reus*, vinovat), *păcat*. În administrație *diregăterii* și *diresele*. Mai târziu *vinovat* (termen slav) a ajuns să însemne *rău* și s-a relevat că aceeași prefacere e și la Petrarca, *rei* fiind opus lui *migliori*. Dar *pîrî* e slavon și *hotărîrea* e în legătură cu *hotarul* maghiar.

Toate nuanțele legăturilor de familie sint latine. Macedonenii au *ghinta* lingă *fara* ilirică. Cu toții: *femeia*, *bărbatul*, *hunicul*, *arșul* și *aușatec* (mac.), *părintele*, *tata* (și în Romagna italiană și în limba ragusană, dalmată), *mama*, *muma*, *vitregul* (*vitricus*), *pruncul* (după d. Sextil Pușcariu din *puerunculus* latin, acceptat și de d. Capidan), *fătul*, *fata*, *fratele*, *firtatul*, *căsătoria* (și *căsători*), *văduv*, *socrul*, *scacra*, *unchiul*, *cumnatul*, *cumătrul*, *feciorul*, *ginterele*, *nepotul*; la macedonenii apoi: *virghir* și *gione*, *oarfă*. *June*, la ardeleni, *bătrîn*, *senec* sint cuvinte latine. De *mama* și *tata* își ride trivial epigramistul Marțial, puindu-le în gura unei africane. *Mașteha*, *maștiha* au venit mai mult prin noțiunile de drept îmbrăcate în limbajul slavon. În față stă *străinul*, *extraneus*.

Însurarea e în legătură cu *uxor*. *Credință* și *încredință* stau în fața cuvintelor slavone *logodnă* și *logodi*. Și prima întâlnire între viitorii soți, *la vedere*, se numește latin. Apoi vine *nunta*, *cununia*, *mirele* și *mireasa* avînd nume

vechi trace; *nunul* însuși pare a fi latin. În loc de slavul *iuhire*, macedonenii au *oreare*, și ardelenii a *plăcea* pe cineva.

Petitorul e latin. Găsim, în adevăr, *petitor*, în sens de candidat, la Macrobiu. *Zestrea* a fost pusă în legătură cu sensul de „dar“ al latinului *dextra*. S-a dat lui *fin* o etimologie *filianus*.

Lumea se adună pentru *mîncare* la *cină* și *prînz* în amiază. Se primește bucuros *oaspetele*, care *se ospătează*.

Cistellum a dispărut (ca și *castra*, care în *Britania* a dat *cester*, *chester*, *xeter*, ca *Viraconium*, *Wraxeter*), dar, dacă din magiarul *kostély* a venit *coșteiul* nostru, e întrebarea dacă nu e reluarea cuvîntului vechi românesc. Numele *Costolașului* arată păstrarea pe Dunăre și la slavi a termenului roman.

Viața politică păstrează *cetatea* și ea avea odată *cuvîntul-adunare*, pe care albanezii l-au păstrat în *kovent*.

O extraordinară putință de a îmbogăți limba prin metafore a îmbogățit apoi neconținut acest fond, *care nu e numai o bază, ci un tezaur complet*.

Șăineanu releva cu dreptate „sonoritatea“ am putea zice solemnitatea cu care poporul trata cuvintele de origine latină.

Elementul vechi barbar a contribuit însă adesea a face ca înțelesul să fie altul sau măcar și altul. Șăineanu a relevat o sumă de cuvinte care și-au schimbat sensul latin într-unul corespunzător cu cel albanez. Astfel pentru *falce*, *grîu*, *măiestru*, *mușchi*, *a ura* (din *orare*, a ruga), *soț* (în sens de *coniux*), *a astupa*, *vară* (în loc de *primăvară*), *virtute* (ca putere fizică). Și cu limba lituană s-au relevat asemănări, ca pentru *cerul gurii*, care nu pot veni, — ca și în cazul *doinii*, — decît din asemănarea sub multe raporturi a lituanilor și leților cu dacii. Tot prin vechiul temei barbar se explică *ficatul*, „îngrășat cu smochine“, corespunzător cuvîntului grec.

Însă și unele limbi romanice au, ascunse, forme, ca ale noastre. Cetesc astfel în *A travers les Espagnes* de „l'auteur des Horizons Prochains“: „Des cavaliers... vont l'amble

sur le chemin“. De mult, enciclopedistul diletant Marco Antonio Canini pomenea, din italianește: *fa-ti in quà* („fă-te încoă“); *fa luogo* („fă loc“).

Întrebuințarea de români, a acestei comori e la înălțimea valorii pe care o are ea însăși.

Se poate ca pretutindeni, afară de cîntecul păstorului pentru a ritma mersul oilor, să se fi plecat de la cîntecul religios. Oricum, ritmul precedă cuvintele. O literatură populară e desigur străveche. Căci ritmul, o dată deprins, a creat, neconținut, bucăți lirice, pentru anume momente ale vieții, ori pentru anume sentimente. Păstorul nu e, cum s-a crezut, principalul creator; el are numai *anume* cîntece, pe care le răspindește în rătăcirile lui. Altele au trebuit să vie de la *datina* cîntecelor de serbătoare și de la morți (*naeniile* romane, *voceros* în Corsica).

În ce privește cîntecul eroic, Apusul e acela care îl va trimite: din Franța, la Neapole, din Neapole în Albania, din Albania la sirbi, cari nu cîntă nimic anterior veacului al XIV-lea, al gloriei și suferinților. Numai din secolul al XVI-lea la ei epopeia se sparge în bucăți, ca „romanțele“ *romancierului* spaniol.

Se știe că astfel de cîntece se aud și la greci pînă la începutul veacului al XVII-lea.

O străveche boierie ceremonioasă a dat desigur și frumoasele „orații“ — dovadă și cuvîntul — de la nunți. E curios ce bine samănă cu unele franceze. Astfel, în Franța:

Honneur à la compagnie
De cette maison,
A l'entour de la table,
Nous vous saluons:
Nous sommes venus de pays étrange
Dedans ces lieux.
C'est pour vous faire la demande
De la part à Dieu.

Sau:

Mame de céans,
Vous qui avez des filles,
Faites-les se lever,
Promptement qu'elles s'habillent.

— ca în „Sculați, sculați, boieri mari“,

Nous leurs passerons un anneau d'or au doigt
A l'arrivée du mez de Mai
Nous leur donnerons des bagues et des dia-
mants
A l'arrivée du doux printemps.

În genere, e o poezie care nu se transmite, ci se improvizază neconținut — ca și viața politică, uneori, în această lume populară care a păstrat numai, ca în *lege* pentru religie, în preceptul moral al lui *se șadc, se cade, se cuvine*, cu tot ce vine din această rădăcină (*cuviință, cuviincios*), disciplina strictă a Romei.

Muzica urmează fără nici un amestec roman vechile linii ale melodiilor preistorice, cărora li datoresc așa de mult și actualii sud-slavi, ieșiți în mare parte din aceeași tulpină.

Și în ce privește arta, ea continuă tradițiile preistorice. Deci arta populară în tot acest Sud-Est european păstrează uneori cu o credință uimitoare vechile forme de vase. Cele ce se fac astăzi la Silistra au o perfectă formă antică și în unele ornamente în relief din părțile Argeșului, dar și în Balcani, sînt figurile și procedeele tehnice ale „bolurilor megariene“ aflate la Olbia.

Această comunitate se întilnește și în proverbele româno-albaneze, româno-sud-slave și greco-slave.

În vechi vremuri a trebuit să pătrundă, prin Bizanț — dar nu e sigur dacă și prin slavii de sud — povestea venită din India: oriental poate fi rolul tuturor dobitoacelor. Prelucrarea ei cu figuri cavaleriești, și cultul calului, al armăsarului minunat pînă la bătrîneță ca a lui Făt-Frumos,

corespunzător lui Digenis Akritas, arată vremea cruciatelor, iar amestecul cu împărații „verzi“ și „roșii“ dovedește un contact cu turanicii cari înseamnă astfel punctele orizontului. Numele *zmeului* e balcanic, dar ideia lui poate fi pusă în legătură cu „draconismul“ traco-dac și cu acel cult al *șarpelui* care a stîrnit și bizare teorii moderne. Mediul imperial, și cu cultul fetei de împărat, e însă bizantin. E curios că unele teme, ca aceea a părechii de iubiți pe cari urmărește cu dogoarea lor împăratul jignit, se află în literatura portugheză, altele le-am întilnit în Limousin, drumul fiind direct prin Bizanț sau arabi, cari nici aici n-au putut crea nimic. De acolo iese că avem a face cu o impleticită sinteză, în care am introdus doar vioiciune și duioșie, iar în poveștile caricaturale, ca *Neghiniță din urechea bouului*, hazul specific al nației. În poveștile albaneze apare și dracul, *dreki*.

Aceleași sint, de altfel, și spectacolele populare comune la sărbători: aceeași „urși“, aceeași „capre“, acciași falsi „moșnegi“.

În sfîrșit, superstiții comune se întilnesc, pe un vechi fond preistoric, de la un capăt al acestei lumi sud-est europene la altul. Astfel și „zilele babei“ au și ele un corespondent, măcar la greci: *πῆσγριὰς οἰμερές*.

5 GRUPĂRILE POLITICE FUNDAMENTALE

Cel mai mare neajuns în judecarea lucrurilor de trecut românesc e în totală ignorare din partea străinilor a condițiilor în care și astăzi trăiește acest popor și mai ales în structura grupărilor populare organice apróape de două ori milenare.

Locuințele singuratice ale poporului românesc reprezintă cea mai modestă formă de viață a lui.

O atenție deosebită o merită cărbunarii (în Bihor) și blidarii, reprezentînd *viața în poieni*.

De altă parte e *popasul* păstoresc, care înseamnă mănunchiul de pomi, fântina, malul apei, adăpostul. Astfel de nume sînt și în Italia, ca *ad duas, tres tabernae*.

Urmează, în al treilea rînd, ca forma cea mai modestă a așezărilor agricole, *colibașii din colibe*, păstrați azi doar lângă cetatea Branului, cu „casele-cetăți” la 1 300 de metri altitudine; ei sînt crescători de vite cu adausuri agricole, de fapt vechi păstori transhumanți, închiși în popasul lor vremelnice. Despărțirea e prin „haturi cu huceaguri”.

Ceva mai sus e *cătunul*, al cărui nume avea la bizantinii secolului al XII-lea o semnificare militară, trupele oprite într-un loc trebuind întii a „se cătuni”.

Într-o regiune de ațiția *vici*, numele de *vicus* a dispărut și el, ca și acela de *colonia*, care numai la Rin a dat, alături de Coblenz-Confluentia, de Mainz-Moguntiacum: Köln. În loc e, ca în Albania și în Egipt, unde Cairul se chema odată El Fostat, *fossatum*, de unde, prin *fsat*, păstrat de albanezi, *satul*. Dar aceasta nu e decît „locul încunjurat cu șanț”; el nu vine din dezvoltarea *cannabei*, ci din acele *fossae limitale*, care se prevăd în statutele coloniilor. De altfel *vicus* nu s-a păstrat nicăiri, la urmașii romanilor. Statul oficial, militar, a înlocuit pe cel barbar sau de creațiune spontană.

Această derivație nu se întilnește însă în nici o altă regiune romanică. La francezi *ay* la numele satelor vine de la *-acum*, ceea ce înseamnă moșia, *fundus* al colonului, de unde a plecat așezarea. Acest sufix lipsește complet și de-a dreapta și de-a stînga Dunării.

Curtea se formează însă, cu toate rosturile ei seniorale, cum vom vedea-o în secolul al V-lea pe latifundiile dunărene ale marelui general Aetiu, și numele de *chorta*, din *cohors*, apare și în inscripții. *Se lucra* (de la *lucrum*, cîștig) „în parte” încă de atunci. Se știa ce e *loc* și ce e *marginene*.

În dezvoltarea lor, tinzînd spre crearea unor unități mai vaste, care vor căpăta apoi și alte nume, satele se întind pe o linie de colonizare care se poate urmări pe hartă. Un tînăr cercetător, H.H. Stahl, a urmărit-o pentru Vrancea. Uneori satul nou e lângă cel vechi, și avem atunci satul

„de sus“ și satul „de jos“, cu locuitorii „Susnici“ și „Joseni“ sau, după caracterul locuitorilor, „Pământeni“ și d. ex. „Ungureni“. Derivația e arătată de obicei prin sufix: astfel Scăienii vin din Scăioși sau Clejanii din Clcaja, prin emigrare. În Prahova este chiar un sat Bătrini, opus celui creat de tineri, care și-a luat alt nume.

Se face osebirea, în Ardeal, între *sat adunat* și *răsfirat*.

Astfel, întinderea locuințelor rămase românești, are un liniștit caracter sedimentar, pe când dincolo de Dunăre e un teren frământat de exploziile cuceririlor și colonizărilor. Aceasta rezultă în chip firesc din acțiunea *numai acolo* a unui imperiu care s-a menținut prin astfel de transplantări pe un teren atât de adeseori ruinat și pustiit de necontenitele lupte *care n-au avut loc pe malul stîng, de simplă trecere*. Și anume de trecere *numai pe la cele două mari vaduri, cum se învederează prin urmele, slave sau turanice, în aceste singure două puncte: Isaccea și Porțile de fier*.

Încă de foarte devreme noile sate, de o fundație populară, ca a vechilor *vici*, apar. Ele poartă numele strămoșului, cu finala *-ești*. Iar în alte părți cei din nou așezați se leagă prin finala *-eni* cu satul de origine sau cu aspectul locului. Se întâmplă ca ambele sufixe să se încalce. Astfel, pe lângă Popișteni, acei cari vin de la Popești, Vălenești, acei cari și trag originea de la Văleni, de la „oamenii văii“, râului.

Mai ales în Moldova înaintează și la satele de coborire genealogică acest sufix *-eni*, de origine geografică, de unde Liteni, Folticeni, Focșani (din Litu, Folticiu, Focșa), sau Răducăneni, din Răducanu. În Nord e și finala slavă genealogică — *ăuți*, cu o rădăcină tot slavă sau un nume comun: Rădăuți, ba chiar unul hotărît românesc: Frătăuți. Uneori, când e vorba de o „strămoașă“, se dă simplu numele ei, fără sufix: Fărcașa, Tibana, Ccmana, Vidra. Dar găsim și nume bărbătești singuratece ca Panciu, Buftea, Chitila (din Chitilă, „satul Chitilei“).

Așezarea locală se întâlnește în Gîrleni, Rîureni și Văleni, cari au același sens: de „lîngă apă“, în Pădureni, Bălteni, Rogojeni, Singureni (din singurătate). Ba chiar de la cărare și lumină: Cărăreni, Lumineni. Urlații ar putea fi în legă-

șură cu o cascadă. Urziceni sînt după șesul cu urzici. Mereinseamnă pădurea meree. Humor și Homoricu vin de la holm, deal. Izvoarele-și spun originea. Pădurenii și Poienarii intră în aceeași categorie. Se prezintă localitatea și cu sufixul *-iș* sau *-et* (Periș și Peret), Gornet (din Gorun), Cornet din Corn, etc. Pe alocuri e forma de nominativ plural a semnelui osebitor: Peri, Meri, Soci. Sufixul *-iște* înseamnă o stare anterioară, desființată: Siliște, unde a fost un sat (slav *selo*), Cărpiniște, unde s-au tăiat carpenii.

Producția e arătată în Ocne, în Doftana (de la *dohot*), în Pucioasa. Anume creațiuni sociale pot da numele localității: Moreni, de la mori.

Corbii-de-piatră pomenesc o stemă sculptată a țerii, cum, probabil și Lăunii, Leii.

În numele satelor, mai ales dat fiind antagonismul firesc dintre cei vechi și cei veniți peste dinșii, e deseori porecla: Pirlitii, Afumații sînt cei veniți după un foc sau la cari a fost focul. Din cauza desprețului cu care Cojanii, probabil „coșanii“, cei rătăcitori în căruțe acoperite cu „coșuri“, răspund desprețului mocanilor, de origine ciobănească, inter-căsătoriile fiind rare, cutare sat ciobănesc e numit de vecini: Rîncezi, din cauza cămășii scaldate în zăr a păstorilor.

Drumurile ciobanilor se pot de altfel foarte bine reconstitui. Astfel în Ialomița prin localități cum sînt Cireșul, Cioara, Stanca, Malul; Făureii cuprindeau probabil pe țigani cari îndeplineau anume rosturi față de turme.

Animale se pomenesc uneori, ca în Corbu, dacă nu în Vidra. În Boureni se văd cei ce vin de la pădurea cu bouri.

Unele nume din Moldova sînt militărești: Dărăbani, Sulița —, ceea ce pare să însemne același lucru ca în Apus o lance, ca unitățile omenești ce cuprinde. Vechi întărituri dau numele *Cetății*. Altele din sate sînt în legătură cu ocupații de negoț, ca Bivolarii, Podul Iloaii, cu tirgurile, ca Tîrgul Frumos. Astfel de ocupații dau numele Podarilor de la Olt, Vădenilor, de la *vad*.

Satul, închinat odată orașului, ajunge acum de sine stătător. Și în Asia Mică se află „sate cu o construcție indepen-

dentă, decalchiată după aceea din $\pi\omicron\lambda\epsilon\iota\varsigma$ “, dar cu tribut către acestea.

Oamenii se adună în adunări cărora li s-a zis la început *cuvint*, ca în albanezul *Kovent*, fiind, în același timp, cum se va spune mai târziu, și hramuri bisericesti și *bilciuri* sau *bunciuri*, după cuvîntul unguresc *bucsu*, cu același sens, sau *iarmarioace* (germ. *Jahrmärkte*) în Moldova, *panaiuri* ($\pi\alpha\upsilon\eta\gamma\gamma\acute{\omicron}\rho\epsilon\iota\varsigma$) în Dobrogea, *sboruri* sau *nedei* (după *nedelia*, duminică), în Muntenia — odată și *mărturii*.

Ca grupări, una din cele mai vechi și mai larg răspîndite e a *Cîmpulungurilor*, aceleași pe tot malul stîng dunărean, în legătură cu cel din Pînd și avînd corespunzătoarele în Franța (*Longchamp*). Ele au desigur un caracter general roman și merită, ca și Chioajdele (de la *Kövesd*, ung., care pleacă de la *Kö*, stîncă, într-o regiune unde muntele Siriul înseamnă „movilă“, și *Cobâlele*, să ne oprim asupra lor.

Pe lângă „Cîmpulungul“ moldovenesc, muntean, rusesc, maramurășean, cel pe care-l pomenește în Balcani un izvor bizantin, pe lângă Cîmpul moldovenesc al lui Dragoș în județul Neamț, avem deci în „Cobâle“ (sensul din colibașii și cabilii africani), și în Chioajdele de pe Bîsca, o viață ca aceea din Vrancea și din Chigheciu sau Tigheciu (nu de la *a tivi*, *tighel*?).

O astfel de viață o duce și grupul, județul de la Suli, vestiții sulioți, cari, români de origine, au ajuns a vorbi grecește și albanezește. Sînt cinci sate, în care nu există autoritate străină decît a spahiului ales de sultan, ca și vornicii din Cîmpulung și din Vrancea ai domnilor noștri. Au sate supuse, care li dau struguri, vin, griu. Se păstrează, ca bază economică, lucrul la cîmp cu rîndașii, „moșnenii“ fiind, după vechea datină bizantină „zeugiți“. Numai fiii succedază. Prada se împarte egal, împărțîșind și biserica. Zestrea e de doi pînă la patru boi, de douăzeci de oi, pe lângă veșminte. Bătrînii cîrmuiesc „țara“. Nu e nici o dajde. Legea e obiceiul, și județul aparține acelorăși bătrîni. Omorul se plătește prin omor, ca la albanezi, dar și prin răs-cumpărare.

Peste această lume de sate ori din Răsărit ori din Apus, fără osebire, amintirea împăratului necesar era așa de vie,

Încît pînă la Augusta Vindelicorum se pomenea ca *dominus noster perpetue Augustus* împăratul Foca de la începutul secolului al VII-lea.

Peste toate deci noțiunea imperiului stăpînește. O spure așa de frumos Optatus de Mileva contra Donatiștilor: „Nu e statul în biserică, ci biserica în stat, adică în Imperiul roman, deoarece mai presus de împărat nu e decît singur Dumnezeu.“

O „regalitate“ galică, de calitate barbară, dar cu bază romană, se constată în Galia năvălită de sarmați, vizigoți, burgunzi și franci. E reprezentată de un Egidiu și de un Siagriu, care ar putea să-i fie fiu, deși nu sînt probe. Din *magister militum* ce era sub împăratul Maiorian, el ajunge a exercita o putere în adevăr regală. Cînd e atacat de vizigoți, localnicii rurali din *tractus armoricanus* lingă Orléans sar să-l apere. De altfel el părăsește, pentru misiuni depărtate, ca la vandalii din Africa, teritoriul său. Și un al treilea șef neatîrnat se întîlnește acolo, contele Paul, mort la Angers în 463-4. După un izvor necunoscut, Matei Palmerio Florentinul vorbește de tentativa lui Servandus, care, din Galia, *Gallorum praefectus*, caută să uzurpe. Același proces se va constata și, pe vremea lui Iustinian, în Africa, la cei adăpostiți în munte, cari și fac un rege și pentru romani și pentru mauri, amestecîndu-se și numele oamenilor și titlurile dregătorilor și sîngele. O regalitate momentană apare apoi, mult mai tîrziu, în secolul al XI-lea și la acel Forchitorio, „rex Sardiniae de loco Callaris“, „rege al Sardiniei din localitatea Cagliari“. Un Teodor, ὑπατοσχαί δονζ, „consulater și consul“, pe la 706, se află în aceeași Sardinie.

Dar dedesubt, în realitate mai modestă, sînt autonomiile. În Aquitania, contele Littorius, cu călăreții lui, luptă autonom la 349 cu vizigoții, scăpînd Narbona. Avem a face cu apărările locale. Poate tot aceeași e calitatea lui Vitricus, „reipublicae nostrae fidelis“, pe care același izvor îl laudă pentru isprăvile de ostaș.

Forma obișnuită a cîrmuirii, cuprinzînd mai ales judecata, e însă cum se vede și din cazul lui Atanaric, ca și din tr-o serie de probe italiene și mai ales din păstrarea la noia

judelui, județului, judecului — în Sardinia părăsită s-a menținut același obicei, cu *judiko*, trecut printr-o formă intermediară bizantină — *a judelui*.

De altfel, în regiunile macedonene vedem un roman ca *iudex* pus de Traian, care judecă afaceri de hotare între comunitățile grecești vecine, cu privilegii încă de la tatăl lui Filip al II-lea Macedoneanul.

În Dalmația la 1113 găsim alături, după schimbările, mai mult de nume, aduse de năvălirea slavă, *juzi*, *casnici*, *sednici*. Sint acolo și *juzi* ai ciobanilor, ca „Grubessa, filius iudicis Stan de Tribina“, la 1320.

Curia, la reți, de unde orașul Coira, Chur, nu înseamnă decît același regim sprijinit pe *jude*. Asămănările cu Sud-Estul european sint mari în această regiune. Un Victor, „*curiensis Raetiae comes*“, e citat astfel la Walafrid Strabo.

Cît privește Apusul, Veneția pornește cu *juzi*, tribuni, adunare a poporului, peste cari Bizanțul își trimete ducele, dogele. O astfel de organizație se întîlnește în toată Italia de Sud, care, sub bizantini, ca și sub normanzi, se guvernează cu episcopi și *juzi*. În Roma însăși, unde papa are alături o întregă organizație populară, puterea e în mîna unor *juzi*.

Judecata se face prin *jurători* ca și apoi la unguri; și la ei judecătorul cheamă pe martori și se face raportul. Se verifică și acolo gradul de credință al părților, nu faptul însuși. Calitatea socială a acestor *adeveritori* trebuie să corespundă cu aceea a părților. *Coniuratores, consacramentales* se pomenesc neconținut și la sîrbii influențați de înaintașii romanici. Și tot așa, în Balcani, judecarea nobililor se face cu „vladalacii“ lor, oricare ar putea fi socotită originea lor, pe care cu greu am putea-o crede slavă.

Vedem sub Gheorghe Brancovici, despotul Serbiei din prima jumătate a secolului al XV-lea, douăzeci și patru de „vlastele“ mergînd pentru hotărnicie. Muntenegru însuși cu episcopul-domn, fiind și loc de jude, — cum judeca, acum în urmă, regele Nichita, — nu e decît o rămășiță a regimului pe care-l vom regăsi în Noricul sfîntului Severin.

Arătînd ce a fost la început dogele Veneției, ca și ducii bizantini din Sudul Italiei, Eug. Musatti reducea la atîta privilegiile lui, întru toate asemenea, dar pentru tradiția populară, cu ale voievozilor noștri: impunerea la dijme și alte venituri, primirea de presenturi ca „păsări, vin, fructe“, pe lingă altele care nu ne privesc.

Șefii orașului Amalfi sînt intitulăți *gloriosissimi iudices*.

Toată coasta Dalmației era plină de astfel de „State“. Mai jos, și Epirotul Argyrokastron formează pînă tîrziu o „republică autocratică“ de exact același tip ca și al cetățitorilor dalmate rămase autonome. Regimul bătrînilor „proestoși“ în sate a trăit și pînă la crearea statului național în părțile grecești ale Sud-Estului european, iar sub regimul venețian în Moreia, în secolul al XVII-lea, „orice castel, aproape orice sat aspira să se ridice ca o republică“.

Tot așa, sub turci insula Chios era guvernată de trei demogeronți aleși de nouă persoane, dintre care trei foști „bătrîni“ în biserică, întocmai cum se proceda în Ardeal cu alegerea juzilor români din Săliște.

Organizația aceasta se întîlnește și la cantoanele elvețiene pînă ce se unesc la 1291, dar se admite că unele părți din act sînt mai vechi. „Văi“ și „comune“ alcătuint „toată țara“, „toată obștea țerii“, se află și în Engadina. „Văile“ se leagă prin jurămintele făcute de „landamanni“ cari sînt de fapt juzi.

Ceva de acest fel e și la baza organizației de clanuri din vechea Scoție.

O astfel de organizare, de „plebe“, *pieve*, a existat în Trentin pînă și în epoca modernă. Din prima formă unică s-au desfăcut „comunitățile“. Odată, ele erau guvernate de „oameni buni“, sau bătrîni sau jurați, cărora li se zice mai tîrziu numai: consilieri, formînd și un „consiliu mic“ al grupului întreg, — ei, *popolari* sau „fiduciarii dei villaggi“, delegați ai satelor, unindu-se pentru aceasta cu delegații episcopului de Trento, „magistrați del principe“. În frunte stă un sindic, un „sindaco generale della pieve“, care e ca un duce, un „voievod“, dar obișnuit fără rosturi militare. În fiecare sat e o „vicinia“, o „vecinie“, ca „vecinii“ Moldo-

vei. Se realiza astfel, spune istoricul „obștii“, o „perfectă libertate“, în sensul, neîncurcat de teorii, al evului mediu. Acolo, la Condino (s-a propus etimologia *comitinum*), care e format dintr-un „grup de sate și de cătune (*casali*), cite unul în adevăr foarte mic“, singurul „feudal“ n-are nici o autoritate. El încearcă uneori a trece drept „vecin“, căpătînd drepturi care nu i-ar fi revenit altfel. Dar în aceste regiuni, ca și în Sardinia, există județul însuși, *giudicaria*, compus din șapte *pievi* de acestea, și în frunte stă „judele“ cu titlul de „căpitan“. Așa se trăia pînă la căderea republicii venețiene și în văile bergamasce.

La Roma, regimul a fost veacuri întregi al „juzilor“ și miliției. În viața papei Adrian I-iu găsim: „iudices romanae urbis, tam de clero quam de militia“, ca și la barbari: „Longobardorum indicum filii“, „fiii juzilor longobarzilor“. Regele Desideriu fuge „cum suis indicibus“. O definiție pentru populația romană sub franci e aceasta: „iudices, duces nempe et graphones“ (deci conții, grafii, ducii sînt și ei „juzi“). Unii sînt prinși în Franța: „romani iudices qui in Francia tenebantur captivi“ (sub Eugeniu al II-lea). La Viața Papei Conon, *Liber Pontificalis* scrie: „juzii și cu căpeteniile oștirii“: „iudices cum primatibus exercitus“. La Viața lui Sergiu avem aceeași „frunțași ai juzilor și ai oștirii miliției romane“. De altfel, și la Papa Deodat se spune: „cu juzii ce s-au găsit“. În secolul al VIII-lea, sub Constantin al II-lea, sub Ștefan al III-lea, același e regimul.

Satul sicilian sub arabi e întocmai așa, și autonomia orașului din Italia de Sud, „patriotismul local“, le semnalează și Guy și Heinemann.

În toată Italia de Jos, orașele, rămîind de tradiție politică bizantină ajung a se apăra în „libertate“ și contra arabilor și contra normanzilor francezi. Și aici grija e cea îndoită: judecata și apărarea. Sînt pentru „popoi“ „juzi“ pe cari Bizanțul îi numește *κριται*, sînt frunțași, „arhonții“. Dar în sate ca Naxos, Fitalia, Mirto, San-Marco hotărăsc, fixînd și *hotare* — la noi aceste noțiuni sînt conexe — „oameni buni“ (*buoni uomini*), și simplu: (*hominnes*), dar și grecește: *γαλκιάθρωποι*, *maiores nati* și „bătrînii“ (*anziani*). La Oppido, în Calabria, care amintește

un vechi oraș roman, în 1138 încă, acești „oameni buni și bătrâni“ asistă pe dregătorii statului să determine drepturile feudatariului. Și acolo se ajunge unecii la simbiozele cele mai curioase, ca acelea romano-goto-slave din părțile noastre: la Petralia „creștinii“ și musulmanii, ținînd sfat, hotărîră să se dea condottierului normand, cum se va face la Dunăre șeful bulgar. „Bătrînul“, „gherontele“, cu caracter de jurat și sarcină de judecător, devine astfel, în chipul cel mai firesc, „șeicul“ arab.

Și la Savona, de altfel, se urmărește viața locală prin *boni homines*. În genere, *boni homines* sînt egali cu *nobiles*, *idonei*, *veteres*, *archontes*.

Sub bizantini cutare e, în secolul al XI-lea, „jude al Peloponesului și Helladei“.

Dar nicăiri mai clar nu se vede funcționînd *regimul judicatelor, judicaturilor, județelor*, peste lunga stăpînire bizantină și în secolele de completă izolare, decît în Sardinia, unde cutare jude ajunge a fi rege, dar pînă atunci, *berbecarul* e unul din marii demnitari ai statului.

Acolo satul, de caracter evident genealogic, lucrează, ca și la noi, în primele timpuri, un pămînt care se împarte după nevoile fiecăruia. Lîngă primar, *maiores*, sînt, pentru pază, fruntași ciobani și *maiores de mandres*.

„Judecătorii“ (*judike*), numiți de exarhul Africei întîi, devin apoi cu totul independenți. Papa, care-și atribuie și aici dreptul imperial, dă apărarea în sama episcopului. Ea se face sub acești juzi în chip neted popular. Situația e astfel arătată de un istoric al insulei, care prezintă pe un duce autonom ca voievodul-duce al nostru: „Astfel ducele, deși apare în forma sa exterioară ca un funcționar bizantin, în fond începu să exercite puterea lui liber. E îngăduit, mai la urmă, să se afirme că, în veacul al X-lea, s-a repetat pentru Sardinia ce s-a întîmplat cu arhonții și ducii din Neapole, din Venetia, din Amalfi și din Galia, cari la început erau miniștri trimeși din Bizanț, cu putere temporară, și cari, după o oarecare perioadă de supușenie nominală de împăratul de Orient, se proclamă independenți de fapt.“

Se ajunge astfel la cele patru „judicaturi“, *județe*, ale „clerului, notabililor și poporului“, din veacul al XI-lea;

Torres, Arborea, Gallura, Cagliari, șefii putându-se aduna la o *corona*, *corona de legu*, cu jurați (*jurathos*) pentru cazuri grele: acolo se iau măsurile de căpetenie, se hotărăște adunarea de bani *colleta* (*collecta*).

Pe cînd la noi se vor lua și din Răsărit și din Apus numele și rostul dregătorilor, în Sardinia ele vin de la ocupații. Și dregătoriile cele mai înalte arată acolo triumful vieții populare de la țară. Pe lângă „vestaritul“ bizantin (v. *vestes* de la Roma, Vistierul nostru), comisul (*maiore de caballos*) și camerierul (*maiore de camara*); pe lângă neexplicabilul „genezzariu“, găsim un *armentariu de pecugiare* (mai mare peste turme), un *berbecariu* și un *porcariu*. Căci și acolo „satul reprezintă agregarea normală a locuințelor Sardiniei“.

Sistemul judicaturilor din Sardinia, descris și de istoricii locali, Manno, Tola, ca și de arabistul Amari și de Solmi, a fost recunoscut și ca „o continuare a vechii tradiții romane cu adaptare locală“. Juzii au uneori și titluri bizantine. Găsim și o „boierie“ de *nobiles ac possessores Sardiniae insulae*.

În curioasa bucată din Galia, *Querolus*, scrisă sub împăratul Teodosiu, apare unul care, fiind „privat și puternic“ (*privatus et potens*), despoaie, *bate pe vecin*, prin a lui *potentia*. Alături, pe Loira, trăiesc alți oameni „de drept popular“ (*iure gentium*), cari judecă, liberi, și procese capitale, „sub copac“ (*de robore*), și-și scriu sentințele pe scînduri (*in assibus*, nu: *ossibus*).

Și în toată Franța veche judecătorul făcea chemările la adunări de sate. Și acolo, în Bigorre, ca la noi, oamenii se zic vecinii și adunarea lor *vezian*. În Provența avem iarăși *vecini* și *vecine*, cari hotărăsc într-o chestie de loc. Adunarea se face și aici sub un pom, în fața bisericii. Cum la noi se zice: „un popor de vie“, acolo zece locuitori fac un *peuple*. Votarea se face ca la Săliște cu glas tare.

Cumanii vor duce și în Ungaria noțiunea de „jude“ sau „domn“ (*princeps*) pentru fiecare neam.

La noi, cuvîntul de *despuietor* în sensul de *dispositor*, de stăpînitor, nu lipsește în cele mai vechi traduceri, dar el

poate veni dintr-un text latin întrebuițat de tălmăcitori. *Țiitor* există în Crez, a cărui primă traducere trebuie să fi fost foarte veche. Vor fi fost „țitiitori“ însă și pentru *ținut*, care vine fără îndoială din *tenutum*.

Un jude poate fi intitulat și *jupan*, chiar și aiurea decît în teritoriul sîrbesc. Astfel se dă, de cronicarul Ansbertus, pe la 1200, acest titlu unui „satrap al bulgarilor“.

În Balcani *celnicii* frunțașii vor conduce *cetele* și la sîrbi.

Vom vedea că numele de loc pe care le aduce Procopiu nu vin dintr-o antichitate depărtată, ci reprezintă însăși această creațiune populară, cu predominare păstorească.

Nu trebuie să ne gîndim la alte forme de concentrare arhaică anterioare veacului al X-lea. Considerațiile lui Silviu Dragomir cu privire la *jupele* și *ohabele* din Banat și Ardealul de jos ca înfăptuiri speciale românești, adevărate grupări politice, neînriurite de alții, nu se pot admite. *Jupa*, *jupalnicul*, cu *jupani* cu tot, se datoresc primei colonizări sîrbești, din veacul al XV-lea (dar Supafalva, „satul-jupă“ e de la 1389; un altul cu același nume din 1447). Argumentul că de la o vreme „jupa“ ca formă de organizare slavă dispăre (dar se recunoaște că nu și în Bosnia) nu împiedică păstrarea cuvîntului în vocabulariul viu. I. Bogdan lămurise deplin „ohabele“ ca scutiri, asemenea cu „sloboziile“ din Muntenia răsăriteană și din Moldova. Tot așa de puțin putem atribui o „patrie“ definitivă *crainicilor* cari, evident, ca și în Puchenii-Crainici din Prahova, n-au nimic a face cu strigarea (*héraut d'armes*), ci înseamnă oameni din *Craină*, din „colț“. Iar *prisăcile* de care vorbește același cercetător și pe care noua istoriografie ungurească le pune în legătură cu acele *indagine*s, marginile păduroase, nelocuite, din care ar fi să iasă o așa de numeroasă populație, au a face numai cu sensul prisăcii de albine din codri, care se păstrează și pînă acum.

Istoria românilor, vol, II, București, 1936 p. 75 — 164.

IMPERIUL CUMANILOR
și
DOMNIA LUI BASARABĂ
UN CAPITOL DIN COLABORAȚIA
ROMÂNĂ-BARBARĂ ÎN EVUL MEDIU

O întreagă parte din istoria poporului românesc și a teritoriului ocupat de dînsul zace în întuneric: aceia a raportului dintre înaintașii noștri și năvălitorii trimeși, unul după altul, de nesfirșita stepă răsăriteană.

Putem afirma, pe baza unor formațiuni analoage de la un capăt la altul al vechilor hotare imperiale romane, că ei au trăit în autonomia unor „Romanii” așteptînd pe împăratul, dar neprimind pe regele barbar adus de vîntul invaziilor, că *ducii* lor, al căror nume latin a fost înlocuit, sub influența statului morav de la Dunărea mijlocie, prin acela, slav, de voievozi, că *juzii*, că „oamenii buni și bătrîni”, cu Adunarea poporului sau *zborul*, au condus multă vreme aceste așezări, care, cu *oastea* lor (cf. *ost* francez și catalanul *host*), moștenită de la romani, cu *arcele* în mină, cu *săgețile* în tolbă, puteau să reziste oaspeților nedoriți cari veneau din zările răsăritene, dar se puteau și înțelege cu dinșii.

Acum în urmă, am arătat, sprijinindu-mă pe izvoarele contemporane ale loviturii tătărăști, că românii, cărora în Ardeal li se recunoșteau cnezii-juzi, au întovărășit hoarda în pătrunderea ei către Apus și că, probabil — după un text din Italia pe care nu l-am putut încă dobîndi, dar îl putem cunoaște indirect —, ei au luat parte, în a doua jumătate a aceluiași secol al XIII-lea, la atacul contra unei minăstiri italiene din Sud¹.

Pe de altă parte, mențiunea unei vaği stăpîniri de țar bulgăresc la Cetatea Albă, mențiune găsită și interpretată, într-un sens pe care nu l-am putut admite în întregime, de G. Brătianu, a ajutat să se arăte alt raport româno-tătar

¹ V. Istoria Românilor, vol. VII, p. 105 și urm.

pe care îl explic și astăzi¹ prin simpla cedare de către Nogai sau Toctai, hanii tătărăști ai amânduror malurilor dunărene, a unor venituri de vamă către vasalul lor din Tîrnova, urmaș, ocrotit în aceeași măsură, al tatarului Ciochi, a unor venituri de vamă în portul, atât de frecventat pe atunci, de la limanul Nistrului. În *România* de la Paris² și în recenta sa publicație a Actelor de notari din Caffa și Pera³, tânărul profesor al Universității din Iași aducea înainte pe „unguroaica” *Mairora*, Mărioara, vîndută, între ceilalți sclavi, ruși, abcazi, cumani, de negustorii genovezi din Crimeia la sfîrșitul secolului al XIII-lea.

De mult încă am căutat să sprijin părerea că alanii dunăreni întrebuițați de imperiul bizantin contra turcilor din Asia Mică și apoi contra catalanilor lui Roger de Flor, care fu ucis de dinșii, dar ei plătiră scump această crimă, cuprindeau în mare parte români, precum în veacul al XIV-lea tatarii creștini, luptîndu-se cu arcele, pe cari-i pomenesc scriitorii bizantini, trebuie să fie considerați ca oamenii voievodului din Argeș⁴.

Tot așa am riscat părerea că sub numele de *Valvi*, *Falben*, dat de izvoare ungurești și germane cumanilor ar fi de admis, într-o formă viciată, acela al „valahilor”, nimic din calificativele obișnuite ale acestora neputînd duce la acel nume.

Dar lucrurile atîta vreme ascunse înțelegerii noastre merg pe incetul spre deslușire.

Ar fi de crezut rezultatele la care a ajuns înainte de război învîțatul armean I. Altunian în cartea sa, pe care n-o am la îndemină acum, *Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Landern im XIII. Jahrhundert* (Berlin, 1911), și e de tras folos din articolul, foarte

¹ V., mai nou, G. Brătianu, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XIII, p. 25 și urm.

² Anul 1926.

³ G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, Bucarest, 1927.

⁴ V. articolul meu despre Ramón Muntener, în ultimul nr. din *Revue historique de Sud-est-européen*.

recent, al lui Gh. V. Bernadschi, în *Seminarium Kondakovianum, recueil d'études, archéologie, histoire de l'art, études byzantines*, I (Praga, 1927), despre „Horda de Aur, Egiptul și Bizanțul în raporturile lor reciproce sub împărăția lui Mihail Paleologu”¹.

Iată însă că dintr-un studiu, de ieri, al unui învățat englez, profesor la Universitatea din Liverpool, A. Bruce Boswell², răsare puțința și a altor lămuriri cu privire la raporturile dintre români și năvălitorii asiatici, stăpîni ai șesului est-european pînă în Carpați.

În acest studiu, care întrebuițează larg izvoarele rusești, vechile letopisețe, pe care ar trebui să le supunem cîndva celei mai atente analize critice pentru a extrage din ele tot ceea ce pot cuprinde asupra românilor, se arată că rolul cumanilor, al „chipciacilor”, cum crede profesorul englez că e mai bine să li se zică — numele de cumani nefiind cunoscut turcilor, dintre cari ei făceau parte, dar nici arabilor și chinezilor, a fost mai mare de cum se crede. Fără a fi foarte numeroși și fără a fi alcătuit vreodată așezări statornice, ei au precedat și pregătit pe tătari, au mutat spre nord centrul de greutate al rușilor Chievului, pe care-l priveau ca „Menchermanul”, „marea cetate” a lor, au dat nume de-ale lor atitor popoare vecine, între alții bulgarilor (Osen-Asan, Terterii), primind și ei pentru haniilor nume rusești: Gleb, Iurii, au trecut și la creștinism, putînd influența și mai intens pe acei vecini. În Crimeia ei ar fi pînă astăzi, sub numele tatarilor, cuceritorii și înlocuitorii lor, baza populației, și autorul studiului îndeamnă pe un filolog turc să ia în cercetare nomenclatura lor personală. Iar în Egipt, de la marele Bibars, cuceritorul Siriei, și de la Sudanul Chelaun, ei sînt acei Mameluci cari au dat o nouă dinastie și o armată proaspătă, neconținut înnoită, imperiului faraonilor.

Vorbînd de acești călări ai deșertului, ajunși șefi de stat, autorul englez observă că la dinșii se întîlnesc exact aceleași nume pe care le dau pentru polovți anele rusești. Și

¹ P. 73 și urm.

² *The Slavonic Review*, 1927, pp. 68—85.

citează pe acela al lui Taksaba, căruia-i corespunde în letopisețe numele de Tocsobici, neamul lui Tocsabă¹.

Dar *Tocsabă* e un boier muntean din veacul al XV-lea². Un sat Tocsobeni există în Moldova³. Și un șir de nume românești au aceiași finală, pînă acum neexplicată: Talabă (în Țara Făgărașului) — un Tălăbescul se întâlnește în Moldova secolului al XVII-lea; satul Tălăbești, Tălăbăești, Tăbălăești vine de la alt Talabă decît baronul făgărașean⁴ — Tincabă (de unde satul Tincăbeștilor) și, în sfîrșit, — *Băsarabă*⁵.

¹ P. 83. V. și emirul „Tocso“ în Gaston Raynaud, *Gestes des Chiprois*, Geneva, 1887, p. 239.

² Bogdan, *Relațiile Țerii-Românești cu Brașovul și Țara Ungurească*, p. 261.

³ *Rev. Ist.*, VII, p. 151, după P. Poni, *Statistica răzeșilor*, București, 1921.

⁴ Zotta, în *Rev. Ist.*, VI, pp. 261—2, 264.

⁵ Numele l-am găsit la nemeși din părțile Inidorei, la un țigan, lingă al lui Pepelea, apoi, la 1450, lingă un Litovoi ardelean („Lit hway“), la un Basarab pe Someș (*Rev. Ist.*, XI, p. 199), la un Ștofan Basarab, muntean, în 1814 (*Rev. ist.*, V., p. 74), la Dimitrie Basaraba tot pe atunci (*ibid.*, p. 76). V. și Băsarabă Țiganul la 1817; *Arch. Olteniei*, II, p. 216; „Mihai Băsarabă, cioban la turmă“, la începutul secolului al XIX-lea, în Iorga, *Situația Olteniei în epoca lui Tudor*, București, 1915, p. 166. Cf. *Rev. ist.*, V., p. 138. Pentru un Iosif Băsarab, la Cugir în 1745 și satul Băsarăbeasca lingă Hălmagiu, *Rev. ist.*, VII, p. 207. Un Băsarab din Podolești în Moldova; M. Costăchescu, *Satul Gănești*, în revista *Ioan Neculce*, IV. Căpitan Dinculescu îmi arată pe hartă un sat Băsarabă pe la Zalău.

Un Basarab și între membrii societății *Oriental* la Cluj, prin 1876, cu misiunea de a culege, alături de Eminescu și de un al treilea, poezii populare în Moldova.

Băsarabi se află și azi atît în satele ardelene Romos, în Vaide; și Costești, lingă Orăștie, cit și la Butoiești (Mehedinți). În Romos se află și familia *Băsarăboiu*. Lingă Cotnari se păstrează Dealul Basarab (comunicații ale lui: Mehedinți, Rădulescu-Motoru și Tudor).

Nu e nevoie deci să mai căutăm, ca Hasdeu, la Dunăre Bas-Arabi, „Arabi-de-jos“¹, pe baza stemei, discutabile, din Ulrich de Richenthal, nici, ca Onciul², să ne gândim la Bessapara, satul Bessilor din vechii Balcani. E un împrumut de la cumani, ca și numele de Osen și de Terterii, cum, între numele de localități, de la ei, care aveau în stepă Tmutaracanal, vine Tutracanal dunărean, din care am făcut mai armonioasă Turtucaie.

Numele, desigur. Dar *numai numele?*

A. Bruce Boswell scrie: „Poate cea mai importantă influență a lor asupra istoriei ungurești a fost că ei au prevenit pe maghiari de a coloniza șesul muntean, care astfel a fost ținut deschis pentru ridicarea următoare a principatelor românești.“³

Se știe bine cum regii unguri au încercat, la începutul secolului al XIII-lea, să cucerească „țara de dincolo de munți“, Transalpina lor, prin episcopatul cumanilor, precum Ardealul se cucerise, după datina carolingiană, prin episcopatul de Bălgrad (Alba-Iulia), pentru români și pecenegi. Numele șefului cuman de atunci, Borz, îl găsim, de altfel, prin scriitorul englez, la ruși ca și la Mameluci: Burcevicii letopisețului slavon de o parte, Borci sau Burcioglul tradiției istorice egiptene, de alta. Brațul Borcea lângă Tutracan vine tot de acolo, ca și apelativul Borcea, pornit (ca Negru-Negrea) din rădăcina Borciu.

Acest stat cuman avea centrul pe la Cîmpulung, veche „Romanie“, care fu apoi colonizat catolic, ca și pe la Milcov, unde s-a așezat episcopul, dăinuind pînă la apariția tatarilor⁴. Dar lângă Cîmpulung e Argeșul, pe care pe la

¹ V. Karadja, în aceste *Anale* pe 1927; Onciul, *Originile principatelor*, pp. 115—6. Cf. I. Filitti, *Banii și Caimacamii Craiovei*, Craiova, 1924 și observațiunea în *Rev. ist.* pe 1925, p. 136.

² Să nu uităm pe Bassaripa al lui Gh. Săulescu și pe propriul meu *bassareus*, haină tracică... V. *Rev. Ist.*, VI, p. 131, după Fick, *Hattiden und Danubier in Griechenland*, Göttingen, 1905.

³ p. 85.

⁴ *Studii și documente*, I—II. .

1240 îl avea un Seneslav, al cărui predecesor trebuie să fi domnit acolo pe la începutul acestui veac.

Statele noastre s-au format, din nebuloasa patriarhală a juzilor și voievozilor, prin impulsul organizațiilor mai concentrate din vecini: oel de la Silistra sub influența bizantină, cel din Argeș — mi se părea — sub influența ungurească.

Dar dacă, înainte de aceasta, ar fi fost influența cumană?

Cumanii au dat bulgarilor poate un îndemn pentru alcătuirea statului de la Tirnova, pe care l-au apărut și ajutat, apoi tot lor statul de la Vidin prin Terterizi. *Prin tovărășia cu ei, din muntele de la Argeș și Muscel, ei au putut da românilor un impuls către alcătuirea Domniei, care, de la Borciu Cumanul, a putut trece, prin Seneslav și ai lui la Bășărabă cel cu numele cuman.*

Astfel, precum Rusia moscovită continuă hanatul tătarilor, hanatul cumanilor se continuă în Domnia a toată Țara-Românească, oricare ar fi fost modificările pe care i le-a adus tradiția românească și sufletul popular românesc.

Ideea colaborării cu barbarii, pe care am expus-o cu privire la slavi în secolul al VII-lea, într-un articol din *Revue des études slaves* (anul 1925), poate deveni astfel una din cele mai fecunde pentru înlăturarea vâlului care acopere atîta din trecutul nostru.

Alani și vlahi se întîlnesc astfel lîngă cumani în Oracolele lui Leon Filozoful.

De altfel o asemenea tovărășie — nu supunere a populației românești de năvălitorii asiatici — pare a se oglîndi în numele de „*silva Blaccorum et Bissenorum*“, „pădurea românilor și pecenegilor“ — sub „pecenegi“, de mult dispăruți, e a se înțelege: cumani — ,care se dă regiunii vecine cu Țara Birsei, ocupată de teutoni, într-un foarte cunoscut act unguresc¹. Să nu uităm că aproape în același timp vedem pe

¹ Cf. Motogna, în *Rev. ist.*, IX, p. 29, unde dă lista tuturor mențiunilor despre românii ardeleni în sec. al XIII-lea. E curios că pînă între 1222—4 li se zice, ca de latinii din Constantinopol, *Blacci*, nu *Olachi*. Tot numai Andrei vorbește de țara lor,

teutoni cîştigînd la creştinism — adică la *catolicism* — pe cumani, şi, alături, episcopi schismatici, evident româneşti, cari momesc şi pe saşii şi ungurii colonizaţi de cavaleri dincoace de munţi la credinţa lor schismatică¹.

Πατζιναχία figurează într-un strategic bizantin ca o ţară bine definită lingă Τοβοχία ungarilor şi Ρωσσια².

Pentru a sfărma o asemenea tovărăşie adusesese regele Andrei al II-lea pe teutoni, căutînd a face din ei o simplă strajă, iar, cînd ei deveniră aproape statul ce erau să fie în Prusia³. Suveranul ungar, expulzîndu-i, căută să facă din episcopatul cumanilor, la Milcov, acel punct de plecare pentru „Transalpina“, cum din cel de Bălgrad înaintaşii lui făcuseră unul pentru Transilvania.

Adaug că, pentru ca acest vecin, cumanii, să joace rolul pe care l-au avut în regatul Ungariei, după gonirea lor de tatars, pentru ca să poată da o regină unui stat de o atît de înaintată cultură ca a ungarilor la sfîrşitul secolului al XIII-lea, pentru ca să crească pe un rege ca Ladislav, al cărui nume a rămas în istorie legat de numele lor pentru ca să-şi impuie îmbrăcămintea, moravurile, pentru ca să ajungă la punerea în scris a limbii lor, în acel *Codex Cumanicus* pe care l-a tipărit Geza Kún, a trebuit ca semînţia turcească oprită la Dunăre aproape două veacuri să se fi împărtăşit larg de civilizaţia occidentală a timpului, ieşind din umilele practice păgîne de la început. De ce n-ar fi exercitat o influenţă covîrşitoare asupra alor noştri într-o fază de dezvoltare mult mai modestă?

Peste *Romaniile* noastre deci, ei au putut suprapune o organizaţie de caracter imperial, luată din Estul asiatic al Monarhiei divine. Pentru ca judeţele şi ducatele româneşti să ia un avînt — şi el a fost extraordinar de răpede, ca al unei puteri în sfîrşit ieşite de sub o comprimare îndelun-

¹ V. şi Ferent, în *Cultura creştină*, 1923, n. 1, 6—7.

² *Rev. ist.*, X, p. 236.

³ G. Rösler, *Der deutsche Ritterorden in Burzenland*, în *Ostdeutsche Monatshefte* din Danzig, 1926.

gată (aşa au făcut şi muscalii ieşind de sub tătari) —, a trebuit ca elementul de acoperire să se strămute aiurea.

Tătarii înlocuitori au căutat să intre şi ei în sistemul cumanic. De aceea dominaţia locală a lui Nogai şi Toctai, cum, peste Dunăre, un Ciochi, aşternînd stăpînirea lui peste bulgari, a luat imediat forma statului predecesor al Asăneştilor. Dar imitatorii, simplu fragment deslăcut din vasta formaţiune a Hordei de Aur, cu centrul atît de depărtat şi interesele atît de variate, n-au putut avea, într-o jumătate de veac, cît a durat supremaţia lor pe ambele maluri ale Dunării, aclimatarea, acomodarea cu ţara şi cu împrejurările lor, pe care, într-o mult mai lungă dăinuire, o căpătaseră cumanii. Pojghiţa tătărească a permis înaintarea de la Litovoi şi Seneslav la Băşărabă pe care n-o permitea pătura de totală acoperire cumană. S-ar putea chiar ca multe influenţe militare, dacă nu şi economice — care acestea au legat statornic practica noastră a vămilor de aceia a tătărilor — să fi venit nu de la aceşti din urmă turci, ci de la turcii stăpînirii cumane.

Bucureşti 1927 (Comunicare la Academia Română).

ROSTUL LUI MIRCEA VODĂ I-iu

— Cuvinte rostite la mănăstirea Cozia, cu prilejul reînnoirii rămășițelor domnului Țării Românești, la 15 mai 1938 —

Acela ale cărui rămășițe venerate s'coase din adîncul simplului său mormînt de piatră le cufundăm din nou în pămîntul în care i s-a topit carnea, împreună cu aceia a femeii care a dat naștere urmașului peste un veac și jumătate al faptei sale, Mihai Viteazul, se ridică puternic din nesiguranțele unei istorii pe care n-o luminează mărturia noastră însăși despre faptele ce a făcut neamul, prin rostul, mai mare decît al multor trecătoare biruinți, pe care și l-a știut cîștiga și păstra.

Fiu de domn, al lui Radu Vodă, din care legenda a făcut un chip de amestec, transformîndu-l în creatorul însuși al statului Țării Românești, și al odraslei de sînge împărătesc balcanic, care a fost Calinichia, cel care se va fi născut după anul 1360 a fost pregătit pentru isteața lui cîrmuire, de mare echilibru, care, în toată istoria acestui neam, nu se poate alătura decît cu a lui Matei Basarab, cu a lui Constantin Brîncoveanu, domni din osul lui [...] a fost pregătit, zic, de împrejurări cu totul neobișnuite. Crescut în grele vremuri, de decădere a puterilor de pînă atunci și de ridicare a altora, nelegitime și primejdioase, el a fost martur al întăririi, peste slăbiciunea bizantină a Paleologilor, peste fărîmițarea împărăției lui Ștefan Dușan, peste ruperea în trei a țaratului bulgăresc, cu care avuse legături strînse dinastia românească, a emiratului turcilor otomani, devenit prin trecerea de la Tzympe la Galipole, de la Galipole la Adrianopol, ținînd în atîrnare ca pe o simplă feudă tolerată provizoriu însuși sărăcitul, dar încă așa de strălucitorul Bizanț însuși, o împărăție. Decăderea, mergînd pînă la desăvîrșita ruină a marilor ctitori creștine, decădere datorită neînțelegerilor dinlăuntru, ambițiilor fratricide, che-

mării în ajutor a străinului, fie și de altă lege, ruperii solidarității prin care singură se țin statele, a putut să-i fie învățatură.

Sunetul clopotelor din zidirile de piatră ale tatălui evlavios înainte de toate și ale regalului bunice, totdeauna gata derăzboi, care a fost Vladislav, închegătorul însuși al țării, nu l-a putut îndrepta pe dinsul, care a ținut să-și adauge fundația, cit mai măreață, către acea pietate fără vlagă în a cărei sfințenie formalistă au amorțit atîția epigoni ai marilor familii domnitoare.

Cu sabia la coapsă e înfățișat el și pe zidurile Coz'ei acesteia și pe acelea, mult mai modeste, ale creațiunii sale din partea muntelui dincolo de Olt, și astfel apare el și pe monete. Încununat cu o coroană împărătească, dar în zale și cu mina pe plăselele armei de apărare a țării care-i fusese încredințată.

Dar nu un războinic al vremii de aventuri cînd Apusul era tulburat pe o sută de ani de lupta dintre Franța cavalească și dura Angliei, cînd „contele verde“ al Savooi venea să se bată cu turcii la strimtorile Mării Negre și trainta spre părțile bulgărești, cînd feudalii latini împlîntați în Grecia își continuau aventurile. Din caracterizarea poetică a lui Eminescu, opusă celei, de o egală poczie, dar în sens contrar, a lui Grigore Alexandrescu, care vedea fantoma eroului, atunci cînd marele cîntăreț moldovean deslușea, pe lingă bunul ostaș, în primul rînd pe bătrînul moșnean, apărîndu-și brazda, un lucru singur rămîne adevărat: stricta mărgenire a unei acțiuni, care și-a avut ceasurile de mare putere, la datoria față de pămîntul însuși al patriei, pe care l-a dorit numai, în buna sa chibzuială, *întărit și pe cealaltă clină a muntelui, garantat și pe celalt țarm al Dunării*, program de siguranță din care împrejurările au tăiat pentru totdeauna partea a doua.

Ajuns a înlocui, în circumstanțe care vor rămîne pentru totdeauna relămurite, pe un frate, și el viteaz, dar care nu-și putea stăpîni boierii, el, care a întîmpinat o singură concurență la tron, și aceia iscodită mai mult de turci: a acelu Vlad, care se va fi înfățișat ca fiul cu același nume al

lui Vladislav I-iu, s-a găsit înaintea întrebării hotărâtoare a orientării politice în trei direcții: către Ungaria, către frânturile imperiale creștine din Balcani, către noul domn turcesc.

Nu s-a lăsat condus nici de amintiri, nici de legături din alt domeniu decât al politicii sigure. Creștin sau păgîn, catolic sau ortodox, vechi prieten sau dușman de ieri, erau numai elemente într-un calcul de o continuă exactitate, care i-a îngăduit să mintuie în Scaun, cu hotarele stăpînirii sale respectate de oricine, nu prin forța de care nu s-a știut folosi fiul și urmașul, Mihail, ci prin marea lui pricepere de a întrebuița oameni și împrejurări.

Văzuse, la nord, stingîndu-se acel puternic, împodobit cu îndoita coroană catolică a Ungariei și a Poloniei, la care adăugia prestigiul originii sale franceze de Angevin și calitatea permanentă de căpitan al cruciatei contra necredincioșilor și a schismaticilor: Ludovic, căruia i s-a zis cel Mare. Prielnică i-a fost soarta, care l-a scăpat și de un așa de apăsător vecin, cu necurmăte pretenții de suzeran, de stăpînitor chiar dincoace de munți, și de vreun urmaș din singele lui, care să nu vie deci de aiurea și să aducă alte ambiții cu alte orientări. În lupta cu celalt Angevin, din Neapole, ginerele lui Ludovic, Sigismund de Luxemburg, deci și el cu origini franceze, marchis în Brandenburgul de curînd intrat în familia sa, nu făcea decât să apere coroana adevăratei moștenitoare, Maria, soția sa, fiică a marelui rege mort, și acesteia îi răspundea în Polonia, acum desfăcută definitiv din trecătoarea legătură și unită dinastic cu Lituania, pretenția surorii Hedviga, silită la căsătoria cu dirzul Litvan abia botezat, Vladislav Iagello. Mircea a înțeles ce se poate face în astfel de împrejurări și, peste o Moldovă în care el a stabilit relații de frățescă alianță cu un Petru Vodă, pentru ca apoi să hotărască moștenirea urmașilor acestor fii ai Mușatei, el s-a legat cu acea Polonie, condusă de Iagello, care intra momentan în jocul său, pentru ca pe urmă politica românească, stăpînită de dînsul, să se îndrepte, cum cerea vremea, spre alte căi.

Sigismund se impuse cu greu peste scene singeroase, înjosoare ale demnității regale, dar, o dată ajuns rege ne-

contestat, ca soț al Mariei Angevina și apoi, fără drept, moștenitor al soției moarte în tinereță, el și-a amintit de originile sale, care erau așa de depărtate și de deosebite. Fiul împăratului Carol al IV-lea, urmașul bietului său frate în Boemia slavă, a voit imperiul, și l-a avut. Pentru dînsul Ungaria era un adaus, un punct de sprijin, un loc de plecare către dominația Orientului contra unei cotropiri otomane la care s-a gîndit numai din cînd în cînd. Voia să împace biserica Apusului, sfășiată între doi papi, să unească Franța cu Anglia, să intre cu drept împărătesc în aceste două reședinți regale și să prezideze concilii. Locul rămînea liber aici spre noi, și acest loc Mircea și l-a luat, strajă a creștinătății, zăgaz străbaterii turcești peste Dunăre, ocrotitor chemat al Ardealului, precum în dregătorii aproape independenți ai Ardealului, între cari cel mai însemnat a fost, nu un ungur, ci un polon, Știbor, el putea, la ceasuri grele, să-și afle un sprijin și, în această țară vecină, scutită de dînsul, un adăpost.

Golul de sus îl întilnește el însă, prin aceeași favoare a sorții, care se rătăcește uneori și între nebuni, dar se ține mai bucuros în societatea cuminților, și dincolo de Dunăre.

Aici el, care și în Ungaria și-a căutat o soție, cea de-a doua, care, fiind catolică, n-a putut fi zugrăvită aici, unde locul îi e luat de fiul ei, ortodox, Mihail, era prin toată înrudirea sa, veche și nouă, acasă la dînsul. Numele său e al Sfîntului Marcu, patron al Veneției, nume care trecuse în Balcani și-l purta seniorul contemporan slavo-grec de la Canina și Avlona, pe malul Adriaticei, Mreșa. Soția sa cea d'întăiu, Mara, poartă numele sîrbesc pe care-l va repeta peste puțin înțeleapta Mara Brancovici, „împărăteasa“ creștină alături de soțul ei musulman, Murad al II-lea. De la mamă, acea Calinichia, a moștenit el, ca și de la stăpînirea „pămînturilor lui Dobrotici“, al cărui nume îl poartă încă Dobrogea, calitatea de rudă a Paleologilor, care-i îngăduia să poarte, ca și despoții sîrbești, Ștefan și Gheorghe, ca și domnitorii bulgari de la ceea ce va fi la turci Chiustendilul, vulturul împărătesc cu două capete pe cnemidele sale de cavaler. Cu Constantinopolul, unde-și trimetea spre învă-

țatură fiii, dinastia munteană, și-a avut el legături neconținute pe care puținele izvoare nu ne ajută a le cunoaște deplin. El a înțeles că aceia ce fusese odinioară în mina împăraților „încununați de Dumnezeu“ ai creștinei Rome răsăritene nu se mai poate păstra decât numai prin strânse legături împreună. N-a luptat contra nimănui dintre cei cari nu se mai puteau apăra, n-a căutat să se răzbune asupra celor pe cari nevoia-i aducea, ca la Rovine, pe urma oștilor turcești în pământul său, a căutat prietenii unde erau cu puțință și a cules moșteniri, ca în Dobrogea, unde se presintau de la sine.

A mers și mai departe. Și-a dat samă că turcii, cari nu veneau ca niște fiare cumplite, ci ca niște urmași de alt neam și de altă lege ai vechii ordini din Răsărit, se supun neapărat unei influențe de cavalerism balcanic, adus prin Neapole din Franța războiului de o sută de ani, și a văzut deci niște tovarăși și frați de arme în fiii lui Baiezyd contra căruia luptase și el la Nicopole, dar nu ca să dea Dunărea, până la Chilia, ambiției lui Sigismund, gata să așeze, ca, peste o jumătate mie de ani, pentru ei înșii, centralii austro-germani la Severin și la Giurgiu și la gurile fluviului, pe cavalerii teutoni și în acea capitală a Banatului și în cetatea genoveză din Deltă. Astfel prin legătura cu Musa, care completa pe aceia cu despotul Ștefan, a fost el, un timp, stăpîn al „cetăților turcești“ de pe malul unei Bulgarii dispărute.

Cînd însă asprul Mohamed, rămas asiatic, fără nici o înțelegere a rosturilor, drepturilor, obiceiurilor acestei vieții creștinătăți, s-a impus, Mircea i-a arătat că Bizanțul otoman nu se poate întinde peste Dunăre și apoi s-a răscumpărat prin acea plată de „bani roșii“, de galbeni, cu cari și asigura liniștea așa cum o făcea față de același sultan, pentru posesiunile ei răsăritene, însăși magnifica Veneție, căci așa, și nu altfel, trebuie socotită vasalitatea domnului român.

De-a lungul vremilor merge, chiar și pentru cei cari nu cetesc cărțile, urmarea oricărei fapte omenești. Din cînd în

cind e nevoie însă ca această urmare inconștientă să se prefacă prin lămuririle cărturarilor în conștiință clară. O fac astăzi, în numele așezămintelor ce reprezintă și a muncii mele înseși în viața intelectuală și politică a țării[...] la acest ceas de concentrare pioasă a amintirilor, aici, lângă mormintul vechiului ctitor și ostaș.

Revista istorică, XXIV (1938), nr. 4—6, p 155-160.

ÎN JURUL POMENIRII LUI ALEXANDRU-CEL-BUN

I. *Numele.* Pomenirea lui Alexandru cel Bun deschide întâi o întrebare în ce privește numele lui adaus. El înseamnă: *bunicul* Alexandru, Alexandru cel dinții. Numele însuși de Alexandru, venit de la greci prin bulgari, cari au pe singurul țar Alexandru în veacul al XIV-lea, trece și în lumea rusească de la vest, unde Cazimir, regele Poloniei, va avea, pe lângă un fiu cu numele slav: Vladislav, pe lângă alți doi cu nume germane, după Albert de Austria și după Sigismund împăratul, și pe un Alexandru, contemporan cu ultimii ani ai lui Ștefan cel Mare. I s-ar fi putut zice și domnului moldovean Alexandru cel Mare, ca lui Mircea, la care atributul de „Mare“ e ca în „mama mare“. Și, când nu numai Asachi, dar și pictorii cei noi de la Rădăuți, de la Sf. Gheorghe Nou din Suceava și de la Sucevița¹ l-au prezentat bătrîn — v. și Mircea cel Bătrîn, *царю*, adică cel vechi, — el avea aceeași idee greșită, fiindcă e foarte probabil că Alexandru a venit la tron foarte tânăr, deci la moarte putea să aibă chiar mai puțin de cincizeci de ani. Nu trebuie să se uite că el s-a însurat din nou pe la 1427, cu doamna Marina, că a avut cu dînsul un fiu, Petru și o fată, Cneajna.

II. *Legături rusești.* Alexandru era fiul lui Roman. Roman e Romanus, trecut la greci ca Rhomanos (Roman Lecapen, Roman Digenis între împărați). Iar de la greci, ca și Alexandru, dar nu prin canalul bulgăresc, ci direct, merge și la ruși. Cu aceștia, adaug, dinastia moldovenească avea legături, nu numai, și nu atât, prin contactul direct de vecinătate, cît prin tovărășia româno-rusească din Maramurăș [...]

¹ Vezi Iorga, *Portretele domnilor români*, pl. 10—11.

Să nu uităm forma slavonă, rusească, a actului pe care, în Maramurăş, la începutul veacului al XV-lea, îl încheie voievozii rămaşi acolo pe când rivalii lor trecuseră munţii şi întemeiaseră Moldova¹. Participarea lui Roman la luptele ruseşti, care formează o parte importantă din politica lui externă, trebuie pusă în legătură şi cu această camaraderie politică maramurăşeană. Şi la regele Poloniei domnii moldoveni, ca Alexandru însuşi, nu mergeau ca la un suveran polon, catolic, latin, ci ca la acela care înfăţişa prin originea lui lituano-rusă această tovărăşie iniţială. Ba chiar la o rudă, cum va spune, explicit, actul de amanetare de către Iagello a ţinuturilor de nord ale Moldovei şi cum o arată motivele de înrudire pentru care Alexandru se desparte de princesa iagelonidă Rîngala, sora lui Vitold lituanul².

De aici şi diecii ruşi cari apar la începutul cancelariei moldoveneşti şi cari-i dau o formă aşa de deosebită de aceea, bulgaro-sîrbească, a cancelariei muntene.

O înrudire rusească a fost şi aceea a lui Laţco³, el însuşi purtînd un nume aşa de caracteristic rusesc, cu *-co*, finală pe care o găsim la urmaşii lui. În adevăr, nu numai că unul din fiii Margaretei-Muşatei, pe care o presupun fiică a lui Laţco, se chema de fapt Steţco, dar numele, păstrat, al locuitorilor din Roman: romaşcani, arată că pe fondatorul oraşului, pe acel Roman, frate al lui Steţco şi tată al lui Alexandru, îl chema Romaşcu. N-am greşit admiţînd că pentru contemporani şi al treilea frate, cel mai mare, Petru, se chema Petraşcu, obicei care de la dinşii, cu tendinţa, firească, de a se întinde numelor domneşti, a trecut asupra boierimii între cari vor fi, nu prin împrumuturi mai tîrzii, ci prin această zestre rusească adusă din Maramurăş asupra

¹ Vezi *O mărturie din 1404 a celor mai vechi „moldoveni“*.

² V. mai departe, iar, pentru Alexandru, Iorga, *Studii şi doc.*, I—II, p. XXVI.

³ V. studiul meu *Condiţiunile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile româneşti în veacurile XIV—XV*, *Mem. Ac. Rom.*, XXV, pp. 387 şi urm. şi, în traducere franceză, *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, pp. 143—44.

Moldovei începătoare, care nu avea încă această iscălitură, atîția Iurașcu, Vasilașcu, etc. În actul de zălogire a Hali-ciului, Vladislav Jagello numește formal pe acest Petru „ginere“ (ЗАТЪ)¹.

Mama lui Alexandru, îngropată la 1408 în biserica din Roman, ctitorie a soțului cu acest nume și a ei², se chema Anastasia (o altă Anastasie, mai veche, fata lui Lațco, moartă la 26 martie 1420, a existat și ea³, și un act din 1413 o numește soacra lui Alexandru, deci mama Doămnei Ana. Numele nu lipsește de loc la ruși, dar nu arată să fi fost întrebuințat și pe această vreme. Am vedea o influență bizantină directă, pe o vreme cînd, cu cit slăbea imperiul Paleologilor, cu atîta biserica patriarhatului ecumenic își întindea tentaculele la nord, spre Rusia, apuseană și răsăriteană, ca și spre amîndcua țările noastre. Atunci de-a dreptul ar fi trecut și numele de Alexandru asupra celui amintit astăzi: i l-ar fi ales mama.

III. *Rosturi indigene și legături latine.* Dar toată viața țărilor noastre s-a format sub o întreită zodie. La bizantinismul direct, constantinopolitan, sau indirect: rusesc pentru Moldova, sirbo-bulgar pentru Țara-Românească, s-a adaus latinismul ungaro-polon și tradiția locală.

De aceea mama celor trei Voievozi de la sfîrșitul secolului al XIV-lea se cheamă indigen Mușata, iar ei, cari-și au dreptul, *răzășește*, printr-însa sînt „Mușatini“, cum zicea Eminescu: „ai Mușatei“, precum azi e moștenitorul unui pămînt prin femeii A Gafiței (scris prostește Agafiței) sau Imbroane („al Imbroanei“, al Imbroaii). Dar ea e atrasă de

¹ Ultima ediție la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 605.

² V. *ibid.*, pp. 101—3 și 102, nota 7, după Dan, *Cronica episcopiei de Rădăuți*, p. 8 (cu însăși reproducerea pietrei, la Kozak, *Inscripfen aus der Bukovina*, I, pp. 119 — 32). Ștefan numește pe Anastasia îngropată la Rădăuți *АНАСТАСИЯ*. Anastasia lui Roman are însă ea această calitate. V. și Iorga, *Ist. lit. în sec. al XVIII-lea*, ed. a doua, I, p. 126.

³ Costăchescu, *l.c.*, p. 61.

propaganda, nouă, a dominicanilor, a fraților predicatori, și devine o Margaretă (nu Marghita, fiindcă predicatorii din cetatea ei a Siretiului, probabil un *douaire* lăsat ei, sînt nu unguri, ci germani. .

Era deci încă de pe la 1383 printr-însa o direcție latină. Dar ea nu îndrepta nici către Ungaria, nici către Polonia, deși propagandiștii au avut desigur învoiala și îndemnul lui Ludovic cel Mare, stăpînitor prin moștenire peste amîndouă regatele catolice. Dominicanii, cu orice sprijin s-ar fi dat din aceste țări, erau legați, ca și franciscanii, de altfel, ca miliție apostolică, de Roma. Numele chiar de Margareta e occidental, foarte răspîndit în Germania (pe atunci conțesa de Tirol, Margareta (*Maultasche*), în Anglia, în Scandinavia, în Provența.

Aceasta explică de ce acest curent latin n-a putut să prindă, de ce, pînă după sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare, legăturile cu regii poloni sînt de fapt acelea cu vechea Rusie din Haliciu prelinsă în Maramurăș. Singură forma legăturii cu dînsa prin actul de vasalitate corespunde elementului occidental polon al acestei regalități duble. Cînd polonii, cu palatinatele lor împrumutate din Germania și de la intermediarii unguri, cearcă a fixa cu moldovenii relații palatinale, dar fără invitații la dietă, aceștia din urmă nu admit fiindcă nu înțeleg.

Catolicismul polon, care impusese la Siretiu episcopi din regat, încearcă a doua pătrundere prin căsătoria lui Alexandru cu princessa lituană, dar de confesiune latină, Rîngala, care firește că a avut și un nume din calendar (Maria)¹. O știre care nu se sprijină pe nimic contemporan vorbește de o altă căsătorie, aceasta aducînd catolicism unguresc, cu o Margaretă de Losoncz, care ar fi fost fiica unui voievod al Ardealului, pe care însă documentele ardeleni nu-l cunosc, această Margaretă neavînd să fie alta decît cea din Siret, Mușata însăși, moartă decî numai la 1410², care și-a

¹ V. și Costăchescu, *l.c.*, p. 146.

² Inscripția din biserica latină de la Baia, reproducă de Bandini, ed. Urechiă, *An. Ac. Rom.*, XVI, p. XCI.

făcut drum și pînă la Argeș, căci cred că nu se mai ține nimeni la cele trei Margarete deosebite. Se întemeiază un episcopat de Baia, care ar face o curioasă concurență celui de Siret, dacă nu se admite un lucru, pe care-l propun, și anume că Alexandru, în fața unei evidențe de populație catolică numeroasă, de limbă ungurească, între riul Siret și Carpați, a avut un episcopat catolic *domnesc*, și contra episcopatului vechi unguresc de la Bacău, această creațiune a franciscanilor din Ciue, ca înlocuire a celui din Milcov, care fusese distrus la noi de tătari și trecut cu un rost mai mult secuiesc în Ardeal. Un episcopat care să nu fie legat nici de biserica polonă, nici de rosturile ordinelor internaționale, un episcopat *indigen* și *rezident*. Lui Ștefan cel Mare, avînd să aleagă între aceste trei episcopate catolice, și chiar al patrulea, care înlocuia pe cel ortodox mutat la Suceava, în Cetatea-Albă¹, i-a părut, din cauza legăturilor cu Genova, cu Veneția, cu catolicismul apusean, mult mai util și mai puțin amenințător să aplece spre această formă italiană, lăsînd a se vesteji celelalte.

Alexandru-și însoară fiul și moștenitorul, Ilie, născut din doamna Ana, cu princessa lituană Marinca, dar data aceasta nu mai e vorba de un nou aport de catolicism polon. Dacă Marinca nu era sau nu s-a făcut ortodoxă, ea își avea „biscopul“ din Baia. Și, de altfel, din ce în ce mai multă atenție începe a se da și sub raportul artistic ortodoxismului rusc, de la care au rămas între altele și frescele capelei lui Vladislav la Wavel și ale celei din Lublin.

IV. *Legături cu muntenii*. Nici legăturile de derivație cu muntenii, cari-i trimiseseră călugări sîrbi de la Neamț, dintre cari, deși de origine moldovenească, s-a ridicat și Iosif, vlădica lui, dar și un al doilea episcop, încă necanonic, n-au convenit aceluia a cărui vădită tendință, și cu tot jurămîntul față de regele Vladislav, prin care singur putea să aibă Moldova bucovineană și Galiția — și el jura de fapt *numai pentru dinsele* — era să întemeieze *moșia moldove-*

¹ Pentru care v. Westberg, în *Vizantiischiî Vremennic*, XV, p. 99 și urm.,

nească, autocrația lui fără nici un fel de atirna-re. A admis deci penetrația bizantină în ierarhie numai ca să scape și de moștenirea munteană și de vreo posibilă intrusiune rusească. Alianța cu autoritatea ecumenică îl garanta față de ambițiile vecinilor, într-o vreme cînd, în toate legăturile, stat și biserică mergeau împreună.

În concurența cu Țara Românească, domnia lui Alexandru cel Bun înseamnă o răsturnare completă a proporțiilor. Mircea Vodă era, probabil printr-o căsătorie moldovenească, înainte sau după aceea cu doamna Mara, înfățișată la Brădet, desigur o sirboaică, rudă cu neamul lui Bogdan Vodă: de aceea, pe la 1399 probabil, el spune lui Vladislav Iagello: „eu sînt al tău, și copiii mei cari sînt, sînt nepoții tăi, și copiii tăi, ca și ai mei“ (А ТВОИ СЫМЪ И МОИ ДЪЦА, КОТОРИ СЧ, Е СУТ ТВОИ ДНЕСЕН И ДЪЦА КАКО И МОИ¹).

Biruința² lui Mircea asupra lui Iuga, un văr, ca fiu al lui Petru, îi deschisese acestuia calea la tronul pe care, un timp, îl împărți cu fratele Bogdan. Atunci muntenii porunceau. Acuma Alexandru, la care, cum se vede din *Documentele* domnului Costăchescu, se adăpostea și cite un pribeag muntean, e acela care face domn al Țării Românești pe boierul Aldea, care, din recunoștință, ia numele protectorului său, devenind Alexandru-Vodă, și, cînd acesta dispăre, Vlad Dracul, noul stăpînitor din principatul sudic, devine soțul unei copile a lui Iliăș. Numai greșelile acestuia făcură ca Moldova să ajungă a primi de la fiul lui Dracul, Vlad Țepeș, domnia lui Ștefan cel Mare.

Petru al Moldovei era însă *ginerele* lui Iagello: legătura nu se poate înțelege altfel decît printr-o fată a lui Lațco mă-

¹ Kaluzniacki, în Hurmuzaki, I¹, p. 8, Nr. DCLIII.

² „A luat la sine“ din Ureche nu ar corespunde lui *сзая* din cronica slavonă de bază, care înseamnă: „a prins“ (Bogdan, *Cronice inedite*, traduce „a luat“; p. 499). E *cepit*. Dar Roman nu pomenește ca fii decît pe Alexandru și Bogdan și relațiile de familie ale lui Mircea sînt cu Petru (v, și Xenopol, *Ist. Rom.*, ed. a 2-a, III, p. 158 și nota 45). Îmi pare curioasă și porecla de *оѧарайн* ologul, într-o singură versiune a croniciei. Pare mai curînd o rea scriere ori, interpretare a numelui *Iuga* însuși.

ritată la munteni. Dar mama lui Mircea, Kallinikia, de origine balcanică, nu poate fi aceasta. Mircea, oricum, avea rost să intervie în Moldova. El e acela care dă domnia lui Alexandru.

V. *Legăturile cu Bizanțul*. O dată stabilit însă raportul cu Bizanțul, el va evolua. Nu cunoaștem dezvoltarea sub împăratul Manuil; Manuil grecul, sau Protopopovici, sau Girbovul¹, e un foarte influent boier în acest timp, dar, și după Alexandru, găsim un altul cu numele imperial de Andronic, avînd ca fii pe Costea și Mihai². E aproape și vremea cînd cel mai mare negustor din Cetatea-Albă, avînd legături cu Liovul, e Caloiani grecul, căruia-i urmează Duca, fiul³. La 1424 împăratul asociat, Ioan al VIII-lea, trece la întorsul din Ungaria prin Chilia, străbătînd Moldova⁴. În *παλαιότητες* ale lui Sp. Lampros (III, pp. 219—221), o scrisoare contemporană către cei doi împărați, Manuil și Ioan, pomenește de călătoria aceasta pentru ajutor la regele Ungariei, împăratul Sigismund. Se știe că acestei vizite i se atribuie dania icoanei de la Neamț, care cu acest prilej măcar ar trebui cercetată tehnic peste tot ce i s-a adaus deasupra pe urmă.

Aici se pune chestia autenticității acelei mărturii a mitropolitului Gheorghie cu privire la venirea lui Ioan al VIII-lea Paleologul, pe care o întilnim în deosebitele forme menționate încă de Melhisedec, în *Cronica Romanului și a episcopiei de Roman*⁵.

Gheorghie, care a păstorit biserica Moldovei la 1723 sau 1724—1730, spune că sub Alexandru și mitropolitul lui, Iosif, împărat fiind la Constantinopol Manuil Paleologul, „acesta a avut fiiu pre Andronic Paleologul, și Andronic Paleologul aflîndu-se la Beciu, fiind ginere chesariului de

¹ V. Costăchescu, *Doc. mold.*, II, pp. 8—11, 66; 197—98.

² Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, pp. 282 și urm. (v. tabla la Cetatea-Albă, negustori).

³ *Ibid.*, 87, nr. 30; pp. 90—2.

⁴ Phrantzes, pp. 120—21.

⁵ I, p. 86 și urm.

Beciū, trimis-au Manoil poruncă să vină la Tarigrad, să fie împărat în locul său“. Se vede confuzia dintre Ioan al VIII-lea și Andronic, fiul lui Ioan al V-lea Paleologul. Tot așa, în loc de Buda, unde mersese Ioan, e pusă Viena, cu adausul unei înrudiri neexistente și imposibile. Dar autorul notiței de la Neamț de unde s-a inspirat Gheorghie, cunoștea călătoria lui Ioan și direcția ei. Firește însă că tot ce urmează: convorbirea lui Alexandru cu oaspetele său, declarația domnului Moldovei că „este închinat la Ohrid“ asigurarea lui Andronic că va face Mitropolia moldoveană autonomă deopotrivă cu „Ohridul și Ipecul și Chiprul“, sinodul „de patru patriarhi și mitropoliți“ la Constantinopol pentru a da acestei biserici paritatea cu Ohrida, sînt o născocire a celor cari voiau să afirme cu mai înalt rang pentru dînsa.

Aceasta deși Gheorghie asigura cu jurămint că „soborniceștile cărți“ erau la mînăstirea Neamțului, unde le-a văzut înainte de pradă tătariilor sub Dimitrie Vodă Cantacuzino ori Cantemir sau a polonilor lui Ioan Sobieski. Dar, cînd se vorbește de lanțul de la gît dat de Ioan lui Alexandru, întrebuițîndu-se chiar cuvîntul grec de „alurghidă“ — și am arătat existența lui la domnii din veacul al XVI-lea¹, — Gheorghie, fixînd chiar faptul, aproape exact, că „acel port la toți domnii s-au ținut pînă la domnia lui Alexandru Vodă Lăpușneanu“, cînd se adaugă că s-a trimis icoana cu Maica Domnului de o parte și Sf. Gheorghie de alta, împreună cu „mitra și sacosul“ pentru Mitropolitul Iosif, n-avem a face cu închipuiri, ci cu necontestate realități, care se potrivesc cu cealaltă informație.

Se adaugă, tot de Gheorghie, citat în *Minunile Maicii Domnului* de la Neamț, 1847, pp.148—51² și mărturia lui „Nicolae Grămăticul, fratele lui Postolachi Milescu“ care ar fi adevărit la 17 februarie 1655 că a cetit documentele patriarhale, ceea ce poate fi o simplă notiță sau o scrisoare împărătească de mulțămită, chiar cu acordarea uneia din

¹ Aceste *Memorii*, XII, 1931—2: *Întoarcerea unei pribege, doamna Maria Minio*.

² Melhisedec, *l.c.*, pp. 89—90.

acele situații onorifice cu care erau largi bizantinii din toate timpurile.

Legenda nemțeană leagă de acest rar și mare eveniment numele doamnei Ana, dar aceasta nu mai era în viață încă din 1417 s. u. 1418¹. E vorba deci de Marina: aș crede chiar că și în fresca de la Sucevița, unde se înfățișează însă aducerea, pe vremea Anei, a moaștelor Sfântului Ioan de la Suceava de la Cetatea Albă, chipul Marinei a luat locul aceleia al înaintașei ei.

VI. *Originea doamnei Marina.* Alexandru fusese însurat cu Doamna Ana. Numele acesta nu e cunoscut în Rusia, dar el apare la Bizanț prin căsătoria noului împărat cu Ana de Rusia, moartă la Constantinopol cam în acel timp². Fiul Iliăș are un nume maramurășean, Elias fiind pronunțat ungurește.

Dar iată cum acea doamnă nouă, Marina, despre care Cronica de la Bistrița spune că e „fata lui Marin“, ceea ce nu ar însemna de loc o indigenă, numele de Marin fiind absolut necunoscut în Moldova (în Oltenia vine prin sirbi de la Veneția). Ea apare strins legată politic de soțul ei, nu ca și cum ea ar fi coregentă, dar *cu o vădită dorință a acestuia de a o scoate înainte ca un titlu de mândrie, ca un succes politic.* O găsim pe Evangheliariul de la Oxford, grecesc, cu o mai proastă traducere slavonă pe margine, și o găsim și alături de soț, pe patrahirul, din Rusia, așa de fericit scos la lumină de răposatul Gore.

Totodată Alexandru poartă cu aceeași mândrie titlul, decalchiat după grecește, de domn al „Moldovlahiei“, și s-a vorbit chiar de titlul de despot bizantin, pe care l-a avut și Mircea, titlu care nu se capătă decît prin înrudire cu o princesă bizantină. El se intitulează „autocrat“ și soției

¹ Discuția d-lui Costăchescu, *l.c.*, p. 120, asupra deosebirii dintre această dată și cea din documentul de la Wickenhauser, care o prezintă ca moartă la 14 aprilie 6923 (1415), n-are temeii, dat fiind felul de a citi al cercetătorului bucovinean. Cf. și *ibid.*, p. 296.

² Phrantzes, p. 109.

celei nouă i se dă titlul de „autocratorisă“, inovații, și inovații nu fără înțeles.

Mi-am arătat cîndva părerea că Marina¹ era de o origine bizantină sau quasi-bizantină, că nu era de nevoie să fie Paleologă, ci, dat fiind numele ei latin, și al tatălui, ne-am gândi la acei Gattilussi, seniorii, genovezi de Lesbos și Enos, cari dăduseră o soție lui Ștefan al Serbiei, devenit astfel despot². Pe o Gattiludio, Ecaterina, o ținuse și, cînd era despot în Moreia, viitorul împărat Constantin Paleologul³.

Cneaghina Marina (Marena) e pomenită întii la 14 septembrie 1427⁴. Apoi la 10 februarie 1429, cînd i se dă de soțul ei „mînăstirea la Vișnovăț“ unde este egumen Chiprian, mînăstire pe care nici un alt izvor n-o arată⁵. Ea era atunci mama unui copil, Petru, care purta numele lui Petru al Mușatei. Lingă Alexandru ea se prezintă ca întemeietoare din nou a mînăstirii Neamțului⁶. La 15 octombrie din același an i se dăruiesc două sate⁷. Și la 23 decembrie apare în calitate de ctitoră a Neamțului⁸.

Dar un frate al ei, Bratul, cu fiii, apare la 4 decembrie după nunta Marinei⁹, apoi la I-iu și 17 iunie 1429¹⁰. Ipoteza bizantină nu s-ar mai putea deci menține.

De la apropierea de Bizanț și de la „autocrație“, slăbiciunea lui Iliș duse la aservirea față de Polono-Rusia și la războaiele civile.

¹ Și Doamnei lui Ilie i se zice Marena, după amintirea Marinei, deși numele adevărat e Maria, Marinca.

² V. Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 69.

³ Lampros, în *Νεὸς Ἑλληνομνήμων*, IV, p. 417 și urm.

⁴ Costăchescu, I, *o.c.*, p. 191.

⁵ *Ibid.*, p. 248, nr. 81.

⁶ *Ibid.*, pp. 287—8.

⁷ *Ibid.*, p. 294, nr. 91.

⁸ *Ibid.*, p. 307, nr. 94.

⁹ *Ibid.*, I., p. 228, nr. 76.

¹⁰ *Ibid.*, pp. 267, 280.

VII. *Costumul lui Alexandru*. Pe patrahir Alexandru nu poartă coroana, ci o pălărie aplecată spre frunte. Putem vorbi astăzi asupra originii și sensului acestei pălării, întru citva asemenea, de altfel, cu a lui Ludovic al XI-lea, regele Franciei.

O găsim întâia oară la portretul lui Mihail Paleologul pe ms. 2123 din mînăstirea Sinai, din „1242“¹. Ea se găsește apoi în toate portretele împăratului Ioan al VIII-lea, tocmai vizitatorul lui Alexandru cel Bun în 1427, și pe frumoasa medalie a lui Pisanello, bătută cu acest prilej, dar și în același ms. de la Sinai, care deci nu e decît din secolul al XV-lea, ambii împărați fiind față în față².

Dar o mai găsim pentru o epocă anterioară, fiind vorba de un Akropolites, de o Tornikia (deci c.1100), și la muzeul din Troițcaia Lavra, o păreche fiind reprezentată întocmai așa pe o stofă analogă cu patrahirul.

În fața chipului bărbătesc e inscripția: δούλος τοῦ χριστοῦ κωνσταντίνος ὁ Ἀκροπολίτης în fața celui al soției, Μαρία κομνηνή τουρνίγια Ἀκροπολιτισσα³. Ceea ce înseamnă că pentru portretele părechii domnești din Moldova, *lucrate la Constantinopol* — ca și ms. din Oxford, de altfel, — se urma o veche tradiție.

Chestia acestei pălării a fost pusă, de altfel, recent, în *La Revue de l'Art*, 1928, p.130 și urm., de un om cu experiența lui Ebersolt. Domnia sa, prezentînd bustul lui Ioan Paleologul, păstrat în biblioteca Vaticanului, asemenea cu înfățișarea lui pe poarta în bronz a basilicei Sf. Petru și pe frumoasa medalie a lui Pisanello, nu vorbește de fresca admirabilă a lui Benozzo Gozzoli din Palazzo Medici de la Florența, în care Ioan apare ca un Crai de la Răsărit, pur-

¹ Beneșevici, *Monumenta Sinaitica*, Petropoli, 1925, pl. 33; cf. N. P. Lihacev, *Материалы для истории русского иконописания*. II, Petersburg 1906, nr. 114.

² Beneșevici, *l.c.*, pl. 34.

³ Pijuan, *Historia del mundo*, III, Barcelona, 1930, p. 418. Nici vorbă de „magnat rus în port bizantin“.

tind coroana regală pe un fel de „turban“ răsăritean — „se oprește asupra pălăriei, pe care o socoate neexistentă„, pe monedele și în manuscriptele epocii“.

Domnia sa observă însă că astfel de pălării se mai află într-un manuscript al Bibliotecii Naționale din Paris, copiat în 1362, foarte probabil la Mistra, de Manuil Tzykandilis¹, chipul fiind reprodus în cartea sa, a lui Ebersolt, *La Miniature byzantine* (Paris, 1926), pl. LXII, fig. I, p. 57²), și pe pereții bisericii Pantanasa, în aceeași Mistra, la portretul lui Manuil Laskaris Chatzikis, reprodus la Millet, *Monuments byzantins de Mistre*, Paris, 1910, pl. 152, fig. 4.

Ebersolt crede că ar fi o imitație a pălăriei occidentale zisă „chapel à bec“, a cărei modă ar fi revenit în secolul al XIX-lea. Ioan al VIII-lea ar fi adoptat-o „par un sentiment délicat de convenance“ față de apuseni.

Dar cazurile de la Mistra arată un împrumut — dacă e vorba în adevăr de dinsul pentru *această* formă — încă în secolul al XIV-lea. Și, ceea ce e decisiv, Alexandru cel Bun o purta cu optsprezece ani înainte de vizita împăratului la Florența (1438), căci patrafirul e de prin 1420 și domnul moldovean își sfârșise zilele în 1431. Și *Alexandru a trebuit să ia moda de la Ioan însuși, poate atunci, la trecerea prin Chilia.*

București, 1933.

¹ V., asupra familiei, Iorga, *Philippe de Mézières*, p. 405 și nota 2. Πίλοςβαρβαριχός, de care vorbește Nichita Choniatul (v. *La Revue de l'Art, l.c.*, p. 132, nota 5), e cu totul altceva, o căciulă țuguiată.

² De chipurile lui Ioan VIII Paleologul (și de acela de Gozzoli se ocupase și Lampros, în Νέος Ἑλληνομνήμων IV, pp. 385 — 408), cu reproducerile). Cf. și Muñoz, în *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions*, 1907, pp. 300—308. Pentru Ioan la Veneția a se vedea ms. semnalat de Paul Lehmann, în *Sitzungsberichte* ale Academiei din München, 1909, p. 44; Rose, *Verzeichnis der lateinischen Handschriften zu Berlin*, II¹, pp. 1343—6.

CRUCIATUL DE SÎNGE ROMÂN IOAN
AL LUI VOICU DIN INIDOARA
(HUNIADI).

În anul chiar cînd se producea mișcarea țărănească și cînd cele trei state ardelenе, amintindu-și de rosturile lor mai vechi, se solidarisau, împăratul Sigismund lua în serviciul său pe „amîndoi Ioanii Olah, fii răposatului Voicu din Inidoara“, pe trei luni, cu cincizeci de lănci, plată foarte însemnată, fiind trecută toată în seama județului Comiat¹.

Acest Ioan apare ca Ianoș într-o scrisoare a lui Vlad cu acest calificativ de „viteazul“, care corespunde latinului miles, ca unul în mîna căruia Domnul a lăsat toată grija plaiurilor, cu voia de a îngădui sau de a opri pe oricine². „Viteaz Ianăș“, forma ungurească, e acela care aduce pentru Vlad la Brașov scrisorile chesarului³. E vorba de Ioan cel Mic, care luptă pe vremea luptelor din 1432 încă, împreună cu Ladislau Csáky, contra turcilor în Muntenia și fu și rănit „de moarte“⁴.

De mult se făcuse, de Sigismund, o danie acestor nobili români din sud-vestul Ardealului, Voicu cu fratele și fiul Ioan. Acest viteaz nu-și găsi de lucru în țara lui de naștere, ci pornind în lume, ajunse a servi, învățînd multe lucruri neștiute, mai ales taine ale unui sistem militar înaintat,

¹ N. Densușianu, *Documente cu privire la Istoria Românilor 1551—1575*). București, 1897, I², pp. 627—8, no. DXXIV.

² I. Bogdan. *Relațiile*, pp. 61—2. no. XXXVIII.

³ *Ibid.*, pp. 65—6, no. XLIII. Cf. și T.G. Bulat, în *Rev. Ist.*, XII (1926) p. 57 și urm. (Contribuția românească la opera de cruciat a lui Hunyadi); I. Minea, *Vlad Dracul*, din *Cercetări istorice de la Iași* (genealogie și bibliografie).

⁴ N. Densușianu, *l.c.*, I², p. 664. După aceia vine apărarea de amîndoi, de care va fi vorba înlată, a frontului bănățean.

o prestață personală și un simț puternic pentru cruciată, de la ducele de Milan.

Se întorsese din Italia¹, unde mercenarii se plăteau pe atunci foarte scump, destul de bogat ca să împrumute și pe împăratul. Astfel Ioan „zis Românul“ (*dictus Olah*), fiul răposatului Voicu, viteaz al Curții, dă lui Sigismund 1 200 de florini ungurești de aur și capătă ca zălog „orașul Papi în comitatul de Arad, pe Mureș“, dar apoi, adăugind cu alt împrumut de 300 de florini, el cedă această posesiune, pentru a primi în loc, el și fratele cu același nume, orașul și ținutul Comitatului în Banat, cu toți chenezii și satele de acolo².

După o astfel de încercare, cu atât mai prețioasă era colaborarea celor doi fii ai chinezului Voicu. Li se încredință apărarea castelelor severinene, de unde acum plecaseră, poate chiar înainte de moartea ocrotitorului lor, Sigismund, teutonii: pe lângă Severinul însuși, Geurinul, Orșova și Mehedia. Pentru plata lor se zălogiră patru localități din Ungaria, pe lângă acea moșie, din comitatul Bereg, unde, ca pe vremea vechilor voievozi, cei doi frați se și găseau în acest an 1439³. Se împrumută pentru apărarea acestor cetăți „din gura turcilor“ o sumă importantă de bani și de la nobilii români Cata, Ladislau și Mihai⁴. Se măgulesc și nobilii din părțile Hațegului, membri ai familiei Căndea de la Riul-de-Mori și satele vecine. Acești războinici păzeau Poarta de fier⁵.

Între noii comandanți de la Dunăre întâlnim, în locul de șpan de Timișoara, ocupat odinioară de Pippo, pe doi unguri de aiurea, Ioan Marczaly și Ladislau Haghmas⁶. Alături, Banatul Severinului, cîtva timp liber, se încredințează lui Ioan „Olah“, acela căruia, după locul său de ori-

¹ I. Bogdan, *l.c.* p. 59, no. XXXVI.

² N. Densusianu, *l.c.*, I², pp. 597—8, no. CCCXCIX.

³ *Ibid.*, pp. 648—9, no. DL.

⁴ *Ibid.*, pp. 651—2, no. DLIII.

⁵ *Ibid.*, pp. 655—6, no. DLV.

⁶ *Ibid.*, pp. 652—3, no. DLIII.

gine, i se va spune, în forma nobiliară: Ilunyadi¹. O nouă diplomă cuprinde noi îndatoriri între ei și regele, pentru apărarea acestei regiuni amenințate². Era și un episcop de Severin, Benedict, pe care Eugeniu al IV-lea îl îndemna să înlocuiască prin activitatea lui contra schismei lipsa episcopului de Sirețiu și a celui de Bacău. Scaun întemeiat de Bonifaciu al IX-lea și înzestrat de Ioan al XXII-lea, precum și lipsa de succes a franciscanilor din Ciuc³.

Va veni vremea când Iancu-vodă din Inidoara va ținea supt puternicele lui aripi pe domnii amînduror țărilor locuite și cîrmuite de oameni din neamul său. Pentru moment însă Ilie, preocupat și el de războaiele ce se pregăteau din partea turcilor, crezu că trebuie să se apropie și mai mult de Polonia. Făcu atunci el întii, din Suceava, la 8 septembrie, jurămîntul de la Liov și, din Bîrlad, se îndatora el însuși, la 25 ale aceleiași luni, cu sau fără știrea fratelui, care pînă atunci reprezentase întreaga Moldovă, să fie legat cu regele Vladislav „contra oricăror neprieteni ai lui sau împotriva păgînilor“⁴. *Se pare că regele, îngrijorat de această amenințare, trimisese pe cineva să ia asemenea declarații.* Ambii domni întăriseră Hotinul, așezînd acolo pe unul din cei mai puternici noi boieri ai țării, Manuil, cu numele grecesc, ca și al lui Andronic, al cărui fiu, Costea, era în serviciul Moldovei⁵.

În același an 1439 solii domnilor Moldovei la sinodul din Florența, exponenți ai politicei catolice polone, Neagoe logofătul însuși și mitropolitul Damian, iscăleau actul de Unire cu Roma⁶.

Dar, acum ofensiva begilor de la hotare, în frunte cu Mczedbeg, va scoate pe primul plan acum marea personalitate

¹ *Ibid.*, p. 657, no. DLVII.

² *Ibid.*, pp. 657—8, no. DLVIII.

³ *Ibid.*, pp. 660—1, no. DLX.

⁴ *Ibid.*, p. 874, no. DCLXXXIV; pp. 874—5, n-le DCLXXXIII—IV.

⁵ *Ibid.* p. 876 (— Costăchescu, *o.c.*, II, pp. 41—2).

⁶ V. Iorga, *Notes et extraits*, seria 2-a, p.1 și urm.; Auner, *Les Roumains au Concile de Florence*; Iorga, *Ist. Bis.*, I.

a lui Hunyadi. Coboritor de chenezi, fiu al ținuturilor cele mai primejdite, țăran rămas așa pînă la sfîrșitul vieții sale, cu tot catolicismul său, cu toate călătoriile în Apus și cunoștința împrejurărilor italiene, cu toată căsătoria cu o sălăgeancă de neam nobil, Elisabeta, el și-a pus înainte de la început un singur scop, pe care l-a urmat cu toate puterile sale și cu toate mijloacele rasei sale, ale celei robite, de care se ținea, și ale celei libere, cu care a făcut pact de alianță și chiar legături de familie, și nu numai să asigure liniștea Ardealului neconținut atacat la toate pasurile, ci să împiedice asemenea încercări printr-o serie de ofensive, de acte de cruciată, mergînd pînă la capăt, în fund cu mijlocul cupolelor Constantinopolului imperial, de atita vreme primejduit și el.

Îndeplinind această misiune mîntuitoare nu numai pentru Banatul, ce i s-a încredințat la început, și pentru Ardeal, unde pe rînd i s-au dat toate demnitățile: voievod, șpan al secuilor — el singur — șpan al Bistriței, refăcîndu-se pentru dinsul „marchisatul“ de odinioară, de supt regele Ludovic, al lui Andrei și al maramureșenilor, ci pentru Ungaria întregă, pentru imperiu, unde era moștenitor, ca și în țările de moștenire ale lui Sigismund, stăpînul său de cîțiva ani, Albert de Austria, ba pentru întreaga creștinătate apuseană, care a deprins numele acestui „Valah“, acestui „Blac“, din care țările de limbă franceză au făcut un „Blanc“, Albul, cavalerul alb al luptelor pentru cruce. Astfel sarcina pe care o îndeplinea cu atita energie a săltat tot mai sus pe acela care începuse supt acoperiș țărănesc și în veșmîntul simplu al rasei și al clasei sale, așa încît, guvernator al Ungariei, dispunînd după plac decoroana care lunecase de pe capul lui Albert, cules de boala molipsitoare, măritîndu-i văduva, ocrotindu-i fiul, el a stăpînit cu mîină de fier o nobilime dîrză care făcuse atîtea zile amare lui Sigismund. Dacă ar fi vrut, ar fi înlăturat această femeie și acest copil, dar era prea mîndru ca să fie un uzurpator, și în instinctul românesc trăiau prea mult ideile călăuzitoare: de lege, de drept și de omenie.

Fără să fi cunoscut trecutul unei țări unde se născuse pe o treaptă așa de umilă, el a avut viziunea unei uniri generale

a creștinătății din Răsăritul Europei, și de aceia cel care și-a avut legăturile cu împăratul bizantin, cu Despotul sîrbesc, Vuc-ogli al turcilor, Brancovici, cu albanezii, cari erau să deie și ei un erou pe Scanderbeg, întors de la islam la cruce, acela care era să poată aduce, cum nu izbutise Sigismund, ca doritor al unei Dalmații ungurești, pe venețieni în apele Mării Negre și chiar pe Dunăre, pînă la Nicopola Mică a luptei creștine din 1395, a reunit iarăși Ungaria cu Polonia prin căsătoria Elisabetei cu tînărul rege polon Vladislav și astfel a pus, de atunci înainte, în fața moldovenilor o singură politică a creștinătății, pe care o reprezenta el. Crescînd fii de cele mai înalte ambiții, numind pe cel mai mare Ladislav, ca pe sfîntul rege de la Oradea, el a crezut poate că-i gătește coroana, pentru a cărei oprire i s-a tăiat capul prin desperata încordare a dușmanilor celor mulți ai familiei, dar coroana Cesarilor romani a împodobit fruntea celui de al doilea fiu, Mateiaș, protector al lucrurilor Renașterii, în același timp cînd continua opera de cruciată a părintelui său.

Noul rege din grația lui, Vladislav, adaugă în 1440 încă la posesiunile pe care și le cîștigase acela care nu se mai numește acuma în actele solemne Olah, ci, ca și fratele „magnificus Iohannes de Hunyad”¹. Pentru moment el are în față un conte al secuilor, pe Mihail Iakch, căruia i se dăruiește de regina Elisabeta Rodna, prezentată ca un vechi castel părăsit, și o întregă lume românească, un bloc de sate libere, care apar astfel pentru întîia oară, într-o funcțiune militară de graniță: „Singiorgiul, Poiana, Rebrele de sus și de jos, Ceul, Năsăudul (cf. Abrudul, Samsudul, Aiu-dul), Salva, Zagra și Mocodul”². La Belgrad stă încă Franko de Talovec, căruia, strîngînd bani și prin Căraș, nu știu cu ce drept, îi place a se intitula fost Ban de Severin³. La Gevrin e un slav, Henric Czezko, pe care-l va fi așezat Albert. Toți acești demnitari în legătură cu episcopul titular de

¹ N. Densusianu, *l.c.*, I², pp. 666—7, no. DLXIV.

² *Ibid.*, p. 669, no. DLXVI.

³ *Ibid.*, p. 671, no. DLXIX. Lupte cu turcii la hotarul Banatului și supt Albert, *ibid.*, p. 672.

Argeș, care stă în Ungaria¹. Dar avîntul lui Hunyadi în-
trece repede toate aceste concurențe. La 1441 are acum Ar-
dealul său, la care unește și stăpînirea Timișoarei, și Vla-
dislav îl acoperi cu cele mai mari laude pentru isprăvile
îndeplinite pînă atunci, pe care îndată le va întrece așa de
mult. Regele nu uită rolul esențial pe care Ioan l-a avut în
impunerea sa ca rege ungar și, după încoronarea de la Alba
Regală, în biruința asupra unui întreg puternic grup de duș-
mani între cari banul Ladislau de Gara, urmaș al lui Nico-
lae, luptătorul din părțile noastre prin secolul trecut, Ioan
de Korogh, și el amestecat în războiul din aceste regiuni,
un Andrei Bothos (Botăș?), trecător șpan de Timișoara,
care-i fu luată pentru trădare, el fiind ucis, în folosul celui
astfel glorificat, un Henric, „fiul Voievodului“, un Ioan
Iuga „de Rachcha“, și el, cum îl arată numele, un fruntaș
român din acest colț de lume. Hunyadi e ajutat în această
sarcină de tovarășul, un timp, la bănie, și la voievodatul
Ardealului, Nicolae Ujlaky, care va ajunge prin luptă con-
tra turcilor un vice-rege al Bosniei. De fapt, tot el, trimis
la Belgrad, cu aceasta scapă cetatea de amenințătoarea cu-
cerire turcească, dar nu se oprește acolo, ci pătrunde în păr-
țile sirbești cuprinse de turci, înaintînd cale de trei zile.
Acel Isac-beg pe care cronica turcească ni-l arată ca dușman
al lui Brancovici și al lui Vlad Dracul — „mărite sultan“,
spune el, „cît timp Volc-oglu va fi la Semendria“, cea cu
multele turnuri drepte și pînă acum, „atita timp nici Cara-
man-oglu, nici ungurul nu vor fi liniștiți, și nici pe Dracula
să nu ți-l crezi prieten, căci e fățarnic“ — încearcă a se îm-
potrivi, dar e dat peste cap, complet biruit într-o mare luptă
pe care o descrie documentul regal, care e o strălucită pa-
gină de istorie adevărată. Ca răsplată i se dă aprigului luptă-
tor, împodobit cu atîtea titluri și însărcinat cu atîtea mi-
siuni, ce putea să-i atingă mai adînc inima; în chiar ținutul
țărănesc al originilor sale, în aceste părți ale Iniedoarei,
între ai săi, moșia românească Dobra, atîrnătoare de ceta-
tea Devei, cu origini dacice².

¹ *Ibid.*, p. 677. no. DLXXIII

² *Ibid.*, pp. 677—80. no. DLXXIV

În această dispoziție de spirit mișcată, Ioan, care e și span de Solnoc, legat din nou cu Transilvania lui, restituie capitolului din Alba-Iulia, dintre multele posesiuni ce avea, Cergăul bulgăresc, Jomalul și Tinodul, întru amintirea fratelui, „Ioan Minor de Hunyadi“, pe care-l califică, nesfârșit de iubitor, „viteazul vitejilor“ (*miles militum*), arătînd că acel care „a murit în părțile ardelene, în serviciul țării“ (*in actu reipublicae*), se odihnește acum în vechea biserică a sfîntului Arhanghel Mihai, el însuși arhanghel cu sabia strălucitoare al apărării creștine¹. În deosebire de ce am văzut pînă acum la demnitarilor unguri ai acestor regiuni și la străinii aduși de Sigismund se vede la acest om așa de nou și de original acea notă de sentimentalitate discretă care e însușirea de căpetenie a poporului nostru. La 1444, el va pune, ca guvernator al Ungariei, și o frumoasă lespede de piatră, azi ciocîrtită barbar de invaziile turcești, „viteazului“, care, acuma, se spune, într-o poetică pornire, e „unit cu șirurile îngeresti“. El însuși declarase la 1440 că tot acolo lîngă „fratele prea-iubit“, și-a ales locul de înmormîntare², nădăjduind ca prin slăvitul arhanghel să fie „nu numai ocrotit pe pămînt, ci, și el, cuprins în ierarhia cerurilor“. Canonicii se vor îndatori însă, după o datină pe care o găsim adesea la Răsăriteni, să facă, la anume zile, slujbe pentru morții tuturor vremurilor³.

Toată această lume românească de chenezi și de „viteji“, din părțile Dobrei, Inidoarei, Hațegului, Banatului, pomenindu-se și Lugojul⁴, trebuiau să se pregătească bine pentru marile lupte care-i așteptau abia peste cîteva luni.

În 1442 încă, Mezed-beg intră în Ardeal, dar nu prin acele părți din Apus așa de bine păzite, ci prin Țara-Românească, împotriva legăturii abia încheiate de Vlad-vodă, ceea ce dezlega de orice îndatorire pe acesta, care avea înțelegeri vechi cu Hunyadi. În adevăr, îl vedem pe Domnul român scriind, pe acest timp, cu toată încrederea și respectuoasa

¹ *Ibid.*, pp. 681—2, on. DLXXV.

² *Ibid.*, p. 681, nota 1.

³ *Ibid.*, p. 682.

⁴ *Ibid.*, pp. 683—4, no. DLXXVI. V. și n-l următor.

prictenie, „puternicului și de toată slava și cinstea vrednicului și celui al său prea-iubit frate, al Ardealului și al secuilor (sic) voievod și șpan de Timișoara, Ianiș voievod“¹.

Branul era ținut atunci de acest bun prieten. Deci nu pe acolo putură să intre turcii, cari întrebuițascră aceste drumuri românești. Vor fi trecut pe la Turnul Roșu, unde era apărarea mai slabă. Surprinși, ardelenii, pe care-i comanda acel episcop Gheorghe Lepeș, așa de aspru cu țărani pe cari-i adusese la răscoală, sint învinși și prigonitorul lacom al iobagilor săi² cade însuși la Sintimre (18 mart) unde Hunyadi, care și fusese rănit în luptă, a făcut să se ridice, iarăși după obiceiul românesc pe care-l vom găsi de atitea ori urmat de Ștefan cel Mare, frumosul lăcaș de închinare în stil gotic care se păstrează și pînă acum.

Plini de pradă, turcii, pe cari nu-i călăuzia, ca în alte invazii prin Ardeal, domnul Țării Românești, dădură să iasă pe la Poarta de fier. Aici, Hunyadi strînse în pripă pe războinicii „Scaunelor românești“, între alții pe acel Chendriș din părțile Hațegului care mai fusese pomcnit pentru isprăvile lui. În această luptă de la „locul Kapu“, de la „locul zis Waskapu“³, victoria desăvîrșită fu exclusiv a românilor. Ce putuseră face privilegiații Ardealului, cu episcopul lor cu tot, se vădise doar la Sintimre⁴. Data o avem: 25 mart⁵.

Dintr-un document mai de curînd adus în discuție se vede că turcii, trecînd prin Țara Românească, aduscscră cu ei

¹ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 77. no. LIII.

² Documentul, extrem de important, din 17 april 1443, din *M n. Hung. Hist., Diplomataria*, XXXIII, p. 141, pe care-l aduce înainte d. I. Minea în *Vlad Dracul*, p. 123, nota 2. Pentru dată, Iorga, *Les aventures «sarrazines» des Français de Bourgogne au XV-e siècle*, p. 39. Cf. discuția în I. Minea, *l.c.*, p. 121, nota 2.

³ N. Densusianu, *l.c.*, I², la data de 1444; cf. și vol. II², la data de 1462.

⁴ Povestirea călugărului Bartolomeiu genovezul din Constantinopol, numără 26 000 (!) de turci morți. V. Wavrin, ed. Dupont.

⁵ V. I. Minea, *l.c.*, p. 121, notele 1, 2. Dar cf. cronicile sîrbești (oarecare deosebiri).

un domn, Mircea, înaintea căruia Vlad trebui să se retragă, dar nu în Ardeal, unde Hunyadi avea în acel moment un candidat al său, Băsărabă¹, fiul lui Dan².

Vlad Dracul³ era acum în rindurile creștinilor, ca și vecinul moldovean, Ilie, care în acest an lega o alianță cu frațele regelui Ungariei și Poloniei, Casimir, așezat ca mare cneaz al Lituaniei⁴. De altfel încă de la 1438, Ștefan, izbutise a înlătura pe „călugărul“ de la Cetatea-Albă, care nu-i fusese dată prin actul de învoială cu Ilie, tocmai pentru că Aron nu putuse fi deslocuit de acolo.

Lucrări urmară la cetate și ele se făcură în 1440, când, pe numele lui Ștefan, se adăugiau și aceste două inscripții în grecește, limba arhitectului Teodor, Teodorachi, din Tulcea: „Rugăciunea robului lui Dumnezeu Teodor. Isus Hristos învinge. S-a făcut această cetate supt prea-evlaviosul domn Ștefan Voievod și de către maestrul domniei sale și ispravnicul cetății“ (nu pircălabul), la anul 6948 (1440). „Ferește de primejdie, Născătoare de Dumnezeu, pe robul tău, Ștefan Voievod“, și, aiurea: „A luat capăt dumnezeiescul zid; vie Isus Hristos în ajutorul celui ce l-a făcut“⁵. În ciuda acestei rugăciuni, tatarii din Crimeia, cari n-ar fi fost încă de atunci la îndemâna sultanului, aruncară două ciambururi asupra Moldovei: cea dintâi apariție a crunților războirici ai hanului, răzbind prin Birlad și Vaslui, care

¹ Arderea Tirgoviștii a urmat în cursul expediției beglerbegului. V. și pasagiile din B-heim reproduse în Iorga, *Studii și doc.*, III, p. LXIX și urm.

² I. Minea, *o.c.*, p. 123, nota 2. Și cronicile sirbești, în *Starine*, XIII, *Spomenic*, III, și ed. Liubomir Stoianovici, *Starisrpski rodoslovi i letopisi*, Belgrad, 1927 (cf. Iorga, în *Rev. hist. du S.E. eur.*, VI, p. 194; *L'élément roumain dans les annales serbes*, *ibid.*, IV, p. 225).

³ Care dă un document pentru un boier Teodor din Făgăraș; Iorga, *Studii și doc.*, III, pp. LXVII—VII.

⁴ N. Densusianu, *l.c.*, p. 688, no. DLXXVIII.

⁵ Cf. Murzachievi, în *Mem. Soc. din Odesa* (rusește), II, p. 481; XV. Pentru greșita citire: „Luțian Herman“, în loc de Пойци и хрман, mai departe, în capitolul *Ștefan cel Mare*, la anul 1475. Cf. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, pp. 98—9.

arseră pînă la noul tirg și popas de comerț al Botoșanilor, urmașii lui Botăș, e din noiembrie 1439¹. Poate pentru a se scutura de răspundere trimitea însă sultanul în februar următor, un sol în Polonia, pe care-l găsim la Liov². Urmă legătura, pomenită mai sus, între Ilie, care mai avea puțin de domnit, și Casimir din Lituania.

De altminterea, energia românească, în lupta pentru cruce, se întindea pînă și mai departe. Precum Ioan Olah-Hunyadi mersese pînă la Milan, iată un alt român, Iacob căruia i se zice Iacobinus, care merge la Genova și, prezentîndu-se acolo guvernatorului, arhiepiscopul de Milan, care cunoștea poate pe eroul ardelean, cere să fie trimis ca soldat străin, ca „orguxiu“, cum li se zicea cu un termen tătăresc, la Caffa în Crimeia (1431)³. Și de fapt pînă la căderea cetății moldoveni și munteni, „valahi“, „valahi-poloni“, „unguri“, cu nume ca Stancu, Dimitrie, Radu-Stoica, Ioan vor lupta contra turcilor pe zidurile cetății⁴.

Vlad Dracul, din partea lui, după ce înlăturase pe Bășărabă, pîndise o altă ceată de turci întorși după prada Ardealului. Un cronicar turcesc înseamnă isprava, mai ieftină, făcută contra lor: „Voievodul Valahiei a sărit și el, cu o oaste de rătăciți, din munții înalți și nestrăbătuți ce-i slujeau de cetate“⁵. Și pentru el începuse deci cruciata, de care va fi legat ani întregi de zile, pînă la catastrofa pe care i-o pregăti un moment de șovăială în păstrarealocului său pe acest larg front creștin condus de un erou care nu ierta pe trădători. Ni s-a păstrat din fericire scrisoarea princare viciul domn arăta, minios pentru neajunsuri de graniță, la Bran, față de ardeleni, conștiința deplină a poverii ce luase asupra-și: „Mi-am lăsat eu copiii să fie măcelăriți,

¹ I. Bogdan, *Cron. inedite*, p. 36.

² *Arch. f. öst. Gesch.*, XLIII, pp. 425—6.

³ Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 278.

⁴ Iorga, *Acte și fragm.*, III, p. 41 și urm.

⁵ Seadeddin.

pentru pacea creștinească și pentru ca să fiu, și eu, și țara mea, ai domnului mieu craiul¹.

Expediția de pedeapsă a turcilor nu zăbovi. Era vorba de a se cuceri țara, împărțind-o la spahii². O conducea însuși beglerbegul Rumeliei, Șehabeddin. Nu era cu puțință o rezistență în șes, din partea lui Vlad singur. Domnul se retrase, cu ce oaste a putut avea, pe valea Ialomiței în sus. Hunyadi alergă cu vitejii săi, unindu-se astfel cele două contingente de cruciată românești. Lupta se dădu, după cronicile sîrbești, în septembrie la 2,6 sau 25, după deosebitele versiuni³. Și informații venețiene, care amestecă fîrbește povestirea acestei isprăvi noi cu ce se întîmplase pe vremea năvălirii sultanului însuși, vorbesc de această bătălie: „Și, mergînd prin toată acea țară, prădînd și furînd, cum făcuseră în curs de mulți ani, și luînd o foarte mare cantitate de pradă și jaf, și ducînd-o pe acea cale, voievodul ungarilor, care aflase aceasta, se pregăti cu aproape 25 000 de călăreți (!) și, înarmîndu-se cu semnul sfintei cruci, merse să aple pe turcii aceia. Și a fost la 2 septembrie. Și a început bătălia la ceasul al treilea din zi și a ținut pînă noaptea. Și a fost o bătălie foarte grea, așa încît, cu ajutorul atotputernicului Dumnezeu, creștinii au rămas biruitori, și s-a recăpătat toată prada, și, pe lîngă aceasta, au fost uciși și bătuiți mai mult de 70 000 (?) de turci. Și a fost așa de mare numărul morților, de ducea singe toată Dunărea. Și au fost aflați morți cea mai mare parte din căpitanii turci; și aveau 5 000 (!) de corturi și cai iuți și cămile și catiri nenumărați. Aproape nu se mai putea ieși de trupuri. Și aceasta e a șaptea înfrîngere ce au avut-o turcii. Și, desi-

¹ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 78, no. LIV.

² Ibid. Cf. Iorga, *Studii și doc.*, III, pp. XIX—XXI.

³ Textul în Iorga, *Studii și doc.*, III, pp. XVII—VIII. Alături, o întîlnire cu turcii, spre apus, la Sava sau la Dunăre, după alte izvoare italiene; acolo comanda Turacan-beiu, cuceritorul Atenei; *ibid.*, p. XVIII. La „VI^a gambeli“ e de îndreptat „VI^{ca}“, cum se adăverește prinștirea viitoare. Cf. și Türoczi și Bonfini. V. și *ibid.*, pp. XVIII—IX. Cf. și documentul adus la I. Minea, *o.c.*, p. 123, nota 2, și larga expunere a acestuia, p. 127 și urm. (și amănunțita prezentare a izvoarelor).

gur, se poate zice că a fost numai o mișune a domnului nostru, Isus Hristos¹.

Povestirea bizantinului Chalkokondylas se sprijină și ea pe o mărturie contemporană. Oastea lui Șehabeddin se împărăștie pentru pradă: Hunyadi poate lovi astfel o tabără în mare parte părăsită, pentru ca apoi cei ce se întorc să fie nimiciti în grupe mici². Și în aceste lupte avem dovada că fuseseră amestecați vitejii de la Hațeg, ca un Chendriș din Sălașul-de-sus³.

Îndemnat de aceste izbînzi⁴, Hunyadi se hotără să înceapă marea campanie care, *prin Serbia și defileurile Balcanilor, trebuia să-l ducă la Constantinopol*⁵. El adună mașini, care

¹ Iorga, *Studii și doc.*, III. pp. XVIII—IX. O mențiune documentară la N. Densusianu, *l.c.*, II^a, p. 139. Probabil tot de atunci e moartea în lupta de la Vilcan a unui Nicolae Chendriș; *ibid.*

² Ed. citată, pp. 32—3,35.

³ N. Densusianu, *l.c.*, I^a, p. 709. Pentru data acestei lupte, biruitoare: 18 mart 1442, în Iorga, *Les aventures «sarrazines» des Français de Bourgogne*, p. 39. Cf. și I. Minea, *Vlad Dracul*, p. 124, notele 1—2.

⁴ Descrierea celei de la munteni, și la N. Densusianu, *l.c.*, II^a, pp. 31—2. Și a celorlalte. V. și poemul lui Beheim, redat de Grig. Conduratu, *Michael Beheim's Gedicht über den Woivoden Vlad II Dracul*, Lipsca 1903; extrase în Iorga, *Studii și doc.*, III., p. LXVIII și urm. V. și Karadja, în *Buletinul francez al Academiei*, 1936.

⁵ Cf. și lucrările lui Köhler, *Die Schlachten bei Nikopolis und Warna*, Breslau 1882 și Kuppelwieser; apoi Huber, *Die kriege zwischen Ungarn und den Turken, 1440—1443*, în *Arch. f. öst., Gesch.*, LXVIII (1886), p. 161 și urm; Zeișberg, *Analekten zur Geschichte des XV. Jahrhunderts, II: Erinnerungen an die Schlacht bei Warna*, în *Zeitschrift f. die österr. Gymnasien*, 1871, p. 811 și urm; Davis Angyal, *Le traité de Szeged avec les Turcs*, în *Revue de Hongrie*, VII (1911); Philipp Frankl, *Der Friede von Szegedin und die Geschichte seines B. uches*, Lipsca, 1904 (la Minea, *o. c.*, ; izvoare polone la aceleași, p. 173, nota 4; itinerariul expediției, *ibid.*, p. 180, nota 2) Friedrich Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XVII, Breslau-Lipsca, 1922—5; Iorga, *Cronicile*

de tabără și își face hereghie la Sighișoara¹.

Chemă pentru această întreprindere², care rețeta, cu un alt fel de organizare și de conducere, pe a lui Sigismund de la Nicopole, dând proporții de epopee luptei pentru legea creștină, nu numai pe cei mai statornici și mai viteji sprijinitori ai săi, românii din cele câteva districte militare, pe tovarășii luptelor de pînă atunci, cu cari-și cîștigase gloria, dar și celelalte elemente din Ardeal, a căror *sol.darizare de clasă din 1437 se topise înaintea autorității sale și a marelui său prestigiu*. Despotul sîrb, care, încolțit de turci, încercase alte legături cu venețienii, cu cari fusese în conflict pentru țara Zetei sau Zantei, trebui să fie călăuzul aceluia care nu era destul de tare ca să-l poată apăra pînă la sfîrșit contra revanșei otomane ce trebuia să vie. Albanezii, despre cari începe a se vorbi în scrisorile apusene ca factor de cruciată, au trebuit să fie înștiințați.

În cronica franceză a lui Jean Chartier, în care, alături de împărat, de unguri, de boemi și poloni, sînt și niște „vaisves“ cari ar fi „valahii“, Hunyadi e invitat să se puie în fruntea unei coaliții creștine care ar merge să ia Adrianopolul. El era cunoscut și prin solii trimiși în Apus, și să adauge întreagă istoria fabuloasă, cu urme de localități stricte, a campaniei³. Se știe că Filip cel Bun al Burgundiei se oferise lui Carol VII-lea, ruda franceză, pentru par-

turcești ca izvor pentru istoria românilor, în *Mem. Ac. Rom.*, III, IX. Foarte multe lămuriri, extrem de minuțioase și în mare parte noi, la I. Minea, *Vlad Dracul*, Cf. I. Irișcov, în *Bul. Acad. Bulgare*, 1922, pp. 9—19 (și lucrare deosebită, 1923); Miskolcz, în *Hadtört. Közlem.*, XIV (1913); Wollner, în *Indo-germ. Forschungen*, IV, p. 453 și urm.; v. și Ioan Dabrovski, *Wladyslaw I Jagiellonczyk na Węgrzech (1440—4)*, Varșovia, 1922. Cf. cu notele lui Jagic despre năvălirile lui Mezed-beg la noi, în studiul său *Ein Beitrag*, p. 95. După Polo Giovo, Vladislav ar fi venit la 1444 prin Țara-Românească și Nicopol (v. și Hauréau, o.c., p. 95).

¹ Iorga, *Doc. Ard.*, p. 28, n-le XLIV—V (mart, iunie).

² *Cronica lui Zotikos*, la Lengrad, *Coll. de monuments*, 1875, va fi analizată mai jos.

³ Ed. Vallet de Viriville, III, p. 33 și urm.

ticiparea la cruciată după pacea cu Anglia¹. Despre unguri se spunea însă în Burgundia că, din 20 000 de soldați, 19 000 ar fi plebe („populaire“) „și, dacă unul are arc, nu va avea săgeți, altul va avea sabie, dar nu și teacă“².

Expediția pornind din părțile Banatului, asupra lui Vlad Dracul nu apăsa încă o grijă deosebită. În sfârșit în Moldova se petrecuseră lucruri grave care schimbară pentru un timp atitudinea acesteilalte Țări-Românești față de lupta ce se pregătea.

Am văzut că Ilie jurase din nou regelui Poloniei la 8 septembrie 1439. Długosz pretinde că el a luat și îndatorirea de a-i da regelui un tribut în bani, o sută de oi, patru sute de boi, două sute de cară de morun, câteva veșminte de purpură. Aceasta după o ceremonie solemnă, în care, după formule apusene, s-ar fi închinat steagul Moldovei, rupându-i-se sulița, așa cum milanezii rebeli o făcuseră cîndva cu

¹ Dufresnes de Beaucourt, *Histoire de Charles VII*, V, p. 373. — Pentru pregătirea creștină după luarea Constantinopolului, *ibid.* V. p. 390 și urm. Planurile refugiatului Manoli Agala; *ibid.*, p. 413 și urm. Și François le Franc, du pays de Grece, neveu de Thomas le Franc, medecin du roy... pour aler à la guerre contre le Grand Turcq“; p. 414, nota 3 Gătiri de cruciată, 1455—6; *ibid.*, VI, p. 162 și urm. (Carol de Burgundia promite treizeci de galere; p. 164). „Voeux“ al ungurilor; p. 168. V. și Jules Finot, *Projet d'expédition contre les Turcs préparé par les conseillers du duc de Bourgogne Philippe le Bon (janvier 1437)*, Lille 1890. Era vorba de a merge «devers la Hongrye ou la Valaquye, Servye, Rassye, Harnanye la Morée et plusieurs autres pays frontisans á la Rommenye». Valerand de Wavrin, cruciatul pe Dunăre, trebui să-și dea seama pentru ce a cîștigat în Mare și «au pais de Vellaque» (și «Waulasque»). Se va traduce la 1455 de Jean Miélot memoriul din 1332 al lui Brocard (Brochart).

² Sel'un a ung arcs, il n-aura point de flesche, l'autre aura une espée sans gainne; *ibid.*, p. 27. — Pentru Ioan Hunyadi, și Pič *Kampf*, p. 147 și urm. (cu arătarea documentelor, în Kaprinay, o.c., p. 207; Teleki, *A Hunyadiak Kora*, X, p. :0; cf. Pesty, *Ször. Bánság*, III, p. 46. Comes bitricensis“; Fejér, *Genus I. de Hunyad*, p. 196 (1453). V. și Kaluźniacki, în *Arch. f. sl. Phil.*, XVI. p. 64.

steagul lor pe *carroccio*, în ziua supunerii desăvârșite¹. *E de mirare cum aceste condiții nu sînt cuprinse în actele care ni s-au păstrat*. Pare mult mai probabil — înlăturîndu-se și o ceremonie de o supremă umilință, pe care n-o întîlnim cu prilejul omagiului făcut de Ștefan cel Mare regelui Casimir — că la acea dată a înnoirii legăturii cu Polonia se vor fi adus ca daruri banii și obiectele ce se înseamnă mai sus. De o îndatorire permanentă nu va fi vorba nici în documentele și mărturiile următoare relative la aceste raporturi cu Polonia. Neavînd actul însuși al legăturii cu Casimir, nu știm ce cuprinde, dar rezumatul ce s-a păstrat pare a indica numai forma omagială obișnuită, fără nici un fel de adaus.

Iată însă că, tocmai pe vremea cînd se pregătea „lunga campanie“ a lui Hunyadi, atitudinea familiei polono-lituanane a lui Ilie față de Ștefan duse la un nou conflict. Data aceasta, n-a fost război, ci un complot. Ilie, al cărui ultim act cu fratele e din 8 septembrie 1442², fu gonit, iar soția, cu fiii, trecu Nistrul în țara sa de origine.

Într-un document din 6 martie 1443, care dăruiește pisarului Mihul, fiul papei Iuga și un viitor mare bogătaş, moșia Săsenii, în valoare de cinci sute de zloți aur, Ștefan apare, lingă fratele Petru, care deci l-a ajutat, și încurajat de o numeroasă suită, din care nu lipsește nici Porcu, „vistierul Doamnei“³. Dacă nu e bătrînul Mihail de Dorohoi, căruia Ilie, cu Ștefan, îi recunoscuse de curînd proprietatea peste nu mai puțin de *cincizeci și două de sate*⁴, se află și Neagoie cel de la Florența și Duma Brăescul, Vornic, și Petru spătarul, și Ioan Balceanul păharnicul și Duma Limbădulce, cu fratele Mircea, și Negrilă și Stanciu postelnicul, și Cris-

¹ Ed. 1-a, I, pp. 691—2; ed. a 2-a, XIII, pp. 573—5 (și Cromer, p. 477).

² Costăchescu, o. c., II, p. 105. Cf. *ibid*, pp. urm., unde se prezintă toată istoria luptelor între fiii lui Alexandru cel Bun.

³ Danie de icre negre de la Chilia din partea ei, pe lingă măjile de pește din partea domnului, la mănăstirea Neamțului, Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 244.

⁴ *Ibid.*, I², pp. 541—2, no. 166.

tea Negrul, și Fete, și Oană Ureche, și Albu ceașnicul, și Bogdan fostul stolnic, un Oană al lui Julea, un Diniș spătarul, un Buhuș cu fratele Pașcu, un Albu Spătarul și un Sima care se intitulează *vornic al lui Petru Voievod*, ceea ce înseamnă că i se cedase acestuia o parte din Moldova — poate chiar, dacă acesta e fostul călugăr Aron, marginea de la Cetatea-Albă, unde e pircălab acum un Iurghioi, fiul lui Iurg negustorul de acolo și socru al lui Oancea logofătul — un Mihail Păhno, nou ca și Costea vistierul, cu fratele Petru, Săndrică pisarul, Petrișor stolnicul, Vană sau Oană cămărașul, Cernat Ploscarul, demnitate nouă, Toma Vereșciac, Stancul al lui Ponea, un Costea Perecichie vistierul, cu fratele Petru, Tador al lui Vascu, Manuil Gîrbovul, Radu stolnicul și Bughea comisul¹.

Peste citeva luni, cu toate stăruințele lui Ilie, regele Poloniei îl recunoștea pe Ștefan, și, astfel, prezentîndu-se la Siretiu, delegații regelui în frunte cu căpitanul de Cracovia, vicariu, „namestnic“ al lui Vladislav, apoi voievodul Rusiei, staroste de Liov, voievodul Podoliei și starostele de Stryj, împreună cu o strălucită suită, domnul uzurpator se recunoaște legat de Coroană și gata a veni personal pentru omagiu. Relațiile de comerț se vor păstra și discuțiile se vor putea face la Colacin, în granița nouă. Ajutorul moldoveanului e asigurat contra tătarilor și oricăror alți dușmani. Cîțiva boieri, Pascu fiind acuma ceașnic, certifică actul scris de „canțilirul“ Mihail².

În zădar Ilie încercă să-și recîștige Scaunul: prins de Ștefan sau de apărătorii lui, vechi și înverșunați dușmani, el fu orbit în mai 1444³.

Încă de la 4 mart, Ștefan asigură pe brașoveni că pot să-și caute de negoț la el, căci nu mai e nici un război⁴. Tot în mai el se desfăcuse și de fratele Petru, care „năvălise dușmănește asupra lui“. Era la Vaslui și cerea știri despre Hunyadi, căruia-i zicea, scurt și familiar, numai „Ioan

¹ *Ibid.*, pp. 880—1 no. DCLXXXVII.

² *Ibid.*, pp. 886—7. no. DCXC.

³ I. Bogdan., *Cron. Inedite*, p. 36.

⁴ Iorga. *Doc. Ard.* I, p. 31, no. 1.

Voievod¹. Iar, Ilie fiind bolnav sau nevroid să iasă la iveală, Marinca, intitulându-se „soția măriei sale domnului Ilie, voievod al țării Moldovei“, împreună cu Manuil, pircălabul de Hotin, încredința, din Liov, șefilor regatului polon în lipsa regelui cele trei cetăți îngăduite moldovenilor de Vladislav; Hotinul însuși, Tețina și Hmilovul, pînă la Simpietru, rămînînd ea pentru acest timp să se deie pentru ea, Ilie și copiii ceva moșii în Polonia².

În acest timp, în Balcani urma războiul personal al lui Hunyadi, regele, în calitatea lui îndoită, ungurească și polonă, ținîndu-se într-o atitudine rezervată, iar moldovenii părăsind a fi absenți. Aceasta arată cum, peste ideea de stat și legăturile create de dînsul, concepția cavalească, dominantă, putea să ridice un om care era înainte de toate viteazul. Nu era altfel în Franța, către sfîrșitul Războiului de o sută de ani.

Oastea, în care românii erau socotiți a fi 20 000 (!)³, înaintă în Balcani cu oarecare greutate, pe care Hunyadi nu le prevăzuse. O întie biruință deschise calea spre Niș și cel dintîi pas al munților. Apoi, turcii retrăgîndu-se, Nișul însuși fu ocupat, înaintîndu-se către munți, de și doi pași, dintre care unul însuși vestitul Turacan, încercară să ție calea. Marea ciocnire avu loc după aceea, cu Turacan, Isac, Balaban și toți comandanții din aceste părți, pînă la Scopi și în Tesalia. Vestind lui Ujlaki noua victorie, Hunyadi credea că Murad însuși e la cale de numai trei zile. Creștin din toate neamurile vin să se închine cu daruri. Zicînd că restul e „în mîna lui Dumnezeu“, biruitorul chema în noiembrie, de la Balcani, pe tovarășul său în guvernul Ardealului⁴. Dar sultanul întărise pasurile și vremea era prea aspră

¹ *Ibid.* p. 32. no. LIII.

² N. Densusianu, *l. c.*, I², p. 699. Pentru progresele husitismului în această tulburată Moldovă, *ibid.*, p. 700 și urm.

³ Iorga. *Acte și fragm.*, III. p. 11, no. 1.

⁴ *Ibid.*, pp. 687—8, no. DLXXXI. N-le următoare arată bucuria papei pentru izbînzile din 1442.

pentru a se putea merge mai departe, și campania va fi întreruptă¹.

Din Sofia, „spre cetatea Adrianopol“, la 3 decembrie, Hunyadi scrisese că Dumnezeu l-a ajutat să bată pe sultan, care fuge „spre mare“ și „e de cea mai mare nevoie a-l urmări dușmănește“, pentru care să se facă rugăciuni prin biserici: „în șase sau opt zile“ va fi și acolo la Adrianopol². Dar din Prokoplje, vedem explicit, la 4 ianuarie 1444, de ce a trebuit să se retragă. Pomeniște multe lupte ale oștirii sale „ungurești și creștine“ contra deosebiților șefi turci, între cari și Mohamed de Brusa, fiul surorii sultanului³. De la încrederea țărănească, în care nota neamului nostru e așa de limpede, se trece la o îngăimare incurcată, care caută să ascundă neizbînda.

Sultanul, care se socotea liber față de Ungaria, de la moartea lui Sigismund, propuse, prin Gheorghe Brancovici⁴, pacea, care fu și primită, sub influența aceluia cari nu erau ca Hunyadi, însetați de această luptă, în care să vadă însuși rostul vieții lor: „politicii“. Dar ideea cruciatei care poate învinge stăpînia spiritele în Apus și ducle de Burgundia făcea cele mai mari silinți spre a înarma pentru Constantinopol și galerele restaurării bizantine. Papa Eugeniu, îndemnat de marele său succes în unirea cu toți răsăritenii, doria să-și desăvîrșească triumful prefăcînd ceea ce fusese pînă atunci isprava personală, românească, a lui Hunyadi într-o cruciată pontificală, ca acelea din adîncul ev mediu. Cardinalul Iulian Cesarini, de Sant' Angelo, fu însărcinat să facă a se rupe acest tratat care punea, în plină posibilitate de izbîndă, hotar ofensivei creștine. Stăruințele acestor occidentali se adăuseră la încrederea pe care Hunyadi însuși o avea în steaua sa, și astfel tratatul, pe care turcii îl vor înfige, la ceasul bătăliei, în vîrfurile lanțelor lor, fu călcat de rege, care nu știa că, astfel, înțelepciune

¹ Chalkokondylas, ed. citată, p. 81 și urm. Ar fi rezultat urmărirea oștirii creștine de către Casim și Turacan,

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 29 no. XLVIII.

³ *Ibid.*, pp. 30—1. no. XLIX.

⁴ Chalkokondylas, ed. citată, pp. 89—90.

nea lui nefiindu-i de o potrivă cu o netăgăduită vitejie de tânăr sprinten și aventuros, el iscălește însuși osînda sa de moarte. Era vorba acuma de liberarea „României și Greciei și altor părți“, de izgonirea turcilor din Europa, ceea ce se credea cu puțință¹.

Și data aceasta, și poate în proporții și mai mari, Vlad Dracul, care, la 7 august, întăria privilegiul de comerț al brașovenilor², trebuia să-și trimeată oastea în lagărul prietenului de același neam, care și acum ducea cu dînsul pe obișnuiții „viteji“, ca Nicolae de Bizere³. Nimic nu ne poate face să credem că el se supunea silei, hotărît să-și răzbune, cum, de altfel, după această părere, ar fi și făcut-o, îndată ce lucrurile meraseră rău.

Pornind mai devreme⁴, oastea lui Hristos ajunsese în toamnă la Varna, unde trebuiau să vie corăbiile comandate la Veneția de papă și de ducele de Burgundia, pentru a serba triumful final la Constantinopol.

Murad, obosit și urmărit de preocupății mistice, abdicase, făcîndu-se derviș, în Asia Mică, și noul sultan, al doilea Mahomed, crescut în cetirea isprăvilor lui Alexandru cel Mare și ale lui Cesar, avea fără îndoială o ambiție superioară și o stăruință de fier, dar el era prea neîncercat pentru ca de singura conducere a lui să atîrne rezultatul unei lupte de la care creștinii, adunați din mai multe părți, nu fără un însemnat contingent polon, așteptau atît de mult. Tatăl acestui tânăr care se vedea împărat al Răsăritului, în proporțiile romanilor de odinioară, putea spune, după victoria pe care o smulse prin devotamentul fanatic al vechilor săi ostași, prin prestigiul unei lungi domnii și prin legăturile cu balcanicii pe care Hunyadi îi tira după dînsul, același lucru ca și mai tîrziu, și în clipa cînd, după o nouă victorie, Cosovo, un vechi sfetnic observînd că, tot tineri creștini

¹ N. Densusianu, *l. c.*, I^a. p. 695.

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, pp. 31-2, no. LII.

³ V. N. (Densusianu, *l. c.*, I^a, pp. 710-1, no. DXCI.

⁴ Pentru trecerea Dunării v. și fragmentul de cronică venețiană, în Iorga, *Studii și doc.*, III, p. XXII.

zac pe cruntul cimp de luptă, că, de ar fi fost bătrîni în ta
băra duşmanilor, ei n-ar fi ajuns la aceasta¹.

Cîteva povestiri, pe care le va preface apoi în cea mai
strălucită formă arhaisantă a Renaşterii, italianul mutat
în Polonia, concetăţeanul lui Pippo, Philippus Callimac-
hus, un Buonaccorsi, povestiri, dintre care una e tot a unui
italian, Andrea di Palagio², ni arată în ce fel s-a dezvoltat
lupta care era ca şi ciştigată, cînd, repetîndu-se greşelile
de la Nicopole, pe care singur Vlad Vodă le-ar fi ştiut arăta,
bălanul Vladislav se aruncă, puţin înconjurat de oameni
uşori, asupra elementului celui mai rezistent al unei armate
admirabil organizate. Calul alunecă, şi un ienicer, aruncî-
du-se, tăie acest cap frumos fără a şti al cui este. Recunoscut
şi pus în virful unei suliţi, el înseamnă simbolul însuşi al
unei complete înfringeri, pe care o urmă dizolvarea despe-
rată a unei puternice oştiri, siguri că nimic nu poate să-i
reziste. Scopul marelui asalt al grupului polon fusese să
arate că biruinţa e a regelui însuşi şi, pe lîngă aceasta, nu a
mănunchiului de români adus de voievodul-ban, ci al acestei
mîndre nobilimi pe care nenorocitul rege o adusese din ţara
lui de origine. Neputincios, Hunyadi privi, cu moartea în
inimă, neînchipuitul dezastru.

Legenda prinse îndată acest zguduitor subiect, şi iată că
la greci a răsărit o operă naivă care arată în ce fel uriaşa
nenorocire a fost înţeleasă de sufletul multor milor.

Trecut sub numele lui Paraspondylos Zotikos şi al lui
Gheorghe Arghiropol, ceea ce poate să însemne în primul
caz un pseudonim pentru acest modest descendent al Arghi-
ropolilor bizantini, poemul se ţine strîns de ce a însemnat
şi îndeplinit Iancu „Romeul“, ceea ce poate să însemne:
românul. Nu mai e vorba de regele, un oarecare, căruia, din
neputinţa de-a înţelege numele de Vladislav, i se zice „Ber-
nardo“. Iancu e cel care vine pentru marele duel, ca în I-
liadă, cu Murad el însuşi, „Amuratbeiu, căpeten'a musul-
manilor“. Nu e luptă făţişă, „oaste cu oaste“. Hunyadi e

¹ Cronica turcească publicată de Giese; reproducă la Iorga, *Mem. Ac. Rom.*, seria III, t. IX, p. 12.

² La Lewicki, *Codex epistolaris*, II

singurul care a îndrăznit să-i atace de cînd au venit turcii în această „Rommanie“ bizantină, ceilalți dușmani creștini risipindu-se înaintea „ismaeliților“. Ce mulți sînt turcii, ce puțini ai lui! Dar „Iancu viteazul“ (στρατώτης), „adevăratul creștin și iubitorul de Dumnezeu“, nu se teme. Dar el vede cu durere că promisiunile Paleologului nu s-au îndeplinit, că nu sînt vasele de care fusese vorba, că nu e o mică oaste turcească fără sultanul însuși, că neîngrijirea împăratului creștin pune totul în primejdie. Tctuși izbînda părea sigură, cînd Carageà-beg, cumnatul lui Murad, restabilește lupta, care, însă, la sfîrșit, pare în adevăr pierdută. „Ungurii și vlahii“ se bucură că au isprăvit. Dar regele vrea să găsească pe sultan sub cortul lui și să-l jertfească. Se și aruncă, împotriva sfatului cuminte pe care i-l dă Iancu, arătînd că pieirea lui ar fi și a întregii oștiri. Să-l lase pe dinsul a da suprema lovitură: „de aș muri și m-aș pierde, ce pægubă ar fi, numai domnia-ta să fii păstrat“ (ἀφυσωμένος). Invidioșii îl pîrăsc că și aici își gătește faima, așa că „Bernardo“ vrea să dea lupta „de la rege la rege“.

Cînd se pătrunde peste lanțuri în tabără, „valahii“ se aruncă asupra haznalei împărătești, pe care pun mîna, — și de aici învinuirea că, după luptă, ei ar fi prădat bagajele armatei creștine învinse. Se caută lucrurile „marelui domn“, Dar și cîntărețul grec pretinde că românii s-ar fi retras pe urmă cu ce cîștigaseră și că astfel regele ar fi rămas singur, pe cînd, în realitatea lucrurilor, el se aruncase înainte, în cîmp deschis, cu ce avea mai bun între călăreți, probabil tineri poloni de-ai săi. Lovitura de grație o dă ienicerul Hamza, grec de origine. Dar, cînd tot frontul se clintește a fugi, din nou lîngă unguri apar valahii. Iancu adună ce poate, aur, bogății și oameni, și scriitorul, în prima formă, neîndreptată, îl vede de pe deal, din pădure, îndeplinindu-și opera salvatoare¹.

Și legenda balcanică a lui Hunyadi, Iancu-vodă Sibianul pentru cîntăreții sirbi cari l-au adoptat ca pe un al doilea Marcu Cralievici, nu se oprește aici. Culeasă de Chalkokon-

¹ Ediția lui Moravcsik, Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνας, Budapesta, 1935. Un Ban Λούξ e pomenit ca al treilea șef al expediției.

dylas, ea-l arată în serviciul lui Gheorghe Brancovici, întovărășindu-l la vânători și urmărind lupi, prin păduri și prin ape, sau intrînd între tovarășii viteazului turc Ali, fiul lui Evrenos, și învățînd acolo turcește, pe lingă atitea limbi pe care ajunsese a le cunoaște¹.

Participarea românilor la lupta serioasă și grea, alături cu frații din Banat², o mărturisește și acest izvor bizantin, așa de bogat. În linia de luptă, ei au aripa stîngă; la dreapta, de altfel, cu Hunyadi sint, după povestirea grecului „vitejii“ din ceea ce numește el φάκζη, ceea ce pare a fi italianul *fascio*, și aceasta ar vădi originea informației: ei sint aceia care gonesc pe războinicii Asiei. Și aici se vede năvala românească asupra haznalei împărătești și dezordinea, neapărată, care a ieșit de acolo; se omoară și cămilele. Și aici Hunyadi caută a opri cavalcada riscată a regelui. Toate amănuntele corespund, decît că aici ienicerul se cheamă Feriz. Dar, și în această povestire, ai noștri erau cu Hunyadi, la o retragere orînduită, și se înseamnă că, în această retragere, pe care cronicarul bizantin o califică de fugă și pentru unii și pentru alții, ungurii — de atitea feluri! — și românii pier și „nu puțini români“, dintre cei mai buni ostași³.

Tot Chalkokondylas vorbește de prinderea și reținerea lui Hunyadi de către Vlad Dracul, explicînd-o prin aceea că între ei doi era de mult dușmănie, Vlad fiind părit că are legături cu turcii. Numai înaintea amenințărilor din partea „ungurilor“ — ne întrebăm cari? el l-ar fi eliberat și trimis la Brașov, de unde ar fi venit apoi sîngeroasa războinare a celui așa de crud jignit⁴.

Dacă e vorba de un dușman al lui Hunyadi, el nu poate fi decît Brancovici, care doar el se ostenise pentru pacea de la Seghedin, acel Brancovici care nu dăduse nici un ajutor campaniei. Pe la el, nu prin Țara Românească, putea fi

¹ Ed. citată, II, pp. 33—4. V. și Köhler, *Die Schlachten von Nikopolis und Varna*, citat mai sus.

² N. Densusianu, *l. c.*, II^a, pp. 207—8, no. CLXXXIX.

³ Chalkokondylas, ed. cit., II, pp. 98—108.

⁴ *Ibid.*, pp. 108—9.

drumul întorsului, cum fusese și, de două ori, acela al înaintării. Brancovici era cu atât mai mult dispus să facă aceasta, cu cât fiica lui, Mara, ajunsese, sau ajunsesese, a fi soția sultanului, privit ca un împărat, lucru de care era mândră, iscălcindu-se ea însăși împărăteasă și, după moartea soțului, fiind tratată de Mohamed, care o consulta adesea, ca „maica“ lui. El e arătat de același istoric ca dind lui Murad în Asia vestea năvălirii cruciaților¹.

E adevărat că, vineri înaintea Visitației Mariei din acest an 1444, Brancovici, cu soția Elena și fiii și fetele, dintre care Ecaterina era măritată cu contele Ulrich de Cilly și Zagora, declara, că, pentru a mulțami lui Hunyadi, care-l restabilise, în Serbia, de mai mult timp luată de turci, și se gătea să-și desăvîrșească opera printr-o nouă campanie, îi cedează Șiria și districtele românești din părțile Aradului și Zarandului, cu Hălmagiul, Ribîța, Baia-de-Criș, Baia-Mică etc., specificînd că în această danie se cuprind „toate bisericile, și ale creștinilor (catolicii), și ale românilor“².

Nimic înaintea și pe urma acestui an fatal nu arată ura dintre aceia cari vor ajunge la acest sentiment mai tîrziu numai. Doar că Vlad, căruia regele Albert îi dase, la 1438, formal, apărarea Ardealului³, preocupat de cîștigul său, e contra monetăriei regale ardelenene⁴. Și apoi ar fi putut oare acel care întemnițase pe Hunyadi să ia parte în 1445, cum vom vedea, împreună cu dinsul la campania cruciaților pe Dunăre?

De altfel, dacă și Túrocz învinuiește pe Vlad, Dlugosz, mai sigur, vorbește numai de o oprire a lui Hunyadi de „ai lui Vlad“ și apoi acesta-i dă drumul cu cinste, lucru posibil dacă el s-a înfățișat pe ascuns ca un fugar: așa au pățit în ade-

¹ *Ibid.*, pp. 99. Părerea că e vorba de Vlad Dracul și în expuneri tîrzii; v. Iorga, *Acte și fragm.*, III, p. 15, no. 2.

² N. Densusianu, *l. c.*, I^a, pp. 496—8, no. DLXXXV. V. și *ibid.*, pp. 717—21, no. DXCVI.

³ Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 25. no. XXXIX. În n-1 următor regele vorbește de unele certe la vamă.

⁴ *Ibid.*, I. pp. 27—8, no. LXIII.

văr, cum spune cronicarul Froissart, mulți francezi neștiutori de locuri și de limbă după bătălia de la Nicopole, dar Andreo de Palagio spune că au scăpat doar cei cari au fost călăuziți de acești români.

În scrisoarea de lămurire către Papa, Hunyadi zăcea biruit mai mult de soartă decît de lipsa de puteri și vorbea de pedeapsa păcatelor sale, pierzîndu-se, spre marea lui durere, și regele și cardinalul de Sant'Angelo, dar vina cea mare o aruncă pe aceia cari i-au făcut strălucite făgăduieli și nu le-au ținut, silindu-l să dea o mare bătălie cu mijloace puține și în condiții neprielnice unui dușman care l-a strivit cu numărul. Acei domni creștini neloiali față de dînsul sînt: „ai amînduror Țărilor Românești (*ultriusque Valachiae*), apoi din Bulgaria unii“ — cari, dintre aderenții lui Fruzin, îi vor fi făgăduit o răscoală, apoi „din Albania cît de mulți și din Constantinopol“. E curios că nu se spune nici un cuvînt despre Gheorghe Brancovici care, cum am văzut, nici nu se înfățișase, cu ai săi, în oaste¹. Papa însuși scrisese lui Vlad ca să întrebe cu privire la legat, chemîndu-l la o nouă luptă².

Ajuns guvernator al Ungariei prin dispariția regelui și pînă la majoritatea copilului Ladislau, fiul postum al Elisabetei, fiica lui Sigismund, cu Albert de Austria, Hunyadi pregătește campania de răzbunare a anului 1445. El trebuia să se coboare la Nicopol și acolo să-l afle corăbiile sub steag pontifical și burgund pe care le armaseră venețienii.

Un povestitor francez care a luat parte la această mare expediție fără folos, făcută în speranța de a găsi pe tinărul rege, care n-ar fi căzut la Varna, Valerand de Wavrin, ni-a lăsat, pe multe pagini, în care pitorescul cel mai incîntător nu strică adevărului, istoria isprăvilor, de însemnătate mai mică, dar foarte distractive pentru căutătorii de aventuri mai ieftine, pe care le săvîrșiră acești oameni de departe,

¹ N. Densusianu, *l. c.*, I², pp. 715—7, no. DXCV. Scrisoarea e datată din Pesta. Dar îl aflăm în același an 1445 și la Inidoara lui; *ibid.*, pp. 721—2, no. DXCVII.

² Lewicki, *l. c.*

cari, coborîndu-se, cu cardinalul de Veneția, de la gurile Dunării și trecînd pe la Brăila (16 august), le înaintară, arzînd castele de lemn, ucizînd pe turcii begilor dunăreni, smomîndu-i de la credința față de biruitorul de la Varna către Saugi, cel din urmă din претендентii bastarzi la stăpînirea imperiului otoman, care și apărău pe malul drept ars și pustiit și găsi cine să-l înconjure. Astfel se aduc înaintea noastră, așa cum era atunci, cetățile, de la Drîstor, care rezistă, de la Turtucaia, de la Giurgiu, apărat de fiul lui Turacan-beg, de la Nicopol, cu numele îmbrăcate în bizare forme franceze, și zărim și cele din urmă detalii de tehnică în alcătuirea lor.

Dar, în loc să fie la munteni un trădător de care Hunyadi să se ferească sau pe care să voiască a-l pedepsi după cuviință, un prieten al turcilor sau un mișel care să fugă de lupte, vedem, dimpotrivă, pe Vlad-Vodă întovărășit de fiul lui cel mai mare, Mircea, cu „5 000“ de oameni și două tunuri, urmărind de pe mal luptele ce se dau și, prevăzînd în succesul lor și o mare ușurare și înlesnire pentru țara sa, ajutîndu-le după puteri, nu fără a măcelări pe turcii dușmani de mai înainte. Ai lui dau foc cu chiote tunurilor apusene și le încarcă așa de mult încît crapă, sfărămînd și rănind în jurul lor, în timp ce boierul bătrîn care crește pe fragedul fiu de domn lămurește, arătînd cu degetul, de pe malul stîng, locul exact unde cu jumătate de veac înainte creștinii veniți din aceleași țări străine pierduseră lupta de la Nicopol¹.

La Rusciuc, creștinii de acolo aleargă spre români, cari fac să treacă, „trei zile și trei nopți“ „12 000 de oameni“, „ca țigani“, în țara sa; dar Nicopolul Mic, bine apărat, nu putu să fie restituit domnului.

Dar nu numai din această mărturie ne apropiem de Vlad-Vodă, ci putem să-l auzim pe el însuși vorbind brașovenilor despre rezultatul acestei întreprinderi, pe care o zădărnici

¹ Jean de Wavrin, *Croniques et anciennes histoires*, ed. Mlle Dupont sau W. Hardy; reproducere integrală de mine, în *Bul. Com. istorice* (și extras). V. și descrierea din Iorga, *Acte și fragm.*, III. p. 11 no. 1: „Tusia“ e „Tristra“. Drîstorul.

încetineala, poate calculată, cu care voievodul ardelean veni la această Dunăre. Vorbind de Giurgiu, despre care știe cite pietre de sare a costat pe părintele său, Mircea, el scria brașovenilor: „mi-a dat Dumnezeu și norocul creștinilor“ — deci cruciații — „acea cetate ce era în mîinile păgînilor; drept aceia, fiindcă întăriturile ce erau în el s-au ars toate, și de iznoavă o întărim, de aceia vă rugăm să ne ajutați, cu arce și săgeți și puști“, ca acelea care se spărseseră în mîinile românilor, „și să ni dați salitră ca să facem praf, să-l punem în cetate, căci ea e tăria și vouă și nouă și tuturor creștinilor“.¹ El spusese cruciaților că, avînd Giurgiul, femeile de la el din țară ar putea să ieie Țara Turcească numai cu fusele².

Îlunyadi venise totuși să cerceteze, în septembrie, pe legat și pe Wavrin. El luase parte chiar și la luptele de la Turnu, care cerură cincisprezece zile pierdute. Cu apusenii, el merse pînă la gura Jiului, observat de pe malul celălalt de cinci cete ale turcilor, românii chiuînd noaptea ca să speirie pe dușman. Se ajunsese la Rahova, unde se lăsară arcași și tunuri. Nici la Ilunyadi, nici la turci nu era însă dorința adevărată a unei lupte. Și, cum vremea se apleca spre iarnă și lipsea și hrana, și această încercare costisitoare se isprăvi fără alt cîștig decît al întoarcerii stăpînului creștin la Giurgiu³.

Dar „guvernatorul“, cum i se zice de acum înainte, Ilunyadi era hotărît să reînceapă cu orice preț lupta contra turcilor. Făgăduise la alegere, pecetluînd actul cu vechea lui pecete de voievod ardelean, că va apăra Ungaria, întreaga Ungarie, care însă nu-l va face să uite niciodată mica sa

¹ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 80.

² Wavrin. V. și rezumatul din Iorga, *Studii și doc.*, III, pp. XXIV—VI. Cf. și Iorga, *Notes et extraits*, la anul 1445.

³ V. și scrisorile lui Ioan de Zredna, în Schwandtner, *Scriptores*, II. Versiunea turcească, falsificînd realitatea, ca și cum creștinii ar fi fost învinși, arată ca begi la Dunăre pe Mehmed, fiul vechiului Firuz, pe un Hasan și alții; Neșri la Thury; traducere în Iorga, *Studii și doc.*, III p. XXX.

patrie carpatică și să piardă instinctul său românesc¹. Abia ales, el era de Înălțarea Domnului în Timișoara și, răsplătind luptători români din Banat, vorbea de acei „turci, preacruzi“ cu cari avea marea sa socoteală².

La Timișoara-l vom întâlni și în 1447, în aceeași legătură cu iubiții lui viteji din acest colț de țară³, dintre cari unii, ca aceia din Temeșel, alături de Mihail, fiul lui Tatul, și Bogdan, din Nord, de la Bereg, în satul Ilcuț⁴, erau vechii luptători de la Zlatița și Varna⁵. El face să fie introdus ca stăpîn, în puterea unei donații din partea lui Vladislav, în cetatea Deveii⁶. În loc de doi vice-voievozi, el așează trei în acest Ardeal, care rămînea pentru dînsul baza acțiunilor militare de a doua zi, Nicolae Ujlaky, celalt voievod, fiind și mai departe în funcțiuni, dar avînd și grija Banatului de Maciva⁷. La Severin el a așezat ca ban pe Mihail de Ciorna, un român pe care-l vedem și în Caransebeș, punînd la cale socotelile, totdeauna încurcate, ale acestei româniimi nobile, gata de harță, și în pricinile ei de moșie⁸. Și la 1448, va apărea, în ajutorul mării expediții răzbunătoare, acolo,

¹ N. Densusianu, *l. c.*, pp. 725—6, no. DCI.

² *Ibid.*, pp. 727—8, no. DCII. Fusese la Apold pe la Vincula Petri; *ibid.*, pp. 729—30, n-le DCIV—V. Jurămîntul lui de la Buda e din mai.

³ *Ibid.*, p. 731, no. DCVI; pp. 741—2, no. DCXIV. Cf. și n-l DCVII (danie către același). O împăcare între românii de acolo; *ibid.*, pp. 733—4, no. DCVIII; pp. 746—8, no. DCXVIII (e vorba și de Virciorova). Altă donație din Timișoara; *ibid.*, p. 735, no. DCX.

⁴ *Ibid.*, pp. 757—8, no. DCXXV. V. și pe maramurășenii din Dolha și Moiseiu, *ibid.*, p. 764 și urm. (îngă românii din Ieudul Bistriței). Românii apără și castelul Gilău; *ibid.*, pp. 762—3, no. DCXXXI.

⁵ *Ibid.*, pp. 742—4, no. DCXV. Alții arată acte de pe vremea cînd, în Banat chiar, luptaseră cu Murad; *ibid.*, pp. 745—6, no. DCXVII.

⁶ *Ibid.*, pp. 736—7, no. DCXI.

⁷ *Ibid.*, pp. 737—9, no. DCXII.

⁸ *Ibid.*, p. 748, no. DCXIX.

la Caransebeș, pentru un astfel de proces, în care e amestecat răzeșul său, tovarășul său de stăpînire, *frater noster condivisionalis*, Voicu din Cinciș; erau și fiii lui, Ladislau și Sandrin, și un Dan, fiul lui Iaroslav. Voicu avea moșii și în părțile Dobocei și a Hațegului, ceea ce explică legăturile cu un așa de puternic domn, care, cum vedem, se sfia așa de puțin de a-și arăta originea și legăturile¹. În ciuda nașterii sale el e tot așa de aspru cînd e vorba de a se păstra liniștea în acest Ardeal al său: dacă deci pîrcălabii de la Cetatea-de-Baltă pe Tîrnave supără pe sașii vecini, aceștia au dreptul „de a-i frînge pe roată, *de a-i trage în țapă*“ *palis transfigant*, ceea ce arată că nu Țepeș a adus acest așa-numit de sălbatic obicei².

Înainte de a pedepsi pe turci, cum se credea în stare s-o facă, Hunyadi voia să-și asigure însă aripile, în cele două Țări Românești, de a căror atitudine se arătase nemulțămît după nenorocirea de la Varna.

Izvoare deosebite, Chalkokondylas, Túrocz, Dlugosz înfățișează lucruri oribile care s-ar fi petrecut la munteni în primele zile ale anului 1448. Vlad Dracul și fiul Mircea sînt tăiați la Tîrșor sau mor într-o luptă ce s-a dat acolo, în „noul tîrg“ care se ridicase lingă Tirgoviște și unde și acum una din acele două biserici poate fi pe temelia cea veche: așa de săraca povestire din cronica țării știe și ea despre această moarte silnică³. Și, în același timp, prin cronicile străine, a căror informație e bună pentru acest timp, trece fantoma mizerabilă și neinteligibilă a unui Dan sau Danciul, care pentru ambiția sa de a fi vrut să fie domn ar fi fost orbit⁴, cum suferise aceeași osîndă ca a împăraților bizantini mai vechi și ca a contemporanului Ilie, un alt Danciul, „Ioan Danciul orbul“ pe care-l întîlnim rătăcind prin Balcani⁵.

¹ *Ibid.*, p. 751.

² *Ibid.*, p. 759, no. DCXXVII.

³ Cf. și vechea discuție din Iorga, *Studii și doc.*, III.

⁴ *Ibid.*

⁵ Iorga, *Notes et extraits*, seria a II-a, pp. 70, 88. („bastardo Danzulli Vlachi, orbo“). Dacă nu e același.

De fapt, Hunyadi, pe care l-ar fi supărat pacea încheiată de Vlad cu turcii, precizindu-se și restituirea celor 4 000 de creștini trecuți la dînsul¹, intră cu oaste în Țara Românească; un act de donație pentru un întovărășitor, Ladislau Bathory, o spune, calificînd de „necredincios“² pe „Vladislav transalpinul“, „răposatul“, — ceea ce n-ar fi spus dacă Hunyadi însuși i-ar fi hotărît crunta moarte, ca și a fiului nevinovat. La 15 ianuarie 1447 se știa că „Țara Românească a fost supusă iarăși ungurilor“³, dar mai e nevoie de munca guvernatorului însuși căci n-ar fi de folos o „pace precară“. Se pare însă că el nu aducea cu sine pe acel Danciu, fiul lui Dan, pomenit și în documentele părintelui, pe care odinioară ardelenii nu-l lăsau să ia, nici el, nici fratele Băsărabă, moștenirea lui Alexandru-Aldea. Ci Dan, ascuns de atîta vreme în Ardeal, ca și însuși Vlad odinioară, se ridicase pentru a plăti dușmanului său părintesc acea luare în stăpînire a țării pe care o socotea, în puterea dreptului său, ca o uzurpare. În adevăr Chalkokondylas, care-l prezintă ca pe un client al guvernatorului Ungariei, adus de dînsul, în legătură cu pretinsa jignire a acestuia în 1444, și vorbește de o luptă pe care ar fi oferit-o Vlad unui adversar cu atîta mai puternic, trebuind să fie părăsit în mijlocul ei de ai săi, recunoaște că, prins în fugă, cu fiul, cel învins a fost ucis *din ordinul însuși a lui Dan*⁴.

Se spală astfel nobila figură a lui Hunyadi de învinuirea că, năvălind într-o țară creștină, unde erau oameni din însăși neamul său, și-ar fi pătat mîinile cu sîngele cuiva care stătuse alături în eroica luptă de titani de la Varna și mai ales cu acela al unui tînăr nevinovat, care luase parte pe Dunăre la acea luptă contra turcilor care era însuși sensul permanent al activității, așa de minunat unitară, a legendarului Iancu-vodă. E de admis mai curînd că, aflîndu-se în aceste regiuni de peste munți, unde se cobora mai bucuros în vederea organizării forțelor pentru lupta ce stătea să

¹ Scrisoarea din 15 ianuarie 1447, la Schwandtner, *o. c.*, II.

² N. Densusianu, *l. c.*, I², p. 758, no. DCXXVI.

³ Scrisoarea citată.

⁴ Ed. citată, pp. 108—9. Cf. și Lewicki, *o. c.*, pp. 453—4, no. 305.

pornească, acesta s-a crezut dator să se amestece în acea luptă dintre Dan și Vlad, care era însuflețită de tot spiritul otrăvit al urilor de partid și de familie. Iar orbirea lui Danciul, orbire poate nedesăvârșită, și atunci el ar fi pretendentul jerfit ca pedeapsă, în cele mai crunte împrejurări, de răzbunarea lui Vlad Țepeș, fiul celui mort în 1447, — s-ar datori altor tabere boierești, care a reușit să așeze pe un alt bastard al lui Dan, pe acel „Vladislav, fiul lui Dan“, și el fugar în Ardeal, sub aripile lui Hunyadi, în Săceni, la 20 iulie din acest an, încă¹, fără alt gând decît să se așeze la Brașov, care, după ce va asista la cea de-a treia expediție balcanică a lui Hunyadi, va muri pe urmă și se va învrednici de o mormîntare creștinească în acea biserică de pe dealul cu vii deasupra Tîrgoviștei, Sfîntul Nicolae din Deal, unde și astăzi i se vede piatra de mormînt în formă de sicriu, cu o așa de frumoasă inscripție slavonă.

O schimbare, în condiții tot așa de împovăraoare pentru dezastroasa patimă de partid, se petrecu și în Moldova.

La 25 iunie 1447, din Iași, Ștefan făcuse o nouă legătură cu Polonia, pe numele acelui Casimir care era acum urmașul lui Vladislav pe tronul polon². În vara aceluiași an, Ilie fiind mort în tristul său refugiu polon, fiul, Roman, acum de vîrstă, năvălește în Moldova contra unchiului, pe care apăsa un așa de greu păcat. Tînărul, care se întoarce după o mai lungă petrecere în mediul străin, unde mama se simțea acasă, era, ca și fratele său Alexandru, de fapt, cu tot frumosul nume moldovenesc, un nobil polon, cu însușirile și defectele celor din tagma sa. Venind cu ajutorul polonilor, el surprinse pe acela care se putea crede asigurat în toate privințele, și, gonindu-l pînă la Cetatea Neamțului, puse mîna pe dînsa acolo; ca și Dan, față de Vlad Dracul, cu aceeași nemilostivă hotărîre, puse să-l taie, vîrsînd astfel singele fiului din flori atît de iubit lui Alexandru-cel-

¹ Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 30, no. LVIII.

² Rezumatul din Dogiel (v. și N. Densusianu, *l. c.*, I², p. 735, no. DCIX) îl prezintă încă numai ca Mare duce lituan; poate chiar data să fie greșită.

Bun¹. Și astăzi, sub strana din dreapta a bisericii celei mari, din mănăstirea vecină, lăcaș așa de mult lărgit și împodobit de vărul lui Roman, Ștefan-cel-Mare, se vede piatra cu inscripția care firește nu spune altceva decât data înmormintării, peste trei zile, 16 iulie, a fostului domn².

La 22 august însă, cel care poruncește din Suceava nu este tristul ucigaș al unchiului, ci, pomenindu-l ca „frate“, tovarăș al său, Petru-Vodă, fiul lui Alexandru și al Marinei³, acela pe care de mult îl pierduseră din vedere. El face o danie tocmai călugărilor nemțeni la care se dusesse trupul tăiat în două al lui Ștefan. Domn larg în daruri, de o mai lungă stăpânire și cu mult superior lui Ilie, nu lipsește a pomeni de „sfînt-răposatul său părinte“, Alexandru. N-are pe cine să însemne ca martori și pune formula vagă a „tuturor boierilor noștri moldoveni mari și mici“⁴. El mai dăinuiește și la 15 septembrie⁵. Dar la începutul anului următor nu mai e decât, în Suceava chiar, Roman⁶.

Roman nu e de șine stătător. L-a impus Dietrich de Buczacz, dintr-o familie ruso-polonă de la hotar, foarte influentă. Acest staroste al Podoliei și Cameniței, vechi prieten al lui Ilie și al soției, pe care fiul o numește Marena sau Marina, „l-a primit ca pe un fiu“, oferindu-i sfatul și ținindu-i la îndemînă toată puterea, „iubindu-l ca un părinte“: întărind și o donație a lui Ilie, acest client și epitropisit îi dăruiește deci prietenului satele Vasilăul, pe Nistru, și Borisești, Cuciuorul, Lențeștii, Surcăuții și Verbăuții. Dacă nu s-ar ținea de cuvînt, patronul poate opri pe negustorii moldoveni fără ca Roman să se poată plînge „grațiosului“ stăpîn regelui și dietei Poloniei.

¹ Bogdan, *Vechile cronici*, pp. 144, 174, și Dlugosz. E interesant că în letopisețul din Bistrița se evită pomenirea noii, și mai grozave, crime.

² Notiță la Melchsedec, în *Rev. p. ist., arh. și fil.*, II¹, p. 140.

³ El o numește „Maria“; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 365.

⁴ *Ibid.*, p. 289. Pentru lupta lui în 1444, *ibid.*, pp. 202—3, no. 54; cf. *ibid.*, p. 293.

⁵ *Ibid.*, p. 294, 399.

⁶ *Ibid.*, p. 299 și urm.

Totuși, cel ce se umilește atita are acum pe lângă el destui sprijinitori de țară: Costea, căruia i se zice aici Perecichiu, grecul Manuil din Cetatea Hotinului, Oană Pîntece, Cosma al Șandrului, Șteful Jumătate, Mîsea, Hodcu Știbor, Costea Ceășnicul, Petru, tot Ceășnic, Micul Vistier și Miclea Greul, Borciu, Iurie stolnicul, Tador, zis aiurea Cămilă¹, Budea stolnicul, Ivașcu Ciortan, Gănea, Ioan Bizdigă, unele nume noi. Actul e, de altfel, scris, în ziua de 18 februarie, la Colomeia².

Lupta urmează: Roman fiind pe fugă, Petru e la Pobrata, în april, apoi în Suceava³. Cu el sînt: Neagoe, Petru Hudici, Duma Brăescu, Bratu, Stanciu, Costea Orășescu, Balceanu, Ioan Minzul, cei doi Dulcești: Duma și Mircea, Costea al lui Andronic, David al Stolnicului Nicoman, Tudor al lui Vasu, Stolnic, Danciu Vistier. Todor Mircescu, Radul Piscu Stolnic, Petru Ceășnicul. Apoi se adaugă Oană al lui Julea, Oanea Portarul, Tador Negru, Sirbul Postelnicul, Joian comisul, Cernat Ploscarul, căruia i se face o mare donație de sate⁴, Cozmiță.

Dar aceluiași Dietrich i se va putea adresa încă la 1449 unul din dușmanii casei lui Ilie, Bogdan, tatăl lui Ștefan-cel-Mare, ca să-i ceară să nu opoșească nici pe „însuși Alexandru, fiu lui Iliăș” — fără „Voievod” —, „nici pe doamna, maica lui”⁵.

Domnia, îndată puțin înconjurată, a sălbaticului tînăr Roman nu fu deci lungă. Cronica țării înseamnă un singur an, în cursul căruia el se supune, cum era de așteptat, Poloniei, în numele lui Casimir, ca Mare Cneaz lituanian⁶. În

¹ *Ibid.*, II, p. 132.

² *Ibid.*, pp. 305—6.

³ *Ibid.*, pp. 310 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 323—4, no. 88.

⁵ I. Bogdan, *Contribuții la istoria Moldovei între anii 1448—1459*, în *Mem. Ac. Rom.*, XXIX (1907), p. 640.

⁶ Ulianișchi, *o. c.*, pp. 69—70 (traducere în Codrescu, *Uricariul*, III, pp. 73—5) sau *Inventarium*, p. 17, no. 69. Da din Bacău, la 4 august 1447, un privilegiu pentru brașoveni; I. Bogdan, *Doc. Mold.*, 1905, pp. 21—3 = Tocilescu, *o. c.*, p. 490; Șt. Nicolaescu, *Doc slavo-rom.*, pp. 98—9.

1448 însă, el dispăre, de boală, la 13 iulie¹, ca fugăr la poloni. Atunci Petru, fratele lui Ilie și Ștefan, care se ținuse un timp ascuns, apare pentru încă „un an“ de domnie.

Se explică prin ce s-a petrecut în Țara Românească și prin ce se pregătea în Balcani pomenirea în aceeași cronică, moldovenească, dar nu și în versiunea, mai „oficială“ și cu totul contemporană, de la Bistrița, a unui Ciubăr (sau Ciuber) voievod, care ar fi stăpînit țara „două luni“. Contra ucigașului lui Ștefan, cu care Ardealul trăise în bună pace, pentru a înlătura un adolescent incapabil de a domni în aceste vremuri de tragedie, Hunyadi a trebuit să trimeată pe acest Ciubăr, al cărui nume, ridicul în românește, nu e astfel la unguri, reprezentînd vechea familie Csupor, cum presupune Engel și admisesese și Ioan Bogdan². Această intervenție a „guvernatorului“ era cu atît mai naturală, cu cît Roman era cumnat cu Vlad Dracul, care ar fi luat, într-o nouă căsătorie, pe o soră a lui³. „Domnia“ lui Ciubar n-a fost decît o simplă ocupație, fără nici o pretenție din partea unui străin fără drept de a se înscrie între domnii Moldovei, ceea ce, cu felul de a se gîndi, „moșnenesc“, al lui Hunyadi însuși, n-ar fi de admis.

Ca domn mai sigur fusese adus de Ciubăr-Csupor a cel Petru, care, de altfel, se legase cu Hunyadi prin căsătoria cu sora, de o oarecare vîrstă, a acestuia⁴.

Și, amintindu-și de vechea dorință stăruitoare a lui Sigismund și cu gîndul la ce credea că va ieși din viitoarea campanie contra sultanului, acela care avea Severinul s-a crezut dator să ia pentru sine, pentru cruciata sa, care trebuia să gonească pe turcii din Europa, atît de mult rîvnita și disputata Chilie. Cronică moldovenească oglindește însă adînc sentimentul țării, cînd, în pușinul ce spune despre așeste îndrăcite timpuri, înseamnă apăsăt: „el (Petru)

¹ Melhisedec, l. c. După Dlugosz, ed. 1-a, col. 41—2; ed. a 2-a, XIV, p. 51: 2 iulie. Cf. *ibid.*, paginile următoare.

² *Cron. Mold.*, p. 248.

³ Dlugosz, ed. 2-a, XIV. p. 42. Cf. și Chalkokondylas, p. 160.

⁴ Dlugosz îi dă cincizeci de ani.

a dat Chilia ungarilor¹. Versiunea polonă, mai tîrzie, a aceleiaşi cronici, întrebîndu-se ce „rege“ era atunci la unguri, lămureşte, potrivit, că scopul cedării era „ca s-o apere împotriva turcilor“². Singur leatopiseţul de la Bistriţa, ţiindu-se de legitimitatea şi de cinstea neamului lui Ilie, nu spune nimic decît ce poate fi favorabil acestei ramuri a dinastiei, privind cu dispreţ pe uzurpatorii cari, succedîndu-se, împiedică Moldova de a-şi îndeplini funcţiunea creştină.

Precum Chilia devenea ungurească, guvernatorul Ungariei pîind într-însa tunuri care avea stema Ungariei şi corbul hunyadesc — ele au fost cucerite acolo de cruciata din vremea lui Mihail Viteazul, polonii, rupti acum din legătura, care-i măgulise, cu Ungaria, se instalau la Cetatea-Albă, căci, de fapt, acesta e sensul prezenţei acolo, în aşteptarea unor vremi mai potrivite pentru dreptul său, a aceluia tînăr voievod, al doilea fiu al lui Ilie şi al Marincăi, pe care cronica de la Bistriţa îl dă sub interesanta formă alintată românească de Alexandrel, dar care se înfăţişează în izvoarele de peste Nistru aşa cum îi zicea mama lui: Olehno³.

Petru, care numea încă din 1449 pe un pîrcălab de Cetatea-Albă, întăria privilegiile braşovenilor, pomenind, cu toată lupta sa odinioară contra lui Ştefan, şi numele acestuia⁴. El era în Scaun, dar fără nici o dispoziţie războinică, stînd în vechea mănăstire a Sfîntului Nicolae din Poiană pe Siretiu (Pobrata)⁵ şi acoperind cu daruri pe călugări, în momen-

¹ I. Bogdan, *Vechile cronici*, p. 144.

² *Ibid.*, p. 174.

³ V. deosebitele versiuni ale leatopiseţului. Cf. V. Pârvan, *Alexandrel-Vodă şi Bogdan-Vodă*, Bucureşti, 1904. Din februarie 1449, el apare şi e la Suceava în aprilie; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 376 şi urm. Are cu el pe mulţi din boierii lui Petru: Petru Hudici, Dumă, Stanciu, Manuil, Mircea, Costea, Petru, pîrcălabul de Cetatea-Albă, Balcean, Costea, Andronic, Aprodul Sendrici, Petru vîstierul; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 380. Cf. şi *ibid.*, pp. 395—6.

⁴ Bogdan, *Cinci documente slavo-române*, în *Mem. Ac. Rom.*, pp. 50—2.

⁵ Haşdeu, *Arch. Ist.*, I, p. 153 (fără boieri).

tul cînd Hunyadi se pregătea pentru o campanie în care desigur ar fi dorit să aibă alături și pe acest cumnat al său. Dar teama de polonii lui Alexandrel, pe cari încercă să-i dezarmeze prin actul de la 22 august 1448,¹ îl va fi ținut în țara pe care de altfel era s-o piardă așa de răpede, dispărînd fără urmă, cu păcatul său cu tot. Căci polonii erau foarte hotărîți să nu tolereze pe uzurpatori².

În zadar încercase Hunyadi să-l împace cu acești vecini gata de luptă, regele însuși coborîndu-se în iulie la Liov, unde întîlni pe neobosita Marincea și pe fiul ei. Din Mediaș încă, la 1-iu august, marele ostaș scria acestui nou rege polon care ar vrea să potolească vrajba între „frați“, „întărînd prin dulceața păcii iubirea între cei învrăjbiți“, prin aceia că s-ar fi împărțit Moldova ca pe vremea lui Iliăș și a lui Ștefan, și aceasta, spune el, din sentiment creștin, nu pentru că Petru-i era rudă³.

Acesta făcu ce e drept, toate silințele să fie iertat de acela care declarase lui Hunyadi că e „rege și domn“ și în Moldova. La 22 august jura polonilor, cu toți boierii săi, și, zăbovind cu prezentarea personală, așa încît regele plecă de căldură în Lituania, însărcină delegați cari să îndeplinească această ceremonie⁴.

¹ Costăchescu, *o. c.*, II, p. 733 și urm.

² V. și Iorga, *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 318, nota 15, în care se pomenesc, întîi, și boierii lui: Neagoe, Nicoman, Cristea Spătarul Sirbul Postelnicu, Danciul Vistiernicul, Ioan Porcu, V. și Costăchescu, *l. c.*, I, iulie 1448.

³ Sokolowski și Szujski, *Codex epistolaris saeculi XV*, II, Cracovia, 1876, pp. 40—1, no. 35. Mai ales Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, pp. 101—2. Privilegiul lui Petru pentru brașoveni, 11 septembrie 1448, și al lui Alexandru, din 3 august 1449, și în I. Bogdan, *Doc. Mold.*, pp. 23—5, 25—9 Tocilescu, *o. c.*, pp. 490—2, 492—4.

⁴ Dlugosz, ed. 1-a, c. 43—4; ed. 2-a, XIV, pp. 53—5; *Inventarium*, pp. 23—7. Trimisese la rege pe Neagoe și Mișu. Ținea la el pe Mihail, fiul lui Sigismund al Lituaniei, care fugi la tătari, dușmani declarați ai lui Petru.

În Țara Românească, încă din mart, cînd Hunyadi era la Timișoara, pregătindu-se de războiul cu turcii, trebuiau banii ungurești impuși de dînsul¹. Puțină vreme după aceasta, Vladislav-Vodă, care, de altfel, iscălește, ca și predecesorul ucis, Vlad², era așezat în Scaun. Nici pe acesta conducătorul noii cruciate nu-l va putea aduce cu sine, cum făcuse o dată cu Dracul.

Adresîndu-se noului papă, Nicolae al V-lea, Hunyadi arată, la 17 septembrie, din Țara Rasciei, zisă altfel a Serbiei, în mersul cu oastea lingă vadul Dunării care se zice de piatră (lapideum)³, că a reînceput lupta căreia i s-a consacrat și că nu mai e vorba doar de apărarea timidă a Dunării³. Trecînd riul, pe acel vad, el era, peste vreo lună, înaintea dușmanului.

Planul și metodele erau acum altele, deși în oaste se aflau și români, precum un Ioan Chenderes.⁴ Ferindu-se de Balcani, se căuta prin Serbia Veche drumul peste Macedonia — se vorbește de „recuperarea Macedoniei⁵ — la Salonic, și lupta de cavalerie, după amintirile de la Nicopol, care se dovediseră așa de pierzătoare la Varna, trebuia evitată. Învățînd de la „taboriții“ husiților, Hunyadi venea cu carele grele în care se putea apăra contra oricărui iureș turcesc. Secundat de Gheorghe Brancovici, care, gata de orice schimbări de la o clipă la alta, își uitase de temeinicele legături cu sultanul, el merse drept la locul sfînt, pentru sîrbii acestuia, în care, dacă fuseseră învinși luptătorii de la 1389 și cneazul-țar Lazăr pierise, se îngropase în acest pămînt al vechii epopei și sultanul Murad cel dintîi, al cărui *turbă* se ridica și atunci în mijlocul cîmpului frămîntat cu trupurile atîtor morți⁶.

¹ Iorga, *Doc. Ard.* I. pp. 34—5, no. LIX.

² *Ibid.*, p. 35, no. LX.

³ N. Densusianu, l. c., I², pp. 752—4, no. DCXXII.

⁴ *Ibid.*, p. 755.

⁵ *Ibid.*, II², p. 139.

⁶ *Ibid.*, I², pp. 754—755, no. DCXXIII.

Avem amănunte precise¹ asupra grelei lupte de două zile, în care, după o lungă împotrîvire în tabără, *fel de luptă cu care nu erau deprinși vitejii lui Hunyadi*, ei nu se mai arătară destoinici să-și mai urmeze eforturile. „Iancu-Vodă” însuși, căzînd de pe cal, ajunsese în primejdie de moarte, și-l scăpă un român, oferindu-i propriul cal; chenezului Todor i se dădu apoi ea răsplată moșia Bretelin, în chiar ținutul de origine al lui Hunyadi². Vladislav-Vodă primea la 29 octombrie încă de la fratele naipului de Nicopol, venit la dînsul în solie, ca la un prieten al împărăției păgîne, vestea că, după, nu două, ci trei zile, Murad asediase cu totul pe guvernator în acea nenorocită tabără, care-i împiedică victoria, dar îi îngădui, singură, salvarea. Murad pedestru se aruncase, neconținut, răspîndind omorul asupra acestei cetăți de lanțuri, pe care, neavînd tunuri, n-o putu distruge. Dar războiul se mîntuise; îi rămînea neobositului cruciat să se retragă în aceeași platoșă apărătoare. Domnul muntean, pe care-l chema ca apărător Nicolae de Ocna, probabil Ujlaky, pînă va veni Hunyadi, se temea și de viața acestuia și declara că nu se poate clinti pînă ce nu se va isprăvi „treaba dumisale Ioan”. „Iar, dacă se va întoarce liber din război, ne vom întîlni cu dînsul și vom face bună pace, iar, dacă acum ni veți fi potrivnici, de se va întîmpla ceva, să fie în paguba sufletelor voastre și pentru primejdie să răspundeți înaintea lui Dumnezeu”³. Scrisoarea nu e prea creștinească și omul nu era desigur un erou.

Vladislav, care se dezlipise astfel de acest Ardeal, care-l chema să fie acolo ce fusese, în pribegie, Vlad Dracul, se desfăcuse deci de legătura care-l ajutase să ia moștenirea

¹ V., după un document găsit mai de curînd, Iorga, în *Rev. hist. du Sud-Est européen*, III(1926) p. 13 și urm. Cf. și Pall, în *Bulletin de la section hist. de l'Académie Roum.*, XX, și Iorga, în *Mélanges d'hist. générale ale d-lui C. Marinescu*, pp. 42—5.

² N. Densusianu, l. c., II^a, pp. 269—70, no. CCXL.

³ Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 35, no. LX. Povestirea franceză vorbește de un domn rău creștin trimis de turci și orbit de Hunyadi, iar scrisoarea ragusană de lupte la Vidin.

viteazului părinte, de o fire atît de deosebită. El părea că prevede pentru „dumnealui Ioan“ o altă nenorocire.

Ea se și întîmplă pînă la sfîrșitul anului. Sub presiunea turcilor, Gheorghe Brancovici se hotări, călcînd toate datoriile de recunoștință, ce i se vor scoate înainte, să împiedice o viitoare campanie a lui Hunyadi prin aceea că, în înțelegere desigur și cu acei domni unguri cari nu-l sufereau pe acesta și între cari Gheorghe avea un cumnat, dușmanul cel mai hotărit al parvenitului român, contele de Cilly, îl va prinde și ținea închis, rămînînd ca Ungaria „liberată“ de acest veșnic turburător, să-și aleagă alt șef.

El așinu deci calea, și de data aceasta, fugarului și-l închise în cetatea dunăreană de la Semendria.

Trebuiridicarea împotriva trădătorului a sîrbilor de orientare creștină, în frunte cu Gheorghe, fiul lui Goico Marnavici, de la Niș, voievod de Zvornic, domn de Voinița, luptător în 1443 la Morava și la Lipovița, pe care Hunyadi-l numește și „staroste al Țării sîrbești“, și un asediu al puternicii cetăți, pentru ca gloriosului întemnițat să i se dea drumul. Parcă se întorseseră zilele regelui cruciat al Angliei, și el o „inimă de leu“, Ricard, închis între zidurile unui castel din Austria de ducele de acolo, care fusese jignit într-o ceartă pentru Țara Sfintă... Marnavici, pe care guvernatorul îl numește „rudă“ a sa, primi, deci, înainte de sfîrșitul anului, de la cel liberat de dînsul, și care se afla acum la Seghedin, darul a tot ceea ce răposatul rege Vladislav dăruise principalului său sprijin în ceea ce se numește, ca și cum s-ar vorbi de o țară cucerită, comitatele de Cucievo și Branicevo, de la Iagodice la Cvozdonița, de la riul Morava pînă la teritoriul Nișului¹.

Hotărîrea dîntîi a celui întors acasă fu să continue lupta „răzbunare sau moarte“. Deși sufletele cele mai tari trebuie să se plece o clipă, chiar și numai una singură, față de ce

¹ N. Densusianu, l. c., I³, pp. 756—7, no. DCXXIV. Pentru monedele lui Gheorghe cu legenda „Despot Gurg, Iohanes de Hw, r/egens/Ungari/ae/“. v. Zeitschr. f. Numismatik, III (1870), p. 171; după Ljubic, *Opis jugoslavemskih novaca*, Agram, 1875.

nu se mai poate înlătura, nu convingerea proprie smulse pe Hunyadi de la ceea ce socotise totdeauna pînă atunci ca datoria sa de căpetenie. Dar Ungaria, neamul unguresc dintr-însa, care nu arătase, de la început, aplecări către cruciată, ceea ce se făcuse pînă atunci fiind opera personală a lui Sigismund ca și a spiritului cavaleresc din Apus, care se întorsese, nu îngădui să se risipească atîtea puteri pentru a împiedica pe turci de a se înstăpîni peste ținuturile de peste Dunăre și de a face din Țările Românești libere niște domnii iertate, răscumpărate prin tribut de la pieire. Vom vedea că trădătorul cruciaților, Brancovici, va deveni prin voia acestei nobilimi mijlocitorul dezmiertat al unei păci cu turcii.

De aici înainte „Iancu-Vodă“ nu mai este el însuși. Legenda se stinge, fiindcă s-a închis epopeea. Cu toată marea situație pe care o păstrează, eroul de la Varna și Cosovo nu mai e decît un înalt demnitar al regatului Ungariei. Cînd acesta va fi amenințat de ofensiva turcească, după ce Murad va fi murit și Mohammed va fi devenit Împărat bizantin de religie musulmană, el își va face datoria unde i se cere și cu cine-i stă la îndemînă. Luptătorii români de dincolo de munți rămîn mici nemeși de moșie sau simpli țărani. *Astfel Hunyadi nu e reprezentantul rasei ungurești, de care nu se ținea prin sînge, ci, la capătul altor isprăvi, învinsul rezistenței acestei rase.*

În el e, astfel, ceva din vechiul distorean Aetiu: Atila al lui e sultanul Murad. Și Hunyadi e ucis sufletește, tocmai după ce salvase o țară, înțepenind ofensivele otomane spre Dunăre, așa cum curtezanii din jurul împăratului roman din Apus înjunghiaseră pe Aetiu după ce acesta respinsese puhoiul hunilor. Cumplitul războinic, pe care r u-l descurajaseră atîtea neizbînzi, întreba, în iulie 1449, la Brașov, ce știri noi sînt de la turci, cari, se temea el, vor veni iarăși la Dunăre; cere să i se comunice „în goana calului“. El își adună o nouă oaste, cu care în curînd va trece Tisa. Nu va părăsi Ardealul, ci va alerga acolo și se va lupta „în ruptul capului“. Pe Vladislav nu voia să-l mai întrebe; ca pedeapsă pentru nehotărîrea lui în momentul celor mai mari primejdii, el îi luase feudele de dincolo de munți, și bietul voievod

se plînge acelorași brașoveni: „Ci, fraților, sînt năcăjit că n-am liniște, cu toate slujbele ce am slujit și sir gele ce am vărsat, și cu boierii mei și cu țara mea, pentru Sfînta Coroană și pentru Țara Ungurească și pentru creștini. Și, cît m-am jurat eu și părintele meu Ionaș Voievod, dar el acum n-a socotit-o, și pentru slujba mea nu mi-a fost milostiv. Căci lui nu-i ajunge gobărnăția Țării Urgurești, ci trimite să-mi răpească dreapta ocină și țărișoara mea, Făgăreșul și Amlașul, și umblă cu gînd rău asupra mea. Ci, dacă el a călcat a sa făgăduință și jurămîntul său ce a făcut cu mine, și mi-a disprețuit slujba, Dumnezeu să se răzbune pe acel om care nu a ținut dreptatea. Iar domnia-mea, peste nevoia mea, nu mă voi părăsi, în ruptul capului“ (și el, deci, fiind aceeași rasă!); „să știi că mor cu rușine, dar ce voi putea aceea voi face. Ci Dumnezeu să plătească, și să vadă că sînt nevoit“. Și ei, brașovenii, să-i creadă, dacă va face și față de dînșii, pe cari-i iubește, ce-l vor sili împrejurările¹.

Probabil că Vladislav nu și-a mai recăpătat feudele ardelenene pierdute. Dar iertarea lui Hunyadi trebui să se întindă pînă și asupra lui Gheorghe Brancovici. Soli unguri, de cel mai înalt rang, Ladislau de Gara și Ujlaki, ridicîndu-se deci contra politicei de război a tovarășului lor în alte împrejurări, veniră la acela care se intitulează mîndru „despot al Țării Sirbești și domn al Albaniei“, și-i cerură să mijlocească pacea cu sultanul bătrîn, pe care-l știau aplecat la uitarea așa de singerosului trecut. El, înțelegînd a fi „judecător“ în toate conflictele de hotar, prezintă două forme de împăcare. Aceia pe care o dorește, cuprindea, cu libertatea pentru negustorii de la turci de a veni la Belgrad, la Cubin, la Căran, la Severin și la Caransebeș, iertarea unei jumătăți de tribut de la Țara Românească prădată și de la sirbi, cari vor da numai jumătate din ajutorul militar obișnuit, regelui Bosniei avînd să i se ierte toată datoria din tributul lui. Iar, dacă nu s-ar putea, să se revie, pentru această trevă de șapte ani, la ce a fost sub Sigismund, cu toate tributurile întregi, muntenii avînd să dea și peșcheșul de oi din acea vre-

¹ I. Bogdan, *Relațiile*, pp. 85—6, no. LXIII. = Tocilescu, la această dată. În n-le următoare, numai afaceri mărunte de hotar.

me¹. Învoiala propusă e redacta despotul în chiar acea cetate de la Semendria, unde ținuse închis pe amicul său, „Iancu-vodă“.

Negocierile nu meraseră însă prea răpede. Abia la 15 decembrie Hunyadi putea scrie brașovenilor că stă să vie la dinșii pentru pacea cu turcii². Vor trece încă doi ani pînă se va ajunge la acel tratat, pe numai *trei* ani, la care lucraseră „unii domni“, deci nu numai Brancovici, ci, văzîndu-se cum atuncea, la 1452, e tratat „ilustrul domn (*princeps*) Vladislav Voievod al părților transalpine“, de bună samă și acesta, care-și avea, cum am văzut, înțelegerile cu naipul de la Nicopol³.

Pînă atunci se pierduse și Moldova. Dar, contra lui Alexăndrel, care avea șaptesprezece ani în 1449⁴, se ridică acel un bastard al lui Alexandru-cel-Bun, Bogdan, care nu era fiul pomenit în documente al acestuia, de oare ce acelui „unchiu“ Ștefan îl împodobește mormîntul la Rădăuți⁵.

Nu-i fu ușor să găsească boieri cari să-i înconjure noua domnie: de la 26 mai 1449 Alexăndrel încă avea lingă dînsul pe Duma al lui Brae, pe Stanciul și Manuil, pe Mircea Dulcescul, pe Vornicul Coste și fratele Petru, pîrcălab de Cetatea-Albă, pe Vlașin, pe Costea Andronic, pe Ivan Bălcean, pe aprodul Sendrica, pe vistierul Petru, etc.⁶ Mai tîrziu

¹ N. Densusianu, I. c., I², pp. 760—1, no. DCXXIX.

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 36, no. LXII.

³ *Ibid.*, I, p. 37, no. LXIV. Se va reveni mai departe asupra acestei păci. Oprirea întrebuiințării monetei muntene la Brașov; N. Densusianu, I. c., II³, pp. 15—6, no. XI. La Brașov era să mute papa episcopia de Milcov; *ibid.*, p. 16 și urm. no. XII. Dar arhiepiscopul de Esztergom nu admite ca episcopul să devie brașovean.

⁴ Costăchescu, *Doc. Mold.* II, p. 744.

⁵ Ca ipoteză, osebirea între cei doi Bogdani, la Costăchescu, *Doc. mold. de la Ștefan-cel-Mare*, p. 11.

⁶ Costăchescu. *Doc. Mold.*, II, la această dată. Fără boieri, în 1452; *ibid.*, p. 407, 422, 426 (spre sfîrșitul anului, și în 1453). În april, 1453, Alexăndrel e la Neamț; *ibid.*, p. 466.

vor veni: Albu spătarul, Criste Vranici, Vitold Comisul, Jurj Găuriciu¹. În schimb, în ianuar 1450 nu se pare ca Bogdan să-și fi aflat, o Curte². Abia în iulie din anul următor, el cîștigă, pomenind și pe fiul Ștefan, pe boierii Bratu, Oșel³, Oană Pintece, un Onicică, necunoscut, ca vistier, și un tot așa de puțin cunoscut Ciopeiu ca postelnic, pe lângă vornicul, cu nume muntean, Dragomir⁴.

La 12 octombrie 1449, Bogdan cîștigă bătălia de la Tămășani, sat ungiuresc (de la Tămăș), lângă Roman. Pe poloni încearcă să-i cîștigue prin starostele Podoliei, căruia-i făgăduia, în caz de împăcare, zloți turcești, stofe din Răsărit, camocate și coftirii, vin dulce de Malvasia (2 decembrie)⁵. Îndată însă, știind că polonii vor cădea asupra lui, caută sprijin la Hunyadi. Acuma, la el alergaseră cîțiva dintre cei mai vestiți boieri ai țării, Duma Brăescul, Oană al lui Julea, Costea al lui Dan și Costea Orăș⁶.

Pe cînd Hunyadi se trudea la negocierile cu turcii, ce i se impuseseră de către ungurii săi, el primea de la Bogdan două acte de omagiu, cum nu dăduse pînă atunci Ungaricii nici un domn moldovenesc, și, de altminterea, omagiul nici nu era pentru regent ca atare, ci pentru el, *Hunyadi, personal. care-i era părinte și ocrotitor, cum și Petru-vodă nu fusese decît îndatoritul aceluiași, ca șef de cruciată*. În cel de al doilea, care confirmă pe primul, chestia Chilei e socotită în acel sens că el nu va încerca să reieie sub apărarea sa această cetate decît „cu voia” guvernatorului, care, deci, păstrîndu-și soldații și tunurile, ar încredința-o capacității lui de luptă⁷.

¹ Cf. *ibid.*, pp. 495—6, no. 131 (donația).

² *Ibid.*, p. 396. Cf. n-le urm. (ianuar, april, iulie 1451)

³ Mihail Oșel la 1438; *ibid.*, p. 21, no. 6

⁴ *Ibid.*, p. 400. Fără boieri în septembrie și octombrie: *ibid.*, p 401 și urm.

⁵ Lewicki, *Codex epistolaris*, II, pp. 40—1, no. 34

⁶ Jurămîntul din februarie 1450. V. mai departe.

⁷ I. Bogdan, *Doc. slavo-române*, pp. 52—7 (Roman, 11 februar 1450), 55—8 (Suceava, 5 iulie). Cf. *Századok*, 1875, p. 349.

Actul înseamnă și un concurs militar fără rezerve din partea domnului Moldovei; dacă lui Hunyadi i-ar fi vreodată de nevoie să aibă un adăpost, Moldova-i va fi deschisă, cu îndatorirea de a-l ajuta să-și recâștige puterea. *În nici unul din aceste documente nu e numai cheazășia obișnuită a boierilor, dar nici măcar simpla lor mărturie*¹.

Răspunsul la această orientare politică pe care se găsi, firește, cine s-o denunțe, fu războiul din partea Poloniei. *Un război de invazie fâțiș, zgomotos, cum nu mai fusese, față de Moldova, afară de legendara ispravă de pe la jumătatea secolului al XIV-lea.* Lui Alexăndrel i s-au fost dat mijloace de întreținere în Polonia. Întîi a fost o lovitură în numele acestuia, ocupîndu-se și Suceava, Neamțul². Îndată însă Bogdan, om sprinten și bun ostaș, se întoarse. Atunci se discută, fără rezerve, în dieta polonă, dacă e sau ba potrivit să se ocupe nu numai Cetatea-Albă, de unde veneau negustori genovezi pe cari-i găsim în largul țării la 1444³, la 1449, la 1452, la 1495 și de mai multe ori pe urmă, cu plîngerii la domnie, dar Moldova întreagă, care „să fie unită și întrupată pentru totdeauna la regatul Poloniei“.

Bogdan află că polonii, cu Palatinul de Liov, starostele de Sandomir și trupele din Przemyśl, din Podolia⁴, au trecut pe la Hotin, care rămăsese al lor, că acolo alergase să-i întîm-

¹ Așa, de altfel, și în actul de supunere al lui Alexăndrel după dispariția lui Bogdan. Dar de acolo, la 17 februar 1453, *lipsește clauza Chilieii*; v. *ibid.*, pp. 58—9. În schimb, e vorba și de soția lui Hunyadi (e curios că pentru dînsa se întrebuintează termenul de *ahnenfrew* care înseamnă „nepot“). V. mai departe.

² Bogdan se afla la Iași. *Forum Filistinorum*, la 24 martie; Szabó, *Székely Okleveltar*, III, pp. 62—3, no. 454. Solie de la rege pentru pace, Iorga, *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, pp. 351—2, no. 1.

³ Iorga, *Acte și Fragmente*, III, la aceste date.

⁴ O întrebare de la Cracovia, la 1451, dacă trebuie ca trupele rusești să meargă întîi contra moldovenilor sau întîi în Sileșia; N. Densusianu, *l. c.*, II², pp. 10—11, no. VI. Li se răspunde cracovișenilor că Rusia e prăpădită de năvălirile tătarilor și moldovenilor; *ibid.*, n-1 următor.

pine Alexandrel, cu ce boieri mai avea pe lângă dînsul, căci cei doi de căpetenie, Oancea logofătul și Costea Andronic, căzuseră în singeroasa bătălie de la Tămășani¹. După ce se trecuse Prutul la Fălciu, Cronica polonă singură vorbește de un tratat în toată forma prin care el ar fi consimțit să fie tolerat numai în țara sa pînă ce, peste patru ani, copilul lui Ilie va avea vîrsta de șaisprezece ani, socotită ca majoritate în Moldova; în schimb ar plăti un tribut anual de 70 000 de galbeni turcești², care se pare cu totul imposibil. Oricum, nu există nici un act care să întărească această aserțiune, cum nu există unul pentru tributul din 1437³.

Fapt este că, orice s-ar crede în ce privește acest tratat, cu condiții așa de puțin satisfăcătoare, Bogdan așteptă pe poloni în retragerea lor, care se făcu, poate, în calea spre Cetatea-Albă, pe la Crasna, spre Prut, unde însă s-ar fi întîlnit în cale periculosul codru al Tigheciului. Și așa, în păduri fură cele mai mari pierderi ale polonilor, și dintre conducători, dar, după ce năvălitorii fuseseră siliți a se folosi și de sistemul husit al carălor, lupta se desfășoară, în ziua de 6 septembrie, la luminiș. Călărimea lui Bogdan se dădu la o parte, pentru ca pedestrii să cadă asupra trupelor polone, greoaie, care nu putură să reziste⁴. În lupta biruitoare Bogdan întîlnește pe pîrcălabul de Hotin, Manuil⁵, care sprijină atacul, ostilitățile, prezentate confuz de Dlugosz, urmărindu-se și pe la Birlad.

¹ Iorga, *Acte și fragm.*, III, p. 16 și urm. Cf. și Picot, *Chron. d'Ouréki*, p. 71 și urm.; Xenopol, în *Arh. Soc. șt. și Lit.* din Iași, I, p. 604; Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 102 și urm.

² Reduși la 7 000, de Wapowski.

³ Dlugosz, ed. 2-a, XIV: Lewicki, o. c., pp. 51—3; Rykaczewski, *Inventarium*, p. 258; *Index actorum*, no. 2687 (pregătirea expediției la 6 iulie).

⁴ Descrierea din Dlugosz analizată amănunțit în V. Pârvan, *Alexandrel-Vodă și Bogdan-Vodă*, București, 1904, p. 50 și urm.; Iorga, *Ist. armatei*, I.

⁵ O scrisoare de la Iași, fără data de an, Iorga, *Doc. Ard.*, I, pp. 36—7, no. XII.

Deci intrusul nu putea fi izgonit. Marinka trebui deci să ceară din nou concursul regelui Casimir, care ar fi fost dispus, de nu s-ar fi încurcat în Lituania, să facă prima campanie regală dincoace de Nistru. Polonii, care veniră în număr mic, nu cutezară să dea, în țara necunoscută și plină de surprinderi, o nouă luptă, și din nou apare oferta aceea, ciudată, a tributului moldovenesc, scăzut acum la 50 000 de galbeni.

Atunci, în afară de cercul prietenilor dinastiei lui Ilie și al nobililor poloni ajutători, răsări acela care prin trădare era să răpească Moldovei singurul om în stare s-o apere, Călugărul Aron, care-și zicea Petru-vodă, se strecură pînă la satul Răusenii de lângă Suceava, unde, asigurat acuma, domnul petrecea la o nuntă, a „unui unchiu al aceluia Petru“, Oaspeții și Vodă însuși erau stăpîniți de aburii vîinului, și astfel lovitura izbuti (16 octombrie 1451). Scoș din aceea casă a bucuriei, biruitorul polonilor, puindu-se crima lui în legătură cu însăși tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul¹, fu decapitat² pe locul unde fiul său, Ștefan-cel-Mare, era să ridice o capelă expiatorie, care, isprăvită de nepotul de fiu, Bogdan, trăiește, modestă și pînă astăzi³.

Călugărul, care se oferise a împărți Moldova cu flăcăul Marinkăi, o păstră pentru sine, afară de Cetatea-Albă, unde pircălabul fără nume se ținu nebiruit⁴. Dar la Chilia, sub influența lui Ioan de Capistrano, vedem pe regele Ladislau gîndindu-se a întemeia, în cinstea Sfîntului Bernardin, o mănăstire a Observanților Ordinului Sfîntului Francisc⁵.

¹ Inscricția la Eug. Kozak, *Die inschriften aus der Bukovina*, I, Viena-Cernăuți, p. 117.

² Dlugosz, ed. 1-a, II, p. 80; ed. 2-a, XIV, p. 100. Cf. Lewicki, *o. c.*, II, pp. 40—1, 51—3; *Inventarium*, ed. Ryksczewski, p. 258.

³ I. Bogdan, *Cron. Mold.*, p. 144; *Cron. inedite*, pp. 36—7.

⁴ Dlugosz, ed. 1-a, II, pp. 80—1 ed, a 2-a, XIV, p. 100.

⁵ *Tört. Tár*, 1901, fasc., II; Iorga, în *Conv. Lit.*, XXXV, p. 671 Scrisoarea e din 6 martie. Trebuia să fie un ungar și un secuier. Pentru Cetatea-Albă, pe lângă I. Bogdan, în *Conv. Lit.*, 1901, p. 247 și urm. și Tanoviceanu, *ibid.*, 462 și urm. și Cociubinski, în *Mem. Soc. din*

La 24 februar Alexandrel stătea la Vasluiu și putea face daruri de pescării la Nistru¹. Din parte-i, Petru pare să fi fost încă de atunci, nu omul vreuncea din Puterile creștine înconjurătoare, ci, poate și dintr-o legătură cu Vladislav munteanul, un ocrotit al turcilor, deși era încă destul de tare ca să nu i se poată impune și lui tributul.

Peste citeva săptămîni, Hunyadi, sigur de pacea pe trei ani cu turcii, porunca brașovenilor să nu se dea drumul fostului ostatec la turci, Vlad, fiul lui Vlad Dracul, care, scăpînd de acolo, poate în cursul uneia din expedițiile balcanice ale guvernatorului, trecuse cine știe cum în Moldova și acuma se opoșia în Ardeal².

Tratatul din Adrianopol cu turcii care ni s-a păstrat, din fericire, în copie, are data de 13 april 1452. Prin el Mohammed al II-lea, căruia-i umblau prin cap gînduri cu mult mai mari decît o răfuială cu ungurii și ciștiguri la Dunăre, intitulîndu-se: „cu mila lui Dumnezeu mare domn și mare emir, sultanul Mohammed-beg, fiul marelui domn, emirul sultan răposatul Murad-beg“ și invocînd pe Profet, versiunile Coranului și cei o mie și unul tîlmăcitori ai lui Mohammed, jurîndu-se pe sufletul bunicului și tatălui, pe al lui și pe capul lui și al fiilor, pe trupul său însuși, făgăduia, lui Ioan și baronilor unguri liniște pe trei ani. În pace se cuprindea, pe lîngă Ragusa și despotul Gheorghe, cu privire la care, mediatorul, care e și martor, cu voievodul Vuc și încă un sîrb, se dau toate asigurările și „Chilia și ce se ține de dînsa“, „cetățile, începînd de la Severin, cea dintîi la Dunăre“, fără ca, de o parte și de alta, să se clădească noi întărituri pe linia marelui riu.

Odesa, XXIII, pp. 79—198. Bogdan, în *Mem. Ac. Rom.*, XXX; cf. Iorga, în *Conv. Lit.*, I, c., p. 575. V. și mai departe. Un Niccolo Paolo acolo, Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Paris 1892, p. 486.

¹ Costăchescu, o. c., II, p. 407, no. 111.

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 37, no. LXIV.

În ce privește pe Vladislav, se admitea o ciudată afirmare și de un suzeran și de altul: „Încă și Vladislav, Voievodul românilor, să plătească și să facă domniei mele ce e dator domniei mele, ori cu tribut ori cu altă slujbă, și tot așa ce e dator regatului Ungariei sau guvernatorului, ascultare, supunere și îndatorire (audiencia, obediencia et obligacio) sau și alte slujbe“. Situația aceasta, așa de gingașă, e apoi definită mai de aproape: „Și, dacă va satisface în acestea ambele părți, să rămie în pace; iar, dacă nu ar plăti ce dărește mie sau dumisale guvernatorului și chiar domnilor Ungariei, fiecare parte să aibă voie a-l tulbura și a-l sili la pace, și cu aceasta să nu se socoată că pacea a fost călcată“. Dar — și aici se vede influența lui Vladislav însuși, ca al doilea mijlocitor al tratatului, care ținea să asigure țării sale puțința de a-și avea domnii cari-i plac, iar nu cei ce i-ar mai aduce vreun străin: „și Vladislav acesta, care e acum domn peste români, el să fie domn pînă se va isprăvi acest armistițiu, și, dacă s-ar întimpla ca, în timpul păcii, el Vladislav, să moară, nici o parte să n-aibă puterea de a face domn în Țara Românească decît pe cel pe care-l va fi iubit (dilexerit) țara. Și acela care ar fi atunci domn peste români să rămie în acea stare pînă la sorocul mai sus arătat“¹.

Amlașul și Făgărașul nu fură totuși restituite lui Vladislav, care, în septembrie, le pomenește în titlul său. Nu se restituiră nici pribegii, după o învoială deosebită cu Scaunele sătești, și fugarii din Țara Făgărașului nu fură trimiși înapoi. În ciuda acestor jigniri, domnul muntean consimția să strecoare pe ascuns, pe la Brăila sa, la Chilia, pe care Hunyadi o considera ca proprietatea sa, armele necesare pentru apărarea împotriva oricui². Din Lipova, în aceeași lună, Hunyadi în calea spre Curtea³ copilului-rege, arăta acelorași oameni din Brașov că, în adevăr, el a făcut o înțelegere deosebită cu Transalpinul⁴.

¹ Iorga, *Acte și fragm.*, III, pp. 23—7

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 38, no. LXV.

³ Unde se întărește la 20 noiembrie tratatul din Adrianopol.

⁴ *Ibid.*, no. LXVI.

Și Alexandrel moldoveanul căută legături cu Ungaria, la 12 august 1452, el dădea un privilegiu de comerț brașovenilor¹, apoi, la 17 februar 1453, se închina, din Suceava, în toată forma, lui Hunyadi.

Se dădea ca „fiu pînă la moarte“ aceuia pe care-l intitulează „Ianuș voievod, namestnicul dumisale craiului Vladislav și stăpînitorul și domnul a toată domnia ungurească“. Nu se uită nici soția lui, care-i va fi doamnă pînă la moarte². Legătura e contra oricărui dușman. Ea nu era să-i servescă însă contra lui Petru „Aron“, care în curînd apăru din nou. Tot așa de puțin și cealaltă legătură cu puterea rivală, a regelui Casimir, căruia, cu tot atita sinceritate-i jura — adică era pus să jure de sfetnicii cari se jucau cu tineretele lui plăpînde, — la 23 septembrie 1453, în cetatea Siretului, cu obișnuita făgăduială de înfățișare personală³.

Încă din 1452 sultanul tînăr, care se gîndea numai la măreția și la prestigiul Constantinopolului, începuse lupta cu împăratul Constantin Paleologul și, după o eroică rezistență, acest Constantin al pieirii murînd el însuși pe ziduri, cetatea împărătească ajungea în mîinile lui Mohammed al II-lea.

Potrivit cu armistițiul, care nu se putea rupe ca acela din 1444, — Brancovici în prima formă se gîndise a-l cuprinde

¹ În acest an, 1452, din Vaslui, Alexandru dădea un privilegiu brașovenilor; I. Bogdan, *Doc. Mold.*, din sec XV—XVI în arhivele Brașovului, București 1905 pp. 29—33 = Tocilescu, *o. c.*, pp. 494—497; Șt. Nicolaescu, *Doc. slavo-rom.*, pp. 105—10; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 759 și urm; cf. *Mem. Ac. Rom.* VIII, p. 239 și urm; originalul în Bibl. Ac. Rom. Pec. 8; Iorga, *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 320, nota 29

² Bogdan, *Cinci documente slavo-rom.*, I. c., pp. 58—60; Hurmuzachi, II¹, no. 4; Costăchescu, *o. c.*, II. pp. 762—63: НЕГОУБ АНЕСНО ДА ОУЗМБ ДА МИ Е ГОСПОЖДА МОЕН СЪМРТИ.

³ Kaluzniacki, în Hurmuzachi, II², pp. 656—8; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II. pp. 765—6. Pe Alexandrel îl mai aflăm sus, în Bucovina, la Bănila, în 1455; *ibid.*, pp 769—70.

și pe acest împărat, — Hunyadi nu se mișcă în ajutorul acelor nenorociți creștini pe cari-i ajută doar, în ultimul moment, câțiva venețieni și genovesi; ba un meșter ungar, plecat de la Hunyadi sau căzut în cursul campaniilor balcanice în mina turcilor, Urban, îndreptă tunurile lui Mohammed. Pe când călugării pribegi ajungeau la munteni¹, ba chiar și pînă în Ardeal, unde cutare ajunsese vlădică în satul refugiului său și crescuseră urmași vlădici dintre fiii țăranilor², tînărul rege Ladislau Postumul, ajuns la majoritate — atît de puternicul „gubernator“ fiind acuma, despoiat de toate titlurile sale, și de voievodatul Ardealului, rămînînd doar „șpan ereditar al Bistriței“, alții avînd voievodatul și comanda secuiilor³ —, arăta sibienilor că, îndemnat și sprijinit și de alți prinți, ar fi dispus să reînceapă războiul contra turcilor (*dar fără a pomeni de catastrofa constantinopolitană, pe care o ușurase esențial tratatul sîrbesc din anul trecut*)⁴. Dar peste cîteva săptămîni se putea da asigurarea că în acest an nu se va face nimic, decît pregătirile, — care fură zădărnice, ca și tot ce se făcea cu asemenea mijloace în toată creștinătatea catolică —, din dieta de Imperiu de la Regensburg, dar că, la încheierea unei păci care se dădea acum în spinarea lui Hunyadi, care, el, nu contenea să arate ce făcuse contra păgînilor⁵, se va produce o acțiune militară de recuperare⁶. Oricum, se făceau lucrări de întărire, peste vechea cetate, în Brașov⁷.

Dar nici în 1455 nu se încercă nimic. Decît doar „șpanul de Bistrița“, recunoscînd ce dușmănie fusese, în ciuda păcii, între el și Vladislav, asigură că, în ciuda acestei împiedicări, care nu s-a putut înlătura prin nici o mijlocire, el

¹ Teutsch, în Arch. f. sieb. Landesk., N. F., II, p. 156 și urm; Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 65 și urm.

² V. Iorga, *Sate și preoți*.

³ Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 39, no. LXVII.

⁴ *Ibid.*, no. LXVIII.

⁵ *Ibid.*, pp. 40—1, no. LXXI.

⁶ *Ibid.*, p. 41. no. LXXII.

⁷ *Ibid.*, no. LXX.

îngăduie comerțul cu țara aceluia care-l supăraseră așa de mult (15 noiembrie)¹.

Înainte de sfârșitul acestui an 1455 situația se strică însă și mai rău decât înainte de trecătoarea pace. În adevăr, în decembrie, Hunyadi se plinge că un Radul „Gavruț“, cu turcii, a luat prin surprindere, tratatul din Adrianopol nemaiavind, de altfel, valoare, cetatea Saan, care e Orșova din insulă (Ada-Cală). Domnul însuși furios că ardelenii țin la dinșii pe fiul lui Vlad Dracul, făcuse a se preda și arde unele „sate săsești, ba chiar și moșii“, ale lui Hunyadi chiar; regele cerea vecinului să înceteze asemenea purtări, căci astfel se vor lua măsuri contra lui². Era vorba de însuși Făgărașul, pe care fostul guvernator și-l însușise, vorbind de „fortăreața noastră Făgărașul“ și „Valahii necredincioși“ îi dădeau asalt³.

Rezultatul fu răsturnarea lui Vladislav prin îngăduirea trecerii, mult timp oprită, a lui Vlad, care era să fie poreclit Țepeș. Era, cum ni-l prezintă și chipul, reproduș în multe tablouri, „un om mare și frumos, care arată făcut anume pentru a domni“⁴.

Situația în Moldova părea mai stabilă. Și față de Polonia, prinsă în greutăți cu teutonii, lituanii și tătarii, își va face bine socotelile acela care acum în Moldova rămăsese fără nici un rival. La 6 octombrie 1455, dăruia, Marincăi, rămasă numai cu o fată, purtînd numele, îndătinat în familie, de Anastasia, pe care o va și înzestra, veniturile de la Siretiu, Volovăț și Hotin⁵, pentru ca, la 30 iunie 1456, după ce dăduse un privilegiu liovenilor⁶, să facă regelui, socotit ca

¹ *Ibid.*, p. 41. no. LXXII.

² *Ibid.*, pp. 42–3, no. LXXIV (= N. Densusianu, *l. c.*, II². pp. 70–1, no. LVI).

³ *Ibid.*, p. 42. no. LXXV.

⁴ Memoriile lui Aenaeus Sylvius Piccolomini. Aici se raportează după broșurile contra lui și cruzimile, în parte desigur exagerate; cf. Iorga, *Studii și doc.*, III, p. LXXII–IV.

⁵ Kaluzniacki, în Hurmuzaki, II². pp. 667–8, no. DXII.

⁶ *Ibid.*, pp. 672–3, no. DXV.

unic suveran, cele mai mari promisiuni; va ceda văduvei lui Ilie Siretiul și Volovățul, se va judeca pentru Tițina și Hotin și va presta jurământul personal, afară numai dacă nu va avea în față pe tătari sau alți dușmani¹.

Dintre acești „alții“ el știuse să înlăture pe turci, cari apăruseră încă din 1454 în Marea Neagră, amenințând mai ales Caffa, dar dind o spaimă celor din Cetatea-Albă, cari cerură ceva „cazaci“ de la genovesi².

Până la 26 iunie din același an, cînd Hunyadi lucra în Banat contra turcilor³, Vlad luase în stăpînire țara, de și Vladislav era apărat de acei puternici boieri olteni, din Craiova, cari au pus și piatra de mormînt la Dealu pe rămășițele domnului lor, tăiat în circumstanțe necunoscute⁴. La 3 iulie șpanul de Bistrița, „stînd față la față cu turcii“, credea că poate să recomande pe acest ocrotit brașovenilor, pînă cînd el se va lupta pentru scăparea Belgradului, înaintea căruia apăruse Mohammed al II-lea⁵.

În acest moment, cînd se căutau cu desperare aliații, Hunyadi, care, în acel an 1454, apăruse Semendria, prinsese la Crușevaț pe Ferizbeg și arsesese Vidinul, dar sultanul apăruse între Sofia și Piro⁶, și el trebuise, în lipsa contingentelor românești de care despoiat de vechile sale rosturi, nu mai dispunea, căci era doar „căpitanul general“ al regatului pentru o armată pe care el însuși trebuia s-o adune, să primească foarte recunoscător și mulțimile dezordonate pe care, în pornirea mistică pentru Hristos, i le aducea fanaticul călugăr Ioan de Capistrano. Tot pe atunci și Moldova

¹ N. Densusianu, *l. c.*, II^a, pp. 64–7.

² Pe larg, Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 113 și urm.

³ Iorga, *Doc. Ard.*, I, pp. 43–4, no. LXXVI.

⁴ Declarația lui Basarab-cel-Mic; I. Bogdan, *Relațiile*, p. 149, no. CXXI.

⁵ Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 44, no. LXXVII.

⁶ N. Densusianu, *l. c.*, II^a, p. 48, no. XXXVII. V. Tagliacozzo, *Victoria Mirabilis*, ed. Lemmens, Quarecchi, 1906; Von Soden, *Die Kriegszüge der Nurnberger nach Lichtenberg und nach Ungarn*, 1857, și *Chroniken der Deutschen Städte*, Nurnberg, III; v. p. 409 et suiv.

ajunsesă în clientela turcească, fără ca Bogdan cel ucis să fi putut fi răzbunat și înlocuit, cum se făcuse în cealaltă Țară-Românească, printr-un prieten al lui Hunyadi.

Legăturile cu lumea împărătească a turcilor începuseră pentru această țară de mai multă vreme, și chiar în ce privește pe Alexandru, omul polonilor, care nu poate să fie altfel asigurat în Cetatea-Albă.

În adevăr, un adaus moldovenesc, de la Neamț chiar, la Cronica serbo-moldovenească, unind istoria universală cu grija lucrurilor din Balcani, pînă și la moartea lui Balșa din Zeta, și cu împrejurările din Moldova și din Țara-Românească, înseamnă într-o notă finală că „în anul 6961 a fost arhiepiscop chir Iosif din mănăstirea Neamțului, sub binecredinciosul voievod Alexandru“, pentru ca pe urmă să pomenească sfințirea de „arhiepiscopul sîrbesc“ Nicodim a lui Teoctist¹, ceea ce pare a fi o greșeală, numele lui Teoctist, altfel de origine necunoscută, dar om de mare autoritate, apărînd numai sub Petru².

Dar acest Nicodim de la Ohrida era patriarhul slav al sultanului, și legătura bisericească îndruma spre cea politică³.

¹ I. Bogdan, *Cron.*, *inedite*, p. 96. Lucrul a fost semnalat și interpretat de Pârvan, *o. c.*, p. 90 și urm. El mi-a scăpat în *Ist. Bisericii*, unde am tratat despre raportul cu Nicodim. Cf. și notița semnalată tot la Pârvan, dintr-un manuscris nemțean, la Melchisedec, în *Rev. p. ist., arch. și fil.*, III, pp. 136—7. no. 72. V. cronica din Putna, în I. Bogdan, *Cron. mold.* p. 144; *Cron. moldo-polonă*, *ibid.*, 174, și observațiile lui I. Bogdan, *ibid.*, p. 249 și urm.

² Observația lui Pârvan, *o. c.*, p. 93.

³ Pentru corespondența falsă dintre Ștefan și Scaunul ohridan, v. acum în urmă Laskaris, în *Buletinul francez al secției istorice a Academiei Române*, XIII (1927). Cf. P.P. Panaitescu, în *Rev. hist. du S. E. eur.*, VI, pp. 174—6, V. și *Starine*, XII (1880), pp. 253—4; Jirecek, în *Byz. Zeischr.*, XIII, p. 20; Novakovic, în *Glas.*, LXXVI (1908), pp. 1—62; Arsenia de Pscov, *Cercetări și monografii pentru istoria Bisericii moldovenești* (în rusește), Petersburg, 1904; lucrările bulgare ale lui Snegarov și Trifonov, în Machedonschi Pregled, V

Încă din 1454, de altfel, un sel polon în imperiu putea să afirme că ambele țări românești plătesc tribut, la chiar că s-ar fi făcut în ele cersul turcesc al locuitorilor¹.

Petru Aron² dădea liniștit din Suceava un privilegiu brașovenilor, la 12 august, în clipa chiar când scarta regatului Ungariei și a creștinătății apăsătoare se hotăra la Belgrad³. El biruise în anul precedent, 25 mart, la M'chile pe Alexandrel, care bețiv și stricat, mai cercă, din Bănila, în fundul Bucovinei, un ajutor de la poloni, contra tatarilor și, la nevoie, un adăpost⁴, apoi se retrase să moară de venin la Cetatea-Albă⁵. Petru avea cu dînsul mai de demult pe toți cei care stătuseră un moment lângă ultimul domn legitimist: pe Oană Pintece, pe Duma al lui Brae, pe Hodco al Crețului, pe Costea Orăș, pe păharnicul Micul și, dintre cei mai noi, cu cari ne vom mai întîlni, pe Lazea Piticul, pe Toma Cîndea, pe Ignat Popescul și Ioan Boureanul și, ca dregători în funcțiuni, pe Ioan vistierul, Dragoș păharnicul, Petru Iezereanul Comisul și Tudor Posadnicul⁶. La 1456 își adaugă pe Bratul, pe Manuil, pe Mihul logofățul, pe Stanciu, pe Ioan Băiceanul, pe pîrcălabul Petru,

(1929); Milev, în *Izvestia ale Soc. de istorie din Sofia*, V, pp. 113—28; M. Lascaris, *Ioachim, metropolit de Moldavie, et les relations de l'Eglise moldave avec la Patriarcat de Pec et l'archeveche d'Achris*, din *Buletînul Frances al secției istorice al Academiei române*, XIII (1927).

¹ Iam Valachiam Moldaviamque, terras regni Poloniae, Turcus iuris suifecit. Iam vectigal illi annum praestatur et capite census omnes illarum regionum accolae constituit; N. Densusianu, *l. c.* II², p. 52.

² Act din Cotnari, 25 august: Costăchescu, *Doc. Mold.* II, pp. 508—9, no. 135; de la Neamț, în decembrie 1454; *ibid.*, pp. 516—17.

³ N. Iorga. *Doc. Ard.*, I, p. 44, no. LXXVIII; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 796.

⁴ N. Densusianu, *l. c.*, II², pp. 659—60, no. DIX.

⁵ I. Bogdan, *Cron. ined.*, p. 37.

⁶ Actul din 25 august 1454; Costăchescu; *Doc. Mold.*, II, pp. 508—9, no. 135; Oreste Popescul, *Cîteva documente moldovene*, I, Cernăuți, 1895, pp. 8—9.

pe pircălabul de Hotin, Sin, fratele lui Costea, pe Cosma al lui Sandru, pe un Dragoslav, un Duma Micaciu, un Radu Spătarul, un Micul postelnicul, un Ilie Vistierul, un Mihul Stolnicul. Cei din urmă care rămaseră (în 1455) cu Alexandru trebuiseră să-l părească¹.

Două versiuni ale vechii Cronici moldovenești arată că acest Petru al III-lea a dat turcilor birul pe care-l refuzase Alexandru-cel-Bun, de și Petru-vodă lasă să se înțeleagă că și sub acesta se plătise. De fapt, avem scrisoarea slavonă de la Sarucan-beglie, moșia europeană a emirului asiatic de Sarucan, prin care se înseamnă plata celor 2 000 de ducați de aur la care fusese taxată, pentru bogăția Cetății-Albe, Moldova: dacă în trei luni se va împlini făgăduiala adusă de priceputul și bogatul boier și negustor Miha logofătul, bine: „iar, de nu-i voi primi, știți voi ce vă așteaptă”².

Dar nu e vorba de un act pornit de la voievodul singur, cum fusese pentru celălalt Petru cedarea Chiliei către unguri. Am văzut care era situația în anul 1455, căci la această dată s-au stabilit acum în urmă documentele fără însemnare de an care se raportează la această hotărâre³. Ungaria stătea, *la capătul armistițiului din 1452*, în așteptarea unei loviturii otomane, oricând posibile, și neastimpărul provocator al lui Vladislav-vodă, un om în fond pașnic și fricos, făcea să se prevadă ceva, care în fond îngrijora și pe Hunyadi, făcându-l să îndemne la acea creștere a întăriturilor Brașovului. Serbia însăși fusese invadată, în ciuda situației de înrudire a despotului și a atitor servicii aduse. Deci boierii Moldovei, cari știau că sultanul, *așezat în Constantinopol, dispune de o flotă*, care a și luat în stăpânire tot Arhipelagul, și cari erau siguri că nu li se poate da nici un

¹ V. și ce însemnam acum treizeci de ani, în *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 321.

² Kaluzniacki, în Hurmuzaki, p. 670 și urm., no. DXIX; Ulianițchi, *o. c.*, p. 88. Alte ediții în amănunțitul studiu al d-lui Franz Babinger, Fraților Alexandru și Ion I. Lepădatu, București, p. 28 nota 2. Cf. Iorga, *Privilegiul lui Mohammed al II-lea pentru Pera*, în *Mem. Ac. Rom.* II, XXXVI (1913).

³ Babinger, l. c.

ajutor, cu Strimtorile închise, de genovesii cari mai păstrau Caffa, — căroră jupinii din Cetatea-Albă, adică pircălabii, li arătaseră dușmănie și cari pierduseră, prin niște pescari de acolo, răscumpărați de la tătari, castelul Lerici de la gura Nistrului, cumpărat, recent, de frații Senarega, de la aceiași tătari¹ — se sfătuiră ce-ar fi de făcut pentru ca „să nu piară țara“, care nu-și avea încă pace cuatopternicul sultan. Din însărcinarea lor merse Mihul să găsească pe sultan în campania sîrbească, și ei se înspăimîntară aflînd ce ridicată e această sumă². Dar ea trebui să fie plătită.

Actul sultanului³, cu toată amenințarea ce cuprinde, arată că domnii noștri erau înconjurați de respect în cancelaria slavonă a noilor împărați. „Marele domn și marele emir sultanul Mehmed-beg“ — ca și în tratatul din 1462 — se îndreaptă către „cel de bun neam și înțelept și vrednic de toată cinstea și lauda Ioan Petru Voievod și Domnul Molovlahiei“, „salutînd pe Nobleța-Sa cu heretisire plină de iubire“.

În anul următor, de la Ieni Derbend, adică Pasul Nou, în Bulgaria, mergînd spre Belgrad, la 9 iunie, Mohammed al II-lea acorda negustorilor din Cetatea-Albă, între cari erau unii bogați italieni ca Hector Mansano și greci ca Petru Manu⁴, să meargă oriunde în vasta împărăție cu marfa lor, pe care o aduceau și de la Liov și, prin Liov, din Europa centrală⁵.

Prin furtunosul avînt al mulțimii „săracilor“ culeși din Italia, din Germania de Ioan de Capistrano, Belgradul

¹ Iorga, *Acte și fragm.*, III, p. 32 și urm.

² Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 800; Babinger, *l. c.*, p. 35.

³ Reprodus în facsimile la ibid.

⁴ V. Iorga, *Acte și fragm.*, III, p. 16 și urm. Cf. același, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 110.

⁵ Friedrich Kraeplitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus derzweiten Halfte des 15. Jarhunderts*, în *Sitzungsber.* din Viena, 1921, pp. 44—6; N. Iorga, în *Rev. Ist.*, X (1924), p. 105. Privilegiu al lui Petru pentru brașoveni, 2 iunie 1455, I. Bogdan, *Doc. Mold.*,

izbuti să fie mîntuit¹. Era ultimul mare serviciu pe care fiul chenezului Voicu îl făcea creștinătății întregi. Apoi, peste cîteva săptămîni, la capătul tuturor strădaniilor supraomenești el închidea acei ochi care totdeauna priviseră drept, în semnul crucii, la datorie.

În locul lui rămăseseră doar, pe lângă o nobilime totdeauna gata de tulburări, un rege abia de vîrstă, un fiu al său, al lui Ioan, Ladislau, care, moștenind comitatul Bistriței, trebui, în situația în care se afla regatul, să fie recunoscut căpitan general, și un altul mai tînăr, Mateiaș, care nu se gîndea atunci ce mare viitor îl așteaptă.

Politica lui Ioan Hunyadi nu numai că încetează cu dînsul, dar încă din 1457 regele Ladislau îl prezenta ca pe acela care cu teroare, ucigînd și izgonind, a lovit în domni de ai noștri credincioși regatului, și și-a pus devotați de-ai săi², adăugînd că el a adus pe turci în Serbia, că prin Mihai Szilágyi, prin căpitanul de la Belgrad, a arestat pe Gheorghe Brancovici, i-a tăiat degetele mîinii drepte și l-a stors de bani.

Din toate întinsele posesiuni, numai frumosul castel gotic de la Șoimuș se păstrează în forma de la început, cel de la Inidoara fiind fundamentul prefăcut apoi de regele Mateiaș. Mai tîrziu numai Mateiaș va dărui lui Szilágyi, cu titlul de guvernator al regatului, pe care-l avusese Ioan, Bistrița, cu vidicul ei și Valea Rodnei³.

Totuși regele nu înțelegea să se despartă de serviciile acestor oameni de toată isprava din cari răsărise și neamul

pp. 34—6 = Tocilescu, *o. c.*, pp. 503—4; Șt. Nicolaescu, *Doc. slavorom.*, pp. 112—5; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II. pp. 771—2. La 15 ianuar 1456 pentru lieveni; Kaluzniacki, în Hurmuzaki, II^a. pp. 672—3; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, pp. 777—8. Actele închinării și la Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 797 și urm.

¹ V. descrierea din Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 136 și urm.

² *Vaiyodas nostros transalpinensem et moldaviensem, nobie et regno nostrô fideles, alios occidi, alios expelli fecit et eorum loco alios, quos sibi obligatos fieri putavit, superinduxit; N. Densusianu l. c., II^a, p. 87. no. LXXVI.*

³ *Ibid.*, pp. 115—6, no. XCVII.

hunyadesc, așa de oropsit acuma. Încă din 1457, amintind cîte servicii aduseseră la paza vadurilor acești români din „județele Lugoș, Sebeș, Mehedia, Amlaș, Crașova, Birzava, Comiat și Hadia“, el li întărea toate privilegiile, adăugînd că ele formînd o singură unitate militară, nu se va numi niciodată un străin peste acești chenezi și nobili, oprîndu-se și orice danii pe pămîntul lor. Comiatul, răscumpărat de la Hunyadi de oamenii de acolo, e legat nedespărțit de celelalte județe. *E deci un privilegiu de națiune, ca al sașilor odinioară.* Nici o judecată nu se admite decît a conțelui lor, cu apel la Curte. Și iobagii lor se bucură de scutirea de anume instanțe. Întreagă această lume militară nu va plăti „tribut“, iar pentru birșag nu li se vor putea lua acestor cavaleri armele, caii de vînat și șoimii (*aves*). E o întreagă cavalerie românească aici¹. Ca să se împoporeze aceste ținuturi se dădu voie iobagilor de pretutîndeni să se așeze în ele².

Intitulîndu-se și „domn al Țărilor Făgărașului și Amlașului“, Vlad, care întrebuița mijlocirea brașovenilor, căroră li întărea privilegiul de comerț, „și închina“ — *inclinales* e tradus din românește — „capul și capetele tuturor alor săi în sinul și sub ocrotirea regelui“ și avînd înainte, cum era natural, „frica de turci“, făcea să i se promită adăpostirea dincolo de munți, el însuși avînd să-i apere, cît va fi în mijlocul lor, și cum făcuse înainte de coborîrea în țară, contra oricării primejdii (6 septembrie)³.

Ceea ce s-a petrecut pe urmă arată ce mizerabilă era politica aceasta „creștină“, mai ales după ce nu mai era sfatul și garanția unui om ca Hunyadi bătrînul. Vedem pe Vlad, în septembrie încă, arătînd în ce grea situație îl pune, nefiînd pace între Ungaria și sultan, cererea ce i se face, printr-un sol anume, de a urma pe tatăl său și pe Alexandru-Aldea, dînd drum oștilor sultanului către Ardeal, — aceasta pe

¹ N. Densusianu, *l. c.*, II², pp. 92—3. Cererea de încorporare a Comitatului, *ibid.*, pp. 94—5. No. LXXXI.

² *Ibid.*, pp. 112—3. no. XCIV.

³ Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 45, no. LXXIX.

lingă alte cereri contra creștinătății. El ar putea să primească asemenea condiții, dar nu o face cu privire la frățeasca prietenie ce o are cu brașovenii. Pentru a scăpa de o asemenea strînsoare, el cere — „gîndiți-vă voi că, atunci cînd un om sau un domn e puternic și tare, atunci poate face pacea cum vrea, iar, cînd e fără putere, unul mai tare va veni asupra lui și va face cu dînsul cum vrea“ — să i se trimeată 150—200 de ostași aleși, fără zăbavă, ca să vadă turcul, pe care-l va reține, ce-i poate veni în ajutor, și el va spune că și alții vor veni¹.

Nu avem răspunsul brașovenilor, cari de sigur nu vor fi trimis, și nu vor fi putut trimite, pe nimeni. Dar, în decembrie, fiul cel mai mare al lui Hunyadi, un om pornit, gata să tragă sabia, ceea ce-l va aduce, după ce ucisese pe contele de Cilly, să-și puie însuși capul pe trunchiu, din porunca unui tînăr rege pe care-l turbura faima acestei familii de „valahi“, arăta că Vlad acesta, care, ca pribeag, făgăduise multe, se poartă rău, făcînd pagube de cînd și-a căpătat domnia, „nedovedind nici o credință măriei sale regelui și nouă“, așa încît, cu voia regelui, se trimite acolo un Dan Voievod ca să răstoarne pe răul vecin: asigurările acestuia ar avea mai multă valoare, și deci trebuie ajutat². Și nu era de ajuns: în Amlașul, care nu era decî sub puterea lui Vlad, se așezase „un călugăr român, care-și zice fiu de Voievod“, care pune în vedere unor brașoveni că li va da vămile de la Rucăr și Brăila. Indignat, Vlad amintește cum a fost tratat el însuși în Ardeal, cînd era pribeag, vrînd să-l prindă în Geoagiu și să-l ucidă, de hatîrul lui Vladislav-vodă, de la care singur, „fără ajutorul altuia“, și-a căpătat dreptul și apoi a făcut o pace pe care ei o țin astfel față de un om „de credință catolică“, adică față de un creștin³.

Dacă, în cazul lui Ladislau de Hunyadi, era vorba numai de un om de partid și de un tînăr nesocotit, dar Vlad se

¹ *Ibid.*, pp. 45—6, no. LXXX; I. Bogdan, *Relațiile*. pp. 94—5, no. LXXIII (dă știri brașovenilor despre turci.)

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, pp. 46—7, no. LXXXI.

³ *Ibid.*, p. 47, no. LXXXII.

alipise de unchiul lui Ladislau, Mihail Szilágy¹ — în ce privește Ardealul, unde comanda Osvald de Rozgon, șpanul secuilor², era vorba de politica regatului însuși.

De acum înainte, ca sprijin creștin la Apus, românii vor avea pe un om ale cărui mari calități au fost de la început contrabalanțate de fatalitățile originii și situației lui.

Văzindu-și fratele minat la moarte, el însuși grațiat, dar despoiat de averi și ținut închis, sub paza arhiepiscopului de Eșztergom și a lui Ujlaky, rămas Voievod ardelean³, Mateiaș, înălțat la demnitatea regală, a adus, de sigur, dezechilibrul acestei prime zguduirii. Felicitat de papă pentru o alegere în care vedea voința lui Dumnezeu⁴, recomandându-i continuarea fără întrerupere a luptei cu turcii, el va avea de la început contra lui o mare parte din nobilimea maghiară, căreia-i era destul cu stăpînirea, pe care o judeca tiranică, a bătrînului Hunyadi.

Noul rege nu înțelegea să se îndepărteze de tradiția marelui părinte. Și el își simțea datoria luptei cu turcii. Și el păstra legături cu neamul românesc⁵ și cu creștinătatea răsăriteană⁶. Dar marea și greaua amintire a lui Sigismund, domn în toate părțile și nicăieri, îl apăsa. Pentru o asemenea misi-

¹ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 93, no. LXXI.

² Iorga, *Doc. Ard.*, I, p. 47, nota 1. Cf. I. Bogdan, *Vlad Țepeș*, passim, și Iorga, *Lucruri nouă despre Vlad Țepeș*, în *Conv. Lit.*, 1901. Scrisoarea lui Dan, la I. Bogdan, *Relațiile*, p. 100. Că nu e vorba de Dan al II-lea, o arată mențiunea serviciilor aduse creștinătății de părintele său cu același nume.

³ N. Densusianu, *l. c.*, II², p. 87 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 95. și urm., no. LXXXII. V. n-le urm. Și apel către Mihail Szilagyî, ca guvernator al regatului; *ibid.*, 102—3, no. LXXXV și urm. Și către Elisabeta, văduva lui Ioan; *ibid.*; pp. 108—9, no. LXXXIX.

⁵ Regulamentul pentru Ardeal (1463); *ibid.*, p. 146 și urm. Erau scutiți de a merge la război, pentru a păzi castelele, „iobbagiones hungarici sanguinis“.

⁶ Galeotus Martius, în *Schwandtner, o. c.*, p. 168; Pic, *o. c.*, p. 134, nota 5 (privilegiu slavon pentru Ragusani; Miklosich, *Mon. Serbica*, p. 434).

une imprăștiată și zadarnică îi trebuia și o putere militară de un caracter general, universal¹. Dar în această șubredă creațiune a lui, incapabilă de a rezista țăranilor Moldovei, el unea pe husiții lui Giska cu nobilimea ungurească și cu sașii ardeleni. Deși tatăl său voise să-l însoare cu Elisabeta, fiica lui Brancovici, menită să rămie în credința ortodoxă a omului cu care se făcuse împăcarea în 1451², el nu s-a sprijinit pe forțele acestuia, făcînd politica sa proprie în Bosnia³.

Sub Mateiaș au dispărut acele admirabile elemente românești pe care, pînă la sfîrșitul vieții, Ioan Hunyadi care se simțea una cu dînșii, le-a acoperit cu cele mai mari laude⁴ și dintre care la 1452 el alesese și pe Banii Severinului, cari dau un document din Sebeș: Mihail Ciorna și Petru Danciu, care-și și zise: de Sebeș⁵. Dacă un Pongracz e șpan de Jidova

¹ Κοσταίων τῶν βλάγων Ἰεῦος: tratatul diaconului Ioan către Împăratul Ioan Paleologul; Migne, *Part, gr.*, CVIII. c. 970.

² N. Densusianu, l. c., II², p. 4 și urm., no. III.

³ *Ibid.*, pp. 22—3, no. XVII. De la unul din acești nobili cumpără Ioan moșia Brusturi; *ibid.*, p. 34, no. XIX. Dar regal de moșii în Banat; *ibid.*, pp. 26—8, n-le XXI—II; pp. 48—9, no. XXXVIII. Pe lângă Deva el avea și Gurghiul; *ibid.*, p. 29 și urm., no. XXIII.

⁴ V. și *Ibid.*, II², pp. 2 și urm., 49 și urm., 39 și urm., 43 și urm. Danie a Drencovei din Banat lui Nicolae de Bizere; *ibid.*, pp. 3—4, no. II; cf. *ibid.*, pp. 11—4, n-le VIII—IX. Nobilul Chendriș, fiul lui Cîndea, avea și polul de la Poarta-de-Fier, unde erau în jur nobilii din Dănsuș, din Ciula, din Pestis, din Clopotiva, din Rfășor (și un Băsărabă); *ibid.*, pp. 21—2, no. XVI. La Dealul Negru, la Valea, la Ciulișoara, la Groși, erau tot de acești români. Dar, pentru serviciile aduse tatălui, Matiaș dăruiește în 1461 pe Ioan Chendereș; *ibid.*, pp. 138—40, no. CXVIII; p. 138 și urm. Tot așa pentru Ioan din Ilia; *ibid.*, pp. 141—2, no. CXX. Pentru un grup, *ibid.*, pp. 156—7, no. CXXXVI. Cf. n-le următoare.

⁵ *Ibid.*, pp. 14—5, no. X; pp. 45—6, no. XXXV. La 1454 regele-i punea la dispoziție și „filistenii, cumani, români și tatari“; *ibid.*, p. 47, no. XXXVI. Dar la Orșova e ungurul Emeric; *ibid.*, pp. 39, no. XXVI.

și Șimlău, el dă la doi români grija pădurilor¹. Și, la 1457 Andrei Dan fusese, sub Hunyadi, jude de Caransebeș, urmașii lui părint a fi unguri². La Orăștie se alegea, la 1464, ca jude, un român, Matei, fiul lui Vlad (Ladislau).³

În schimb, Mateiaș admise ca grupele privilegiate din Ardeal, legindu-se din nou între ele prin actul de unire de la Mediaș, în 1459, să creeze, nu o bază de sprijin pentru dînsul, ci tocmai punctul de plecare al unei acțiuni menite să-l răstoarne⁴; era vorba doar de opoziția la trimiterea oricărui delegat regal. Dar, mai presus de toate, se afirma existența unui „stat ardelean“, unui *regnum transsilvanense*.

În aceste împrejurări, ca să apere un scaun așa de primejduit, Vlad trebui să se gîndească la un alt sprijin. Supunerea către turci, în felul cum i se oferea, îi jignea o tinerețe gata de isprăvi și, trăit între ei, el îi cunoaște prea bine ca să fie influențat pînă la paralizia fricii de dînșii. Atunci, de la sine, fără vreun îndemn din această lume ungurească unde abia cursese singele lui Ladislau Hunyadi și nesfîrșite greutăți erau să steie în calea lui Mateiaș, ales rege de o parte numai a unei nobilimi sătule de improvizatăi valahe, pe cînd un întreg partid rămînea credincios lui Frederic de Austria, rege al romanilor, care nu și-a părăsit niciodată drepturile asupra Coroanei Ungariei, — Mateiaș el însuși creîndu-și drepturi și asupra Austriei și fiind sortit să moară la Viena, — Vlad scoase din adăpostul unde va fi stat de

¹ *Ibid.*, p. 51, no. XL. Nobili români (din familia Măcicaș), agregați la franciscani); *ibid.*, pp. 57—8, no. XLVI. Pentru marea avere teritorială a familiei, *ibid.*, pp. 68—9, no. LIV.

² *Ibid.*, p. 85, no. LXXIII.

³ *Ibid.*, p. 154, no. CXXXIII.

⁴ *Ibid.*, II^a. p. 120 și urm. Să admitea, în caz de primejdie din partea turcilor, ca nobilii și secuii să se poată adăposti în cetățile săsești.

mai multă vreme, coborîndu-se poate chiar de la bătrînul „Iancu-Vodă“, de care fusese legat tatăl său, Bogdan, pe tînărul care era să fie Ștefan-cel-Mare și-l trimise cu ceva oaste de-a lui ca să-și ia Scaunul în stăpînire¹.

Ștefan nu va fi știut că Petru Aron, contra căruia era să se dea lupta, căutase o nouă asigurare în legătura de la 29 iunie 1453 cu Polonia, promițînd să vie pentru omagiu la Colomeia sau la Camenița, afară numai dacă va fi bolnav sau îl vor reținea tătarii. Va trimite și oaste în sprijinul polonilor, în Prusia sau aiurea, „patruzeci de sulii sau patru sute de călăreți, armați cu lanțe frumos și războinici“, iar, dacă se vor răscumpăra de la teutoni, contra cărora se dădu lupta treisprezece ani², fortărețele, el va contribui la aceasta cu darul de patru sute de frumoși boi moldovești. E gata, de altfel, să devie și cavaler al creștinătății, venind însuși cu oastea contra „spurcatei păgînimi“ (*prophana gentilitas*), pe care o tîlmăcește numai în ce privește pe tătari. El va ținea la dispoziție pentru o asemenea campanie pe fiul fostului han, Seid-Abmed, care, prins la poloni, nu va putea fi liberat fără voia domnului. Asigurînd veniturile Marinkăi la Siretiu și Volovăț, dar nu și la Hotin și Tețina, cu privire la care va discuta personal cu craiul, dar fiica ei, Anastasia, își va avea zestrea, el e cel dintîi care făgăduiește un tribut anual, sub forma de „daruri“, polonește *upomynky*, ca „*pensa homagialis*“, fără a se specifica natura acestei valori. Dar rezervă pentru acea întrevedere și ce i se mai ceruse „despre cetatea și orașul Cetatea-Albă, precum și mătăsurile, boii, mieii, harmăsarii (*ambulatorii*) și caii, vinul de Malvasia și alt vin“.

¹ So încercase a se aduce în locul lui Petru Aron și un lituanian, pe care l-am indentificat cu Berindei, care, boier de pe la 1439 (Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, p. 62), desigur își alăturase și el vreo origine domnească; Dlugosz, ed. a 2-a, XIV, p. 216. Cf. Horga, *Ist. lui Ștefan-cel-Mare*, p. 60.

² Hauréau, *o. c.*, p. 200 și urm.

Astfel de îndatoriri se luau de acela care vorbea de „cînstea și credința sa creștinească” (Logofătul Petru, „nobilis et generosus dominus Petrus, cancellarius terre Moldawie”, scria românește: „christianică”)¹.

Istoria românilor, vol. IV,
București, 1937, p. 64—120.

¹ Kalužniacki, în Hurmuzaki, II², pp. 64—7; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, pp. 779—83. Urmează privilegiul, larg, pentru lioveni; Kalužniacki, *l. c.*, pp. 677—83; Costăchescu, *Doc. Mold.*, II, pp. 788—91. În același timp și al brașovenilor.

CARACTERISTICA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Apoi Ștefan își așternu de mcarte și trecu la cele veșnice în ziua de 2 iulie din acel an 1504, început, spune cronică, prin prevestirea unei grozave ierni, după care veni ră „ploi mari și vărsări de ape și potoape“.

Pe lespedeă frumoasă de la Putna, sie însuși de mult gătită, urmașii nu găsiră vremea să umple locurile goale pentru anul, luna și ziua sfârșitului.

Fuse înainte de toate un ziditor de țară. Găsise anarhie, cu patimi care răsăreau în fiecare moment și pe carenici o vărsare de sînge, fie și a celui mai scump, nu le putea potoli, și lăsa o boierime împăcată cu sine și ascultătoare de domn, în care cu bunăcuviință tinerii veneau să ieie pe urmă locul bătrînilor cari se duceau. Boierimea în care nu mai era vechiul spirit maramureșan de oameni nestăpîniți, gata de orice încăierare și ușuratec trecînd de la o ascultare la alta, privind, din tată în fiu, țara, nu numai ca o moșie, ci și ca o pradă. Se crease acum o altă lume, care nu-și mai amintea nesiguranțele, capriciile, dese răsturnări, fărădelegile nepe-depsite și omorurile în serie de la început. Alexandru cel Bun părea înviat, cu aceeași sigură statornicie și înțelepciune, dar cu un braț mult mai greu, pentru oricine-i sta în cale.

N-a venit anume ca să facă războaie. Ele i s-au impus. Numai gata de luptă putea să se facă respectat, și biruința aproape sigură era singura cheazăsie față de vecinii lacomi, gata să se arunce la cel dintîi semn de slăbiciune. De la început și-a făcut o oaste, și după cele mai grele încercări, a înnoit-o.

A fost bun creștin prin faptă în fața cîte unui contemporan ca Vlad Călugărul, care era astfel prin credință numai. S-a umplut și împodobit Moldova de bisericile pomenirilor

de înaintași și amintirilor de propriile biruinți: la minăstiri, ca Putna, Voronețul, Neamțul, în forma cea nouă, cu mult cea mai largă, adăugându-se ctitoriile boierilor, și în orașe unde din cînd în cînd răsărea domnul împărțitor de dreptate, deși hrisoavele se scriau mai mult, după aceea, la Suceava.

Dar nu era de ajuns să fie cineva un bun creștin pentru a fi, cînd el jignea țara, la adăpostul acestui greu buzdugan. Simțul neamului l-a avut în suflet și mai ales ființa lui întreagă a trăit în el. Dar față de românii din jos el a avut întii numai legătură personală cu Vlad Vodă, pentru ca îndată grija-i de căpetenie în această parte, după luarea Chilieii, să fie a gospodarului care nu suferă ca în fața casei sale să fie cine poate să-l întreacă după aceleași cîștiguri.

Dar, adesea biruitor asupra unor domni „băsărăbești“ sau „munteni“, cari-l primejduiau prin ei înșiși sau prin legăturile cu turcii, n-a crezut că-și mai poate adăugi încă o țară. Aceasta pentru că în socotelile pe care ise sprijinea cugetarea, aceea era altă moșie, și alții aveau asupra ei dreptul.

Față de contemporanii săi din creștinătate, a fost nesfirșit superior, deși nu s-a făcut înfățișat cu laurii cesarilor pe frunte ca jumătate românul Corvin Matiaș. Avea mult mai multă pricepere decît acesta și nu se lăsa ispitit de onăririle care rătăcesc, nici îmbătat de laudele care se îngrămădesc asupra celor puternici. Cazimir al Poloniei trebuia să-l dezguste pentru greutatea cu care trecea la faptă, pentru ușurința cu care se lăsa încîntat de formele goale, iar pe urmașii lui i-a privit mai mult ca pe niște copii nebunatici cari nu știau prețui comoara bătrînețelor unui astfel de vecin.

Turcii i se iviseră în față cu gloria cuceririi recente a cetății împărătești de un tînăr viteaz ca dînsul, care nu disprețuia pe creștini și a căutat legături cu dînsii. Și-a dat seamă că, intrînd în milenara tradiție a Bizanțului, Mohammed al II-lea nu înțelegea a se așeza ca stăpînitor de-a dreptul pe malul stîng al Dunării, unde-i trebuia numai forma, formalitatea închinării și plata tributului. Același tribut la nevoie îl arunca și el în gura lupului.

Dar nu s-ar fi coborît, ca domnii de la munteni, pînă la actul călătoriei la împăratul cel nou.

Acesta rămînea pentru el „păgînul“ ca și ceilalți „împărați“ ai hordelor tătărăști din Răsărit, de ale căror năvăliri prădalnice a știut să se păzească, altfel decît Polonia veșnic năvălită, arsă și însingerată.

Nu moștenise o luptă pentru cruce și nici un sentiment de scirbă față de necredincioși. Răpede însă, fără să aibă ca indemn ura, el a simțit lupta pentru cruce ca o datorie, și datoria aceasta, în vremile cînd stătea mai bine cu ambițiosul Mohammed, cu moliul Baiezid, n-a părăsit-o niciodată, ca linie hotărîtoare, îndată ce ținta politică se ridica mai sus de nevoile momentului.

Trăia într-o vreme aprigă, în care singele omenesc se vărsa larg. Nici el n-a fost zgîrcit cu acela al dușmanilor, ba chiar de vreo două ori cu al boierilor săi. Dar încrederea lui era sigură și, de la o vreme, ajutorul părintesc cald.

Dacă prin cavalerism se înțelege bravura de la Nicopole sau sfidarea sorții de la Varna, el n-a fost, într-o epocă de cavalerism, un cavaler, dar, dacă un cavaler a fost Ioan Hunyadi, nimeni nu i-a fost mai asemenea dintre urmași decît domnul Moldovei prin buna pregătire, prin curajul de a înfrunta riscul, prin disprețul față de moarte, dar fără nimic din periculoasa pasiune a aventurii.

Era mai ales un suflet înfrățit cu al mulțimilor neamului său, în care hotărau marile idei călăuzitoare, care ne-au fost sprijinul de-a lungul veacurilor: moșie, moștenire, dreptate și drept, pentru care era gata să se ia oricînd.

Această însușire de dreaptă cumpănă i-a cruțat nenorocirile care s-au abătut asupra atîtor cavaleri cari au deservit astfel cauza căreia îi consacraseră viața lor.

Marea virtute a rasei sale găsise în el cea mai deplină întrupare. Aceasta îl face mai rege decît regii și, decît împărații vremii sale mai împărat.

Pentru partea cavалerească a ființei sale, pentru care mai ales se prețuia atunci oamenii, a primit laude mari și de la papi și de la scriitori deprinși a imita frazele marilor romani, cari însă aveau și fapte de aceeași valoare, dar pentru

partea cealaltă, pentru jertfirea a ceea ce personal i-ar fi adus și o mai mare glorie, numai să nu i se vatăme țara, pentru aceasta bătrînul răzeș sub căciulă de ostaș n-a căpătat decît recunoștința nemuritoare a neamului său, care, nepuțindu-l sfinți în biserică, l-a înălțat cu mult peste ființa omenească în neconținută, spornică poezie a legendei.

Istoria Românilor, vol. IV, București, 1937, p. 249—252 și: *Sfaturi pe întunec*, vol. II, București, 1940, p. 37—41.

O FAMILIE DOMNEASCĂ ÎN EXIL

Cine cunoaște pe Petru Șchiopul, afară de cei ce se ocupă în special cu trecutul nostru? Pentru ei chiar, acest nume nu deșteaptă nimic. Într-un veac de pasiuni vulcanice, de răutăți caracteristice, de viții răspicate, în acest veac al 16-lea, așa de plin de viață și de culoare, această figură palidă, fără relief, nu e la locul ei. Ce vecini străluciți o înconjură! Zdrobitorul său contemporan Mihai Viteazul, furtunosul Ioan-vodă cel Cumplit, Lăpușneanu singerosul, anacronicul Despot, așa de curios, așa de străin de singele și obiceiurile noastre, așa de simpatic în lupta cu mediul, care nu-l înțelege și-l distruge la urmă; Cercel al Munteniei, autor de versuri italiene, frate al unui compilator de gramatici grecești, mare senior apusean, a cărui cultură-l pune alături de umanistul Despot. În propria familie a lui Petru, ce picturale figuri sînt acești ultimi Drăculești: Mihnea cel Rău, ucigătorul de boieri, Mircea Ciobanul chiar, tatăl lui Petru, neînfrînt într-o viață de luptă, Chiajna, mai ales, soția acestuia, mama domnului fugar, de care voim să vorbim, Chiajna în care, sub formă de ambiție nedomolită, trăiește perseverența lui Ștefan cel Mare și a familiei sale. Avem, între figurile de a doua mînă, măcar un Alexandru cel Rău, un Pătrașcu cel Bun. Petru e numai Petru Șchiopul.

Totuși puține chipuri din trecutul nostru interesează mai adînc pe cel care pătrunde în intimitatea lor, decît acesta. Lipsa sa de originalitate, care ar părea că trebuie să ne îndepărteze de Petru, e tocmai însușirea care ne atrage spre dînsul. Un Mihai Viteazul, un Ioan-vodă, care au o figură a lor, sînt ei, înainte de a fi oamenii timpului lor. Cercetîndu-le viața, ne lovim pretutindeni de această originalitate, care-i scoate în parte din epoca lor. În neînsemnatul

Petru Șchiopul vom întâlni numai pe reprezentantul epocii sale: vom întrevedea-o fără diformății prin această sticlă banală, fără unghiuri de priză.

O condiție neapărată pentru a obține această intuiție e un număr mare de documente private. În adevăr, documentele publice asupra unui astfel de om nu pot fi decît puține sau neînsemnate. Cronicile ce se vor ocupa numai în treacăt de dînsul, actele publice, venite de la el, nu pot interesa, fiindcă ele nu manifestă, nu afirmă nimic. Nu ne e dor să-i cunoaștem în amănunte viața de domn, ci viața sa intimă ar avea, dacă poate fi cunoscută, un preț pentru noi. *Umanitatea* sa ne-ar interesa.

Din fericire, documentele de această natură nu lipsesc. În *Columna lui Traian* din iulie-octombrie 1883, B.P. Hasdeu anunța publicarea unui număr de acte, de natură mai mult familiară, acte care, alătura cu altele, tot în românește scrise, au văzut lumina în volumul XI al colecției „Hurmuzaki”. Iezuitul N. Nilles publicase în ale sale *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, II (Innsbruck, 1885), unele din documentele privitoare la exilul lui Petru, documente aflătoare în Arhiva de Stat din Innsbruck. Publicația Hurmuzaki ne dă altele, asupra aceleiași perioade din viața sa. Pe baza acestor date, am putea vorbi destul de pe larg de soarta domnului pribeag și a familiei sale. O călătorie la Innsbruck mi-a dat prilejul să adun imensul număr de amănunte, pe care-l ascundea depozitul citat din acel oraș.

Nu expun aici împrejurările în care aș fi făcut o descoperire, cu toate că, neocupîndu-mă de zisa perioadă din istoria noastră, aceasta mi-a fost întii impresia. Nilles a publicat unele din actele transcrise și rezumate, în întregime, de mine: Academia Română propusese chiar învățatului iezuit lucrul pe care am avut fericirea să-l duc la capăt; dacă mormîntul exilatului l-am găsit eu întii, portretul fiului crescut între străini fusese văzut la Ambras de D. Sturza, înainte de mine.

Lucrurile acestea le-am știut însă mai tîrziu numai. Cînd, în cea dintîi zi a șederii mele în Innsbruck, unde sco-

puri științifice de altă natură mă aduseseră, harnicul arhivar, Dr. Mayer, îmi puse înaintea trei pachete groase, de a căror prelucrare știa tot așa de puțin ca și mine, am simțit acea emoție indescriptibilă, în care numai proștii cu inima strimțată văd o mișcare de vanitate. O istorie de exil necunoscută, petrecută pe acest pământ așa de străin nouă și așa de îndepărtat? Un domn de o limbă și de un sânge cu mine sfârșindu-și zilele aici? Un copil părăsit de noroc, un orfan domnesc, omorât de neprietenia climei, de egoismul lacom al străinilor?

Am lucrat două luni aproape în palatul guvernului, și, în fiecare zi, mă apropiam cu aceeași pioasă curiozitate de hîrțile îngălbenite, care înviau sub ochii mei o viață ce mă atingea atît de aproape, dureri, care mă mișcau așa de adînc. Cunoașterea *Simbolelor*, a broșurii profesorului Hirn, arătîndu-mi zădărnicia iluziilor mele de descoperitor, n-au slăbit entuziasmul, cu care *despoiam* pachetele *mele*. O muncă mai îndelungată însemna o plăcere mai intensă. Și astfel, după mîntuirea acelor pachete, cuprinzînd în special actele nenorocirii domnești, am mai început cu același zel răscolirea documentelor de orice natură, datînd din această epocă. Recolta mea a fost bogată.

E una din cele mai frumoase amintiri ale studiosului meu... exil în Apus. Cu fiecare hîrtie petrecută cu ochii, figurile vechilor mele cunoștințe se întregeau, alte personaje noi îmi răsăreau înaintea, făcînd tabloul mai variat, mai plin de mișcare. Am văzut astfel — nici o priveliște nu răscumpără pe aceasta — desfăcîndu-se tot mai clar întreg alaiul de pribeag al bătrînului domn, întreaga Curtea lui de surghiunit: doamna Maria, fiica lui, și grecul Zotu, bărbatul ei —, o atît de interesantă canalie! — Irina doamna, cu istoria ei de iubire, Sunamita acestui bătrîn David, și plăpîndul ei fiu Ștefan. Mitropolitul Movilă și Gheorghe hatmanul, țitoarea Maria Cercheza și Ferdinand de Kûhbach. Atita răutate, atita lăcomie, atita stupiditate prudentă, atita nenorocire adevărată și desăvîrșită! E un roman, un roman trist, cu atît mai mișcător, cu cît acele lucruri *au fost*.

Cadrul însuși, în care lucrăm, mă ajută a înțelege această viață trecută. Nu totdeauna are cineva fericirea de a cunoaște traiul unor morți în locurile chiar unde au trăit aceia. Din odăița unde lucrăm, puteam deosebi la stînga cursul superior al Innului, cu munții care-l inconjoară — albi încă de ninsoarea lui februar. Aveam la spate biserica parohială, *Pfarrkirche*, unde se odihnește oasele copilului Ștefan; colegiul iezuiților, unde s-a dat tinărului schismatic creșterea trebuincioasă pentru a-l face să moară în sinul bisericii catolice, era la cîteva sute de pași în dreapta. Același Inn, a cărui apă se strecura repede, strălucind sub soarele cu clare raze ale munților, dedesubtul pitorescului pod de fier, uda, în aceeași direcție, Hall, unde fugarul s-a oploșit întii în pribegia sa. Spre sud, peste multe creștete de munți, incintătorul Bozen, „Bolțanul“ moldovenilor refugiați, se ascundea în cercul de muncele rotunjite, care-l îmbrățișază. Și acolo la Bozen și-a petrecut ultimele zile Petru.

În sălile tăcute ale castelului Ambras, reședință pe acele timpuri a Arhiducelui Ferdinand, guvernătorul Tirclului — și ce frumos era șerpuitoarea drum care duce de la cimitire la palatul-muzeu, urcat sus, pe coasta muntelui! — am dat cu ochii de băiatul, pe care-l cunoșteam așa de bine și care răspundea așa de deplin dezmierdătoarelor descrieri ale lui Kühbach, de chipul roz, cu pletele lungi blonde — de „voievod cu păr de aur moale“, de ochii albaștri limpezi ai copilului Ștefan.

M-am plimbat prin străzile înguste ale Hallului, urcînd și coborînd, printre casele așa de medievale încă, înalte, cu forma haotică. Erau acolo recruți tirolezi cu pălăria verde pe ceafă, țipînd sălbatic și făcînd tumba în glodul drumului, erau amintiri glorioase de pe timpul lui Hofer — atîtea lupte petrecute în valca Innului, așa de frumoasă și severă! — dar acestea nu le vedeam. Ceea ce vedeam acolo era bătrînul domn fugar, tirîndu-și picioarele obosite, sub ochii curioși și răuvoitori, sub bănuiala neprietenoasă a oamenilor de munte.

M-am dus la Bozen, unde o tirzie primăvară făcea, în acest sfîrșit al lui martie, arborii grei de frunze umbroase, aerul cald și aromit, zidurile înflorite de salcîm violet,

atîrnînd în struguri mirositori pe piatra neagră. Am străbătut străzile tăcute și curate, arcadele umede, acum italiene, piața unde două limbi se luptă în aprinsele discuții ale precupeților, podul de spre Gries, cu priveliștea așa de largă, grădinile pline de răcoare, miros și ciripiri. Ceea ce mă stăpînea însă nu era nici frumusețea locului, nici farmecul de trecut al ruinelor și vechilor castele ce acopăr muncelele, în cea mai pitorească lipsă de simetrie, nici dureroasa priveliște a bolnavilor din cărucioare: cătam *cu patimă* mormîntul unde doarme doamna Irina și Petru.

Și, după aceste deslușiri, iată istoria, care e un roman, romanul, care e istorie.

I

Piatra mormîntală a lui Petru îi dă — el moare la 1 iulie 1594 — vîrsta de peste șaiszeci de ani. Un raport din Constantinopol arată că tînărul domn de atunci avea douăzeci și cinci (altul, din același an, îi dă douăzeci numai), la 27 noiembrie 1568. După o scrisoare din 7 iunie 1562, Petru avea vîrsta de cincisprezece ani. Un raport venețian din 18 octombrie 1559 spune că domnul a împlinit zece ani. Slăbănog cum a fost totdeauna, Petru va fi arătat mai tînăr de cum era, și de aceea în 1559 el putea trece drept copil: el nu era însă trecut de șaiszeci de ani la moarte; aceeași slăbănogie va fi făcut pe boierii de la Curtea sa să-i atribuie această vîrstă! Se va fi născut pe la 1547.

Tatăl său și mama sa erau amîndoi oameni răi, violenți: tiranul Mircea fu un bărbat potrivit pentru intriganta, lacoma, desfrînata — „femeie foarte ușoară“, scria principele Transilvaniei în 1564, „monstru de desfrîu“, zicea un german la 1568 — Chiajnă. Petru mai avea încă doi frați, pe Radu și Mircea, iar, după tată, poate pe Alexandru, mai mare decît dînsul, domn în Țara Românească — (1568-77), și pe Miloș (care avu un fiu Vlad), precum și mai multe surori, dintre care una, făgăduită lui Despot, — nunta trebuia să se facă în octombrie 1562 — se mărită cu boierul Socol, alta fu cerută de solul francez la Constantinople,

Grantrie de Grandchamp, prin 1566—67; fete de-ale Chiajnei, se căsătoriră cu grecul Stamatii, cu Mihail Cantacuzino, cu tatăl hatmanului Gheorghe și cu Gheorghe Cămărașul. Ba una ajunsese cadină!

Petru a început a domni de curînd: în Țara Românească întii, de la 1559 pînă la 1568. Era prea copil, pentru a-și putea însemna, în bine sau în rău, domnia. Acest om, de o blîndeță neobișnuită, trăi foarte rău cu toată lumea, cu vecinii și supuși săi. Zapolya ceru destituirea lui, cei ce înconjurau pe Despot, îl priveau ca pe cel mai mare vrăjmaș al acestuia deși-i făgăduise pe sora sa și un fel de tribut de 5 000 de bani de aur pe an; se îndușmăni cu Tomșa, care prădă țara sub dinsul. Poporul era scurs de biruri și-l ura. Boierii cerură de la început înlocuirea lui. Aceasta, pentru că în locu-i domnea mamă-sa, Chiajna.

Îl maziliră în urmă. Intră la Constantinopol, bolnav, spre sfîrșitul lui mai 1568. El fu aruncat în temniță într-o noapte, la 2 iunie, luîndu-i-se cele 100 de mii de galbeni ce adusese. Chiajna, frații mazilului, surorile sale, fură trimiși îndată la Constantinopol. Toată averea familiei — 200 000 de galbeni, aproape un milion după alții, — fu sechestrată, ca și podoabele. Se lăsă bătrînei Mirceoia, amenințată o clipă cu moartea, trei haine pentru fiul ei detronat și citeva mii de aspri. Un frate ar fi fost luat de ambasadorul francez, spre a-l trimite în Apus la regele său, dar e sigur că și frații și surorile trecură la Konieh. Nu se pomenește nimic cu acest prilej de soția lui Petru, fata lui Neculai Cherepovici, sîrb din Ardeal (Czerpowich), (Cherepovski), cu care el se căsătorise în 1563, cînd avea mai puțin de 20 de ani, poate, și ea 18: soții se despărțiră răpede.

Exilul lui Petru vodă ținu pînă în 1574. Cînd, la această dată, el se întoarse din Constantinopol, în Moldova însă — cel dintii caz de trimitere a unui domn, coboritor din familia domnească a unei provincii, în cealaltă — era un om făcut, neînsemnat însă ca un copil. „Acel domn bun și curat la suflet“, scrie la 9 aprilie 1589, arhiepiscopul de Lemberg, Solikowski, lui Montalto. „Un domn cumsecade, cu de toate podoabele cite trebuie unui om de cinste“, mărtu-

risește cronicarul Ureche, supus sfatului boierilor, blînd la judecări, „nice bețiv, nice curvar, nice lacom“: o „matcă fără ac“.

Ar fi plîns, cînd dădea bani de cheltuială „la cubne“: „Aceste sînt lacrimile săracilor“. De fapt, nu era nici mai bun, nici mai rău decît toată lumea.

Și-a căpătat domnia în felul obișnuit, plătind: a căutat desigur, înainte de toate, să-și acopere datoriile. Ceea ce e interesant în această dintii domnie moldovenească a lui Petru vine din afară: sînt *accidentele* ei. *Nizovii*, cazacii de la Nipru, aduc un *domnișor* după altul, să-l pue în Scaunul Moldovei. Izbînda nu-i preocupă atîta: lucrul de căpetenie e să prade. Din tovarășii de luptă ai lui Ioan vodă cel Cumplit răsar nesfîrșit „lotri“, care se dau drept Ioan însuși, înviat; Ioan Creșul, Ioan Potcoavă, „un om arătos, viteaz, domnesc la port și încercat în războaie“, tăiat la Lemberg în ziua de 16 iunie 1578, fratele său Alexandru, Constantin fiul lui Ioan, Petru, „fiul mortului Alexandru“ (Lăpușneanu). Petru Șchiopul nu se arată nici destoinic, nici nedestoinic, la luptă: are norocul însă să respingă, mai curînd sau mai tîrziu, pe năvălitori. Atîta îndărătnicie a cazacilor plictisea însă pe turci: hanul îi sfătui să înlătore această *piază de năvălire*, și numai faptului că izbuti să învingă pe Alexandru, îi datori Petru viața. Același Capugi-bașa, care spînzură la Anhial pe Saitan-Oglu, Mihail Cantacuzino, trebuia — așa se spunea în Constantinopol — să pedepsească cu moarte pentru nenorocul său pe Petru (martie 1578). Cazacii însă se topiră în Nistru“.

În noiembrie 1579, Petru vodă fu mazilit a doua oară. Prin ultimele zile ale lui ianuarie, el pleca în surghiun la Alep. Femeia sa cea de a doua, Maria Amirali, dintr-o familie săracă de la Rodos, și o fată, Maria, pe care o vom întilni mai departe, nu vor fi rămas nici ele în Constantinopol.

Doi ani după aceasta, el se întoarse în Iași, la 17 octombrie st.v. 1582. Primise a plăti datoriile înaintașului său Iancu Sasul, un frate din flori al Chiajnei, făgăduise să crească dajdea către Poartă cu 10 mii de galbeni, dăduse Sultanului 200 de mii, 50 de mii vizirului, alți bani sultanei-

mame, trebuia să răspundă într-un an iarăși 100 de mii de galbeni lui Sinan-pașa și învățătorului tînărului sultan. Cei mai mulți din acești bani erau împrumutați.

„Matca fără ac“ începe o nouă domnie absolut banală¹. Avem iarăși cazaci și, ca adaus, secetă. Din istoria goală a celor nouă ani de stăpînire se desface o singură figură originală, aventurierul Bartolomeiu Bruti, dintr-o familie albaneză italianizată, statornicită în Constantinopol, unde Cristofor, fratele lui Bartolomeiu, e dragoman al reprezentantului Veneției.

Bruti, venit în țară sub Iancu Sasul, ocupînd sub Petru locul de „cămăraș și căpitan de Lăpușna“, avea un fiu, pe care voia să-l așeze, cu un bun beneficiu eclesiastic în Italia (fusesse odată în Moldova și prin 1588 stătea la Capodistria). Petru ar fi dorit să aibă și el un sprijin apusean, precum Cercel îl avea în Franța. Amîndoi se înțeleseră să readucă Moldova la dreapta credință.

Lucrul se petrecea prin 1587—89. Ereticii vechi și cei aduși de Despot, sînt goniți din așezările lor, o dată supuse Scaunului roman. Petru alungă din garda sa de 500 de unguri pe toți cei cu credințele eterodoxe. Warszewiecki, rectorul colegiului iezuiților din Lublin, face în toamna lui 1588 o călătorie de recunoaștere în Moldova. Franciscanii rămîn în minăstirea din Bacău; la Roman, în orașele săsești și ungurești de la munte, se așază iezuiții, cu „plată cuviincioasă“, ca predicatori. În aprilie 1589, Solikowski scria la Roma, că noii veniți au început a catehiza. Vin frați ai ordinului din Polonia și Ardeal. Cunoscutul misionar Iuliu Mancinelli vizitează Moldova. Petru era dispus să-i lase a-și face un colegiu. Se așteptau călugări bernardini la începutul lui 1588. La 19 august 1589, arhiepiscopul de Lemberg e numit supraveghetor al bisericii catolice reformate din Moldova. Se vorbea că se va da lui Bruti, autorul reformei, titlul de protector general al catolicilor în Țările Românești și Turcia“.

¹ Totuși la 27 august 1588, se încheie de Petru *în numele său*, un tratat de comerț cu Anglia. Zvonul că ar fi vrut să se facă rege în Polonia e ceva mai mult decît o scornitură ridiculă.

Mai mult, Petru recunoaște pe *filiouque*. Gheorghe Movilă, Mitropolitul, scrie la 15 octombrie 1588 nunciului papei în Polonia, arătându-i ce s-a făcut și declarându-se „fiu prea-supus al bisericii catolice romane“. Catolicii vorbeau de un catolicism cu limbă națională, de o răspîndire a bunului exemplu în celelalte țări shismatice. Bruti nu se prezintă însă niciodată la Roma, cum se făgăduise. Nu se făcu nimic, dar Petru trase cîștig din simpatiile create astfel, după fuga sa din 1591.

Un călător francez, François Pavie de Fourquevaulx, ne dă aspectul Curții lui Petru, în această de a doua domnie:

„Această mică Curte e frumoasă, și e destul de plăcut să vezi măreția și pompa, pe care o ține acest domn“, căruia-i sărută mîna, adus de bunăvoința domnului Bruti... care ne arată pe acest stăpînitor în toată strălucirea sa, dînd audiență astfel:

„Într-o piață mare, înaintea palatului, găsirăm trei pînă la patru sute de soldați, îmbrăcați ungurește (straja lui Petru), purtînd sabie turcească la coapsă și în mîna toporul (halebarda), înșiruiți cite doi pînă la un baldachin, sub care domnul pe scaun și toți boierii cei mari ascultau la întîmplare plîngerile oricui venea. Aceștia, la o sută de pași de dînsul, în genunchi, își arătau nevoia pe rînd; și el le dădea drumul cu hotărîrea ce i se părea mai dreaptă“.

Curțile, făcute din lemn și foarte puțînă „piatră rău potrivită“, nu plăcură călătorului.

De la începutul acestui an 1591 încă, soarta se arăta vitregă pentru Petru. Se simțea slab, bătrîn, turcii îi cereau o sută de mii de scuzi din datorie (ianuarie); această datorie, pe care începuse a o plăti încă din 1588, era totuși enormă; se vorbea, încă din luna lui mai, de înlocuirea sa; în aceeași lună, căpitanul de Bar, Stanislav Golski, îi dădea de știre că un Lazăr Cazacul se gătește să năvălească asupra-i. Resortul acestei ființe slăbănoage era cu desăvîrșire sfărîmat. În iarna lui 1589 încă — pe cînd șeicile cazacilor erau semnalate iarăși — el căpătase de la turci numirea fiului său Ștefan ca un fel de coregent. Capugiul Emir-Halem vni la

Iași prin decembrie, și în schimbul unei sume de 60 de mii de lei și multor cai, carăte și blăni de cacom (turcul găsea că Ștefan e mai tânăr, de cum scrisese tată-său la Constantinopol) dădu steagul de domnie copilului. O inscripție din mitropolia Sucevei arată că el fu uns de Gheorghe Movilă mitropolitul la 2 februarie st. v. 1590. Acuma se vorbea de destituirea amîndurora, și, dacă Petru ar fi primit cu bucurie să părăsească scaunul el însuși — îl vedem proiectînd să se retragă la muntele Sinai, unde avea bani depuși, — îl dorea inima pentru tînărul său fiu. Nepotul lui Petru, Mihnea, mazilit, fusese nevoit a se face turc, pentru a-și scăpa viața și averile. De această soartă, de una mai rea poate, închisoarea și exilul, se temea el pentru copilul bătrîneților sale.

Acest copil blond, cu ochii albaștri, se născuse dintr-o tîrzie iubire a bătrînului său tată. Maria din Rodos trăia încă la nașterea sa, 31 iulie 1584. Mama-i era o roabă, doica Irina. Cînd doamna, care nu-i dăduse decît un fiu Vlad, mort copil, o fată, Chiajna și o alta căsătorită de mai mulți ani în 1591 cu Z tu Spătarul, muri, Petru ridică în Scaunul domnesc pe mama lui Ștefan Voievod. În noiembrie 1592, la moartea ei, Irina împlinise abia 30 de ani.

Pe la sfîrșitul lui august 1591, Petru trimite la Constantinopol, *cuvincios*, bine închise într-o cutie, steagul și cuca domnească, împreună cu 12 000 de scuzi, cit mai rămăsese din tribut și angarii. Sătul de stoarcerile de bani, pe care nu le mai putea îndura sărăcia țării, s-a hotărît a-și petrece undeva în pace bătrînețile.

Cînd scrisoarea sosi în Constantinopol, pe la 7 septembrie, Petru trecuse hotarul de spre Polonia. Avea cu el averile sale și o Curte de vreo cinci sute oameni, între care doamna Irina și Ștefan voievod, mitropolitul Movilă și frații săi Ieremia Vornicul și Simion paharnicul, logofătul Luca Stroici și Simion Stroici, fratele acestuia, Andrei hatmanul și Hrisoverghi, Gheorghe Cămărașul, cu familia sa, Vasile păharnicul, Gheorghe hatmanul, Stanciu vornicul, postelnicii Costea și Musteață, clericii Adam și Teodosie, acest din urmă preceptorul lui Ștefan, Zotu și domnița Maria,

cu copiii lor, Cercheza Maria, țiuțoarea lui Petru, boiernași și greci mai mărunți, trabanți și oameni de casă.

La 10 septembrie, regele Poloniei îl recomanda împăratului.

II

În toate domniile sale, Petru fusese un bun vecin pentru poloni. În martie 1591, Bartolomeiu Bruti se întorcea din Polonia la Constantinopol: silințele sale și ale domnului său izbutiră, și, la 15 ianuarie 1592, regele Sigismund putea iscăli actul de întărire a păcii cu sultanul. Ca mulțămită pentru îndatoririle aduse de dînsul Poloniei, în deosebite împrejurări, Petru căpătase de la rege niște pămînturi dincolo de Nistru, și acolo cugeta el să se așeze. Polonii, care luaseră, cu cîțiva ani înainte, averile și capul Sasului, erau îndulciți însă la asemenea ciștiguri: nu numai castelul lui Petru fusese ocupat de palatinul de Sandomir, dar fugarul fu întimpinat de doi nobili poloni și o trupă de o mie de călăreți, cu scopul de a-l prăda. Se dădu o luptă în toată forma: Petru se plînge mai tîrziu că ar fi pierdut 15 mii de lei, dar mulți dintre poloni plătiră cu viața această *dobîndă*.

Primit astfel în Polonia, fugarul se hotărî a trece pe pămînturile împăratului. Apucă prin munți și se coborî la Satu Mare. Acolo era la 24 septembrie, cînd scrise împăratului și arhiducelui Ernest, fratele lui Rudolf al II-lea, arătînd împrejurările care-l sili a ieși din Scaun. Se temea de „ceva mai greu și mai crud“ decît cele suferite pînă atunci de la stăpînii săi, de o lovitură mai grozavă adusă sieși și „prea-iubitului său copilaș“ de lăcomia acestora. Ar fi bucuros să afle adăpost bătrîneților sale în Ungaria sau aiurea în împărăție; dacă împăratul s-ar teme însă să nu supere pe turci prin primirea lui, cere numai un pas pentru a trece la Roma, unde era sigur de o primire bună din partea „sfintului Papa“.

Petru nimerise bine: cu nici un preț, timida politică austriacă n-ar fi vrut să înceapă iarăși lupta cu turcii, care se

arăta totuși din zi în zi mai cu neputință de înlăturat. La 29 noiembrie 1590, Pezzen, solul împărătesc la Constantinopol, căpătase prelungirea pe opt ani a păcii. Cu toate prădăciunile turcești din vara anului 1591, solia cu daruri, făgăduită de Pezzen, plecase la Constantinopol, aducînd tributul de 30 de mii de galbeni și o nesfîrșire de argintării și lucruri de aur, de ceasornice meșteșugite cu lupi urlînd. Turcii fugînd după dinșii sau mișcînd la sunetul ceasurilor ochii, gura și urechile, împăratul își făcea iluzii asupra înfriurii acestor daruri: cu primăvara actele de dușmănie erau să înceapă iar.

Încă de la 24 septembrie, cînd domnul își așternea cererea, Pezzen căpăta poruncă să arate la poartă nevinovăția guvernului imperial în afacerea fugii lui Petru, și solul se grăbi să asigure pe turci, că domnul fugar e aproape de Roma (2 noiembrie 1591). La 13 octombrie, răspunsul împărătesc fu dat la cererea lui Petru: cu toată mila pentru soarta sa, nu puteau să-l primească. I se dădu însă pasul cerut pentru dinsul și lungă sa suită de oameni, cai, cămile și alte animale, care, trăsuri și bagaje (14 octombrie). Trebuia să plece, scria Ernest la 24, cît mai iute, pînă nu va prinde de veste nimeni că se află în imperiu. Cu patru zile înainte, *știri rele* veniseră de la Poartă.

Călătoria trebuia să se facă prin Tirol; frica de turci, de „Erbfeind“, era însă atît de mare în tot imperiul, încît, încunostlințat de aceasta, arhiducele Ferdinand, alt frate al lui Rudolf și guvernator al Tirolului, se grăbi să arăte la Curte că ar fi mai scurtă calea prin Carintia (noiembrie). Prin decembrie, voievodul era așteptat la Salzburg.

Petru nu se prefăcea: era hotărit să meargă la „sfîntul Papa“, trimisese chiar la Roma pe Anton Bruti sau Bruni, care-i aduse o scrisoare plină de bunăvoință. Iarna era grea, însă, și călătoria lungă pentru un om slăbit ca bătrînul domn. Cunoscînd a doua slăbiciune a guvernului imperial — cea dintîi era frica — el se hotări să întrebuițeze banul pentru a căpăta voia de a se opri pînă în primăvară în țările ereditare ale împăratului. La 26 decembrie, Petru expediază la Praga, cu o scrisoare de mulțămiri, o sabie împodobită cu 350 de diamante orientale și rubine, prețuind peste 25 de

mii de taleri, și un hanger bătut cu rubine. Urmară zece cămile și doi cai foarte frumoși. Îndată după aceasta, Petru sosea, bolnav, la Tulln, patru leghe departe de Viena; arhiducele Ernest îl primi în audiență la Pisenberg și căpătă ca și fratele său bogate daruri de la Petru. I se dădu voie să se oprească în orașel pe timpul iernii. La 9 martie un ordin formal întărea această promisiune tăcută: la întoarcerea lui Rudolf se va hotărî asupra șederii sale mai îndelungate în imperiul.

În Tulln, la 12/22 ianuarie 1592, Petru își face testamentul: „fiindcă sint om bolnav și slab și m-a ajuns vîrsta“. Avere-i o lăsa toată lui Ștefan voievod, asupra căruia numea episcop pe Gheorghe hatmanul, ruda sa. Irina era slobodă să se călugărească; domnița Maria să stea, cu ai săi, la un loc cu domnescul ei frate. Hatmanul, ca un „om cuminte“ ce era, rămînea liber să hotărască asupra creșterii copilului, pe care putea să-l pedepsească, „precum se face cu copiii“.

Petru avea mulți bani, la Muntele Sinai, la Constantinopol, la dinsul chiar. Deși nu-i învoiră să vie la Praga, miniștrii împăratului începură să se gîndescă la foloasele pe care le-ar putea aduce țării stabilirea unui om atît de bogat, atît de bătrîn, cu un copil atît de nevîrstnic. I se dăduse la Tulln doi comisari, cu care să se înțelegă: Pezzen și David Ungnad, personaj foarte însemnat, președintele Consiliului de Război al împăratului. Aceștia îl sfătuiră cu dibăcie să nu meargă în Italia, unde voia să se așeze, „ca să putem vorbi“, zicea mai tîrziu Petru, „în limba lor și ei în limba noastră“. Erau acolo oameni răi, care i-ar fi putut primejdui viața și averea. De ce nu s-ar așeza în țările imperiului, tot așa de binecuvîntate de Dumnezeu: pe malurile frumosului lac de Garda, la Arco sau Trento? Locul nu era nepotrivit, „pentru înlesnirea limbii și altele“.

Petru primi, și la 28—29 aprilie arhiducii Ernest și Mathias se adresează fratelui lor, arhiducele Ferdinand, arătînd dorința străinului și cerîndu-i să-l primească, „din bunătatea și blîndețea înăscută a Casei de Austria față de acest prinț străin, bătrîn, pios și necăjit“. La Tulln,

a trăit fără să supere pe nimeni, plătind pentru toate, „retras, pașnic și după toată cuviința“. Așa va face și în Tirol. La 8 mai, Petru însuși scrie, din Bimbach, aceluiași, cerindu-i un adăpost unde să petreacă „singur, în tăcere și liniște necăjita sa bătrîneță“. Voia să-și cumpere o moșioară la Arco. În urma unei recomandări călduroase a împăratului (15 iunie), Ferdinand se hotărî să-l primească. La 27 ale lunii se dădură ordine la Hall, pe valea Innului, lângă Innsbruck, pentru primirea lui. Era să stee vreo două luni în castelul Scheidenstein, aparținind lui Gheorghe Fueger. Directorul salinelor din Hall, magistrații și comuna fură invitați a lua măsuri pentru aprovizionarea și siguranța domnului. În lungile lui haine orientale, Petru se părea un turc oamenilor simpli de pe valea Innului. „A trecut, scrie o cronică a orașelului Schwaz, în anul 1592, un pașă turc cu câteva sute de turci, și fiecare a putut să-i vadă“. Ura turcului era adîncă în aceste ținuturi amenințate: magistrații trebuiau să ia bine scama „ca poporul de jos să nu facă nimic necuviincios“ străinului și să păzească bine „de foc și lucruri ca acestea“.

Petru n-a urmat calea fixată la început. Se coborî prin Lînz probabil, spre granița Bavariei. La Peuerbach, îl întâmpină Maxelrein și alți trimiși ai ducelui Wilhelm al III-lea, care îl duc pînă la Schärding, unde i se prezintă două butoaie de vin vechi de patru ani, un car de ovăz, pești buni și cîțiva claponi. După două zile de popas, își urmă calea prin Braunau, Burghausen, Trostburg și Wasserburg. În acest oraș, unde-l așteptau alte daruri, se opri domnul pentru a aștepta hotărîrea împărătească asupra șederii sale în Tirol. Curios să vadă pe acest om, care venea din locuri așa de îndepărtate, ducele chemă pe fugar la curtea sa.

Alaiul plecă din Wasserburg la 11 iunie, în șase trăsurî, afară de călări. La Grüne-Hütten, cale de două mile de la München, Wilhelm ieși înaintea oaspetelui său, în cinstea căruia dădu o vinătoare de cerbi: ducesa și toată curtea sa femeiască erau de față. Ducele însuși duse pe Petru la casa pregătită pentru dînsul în capitala Bavariei. Simbătă disde-diminează, Petru fu chemat la *Neu-Vest*, unde făcu da-

ruri — modeste, se zice — găzduitorului său; duminică prinzi la Curte. Din porunca lui Wilhelm se arătară omului galeriile, parcul, bisericile și alte lucruri verdnice de văzut. Luni se făcu o excursie la Starénberg, cu plimbare pe Würmse, și apoi Petru fu dus la Dachau; în sfârșit se întoarseră cu toții la München marți seara. După această primire, „vrednică de un principe al imperiului“, pribeagul se întoarse la Wasserburg, unde află îndată că cererea sa a fost primită de împărat. La 3 iulie el era acuma la Hall, și arhiducele Ferdinand ordonă să i se împlinească cererea de a vedea monetăria din acel oraș. Monetăria aceasta era mîndria deosebită a arhiducelui, și nimeni nu venea la curtea-i fără să fie dus acolo; poate dorința de a mîguli pe acela în puterea căruia era să stea de acuma, adusese pe Petru să facă cererea sa.

Arhiducele Ferdinand era un *om de lume* pe drojdii, plătind cu durerile podăgrei o viață bogată în petreceri. Războinic în tinerețea sa, rămăsese de evlavie aprinsă, mare protector al iezuiților (statorniciți în Innsbruck la 1562), mare iubitor de ceremonii pompoase — făcuse în 1583, un pelerinaj la Seefeld cu o suită de două mii de oameni! Avea 63 de ani acuma, și sănătatea-i era de mult zdruncinată. Era deci aplecat să asculte toate pîrile neîntemeiate, care chinură așa de crud ultimii ani ai lui Petru. Înșușirea de shismatic al acestuia îi înstrăinase de la început favoarea principelui care era de un catolicism fierbinte și intolerant.

III

Îndată după ce ajunge, Petru se gîndește a-și găsi loc de așezare. Ar fi, spune el, la Trento, un loc frumos și măreț (principele-i permisesse să se așeze însă la Arco); orașul i-ar veni mai mult la socoteală, ca fiind mai departe de hotarele din spre teritoriul venețian și mai aproape de Innsbruck, unde dorește să meargă uneori, la „domnul său“. Și-ar da copilul la școală „alături cu alți copii de oameni de cinste“, și-ar stringe averea și ar împrumuta-o arhiducelui cu ipotecă sau altfel.

Cardinalul de Modrutsch, episcop de Trento, se întorsese din Roma pe la 16 iulie. La 29, Petru e recomandat căpitanului acestui oraș, ca și celui de Arco. Suita-i rămăsese la Hall: Hrisoverghi însă cu ai săi, grecii Constantin și Apostol și popa Adam pleaseră — sau voiseră să plece — la Veneția.

Petru alese Trento, care-i plăcu mult. Sigur pe temeinicia făgăduielilor ce i se dăduse, el închirie chiar pe trei luni de zile, pînă la cumpărarea alteia, o casă pentru care plăti opt ughi (galbeni ungurești). Alte case fură luate pentru suita sa, mult scăzută. În scrisoarea-i către Ferdinand, el vorbea iarăși de ademenitoarea aducere a banilor în Tirol: se va ocupa, în timpul iernii, cu stringerea lor la un loc. Punea puține condiții: dorea să fie în pace, unde se va așeza, să poată veni la arhiduce, să poată merge oriunde-i va plăcea. „Și, precum ca om liber a venit în țara mării sale, să poată și trăi liber fără a fi supărat de nimeni“. Vom vedea cit de amar se înșela, crezînd că un om bogat și fără sprijin ca dînsul putea să fie lăsat din mîna de lacomii cîrmuitori ai statelor austriace.

La Trento, Petru ar fi petrecut, oricum, mai bine. Era între oameni de aceeași limbă aproape, într-o țară caldă, avînd o climă mai asemenea cu a Orientului. Episcopul de Trento trăia însă rău cu guvernatorul Tirolului, și cele două regiuni se dușmăneau economicște. Era apoi prea aproape hotarul venețian, și omul-tezaur ar fi putu să fugă. Îl siliră să se statornicească la Bozen.

La 31 august, consiliul Țărilor Superioare Austriace își dă părere — foarte interesantă — asupra acestei statorniciri. Puseră înainte primejdia turcească, de care nimeni, nici chiar împăratul, nu va scăpa, la o întimplare, Tirolul, apoi caracterul sălbatic al „acestui grosolan popor valah-moldovenesc, străin cu totul de obiceiurile și firea noastră“, nesiguranța asupra cifrei averii lui Petru și locului unde ea se află. E însă o jertfă a religiei sale și ar fi un prilej minunat de a converti, dacă nu pe bătrînul tată, cel puțin pe micul schismatic, fiu-său; aducerea unei averi însemnate ar folosi țării, mai ales că s-ar face așa, ca fiul să rămînă în Tirol după moartea tatălui său. Arhiducele trebuia să ceară, înainte de toate, aducerea banilor, stabilirea

intr-un loc anumit — fără a rătăci pe aiurea — prestarea unui jurământ de supunere și credință, îndatorirea de a asculta de poruncile lui și de legile țării, unirea cu dînsa în fericire și nenorocire, răspunderea dărilor pentru el și ai săi, darea în scris a acestora. Trebuia să i se dea un loc în „țara de lingă Adige“ sau în „Valea Innului“.

Pe temeiul acestor sfaturi fu redactat răspunsul Arhiducelui către Petru (5 septembrie). Se adăugeau alte pretenții și mai ridicule; nu va căta să aducă pe nimeni la eresul său, va face slujba, după obiceiul bisericii grecești, în casa sa numai, va aduce la dreapta credință pe fiul său, va plăti furnizorilor și lucrătorilor, pe care-i va întrebuința, nu va întări casa, ce cugetă a-și zidi, și o va face cum e deprinderea locului, nu va adăposti străini necunoscuți, nu va scrie așa, încit să puie pe cineva în bănuială, nu va rătăci prin țară, se va îndatori în scris să facă toate acestea, și va aduce averea.

Răspunsul lui Petru e foarte lung, bătrînesc, deslînat, foarte naiv și foarte trist. În frazele supuse se vede o nemărginită resignare față cu ce i-a fost dat să întîmpine, un fatalism oriental senin și duios. Va face, cum e voia arhiducelui, căci n-au „afară de Dumnezeu și de dînsul cine să aibă milă de soarta lor“. Îi pare rău că Ferdinand nu stă în bune relații cu cardinalul de Trento și dorește să fie pace între dîșii. Să fie sănătos arhiducele. El primește Bozen sau Hall. Are familie și suită puțină: 6—7 oameni de casă, trei trabanți și patru vizitii, și e gata a li da drumul. Fiul său are un învățător și trei copii răscumparați de la tătari: un rutean, un rus și un cerchez. Cu dînsul trăiește ginere-său cu un frate (Apostolu), două slugi și doi vizitii, apoi un nepot de soră (hatmanul), cu un băiat mare și opt copii mărunți și cu ginere-său, care are trei copii (unul de 18 ani). Mai sînt pe lingă dînsul un popă din Cipru, răscumparat și el cu familia (popa Adam, „popa Thămb“ al nemților), și doi boieri. De convertit, n-aibă grijă. „Ce am eu cu oamenii?“ Ar vrea însă să-și ridice o biserică, fie din scînduri, în vreun unghi sau grădină. Pe fiul său nu-l poate aduce la altă credință, cu toate că „ni place credința cato-

lică, dacă este adevărata credință": cînd va fi mare Ștefan și se va însura cu fata vreunui senator sau consilier, e liber să facă ce va crede. El însuși a trăit în legea sa grecească, din copilărie: în țara sa sînt însă și alte legi, dar „toți trăiesc în pace“. A fost chiar, pe cînd era el domn, un episcop catolic pe la dînșii. Dări va plăti; oamenii răi nu sînt printre ei, „căci — ce finăși cuminte e satira! — noi nu răsplătim nimănui răul cu răul“. Banii îi va strînge, „căci noi trebuie să facem așa cum e porunca Măriei Tale“. De supărat, nimeni n-are să-l supere pentru dînșii: dar sînt gata să plece, dacă nu-i poate ține. Cu toate că și-a luat casă la Trento și a pregătit lucrurile pentru iarnă, se va duce și la Bozen, unde e mai cald, „și noi avem posturi multe și acolo se găsesc tot felul de poame și zarzavaturi“. Poate veni vara la Hall. Să-i lase să meargă pentru afaceri la Roma și în Polonia. Pe voitorii săi de rău să nu-i creadă, „ci să ne cheme pe noi Măria-ta și va vedea la vreme lămurit (*clam!*) ale cui vorbe sînt mai drepte și cine are dreptate, cum e datina la creștini“. La 12 septembrie, scrisoarea e aprobată, și Petru trece din Hall la Bozen, unde era așezat la sfîrșitul lunii, în casa familiei Hendl. Ferdinand îi dăduse voie să se așeze întii în palatul administrativ, în „Amblhaus“ de acolo (24 octombrie). În curînd însă familia i se micșoră și casa Hendl, reparată, ajunsese destul de încăpătoare pentru dînsul: doamna Irina murise la 3 noiembrie 1592.

Schismatica fu îngropată în mînăstirea franciscanilor din Bozen, afară de cuprinsul bisericii din 1330, „lîngă zidul, în care se află ieșirea spre parohie“. Mînăstirea e foarte mare, cu curți interioare, după moda italiană, cu săli largi și coridoare întunecoase și strîmte, în care călugării, rugîndu-se în genunchi, pierduți cu totul în lunga lor rasă cafenie, produc o întipărire mișcătoare și adîncă. Într-un vechi turnuleț gotic, Sf. Francisc de Assisi, patronul Ordinului, ar fi tras clopotul, care răsună și astăzi, cînd procesiuni trec pe lîngă zidurile mînăstirii vechi.

Mai tirziu, o capelă, răzimată de zidul bisericii, se ridică deasupra mormîntului, unde în curînd era să fie pus și trupul lui Petru. Capela aceea a ajuns, pe din afară puțin schimbată, pînă astăzi. În ea, „în locul de îngropare al

ducelui Daciei“ — așa spune protocolul din al șaptesprezecelea veac al bisericii, — fură înmormîntați mai tîrziu membrii familiei Pelegrini și, după stingerea acesteia, capela fu reparată și prefăcută (1683) în capelă a Sepulcrului. Așa a fost pînă în 1884, cînd evlavia unor irlandeze o împodobi cu tuf, ca grotă a Madonei făcătoare de minuni, care atrage astăzi pînă tîrziu o nesfirșire de credincioși din această pioasă țară catolică a Tirolului.

Inscripția care se vedea poate înaintea prefacerii în grotă, e aceasta:

„Lui Hristos învietorul Doamnei Irina, care și-a urmat bărbatul, fugar tocmai din Moldova pentru legea sa răposată în al treizecilea (al douăzeci și cincilea, după altă versiune) an al vieții sale, Io Petru Voievod i-a pus această piatră, ca uneia ce i-a fost femeie prea cinstită și prea iubită. A murit la 3 noiembrie 1592.

Rom. 6. Am murit în Hristos, cu credință că voi viețui cu dînsul¹“.

Zotu plecase acum la Veneția cu femeia și copiii săi, sub cuvînt că merge la Verona pentru a vinde niște cai. Petru rămase cu fiu-său și cu femeia care înlocui pe Irina, cu cercheza Maria, fire lacomă și rea, care nu-i făcu mai senine zilele din urmă.

Alte nenorociri năpădiră pe bătrîn. Cînd era în Scaun, Petru avuse ca arendași ai vămilor pe doi raguzani, care joacă mai tîrziu și un rol politic în țările noastre, Ioan și Pascal de Marini Poli. Cu drept sau fără, acești oameni pretindeau că Petru, care fugise înainte ca anul de arendă — plătit cu anticipație, ziceau ei — să fie împlinit, le era dator cu bani. Încă de la 12 mai, Sigismund de Polonia, supărat de așezarea domnului aiurea decît în țara sa, recomandase călduros pe cei doi frați. La 20 septembrie, arhi-

¹ Datoresc copia acestui epitaf, ca și acea a epitafului lui Petru date de o cronică franciscană, profesorului emerit din Bozen, părintele Joh. — Paul Siller din Ordinul franciscanilor. Mulțumită d-sale și părintelui Herman Wieser, parohul Ordinului teutonic, am aflat unde e îngropată familia domnească.

ducele Matei scrie pentru Pascal lui Ferdinand, și Ioan raguzanul, căpăta la 5 decembrie, recomandație de la arhiducele Ernest. Procesul cu frații Marini va umili mult pe fostul domn, și intrigile raguzanilor, care își văzuseră cererea respinsă, izbutind apoi la Curtea din Praga, care-i întrebuița ca agenți în Răsărit, făcură din adăpostul lui Petru o închisoare.

În același timp, începea împotriva-i o spionare de fiecare clipă, o bănuială pe atit de chinuitoare, pe cit de nedreaptă, bănuială, care, cu toate protestările calde și mișcătoare ale bătrînului, apăsă asupra-i pînă-l ucise.

Ștafetele lui Petru căzură întii subt prepus. Se dădură porunci, la 10 septembrie, să se ceară pasuri la graniță¹. La 22 octombrie, niște moldoveni fură opriți la Roveredo și domnul întrebat asupra lor. Un grec de-ai lui Petru, închis astfel, fugi: avea pe conștiință un mic furt; la Innsbruck, inchipuirea consilierilor lui Ferdinand întemeiară pe acest fapt fără greutate o întregă clădire întunecată. La 14 decembrie, se scrie magistratului din Bozen să nu găzduiască pe Petru, dacă ar mai cere, în palatul guvernului.

Bănuitul se îndreptățise încă de la 13 noiembrie: grecul era un biet trabant, fără altă vină decît un furt neînsemnat; Zotu, alt mare trădător pentru cei de la Curte, se dusesese să facă negustorie în acea Veneție plină de compatrioți și coreligionari de-ai săi; de „cînele de turc“, al căruia spion îl credeau naivii conducători ai țării, se temea cit și dinșii. Voia să vie la Innsbruck, pentru a-și arăta prin viu grai cugetul curat. Era în zadar. Comuna Innsbruck refuză să întărească vînzarea unei case pe Innsrain, în acest oraș, către Petru, pe temeiul că s-ar naște neînțelegeri între „Voievod“ și vecini și că, avînd casa o ieșire prin grădină în spre „un loc pustiu“, toate intrigile cele mai melodramatice s-ar putea țese acolo. De la 14 octombrie, un fel de Iago nevinovat și cinstit, Ferdinand von Kùbbach, numit comisar pe lîngă Petru, își începuse interesantele raporturi:

¹ Aceasta după cererea lui Petru chiar, care se vedea părăsit de ai săi. Zotu chiar plecă fără voie.

făcuse, zicea el în cel dintâi, fără să i se fi cerut, oarecare „cercetare asupra purtărilor străinului. *Cancelariul* domnului a fost în Italia, nu se știe cu ce scopuri. Zotu a plecat la Veneția, zicînd că merge la Verona. Turcii și aliații lor, venețienii, caută prin orice mijloace să capete știri — dar el nu bănuiește pe Petru. Unii din oamenii acestuia pleacă fără pas din țară: să fie îngăduit? De altminterea, are milă de străini și-i socoate a fi oameni pașnicil

Prigonirile fără temeii urmează în 1593. Trei lucruri mai ales ațîțau pe cei din jurul arhiducelui Ferdinand: frica de o înțelegere a lui Petru cu turcii, lăcomia de bani și pîrile celor doi agenți raguzani, frații de Marini Poli.

Fără declarație de război, lupta cu turcii începuse încă din primăvara anului 1592. Hasan, pașa Bosniei, pune mîna pe mai multe castele ocupate de imperiali. Sissek e înconjurat fără izbîndă. Nádasdy, general austriac, prins toamna prin trădare. Ridicarea din nou la rangul de mare-vizir a aprinsului Sinan-pașa face războiul cu neputință de înlăturat. Solul împărațesc, Kreckwitz, e arestat și moare, în urma relelor tratamente, la Belgrad (septembrie 1593). După grozava înfrîngere a pașii Hasan de Bosnia lîngă Sissek (22 iunie 1593), Sinan însuși pleacă spre Ungaria, în mijlocul bucuriei poporului din Constantinopol, care aștepta de la însușirile lui de oștean răzbunarea. Wesprim și castelul Palota căzură, și vizirul, silit de ostașii săi, trebui să-și statornicească lagărul de iarnă la Belgrad. Cîteva biruinți ale generalilor împărătești (octombrie-noiembrie) nu risipiră groaza ce se răspîndise peste toate provinciile Casei de Austria. În 1592, Rudolf pusese să se tipărească rugăciuni de mîntuire, să se ție predice de îmbărbătare, să se tragă în fiecare zi, la amiazi, „clopotul turcilor sau de rugăciune“. În Tirolul, care se credea primejduit, se iau măsuri pentru întărirea pasurilor, se adună o dietă a provinciei la Bozen; arhiducele cugetă să „cerce norocul pieii sale bătrîne“, luînd comanda împotriva turcilor. În ianuarie 1593, consilierul de război Zdenko de Berca venise din nou să se înțeleagă cu dînsul, și se credea că Ferdinand ar fi gata să primească

poziția ce i se oferea, lăsînd pe fiu-său ca guvernator în Tirol.

Petru era însă prietenul și ocrotitul lui Sinan: de cîte ori a fost numit el în Moldova, albanezul era la putere. La 2 august 1591, căzuse Sinan; la sfîrșitul lunii, domnul Moldovei își părăsea Scaunul. Cum se întoarce Sinan la cîrmă (29 ianuarie 1593), Petru începe și el stăruințele la Constantinopole. Prin iunie, Kreckwitz, încă liber, scria împăratului că domnul fugar lucrează, prin Bruti¹, pe lîngă Sinan și Hidir pașa, pentru a căpăta domnia și că are de gînd să și fugă la Constantinopol. Antonio Bruni, vechi agent al lui Petru, vine la Bozen pe la sfîrșitul aceleiași luni, și Ferdinand îl zugrăvește împăratului ca „un cap ascuns și șiret”. Știam astăzi că el aducea lui Petru scrisori de iertare și chemare de la vizir și sultan, cărora li se scrisese pentru aceasta în numele lui.

La sosirea în Bozen a căpitanului de Arco, Conrad Schiestl, Petru-i arătase prin tîlmaciul său că iarna grea oprind corăbiile de a veni la Veneția, el nu și-a putut încă strînge banii lăsați la mînăstiri. Cînd vor veni însă, e gata să-i împrumute arhiducei, precum i-ar împrumuta și suma, ce se găsește la dînsul, pe numele fiului său. Căpătînd rîspuns la această ofertă, ar arăta și cît anume poate da cu împrumut. Mai cerea să nu fie bănuît ca spion, să i se dea voie a merge în Polonia, unde regele i-a dăruit în dietă două sate² și unde are de strîns o datorie de cîteva mii de lei,

¹ Benedict Bartolomei e ucis în Moldova, în vara anului 1592. fiindcă făcea intrigi pentru candidatul polon la domnie, Petru Alexandrovici, cît și pentru a i se lua banii și sinetele lui Aron, mazilit atunca. Cristofor, alt frate, moare la începutul acestui an.

² La 9 aprilie, Ferdinand întrebă în această privință pe reprezentantul său la Viena, Matei Bierbaumer, care, informîndu-se arată că probabil e un șiretlic al polonilor, spre a prinde și ucide poate pe Petru (23 aprilie). Nunciul papal însă în Polonia, episcopul de San-Tevero, scrie, în iunie, după spusele vicedcancelarului polon, că s-a dat Domnului, în dieta din septembrie 1592, moșii cu un venit anual de două mii de florini. Pentru aceea și vin la Bozen, în decembrie, Luca Stroici, Ieremia Movilă și Gheorghe postelnicul.

să-l lase a merge la papa, împreună cu fiul său, și oriunde aiurea, lăsînd ca zălog oamenii săi; să i se îngăduie a mai cumpăra sau închiria o casă și a petrece vara într-un loc mai răcoros, — la Hall, de vreme ce nu se înduplecă să-i permită a sta în capitala provinciei chiar.

Înainte de a cunoaște aceste oferte bănești arhiducele poruncește lui Schiestl să sfătuiască pe Petru, făcîndu-se că a venit pentru altceva, a-și aduna averea din cere „două minăstiri grecești nu departe de Veneția“. Întrevederea se făcu la Innsbruck, unde se afla Petru la începutul lui aprilie: domnul arată căpitanului de Arco, că suma ce vrea să împrumute, se ridică la 5 000 de galbeni. Nu primește să i se dea ca garanție veniturile unei vămi; dobînda se va plăti anual.

Era prea puțin pentru lăcomia austriacă; la 9 aprilie, Schiestl se înfățișează din nou la gazda lui Petru, spre a spune acestuia că n-a putut încă vorbi cu Ferdinand, dar, că pentru „un prinț așa de însemnat“ și de bogat ca dînsul — are sute de mii de galbeni — o astfel de ofertă e ridiculă.

Domnul n-avea, în adevăr, sume mari la dînsul: bogăția i sta în bani depuși în Turcia și în lucruri. La cuvintele căpitanului se umplu de mirare. Dacă nu-l cred, n-au decît să trimită pe cineva, căruia-i va deschide „toate lăzile și lădițele“. Schiestl, învățat de mai marii săi, nu cerea mai puțin decît vreo sută de mii de galbeni!

În aprilie 1593, după, dorința lui Petru, se numesc doi comisari pentru a împăca neînțelegerea raguzanilor cu dînsul. Unul dintr-înșii era Ferdinand de Kühbach, al doilea, avocatul doctor Johann Renner. Domnul arată înaintea lor, printr-un lung și foarte interesant memoriu că datoriile ca și averile lăsate de un domn român, se privesc ca fiind a e urmașului său, că, oricum ar fi lucrul deci, el, nu poate să fie îndatorat a plăti, după obiceiul țării. Ioan de Marini în unire cu un oarecare Dominic luase odată vămile în arendă, primind asupra-le paguba de 10 000 de lei, pe care o avusese predecesorii lor, Alexie și Manea. La sfîrșitul anului financiar (15 august stil vechi), ei rămăsese datori cu 3 700 de lei, care le-au fost iertat de dînsul prin act

public, ca unul ce avea de gînd să plece. Domnul n-a primit cererea lor de a lua iarăși arenda vămilelor, dar i-a recomandat urmașului său pentru aceasta, fără a le lua însă bani. La Tulln, le-a dat după cerere un act, prin care recunoaște că Ioan și Dominic plătiseră sultanului 2 000 de lei din venitul vămilelor, dar suma le-ar fi fost dată înapoi, de către domnie. Tot așa scrisese el lui Aron Vodă, din același oraș, ca să le dea voie a-și scoate vitele rămase în țară. De cel dintîi document, scris grecește, se foloseau raguzanii, fără a-i cunoaște, se pare, înțelesul, pentru a-l scoate pe Petru dator cu un an de arendă, cel din urmă. Acestea le arată domnul foarte naiv și incurcat, ca unul, zice el ce nu se sfătuisse cu vreun „Thocktorus“ în această privință.

Încercările de împăcare nu izbutiră însă, și Ferdinand încredințată cercetarea afacerii (24 mai) guvernului statelor austriece superioare.

Procesul începe astfel la sfîrșitul lui mai; avocat al lui Petru se numi doctorul Ciprian Ströhle. Ioan de Marini plecase la Veneția, unde lucra pentru Ștefan Bogdan, fostul domn în Țara Românească (1591—2). Lăsase în loc pe fratele său Pascal; acesta neputînd, însă, răspunde, ca necunoscător al lucrurilor, Ferdinand trebui să cheme, în cele din urmă zile ale lui iunie, pe Ioan însuși care sosi îndată.

Înainte de a-și arăta dreptatea, raguzanul începu cu clevetirile menite a pierde pe Petru în părerea arhiducelui. Ferdinand se căsătorise în 1582 cu o principesă de Mantova. Ioan se adresează reprezentantului Mantovei în Tiröl, Andrei Unterberg, pentru a-și insinua printr-însul pîrile împotriva lui Petru. El denunță călătoriile, la Constantinopol și înapoi, ale armeanului Bostan, care trăise pe lingă domn la Viena și Tulln. Îndreptățirea trimesului, că ar căuta să îplinească în Turcia o datorie de două sute de lei, e copilăroasă. N-a putut afla cu siguranță dacă venețienii au dat pînă acum pașaport lui Petru, dar un prieten al său, raguzan, a aflat de la factorul unei surori, anume Mărioara Vallarga, a doamnei Ecaterina, mama lui Mihnea Vodă, și cumnata lui Petru, că ea așteaptă zilnic pe bătrînul

domn în acest oraș. Ziarele venețiene vorbesc de călătoria apropiată a „domnului Valahiei“ la Constantinopol. În sfârșit, Petru e sigur de înapoierea domniei, cum dovedește și bucuria sa după întoarcerea armeanului: el înșală deci „turcește“ pe cirmuitorii Tirolului.

Lucrul fu împărtășit îndată lui Ferdinand, care, pe temeiul acestei piri, își arată, la 8 mai, teama ca Petru „să nu spele putina“ (*aus dem Staub machen*), acum când cunoaște țara și poate da lămuriri însemnate turcilor. Kühbach și Renner capătă porunca să cerceteze: dacă ar fi „oarecare bănuială“, vor aresta pe cel mai de credință om al domnului și-l vor întreba asupra gândului ce are acesta: dacă bănuiala s-ar întări, „să-l poprească pe domn însuși, cu persoana și averile sale și să nu-i dea drumul de acolo, nici lui, nici alor săi, fără să fi arătat patente arhiducale în toată regula“. Ordine cu același cuprins fură îndreptate către căpitanul țării care trebuia să împiedice pe omul lui Petru trimis la Constantinopol de a ajunge la dînsul, luîndu-i și scrisorile (11 mai).

Își poate închipui cineva bucuria lui Kühbach, cînd se vede însărcinat cu cercetarea unei „afaceri de trădare“. În răspuns, el amintește stăpînului său cu cită prevedere l-a înștiințat încă din anul trecut, că locuința voievodului în Bozen e cam prea liberă, că neconținut oameni necunoscuți vin la dînsul și pleacă de la el, că Zotu s-a dus cu înșelăciune la Veneția și alții în Polonia¹, că sînt un popor necunoscut și lumea e rea, că venețienii „afară de religia creștină, nu merită mult mai multă încredere decît turcii“. Cu toate că nu i s-a răspuns atunci, el a urmat cu „cerceări“, legînd cunoștință și cu cei trei tîlmaci ai străinului.

Petru însuși era adeseori poftit la dînsul. Sfios la început și plin de frică, cu grijă să aibă martor totdeauna dintre ai săi, pentru cele ce va spune, fugarul se deprinsese cu vre-

¹ În anul 1593, voiau să plece în această țară (sau mai curînd în Veneția) Gheorghe hatmanul, Andrei cămărașul și popa Adam. Gheorghe postelnicul, Luca Stroici și Ieremia Movilă erau de mult acolo, unde vor fi rămas chiar din 1591; cei doi din urmă sînt naturalizați în 1593 la dieta din Varșovia.

mea a vorbi mai fără teamă. Arăta lui Kühbach în ce stare nehotărîtă se află, „ca o oaie rătăcită care trăiește plină de frică și nu știe unde să fugă sau unde să fie în siguranță”. Oamenii săi îl lasă: e primejdie să nu piară și cele „patru” sate ce i s-au dăruit în Polonia, dar nu va pleca totuși fără voie. Se plînge de cheltuieli mari care se fac toate din capete, de lipsa unei case, care să fie a sa, de greutatea, nespusă a limbii nemțești, cu care nu se poate deprinde.

Kühbach îl mîngîia: să mai lase din slugi, să-și deie copilașul la școală — „drăguțul băiat”, Dumnezeu să-l ferească de orice rele” (den holczeligen Khnaben, Gott behieth in vor allen Ubell) — „căci, pentru un cap tînăr, o limbă e ușoară de învățat”; să aducă averea și s-o deie cu împrumut, căci altfel la moartea lui vor împărți-o slugile și-i va rămînea copilul muritor de foame. Venețienii și polonii sînt lacomi de bani și să nu se încreadă în ei.

Bătrînului „i se umpleau ochii de lacrimi uneori”. Se hotăra, cît era de față Kühbach, să-și dea băiatul la școală, să aducă banii, să meargă însuși la arhiduce pentru a vorbi cu dînsul, apoi, cînd se întorcea acasă, cei ce-l înconjurau, puneau stăpînire iarăși asupra-i. Răspundea lui Kühbach că Paștile l-au împiedicat de a pleca la Innsbruck, că nu poate da încă pe Ștefan la școala nemțească, „ci-l lasă întîi să învețe mai bine legea și limba sa, și apoi va începe și cu celelalte, nemțeasca și latineasca, precum l-a sfătuit.”

Bănuitorul tirolez nu putu descoperi însă nici o trădare. Bătrînul se așezase ca pentru multă vreme, căta să cumpere un loc la țară, pentru lunile calde, își zidise în grădină o baie, — „să fie cu iertare arhiducelui”, adăuga Kühbach¹. Avea prea multe slugi și erau cu toții prea ușor de recunoscut, prin limbă și port, ca să poată fugi. Era apoi numai o cale, și granița prea departe: în sfîrșit, Petru nu putea călări mult, „pentru un beteșug al său, care se cheamă *Marecz*, și pe care beteșug l-ar fi văzut cumnatu-său”. Reguzanii erau interesați și atîtați de caldul lor sînge de italieni. Armeanul Bostan se dusesese să strîngă banii din minăstiri,

¹ „Mit unterthenigster Reverenz zur melden”.

iar „domnul Valahiei“ care trebuia să meargă, cum scriau ziarele, la Constantinopol, era, după spusa lui Petru, „domnul cel tânăr din Muntenia, pe al cărui tată pusese regele Poloniei să-l taie“, adică Bogdan, fiul lui (Surdul), care scria arhiducelui din Veneția, la 3 iulie următor.

Petru aflase de pîrile raguzanilor: la 6 mai, el se înfățișează înaintea lui Kühbach, spre a se îndreptăți. Era pîrit pe nedrept, ca unul ce era străin, dar sufletul îi este curat. Banii nu și i-a strîns, și de la Innsbruck n-a căpătat răspuns. De fugit, nu poate, căci toate pasurile sînt păzite. Îl doare inima însă, cînd se vede bănuît, „căci știa bine, din nenorocire, că oamenii de rînd îl cred turc și spion“. Vorbea „cu ochii umezi de lacrimi, ridicîndu-i spre cer și făcîndu-și cruce“. Deși încredințat de buna lui purtare, Kühbach era însă de părere să fie păzit de aproape, să i se oprească scrisorile, să se vegheze mai bine la pasuri, mai ales în iulie și august, cînd domnul merge la țară (*in die Frisch*). Abia sosise la Bozen Antonio Bruni din Veneția, care vorbea în taină cu domnul¹.

Ferdinand răspunse, încuviințînd „paza bună“ și amintind poruncile ce dăduse de a aresta pe Petru, oricînd bănuielile s-ar întări. Cînd arhiducele Matei îi comunică scrisoarea lui Kreckwitz, se dădură ordine noi pentru oprirea celor ce vor sosi, deschiderea scrisorilor, și paza fugarului (3 iulie). Se cerură instrucții de la împărat, care, mai nobil decît cei ce-l înconjurau², răspunse, atît ambasadorului la Constantinopol, cît și lui Ferdinand, că nu poate opri direct și sincer pe un om care venise liber și plin de încredere la dînsul (17 iulie). Ferdinand însă, arată la 31 iulie, că nu trebuie pus temei pe recunoștința lui Petru, pentru primirea bună ce a întîmpinat în Statele asutriace, că el are interes să împace pe turci, că n-a cumpărat pămînt precum făgădui se, nici nu și-a dat copilul la școală. În sfîrșit, are dovezi că, „de cum a trecut hotarele, Petru a măsurat pretutîndeni,

¹ Kühbach pomenește iarăși de „drăguțul, harnicul copilaș“, pe care popii „valahi“ îl împiedică de a învăța nemțește.

² Arhiducele Ernest recomandă, la 29, o cale asemănătoare.

unde i-a fost cu putință, cursul apelor, cât sînt de late și adînci, precum a făcut în Tirol cu Adigele și Innul, și a întrebat tot felul de lucruri“.

Cînd Kùhbach, căpitanul Kùhn și un al treilea se duseră în taină la Bozen, pentru a cerceta, domnul era la Innsbruk, unde fu primit, la începutul lui iulie, de arhiduce. Neputînd vorbi cu dînsul, ei se mulțumiră să oprească o scrisoare a lui popa Adam, să întrebe prin vecini, care nu știau nimic, „căci nimeni nu înțelegea ce vorbesc“, să însemne numărul slugilor rămase în Bozen¹. Kùhbach era de părere să nu sperie pe străini printr-o pază fățișă, Bozen fiind un loc deschis. Se teme mai ales de fuga lui Ștefan rămas în oraș, și propune la o nevoie să se închidă într-o singură casă bărbații mai însemnați. Cîteva zile după aceasta, talmaciul lui Petru sosea spre a lua cu dînsul pe voievodul Ștefan: procesul cu raguzanii se prelungea. În lipsa celor doi principii, paza fu stabilită în Bozen; scrisorile chiar merseră numai după cetire, la destinația lor².

La 3 august seara, Petru cere o audiență lui Ferdinand. Ținîndu-se de cuvîntul dat, el comunică arhiducelui, prin talmaciul Bruni, „cum că nu vrea să ascundă de dînsul, că locuitorii din Moldova îl cer ca domn: acuma e adevărat că nu poate tăgădui, că nici el nu e potrivit întoarcerii, dar totuși nu se încrede cu desăvîrșire în turci“. Cerea sfatul

¹ Erau: într-o casă, Ștefan, cu popa Tudose Barbovschi, preceptorul său, zece slugi, un pitic, Cercheza Maria, „care conduce acum casa“, cincisprezece fete și două pînă la trei slugi; în casa hatmanului, el cu femeia și șapte copii, cu doi slujitori și două slugi (într-o odaie, „un bătrîn valah chior“, Stanciu Vornicul cu femeia sa, o napolitană. Ana, și doi copii; apoi o femeie cu un copil, pe care o pețea un raguzan; în a treia casă, popa Adam cu un văr, cu mama sau soacră-sa, patru copii și două slugi; în a patra, Gheorghe cămărașul cu nevasta și trei slugi; în sfîrșit, în a cincea casă, mitropolitul cu 1—2 ciraci.

² În octombrie însă se căuta un talmaci pentru citirea scrisorilor moldovenești și grecești.

lui în această privință. I serăspunse că va hotări împăratul. La 4 august, Ferdinand vestește în adevăr acestuia lucrurile petrecute la audiență; la 27, pirăște lui Rudolf sosirea a doi necunoscuți la Petru, Hector Vorsi din Chio și Cristofor Negri din Cipru. Ferdinand adaugă cu mîna sa, în conceput, „Dacă Măria-Ta socoți că nu trebuie să-l opresc, voi fi cu atît mai mulțumit, cu cît mai repede-mi va ieși din țară“. Era așa de plictisit, încît uita și banii lui Petru!

Împăratul răspunde la 26 septembrie, tot așa de demn ca și înainte. N-a primit nici o știre de la Kreckwitz, pe care Sinan, plecînd în expediția din Ungaria, l-a luat cu sine. Poate arăta lui Petru pericolul pentru trup și suflet, în care ar putea cădea el și Ștefan, îndemnîndu-l să aștepte pînă se va hotări soarta războiului. Dacă însă domnul se va îndărătnici să plece nu-l poate opri, și rămîne incredințat, că, întorcîndu-se în Scaun, acesta își va aminti de adăpostul ce a primit în imperiu.

Ioan Raguzanul refuză să deie un răspuns lămurit la întrebarea lui Petru, dacă documentul grecesc, înfățișat de dinsul, era scris în Moldova sau la Tulln. În august, cu toate că Petru făcuse „jurămintul de calomnie“, procesul urmează. La 8 octombrie 1593, Toma Contarini, ambasadorul venețian, află încă la Innsbruck pe domn: era bolnav și fără nădejde de a scăpa din mîinile austriacilor. Procesul se mîntuie în aceeași lună, în favoarea lui Petru, și cererea de revizie făcută de raguzani e respinsă de judecători.

Domnul se întoarce la Bozen în noembrie, cînd se dau ordine pentru „pază bună“, cît și pentru ca el să nu fie neliniștit de popor¹. Anul 1594, cel din urmă din viața lui Petru, era să se înceapă cu prigoniri noi. Raguzanul, căruia el îi face proces pentru injurii (ianuarie), își răzbină prin dibace și singeroase calomnii.

¹ Oprit de proces, Petru nu s-a mai dus, cum avea de gînd în iulie, pentru a petrece vara lângă Brixen, cu Ștefan și Maria, la baronul de Wolkenstein, care-l poftise la țară.

IV

Încă din luna lui decembrie 1593, câțiva din boierii lui Pătrașcu Vodă veniseră din Polonia pentru a-l îndemna în numele regelui să se statornicească acolo. La vorbele lor, dorul de dueă prinse din nou pe exilat: într-o cerere către Ferdinand, el îi arăta starea sa nesigură, lipsa de bani, neputința de a strînge sumele depuse aiurea. Regele Poloniei îi dăduse niște sate și-l chemase prin scrisori la dînsul: nu-l lăsa însă inima să se ducă într-o țară așa de apropiată de turci, și apoi avea îndatoriri față de primitoarea Casă de Austria. Papa care, din aprilie 1592 încă, îlincredința de bunăvoința-i față cu dînsul, scrisese împăratului și arhiducelui, cerîndu-le să-l lase a veni la Roma. Pentru dînsul, spunea bătrînul, n-ar avea atîta grijă, dar cugetă la soarta ce așteaptă, după moartea sa, pe Ștefan. N-ar putea Ferdinand să-i invoiască o călătorie de afaceri în Polonia și una la Roma, ca să poată primi binecuvîntarea pontificală? Ar lăsa ca zălog, în Tirol, suita și averile sale. La sfîrșit, el cere cu căldură ca oamenii care-l clevetesc să se înfățișeze înaintea lui, ca să le poată răspunde.

Pe acea vreme la Pragă, Ioan de Marini spunea împăratului că Petru a dat bani mulți sultanei¹, și că aceasta va cere numirea-i de la bărbatul ei cu prilejul căsătoriei uneia din fetele lor. Căsătoria aceasta² se făcu, cu pompă deosebită, la 6 decembrie 1593 însă, așa încît pîra nu mai avea, la începutul anului următor, nici un temei.

La 15 ianuarie, Ferdinand, care se aștepta să plece împotriva turcilor la primăvară, trimite poruncă lui Kühbach să cerceteze pe Petru asupra războiului. Raportul asupra acestei cercetări ne destăinuiește o sumă de păreri interesante ale domnului, ne înfățișează chipul cum judeca el problemele politice mai însemnate pentru creștinătate și neamul său.

¹ O slavă.

² Fata sultanului ia pe renegatul ancontinian Halil (numit înaintea de turcire: Paggi).

Întrebat despre lucrurile chiar în privința cărora era bănuitor, Petru se înspăimîntă la început (*hart entzeczth*), apoi începe a se apăra cu căldură, jurîndu-se că nu știe decît cele ce i se spun de localnici, că nu ține nici o corespondență, că, de ar afla ceva, n-ar fi în stare să ascundă. Își închipuie că raguzanii, de la care n-a căpătat nici o satisfacție pentru ocările ce-i aduseseră, îl înnegresc în ochii familiei împărătești, dar Dumnezeu știe că el e nevinovat și-i va da la lumină dreptatea.

La întrebarea pe unde ar trebui să se năvălească în țările turcești, Petru răspunde că despre Moldova nu se prea poate, că e bine să lupte așa cum au luptat pînă acum, atacînd pe turc în țara lui, „unde-i pere inima“. Creștinii, chiar mai puțini, vor fi biruitori, căci Dumnezeu îi ajută: așa s-a întîmplat la ai lui totdeauna. Oștile sultanului duc cu dinsele multă gloată, au arme puține, mai ales „puștile“ (tunurile), și nu sînt așa de dibace la întrebuițarea lor. Totuși e mai bună pacea, la care, luați cu pricepere, s-ar putea aduce păgînii: astfel, soarta războiului se poate schimba, căci turcul e „un luptător îndărătnic“, avînd oameni mulți, hani și proviant din belșug, așa că se va folosi de oboseala creștinilor, spre a-i zdrobi mai tîrziu.

Kühbach, om naiv, cu pretenții de a fi cunoscător adînc de suflete, găsi cu cale să întrebe atunci pe domn, dacă el ar merge la oaste, cu ceilalți creștini. Petru se schimbă oarecum la față, răspunse totuși, limpede și cinstit, că „*a mîncat multă vreme pîinea și sarea sultanului*“, că i-a fost supus și sultanul nu l-a urmărit, cînd s-a hotărît să fugă, că, mai mult, îl cheamă acum și în domnie. E bătrîn pe urmă și sfărîmat, nu poate călări, pentru un beteușug al său, nu știe să dea sfaturi, fiind om cu „pricepere puțină“; îl bănuiește, în sfîrșit, poporul pe aici că ar fi vrăjmaș al creștinilor. Dacă i se va cere însă numaidecît să meargă, se va supune. Asupra plecării lui Ferdinand, îi pare și bine și rău. Bine, fiindcă turcii îi cunosc vitejia, și ei se uită mai mult la cine comandă, decît la cine se luptă. Îi pare rău însă că se tulbură astfel pacea unui om bătrîn.

Sultanul nu va veni însuși în Ungaria, căci nu e ostaș de felul său și suferă de epilepsie, așa că nu poate sta nici un ceas călare. Are numai patru pînă la cinci pași buni, dintre care, cel dintîi e Sinan. Armata va fi la vreo sută de mii de oameni și va începe lupta prin iulie: dacă perșii nu-l vor opri, Ochiali¹ marele amiral al lui Murad, va ataca și el pe creștini.

Kühbach îi vorbi atunci de ajutorul pe care l-ar putea aduce creștinătății o răscoală a celor trei țări locuite de români. Ardealul, spuse domnul, e o țară bogată și bine locuită, care poate folosi mult și strica mult. Deși credincioși Băthoreștilor și tributari sultanului, locuitorii acestei provincii nu vor trimite ajutor de oameni, la care nu sînt îndatorați decît atunci cînd ar pleca padișahul însuși: vor da însă, ca și Moldova și Țara Românească, provizii. Dar ei pot opri pe turci la pasurile cele înguste ale Carpaților, și de aceea e un lucru de căpetenie pentru izbînda războiului, dacă Sigismund Băthory s-ar da de partea creștinilor. Aron-Vodă din Moldova, sătul de tirania turcească, e gata să facă aceasta. Cit despre sine, Petru n-ar putea răscula cele două țări: lumea l-a uitat zicea el, și cîți se mai gîndesc la dînsul îl cred închis în Tirol, cum au răs-pîndit vorbă pretutîndeni raguzanii. Apoi aceste două țări sînt prea slabe ca să se poată împotrivi turcilor. „Mi-a și povestit, spune Kühbach, despre unul, care a stat un timp în cetate la Praga, și care, după ce a plecat de acolo s-a dus în Moldova, și cu o oaste destul de tare a pus mîna pe țară, de s-a făcut domn, dar a fost bătut îndată, cu ai săi, din porunca împăratului turcesc, și gonit. Apoi din partea turcilor, au pus pe un altul. Ardelenii au trimis și ei patru mii de oameni, care au trebuit să fie de ajutor pentru gonirea celui ce se făcuse domn“ (e vorba de Petru Lăpușeanu, ucis în 1592). Pe lîngă Sinan sau alți turci, el, Petru, nu mai are nici o trecere.

¹ Ghiligi-Ali (Ulugi) (+ 1589). Petru voia să spuie Cicala (Sinan-Pașa Cigalezade) atunci amiral sau Capudan-pașa.

Cei doi reprezentanți ai lui Ferdinand la Praga, Cristofor-Iacob Lydel și Zaharia Geizhofler, căpătaseră poruncă să ceară împăratului hotărîrea definitivă în privința lui Petru. La 1 februarie, Rudolf nu răspunsese încă: „faptele“, spuse el, îndreptîndu-se cu mintea la scrisoarea din august a lui Ferdinand, cam îndreptătesc o bănuială, și de aceea trebuie să fie luate bine în seamă“, dar se va mai gîndi înții. Toată lumea era însă, la curte, împotriva lui Petru, mulțumită intrigilor făcute de frații Marini, care erau prețiciși imperiului, ca unii ce negociau cu Aron Vodă și Mihai Viteazul pentru răscoala acestora. Pezzcn declara că domnul e „în inima lui mai mult ture decît creștin“, că e un cîrac și un ocrotit al lui Sinan-pașa. A cumpărat pe toți, pe turci, care-l vor trimite însă la galere, ca pe alții, în loc să-l facă domn, și pe curtenii lui Rudolf: contele de Hardegk singur, guvernatorul Ungariei superioare, a primit 40 000 de taleri. Nu-și închipuie cum poate fi privit ca principe un om ca acesta, *arendăș*, al sultanului, și al cărui tată fusese preocupat de găini (*Hienenträger*) la Cairo. S-ar cuveni mai degrabă „să-l ia de cap.“ Dinpotrivă, Ioan de' Marini e un om folositor și cinstit.

Cînd, în martie, nunțiul papei la Praga, episcopul Speziano de Cremona, se înfățișă înaintea lui Rudolf pentru a cerca terenul asupra libertății lui Petru, împăratul răspunde că „va vedea“. Consilierul imperial Rumph arată însă nunțiului că lucrul e cu neputință. Domnul avea prea mulți bani, i se spuse de un altul, și apoi Aron Vodă, care era să încheie la 16 august, un tratat cu imperiul, trebuia cruțat. A da drumul unui pretendent la Scaunul Moldovei, ar însemna să-l înstrăineze pe Aron de creștinătate. La 18 martie Ioan de' Marini pleca spre țările noastre. Știrile, neconținut favorabile, care veneau din Moldova prin Ioan și prin Alessandro Komulovit, trimisul papei, făcură pe Speziano să nu îndrăznească măcar o intervenție pentru domnul oprit în Tirol.

Hotărîrea împărătească se dădu la 20 februarie. Rudolf recunoștea că nu planuri ascunse, ci curiozitatea omului fără ocupație făcuse pe Petru să întrebe asupra locurilor.

Totuși e ciudată dorința lui de a se întoarce: pare că ar crede într-o biruință a turcilor. *Nu va fi lăsat deci să plece în aceste împrejurări:* dacă se va plinge, i se va spune că aceasta e porunca împăratului. Domnul nu va fi închis, se înțelege, dar vor lua bine seama asupra-i. Dacă Bozen nu e sigur, vremele cer ca bănuitul să fie strămutat în Austria proprie.

Între această hotărîre și începutul anului 1594, afacerea împrumutului fusese iarăși ridicată. Ferdinand trimite în februarie, prin sfetnicul său Urlic Hohenhauser, instrucțiunile de nevoie. Bolnav atuncea, Petru nu putea primi îndată pe Kühbach, și acesta i se înfățișă abia peste două zile, duminică, în 27 februarie.

Se cerea domnului suma făgăduită de dînsul odată: 300 000 de galbeni. Arhiducele e supărat, adăuga Kühbach, că el nu-și mai aduce aminte de acești bani. Știa toată lumea că împărțise 30 pînă la 40 de mii de lei pe la oamenii puternici din împărăție.

Petru arată, ca răspuns, că nu și-a putut strînge banii din minăstiri, fiindcă depozitarii îl scot prins în Tirol și nu lasă nimic din mină. Pînă acuma a trăit din datoria pe care o avea la ginere-său, datorie, din care au rămas numai 500 de galbeni. Cît despre banii dați de dînsul altora, adevărul e mult mai pe jos, decît închipuirea. A dăruit împăratului o sabie, pe care o avea de la sultan, prețuind 10 mii de lei; și zece cămile; arhiducelui Ernest, în mai multe dați, la 2 000 de lei; contelui de Hardegk (care l-a tratat bine la Satumare și aiurea dîndu-i toate ale mîncării, iar lui Ștefan un ceasornic de aur, cu lanț de același metal), i-a prezentat numai 4 mii de lei, un cal cu șa și friu, o blană de cacom și un lanț de aur pentru femeia lui. Ungnad, care i-a trimis adesea mîncare și alte daruri, la Tulln, a primit numai o haină de catifea roșă, blănită cu cacom, și o păreche de brățare¹; Pezzen s-a împărțășit cu un colan de aur pentru cal, prețuind 100 de lei. Din țară a luat numai 29 000 de lei din care a plătit trabanții și a cheltuit pentru casă;

¹ Ca și cîteva legături de gît femeiești (Faaznedl, de la italianescul: Fazzoletto).

cei trei ani de ședere în străinătate i-au mâncat 23 000 de galbeni. Domnii moldoveni nu pot stringe mult, din pricina lăcomiei turcilor „și războaielor cu cazacii“. Se jură că nu poate da cu împrumut mai mult decît 5 000 de galbeni, și aceasta numai dacă-i dau drumul. Averea lui e mai mult în lucruri: giuvaere, haine și blăni, din care mai are destule, „slavă Domnului“, dar nimeni nu i-ar da pe dinsele o bucată de pîne. Dacă va fi avînd mai mult, să-i taie capul, iar, dacă se va dovedi că a spus adevărul, să li se taie limba pîrișilor, „să fie cu iertare arhiducelui“. „Așa mă rog înălțimii sale — spunea Petru în memoriul prescurtat, pe care-l dă lui Kühbach la întrevedere din 2 martie, — să mă creadă pe mine și bătrînețile mele, și nu pe acei ce mă învinuiesc în ascuns.“

Domnul mai spusese însă și alta, în amîndouă audiențele. Pîrit pe fiecare zi mai mult, văzînd cum i se risipește averea, cum clima neobișnuită-i omoară curtenii — se stinsese în iarnă un preot bătrîn, și cîteva din femei, între care Cerceza, căzuseră greu bolnave, — o poftă nebună de a părăsi aceste locuri de amar și restriște îl apucase. Nu mai ascundea lucrurile de fel. Să aibă milă de dînsul, cerea el fățiș, și să-l lase să plece. Toate: aer, limbă, oameni, îi erau împotrivă; dacă-l vor mai ținea, știe bine că are să moară, ca și slugile sale. Deși nu umblă după domnie, se va supune voinței lui Dumnezeu în această privință. N-a îndrăznit să spunie lucrurile arhiducelui însuși, care nu s-a pus jos cînd l-a primit, dar să scrie el toate stăpînului său, pentru numele lui Dumnezeu. Bătrînul vorbea foarte trist, oftînd și avea o înfățișare foarte prăpădită.

La 8 martie, Ferdinand anunța căpitanului Kühn porunca împărătească. *Petru nu va pleca: nu va trimite soli, nu va scrie.*

Domnul se supune, cu o sfișietoare blindețe. Nu se va plînge nicăiri, ci va face ceea ce i se poruncește, „de l-ar costa și viața“. Îi pare foarte rău însă, că în loc să-l creadă pe dînsul, împăratul a dat crezare unor necunoscuți, cărora nu-i este îngăduit măcar să le răspundă. Bănuiala că ține cu turcii — el, așa de recunoscător Casei de Austria, el, al

căruia nepot, Mihnea¹, a fost turcit de Sinan și otrăvește zilele: „n-are odihnă nici zi, nici noapte și nu poate minca o bucățică în tihnă“. Și când va muri, „vor zice ea mormintul lui e un mormint turcesc“.

A scris în Moldova că se află într-o minăstire din Italia, și nu se mai poate întoarce acolo, unde, fără laudă, oamenii îl doresc, căci țara a prins puteri sub dînsul. Să-i ia Dumnezeu, lui și copilului, fericirea pe lumea cealaltă, dacă a scris cuiva, de cînd e în Tirol. Nu va mai primi pe nimeni din ai săi, dacă i se cere: fiică-sa îi trimitea pînă acum, din Veneția, oameni cu pești de mare și alte lucruri de mîncare, precum dăunăzi, cînd el era în pat, au venit de la dînsa trei copii de casă, unul după altul; de acuma, ea nu va mai trimite. Va da drumul unora din slugi și pofteste pe arhiduce să poruncească la hotare, ca moldovenii să nu mai fie lăsați a trece. Cîteva zile după aceasta, el întreba pe Kûhbach dacă are voie să primească doi negustori moldoveni, care se duceau să cumpere blăni la Moscova: unul, Constantin Paleologul, îi era poate rudă de pe nevasta sa Maria.

La începutul lui mai, Petru simți apropiindu-i-se, grăbit de năcazuri, sfîrșitul. „Se simțea slab“, la 10 ale acestei luni, cînd strică diata dîntii, prin care lăsa executor testamentar pe Gheorghe Hatmanul. Acesta se arătase nevrednic de încrederea lui, părăsind între străini, împreună cu Zotu, „pe tatăl domnului lor“. Testamentul cel nou nu înlocuiește pe Gheorghe printr-o altă persoană. Domnul arată numai că a cheltuit toată averea sa, că tot ceea ce a rămas, oriunde, în bani sau lucruri, aparține lui Ștefan Vodă, ca parte de cîștig în domnie. Domnița Maria nu poate cere nimic mai mult decît zestrea ei, pe care i-a dat-o: cinci poveri de aspri²

¹ Fiul lui Alexandru al II-lea și deci „nepotul“ lui Petru. Domnește în Muntenia de la 1577 pînă la 1583 și de la 1585 la 1591, cînd e silit să se facă turc. E acel „nepot“ al lui Petru a cărui mătușă se afla în 1593, la Veneția. El însuși era, încă din 1591, sangeac de Nicolopol.

² Povara cuprinde, cum dovedește și o comparație între cele două versiuni ale testamentului, 100 de mii de aspri.

și 2 000 de galbeni de aur pentru a-și cumpăra o casă și o grădină, pe lângă o păreche de brățări, prețuind 200 000 de aspri. Zotu a mai luat pe urmă, cînd a plecat, fără voia lui, toate giuvaerele și lucrurile date de dînsul, într-o căsnicie de treizeci de ani, celei dintii femei, Maria din Rodos. Își însușise apoi 8 000 de galbeni, pe care-i împărțise cu frate-său, Apostolo Țigara, înapoind numai o mică parte socrului său. Dacă deci soții Țigara vor cerca să strice testamentul, să nu-i ierte Dumnezeu“. Dar acesta să-i răsplătească, dacă vor iubi pe Ștefan și vor trăi cu dînsul ca frații, cum și el, Petru, a trăit frățeste cu frații săi. Sume mai mici erau lăsate Mitropolitului Movilă, Preotului Teodosie Barbovschi, lui Stanciu Vornicul, lui Musteață postelnicul, Iliăș, Ivașcu, Cercezul, Stanislav, Mihai, Grecul, Andrei, piticului Petru, arapului Gheorghe, copilului de casă Sanseim, ș.a. Averele, cum o prețuia el, era, afară de lucrurile depuse aiurea, în sumă de 8 000 de galbeni de aur, haine și blănuri, multe pietre scumpe și mărgăritare, săbii și cuțite, precum și atîtea alte lucruri prețioase.

La 8 mai, Ioan de' Marini scria din Cracovia, cerînd iarăși arhiducelui revizuirea procesului.

Aflînd despre această nouă prigonire — Casa de Austria era foarte bine dispusă față cu agentul său în Răsărit, și, în urma intervenirii împăratului (18 noiembrie) și a lui Aron vodă (august), judecata dintii a procesului se trimise în cercetarea Universității din Freiburg în Breisgau, bolnavul scrie lui Ferdinand, plîngîndu-se că, după ce l-au purtat nouă luni din oraș în oraș, „ca pe un hoț de drumul mare“, răguzanii nu vreau să-i plătească acuma cheltuielile de judecată. Nici un alt domn n-a fost supărat după mazilie, pentru datorii, și Ioan își răzbună de-ajuns, răspîndind pretutindeni zvonul că el a izbutit să facă a fi închis potrivnicul său.

Petru se adresă pe urmă cunoscutei bunătăți a casei de Austria. A cheltuit tot și n-are unde se hrăni; banii depuși sînt pierduți pentru dînsul. N-ar vrea, cînd va muri, „azi sau miine, ca fiul său să rămîie muritor de foame“. În Mol-

dova, turcii au pus pe unul, „care nu-i este bun prieten“¹, așa că n-are ce căuta acolo. Vrea să meargă însă la Papa, care l-a chemat și a scris și împăratului pentru dînsul. Că nu-i dă drumul împăratul, nu e o piedică; aceasta ar încuviința desigur mila ce s-ar face cu dînsul, lăsîndu-l liber.

E bolnav de mult, mîntuie nenorocitul, „și nu poate scrie înălțimii sale toate nevoile ce le are“; dar arhiducele e om cuminte și le înțelege.

Era cu desăvîrșire în zădar. Pină și războiul cu turcii, care nu prea ieșea după placul austriacilor, era un prilej pentru oprirea domnului. Cardinalul-legat, care trecu prin Bozen, în luna lui iunie, nu vru să făgăduiască nimic lui Petru, și, cînd nunțiul Speziano, rugat de mai mulți cardinali, era să intervie în sfîrșit, cu totul fără voie², Petru sfîrșise în surghiun rostul lui pe această lume. De altminteri, boala grea de care suferea Ferdinand (+25 ianuarie 1595), făcea cu neputință orice înțelegere limpede cu acesta³.

La 4 iunie, Kùhbach trimite lui Petru, care era foarte slab, vin roșu pentru 90 de florini. La 12 ale aceleiași luni, bolnavul sosi la Zimmerlehen, castelul supraveghetorului său, într-o stare deznădăjduită. Cu dînsul erau cei mai mulți curteni și poate doctorul orașului, Lucio Canobio, care-l căuta⁴. Zotu alergase, lacom de cîștig, lîngă socrul său bolnav, aducînd cu el femeia și cei trei copii. Sosise,

¹ Aron Vodă.

² Lazaro Soranzo, dintr-o ilustră familie venețiană și autor al cărții „l'Ottomano“ („Turcul“), spune că fusese pus să trateze asupra venirii lui Petru la Roma, în 1594.

³ Există un document din 1 iunie 1594, prin care domnul numește ca executori testamentari pe Luca Stroici, Ieremia Movilă, Batti Amorosi, venețian, pe Tudose Barbovski, și pe un oarecare Ienachi Simion („Ienakissimo“). Trebuiau să ia îndată pe copil în Polonia.

Avem a face însă cu un falsificat.

⁴ Cunoaștem numele tuturor furnizorilor lui Petru, deci și al spîterului de la care se cumpărau doctoriile pentru dînsul și pentru Maria, fiitoarea sa, bolnavă greu de inimă. îl chema Ludwig Babless.

pentru aceleași motive, „jupineasa Cămărășoia“, sora Domnului, soția lui Gheorghe cămărașul.

La 28 iunie, Kühbach scrie lui Ferdinand că nu mai e nici o nădejde pentru bolnav; de două zile i se legase limba. Chemat în grabă, el sosise noaptea la Zimmerlehen, „și, ca mîngiere, i-am spus că, îndată ce va fi sănătos, împăratul îi va îngădui să plece, lucru pe care, cînd era sănătos, îl dorea înainte de toate. Însă n-a luat aminte de loc la aceasta“, căci pierduse cunoștința. La 1 iulie, între 1 și 2 după-amiază, Petru se stîngea la Zimmerlehen, după ce primise împărtașania de la prietenul și duhovnicul său, mitropolitul Movilă.

Corpul, pe care rudele voiau să-l ducă la Veneția, fu adus la Bozen, în casa din „strada sub Kupferplatz“, de 12 țărani din împrejurimi. După porunca lui Ferdinand, îngroparea sa se făcu la 2 iulie, în biserica franciscanilor, „cu cuvenitele ceremonii creștine catolice“. Rămășițele domnului fugar fură depuse lingă ale femeii sale Irina.

Epitaful, săpat mai tirziu, glăsuiește astfel: „D.O.M. Lui Io Petru Voievod, din familia regală Coryină, a Valahiei, care, pentru a păstra în fiul său Ștefan credința, părăsindu-și de bună voie întinsul principat și învrednicindu-se de ocrotirea Casei de Austria, a murit în vîrstă de peste șaiszeci de ani, la 1 iulie 1594. Om foarte vestit, în fericire și restriște, în război și pace“.

Ca fizic, strănepotul lui Ștefan cel Mare era o biată ființă slabă și bolnăvicioasă. Un cap aproape triunghiular, cu fruntea foarte lată, înaltă, după cit se pare, cu toată căciula care o acopere în parte, cu barba ascuțită, scoasă îndărătnic înainte. Are buze mari, nasul coroietic, sprincene subțiri, foarte arcate, deasupra unor ochi cu căutătura pierdută și stinsă sub geana de sus greoaie.

Mustățile sînt fine, barba albă, tăiată ascuțit, cam rară. Așa ni-l înfățișează o gravură, făcută în acești din urmă ani, în Tirol, probabil. În tinerețe, avea „barbă și musteți negre, mici și rare“, după o pictură murală.

Ca suflet, era un om blind și fără relief, cinstit însă și recunoscător. Contemporanul său, Ierotei de Monembasia, îi laudă cunoștințele.

Știa turcește și grecește „și (era) încercat în toate meșteșugurile și avea știință de carte. Îi plăceau oamenii învățați și-i întreba totdeauna despre astronomie, despre climă și despre alte lucruri înalte. Îi plăceau și cîntăreții foarte mult, și avea un cîntăreț dibaci, cu mult meșteșug, dar era cunoscător și în altele deale lumii, fiind tehnic sau inginer¹“. Foarte evlavios, a făcut daruri mînăstirilor de la Sfîntul-Munte: Lavra și Zographos, a reparat și adăugit Mitropolia din Suceava și a zidit de două ori (1577, 1583) din temelii Galata, a căreia clădire la început se prăbușise. Sufletul acesta curat și blind împăca pe cei care-l cunoșteau cu înfățișarea bicisnică și stingace a trupului.

IV

Cînd Petru încredința pe lacomii săi găzduitori, că averea sa în bani e aproape neînsemnată, el nu mințea. Se găsiră 16 000 de galbeni numai în lăzile mortului; cea mai mare parte din numerar fusese furat, cum se va vedea, la Zimmerlehen, de cei ce înconjurau pe muribund. Afară de aceste sume, Petru mai depusese altele prin deosebitele provincii ale Turciei: avea 10 000 de ughi la mînăstirea Sfîntului Sava, în Ierusalim, cărea-i făcuse dar un loc de biserică în Iași (1683); 6 000, la călugării din Muntele Sinai; bani și obiecte, cu o valoare foarte mare, la cunoscuți ai săi din Constantinopol: grecii Toma Cromidi și Costa Cugna, la ruda sa, cămărașul Gheorghe. În sfîrșit, la Bozen chiar, o colecție splendidă de giuvaere și podoabe orientale.

Nefiindu-ne iertat să cunoaștem din alte izvoare ceea ce alcătuia *garderoba* unui domn românesc, din veacul al

¹ Această din urmă observație a lui Ierotei explică măsurarea rîurilor în Tirol, de Petru.

XVI-lea sau din alte timpuri, e interesant să se spuie cîteva cuvinte despre lucrurile rămase pe urma lui Petru Vodă.

Erau nenumărate pietre scumpe, diamante, rubine, smaralde, turcoaze, mărgăritare mari, unele libere, în cutii. Apoi podoabe pentru cai, frîie bătute cu rubine, seări de aur masiv împodobite cu smaralde, rubine și cristale; șei turcești cu culorile strălucitoare. O bogăție de arme și unelte de război orientale, buzdugane și tolbe, săgeți și ia-tagane, cuțite și coifuri, săbii late cu teaca de catifea verde sau de metale prețioase, pînă și răsunătoare tobe turcești. Apoi: inele cu numele lui Hristos, al Fecioarei, slujind ca peceti; lanțuri de gît, brățare de aur cu pietre scumpe, cercuri de aur pentru picioare¹, pene de aur lucrat, inimi, bumbi, cruci de atîrnat. Daruri de-ale stăpînitorilor străini: un *agnus Dei* — o roată de ceară, cu mielul lui Dumnezeu, numele papii și anul domniei acestuia întipărite pe dînsa, probabil un dar al lui Inocențiu al IX-lea, — un bou de argint, un cap de cerb, din același material, cu armele Bavareii, daruri ale ducelui Wilhelm. Haine scumpe: lungi caftane de aclaz roșu și alb, blănite cu martră și samur, mantii invoalte, un paner întreg de ciubote turcești cu virful rotund, gulere de aur, cu podoabe de mărgăritare, cuce de catifea, cu surguciuri de pene de cocor și bogate podoabe de aur și pietre scumpe. Apoi mătănii de mărgean, amestecate cu mărgăritare, vase pentru apă de trandafir, ceasornice de gît și de masă, unul cu semiluna pe dînsul, unul de masă, o coroană de mărgăritare, avînd 49 de smaralde și 41 de rubine; cele două peceti ale Moldovei. Toate hainele și podoabele doamnei Irina, în sfîrșit: rochii de culoare deschisă, băsmăluțe „valahé”, ciuboțele de mătasă, podoabe scumpe pentru cap, cingători de aclaz roșu și de mătasă verde cu sponci de aur, cu mărgăritare, rubine și turcoaze.

În această îmbelșugare de bogăție barbară, se găsesc și lucruri de artă; o cruce de gît, care poartă de o parte Răstignirea, de alta chipul Maicii Domnului, o alta, plină de moaște, avînd pe dînsa cei patru evangheliști, zece icoane răsăritene: una cu cei 12 apostoli și însemnarea numelui

¹ *Fuesspëndter.*

celor doi domni, alta înfățișând pe sfântul Alexie din Chiev făcătorul de minuni, pe Ierarhul Nicolae și pe Sfântul Dumitru din Vologda, o a treia, cu chipul Fecioarei¹; altele încă, pierdute.

Inventariul, făcut după moartea lui Petru, cuprinde și pomenirea „citorva cărți grecești și altor lucruri fără preț“. După săvârșirea din viață a tânărului Ștefan, se trimiseră la Praga „treisprezece cărți valache². Între lucrurile aceleiași Ștefan se întimpină:

„O carte în folio, legată cu aclaz roșu, cuprinzînd Psaltirea lui David, *tălmăcită din slavonește în românește*.

O carte în quarto, legată cu aclaz cu flori: *Faptele apostolilor*.

O carte în quarto, legată cu piele albastră: *Psaltirea lui David*.

O carte în quarto, legată cu taftă albastră: *Rugăciunea Maicii Domnului*.

O carte în quarto, îmbrăcată cu taftă albastră: *Chipul cum trebuie să se poarte cineva cu Domnii mari*³.”

Cei ce doreau să puie mina pe averea răposatului domn, se înțeleseră îndată. Cercheza, Zotu, Costea Postelnicul, Gheorghe Hatmanul își însușesc pe ascuns, încă pe cînd Petru era în viață, o mare parte din banii și giuvaerele acestuia. Greutatea era acuma să scape din Tirol fără ca furtul să se bage de seamă. Îi mai oprea pe urmă nădejdea că vor putea duce cu dinșii pe Ștefan, adică restul averii, care se pecetluiseră îndată, la Bozen. O încercare de fugă fusese descoperită: chemat în grabă, noaptea, Kühbach sosi la Zim-

¹ Pe timpul lui Primisser (sfertul dintii al veacului nostru) ele se aflau încă la Ambras.

² Iar, într-o casetă de fildeș, „scrisori latinești și grecești“. Impăratul ia „cinci cărți valahe“.

³ Probabil toate aceste cărți sînt *valahe*. Cunoaștem dintre ele, dacă presupunerea de mai sus e întemeiată, *Psaltirea* lui Coresi, *Praxiul* (Faptele Apostolilor) din Brașov, apoi învățăturile lui Neagoe Vodă.

merlehen despre ziuă, cînd curtenii se scoborau de pe munte, ducînd mortul, spre Veneția.

La furt luaseră parte mai toți, stăpîni și slugi. Pînă și Mitropolitul Movilă — „bivolul“ de mitropolit, care nu știe decît limba sa moldovenească, va spune mai tîrziu Kühbach, indignat — și „măgarul“ de popa Tudose se împărtășiseră din fapta nelegiuită. Procuratorul arhiducelui se miră, aflînd la cel dintîi nu mai puțin decît 10 000 de galbeni. Dacă înțelegerea ar fi dăinuit, niciodată austriacii n-ar fi putut da de urma acestei înstrăinări. Ceea ce a dezbinat pe moldoveni, a adus descoperirea lucrurilor tînuite și ne-a dat prilejul de a cunoaște amănunțit sufletul lacomelor „clase suprapuse“ din 1594, a fost cearta pentru testament.

Diata din mai n-a fost descoperită de Kühbach, decît în octombrie; Cercheza scosese la lumină însă cele cîteva foi, scrise la aceeași dată, prin care, fără a strica testamentul din Tulln, Petru lăsa averea toată lui Ștefan, cu mici legate pentru curteni și slugi. Testamentul-scrisoare din iunie — cel fals — n-a fost comunicat guvernului din Tirol decît în aprilie 1595, de regele Poloniei. Zotu nu putea aduce în sprijinul pretențiilor sale — o sumă oarecare Mariei și epitropia pentru el — decît unele vorbe spuse în timpurile din urmă de către Petru, vorbe pe care le contrazicea Movilă. Kühbach pretindea și el că Petru, dobîndind înainte de moarte graiul, ar fi recomandat pe Ștefan arhiducelui. — În adevăr, era deci un singur testament cunoscut — dar nu și singurul autentic, — cel din Tulln, care făcea epitrop pe Gheorghe Hatmanul.

Cîteva vorbe asupra lui Zotu, care joacă un mare rol în aceste afaceri.

Marele Spătar Zotu Țigara era un grec sărac¹ din Ianina. Venit de tînăr în Moldova unde-l urmară frații săi, Apostol și Panosor, el își cîștigă repede o poziție însemnată, prin deșteptăciunea sa șireată. Poziția aceasta și-o întări prin

¹ Am plecat de acasă, de la părinții mei, spune el în testament, „băiat sărac, și m-am dus să agonisesc pînă ce m-a ajutat Dumnezeu și au venit frații și rudele mele și i-am ajutat cît am putut“.

căsătoria cu singura fată care-i mai rămăsese lui Petru, domnița Maria¹, de tot tinăvă atunci. Era un lacom de bani, foarte prelăcut și foarte îndrăzneț. Portretul pus înaintea operei lui Ierotei de Monembasia, de fratele său, Apostolo, arată sub căciula greoaie o față lungăreață, slabă și fină, pe care o mintuie barba întreagă, tăiată scurt; ochii mari au privirea pătrunzătoare și vicleană.

La început, un haos în casa lui Petru, Ștefan e bolnav, obosit de căldura verii meridionale „și de dorul pentru răposatul tată-său, pe care-l plinge încă strașnic toată ziua“. Curtenii cer să plece: unii la Veneția, alții, ca mitropolitul Movilă, la Papa, care-l chemase prin cardinalul Montalto².

¹ Mai avuse, se pare, măcar una (cu fata lui Cherepovich): Tudorița. Mai multe documente pomenesc încă din 1583 pe un fiu al lui Petru: *Vlad Voievod*, care trăia și în 1584—8, dar era mort, desigur, în 1589, când Ștefan, fiul cel mai mic, fu numit coregent.

² Scrisorile ce se schimbau între Veneția și Bozen, au fost cel puțin odată oprite. Avem astfel, cartea grecească a lui Gavril de Filadelfia către Zotu (9 iulie), a episcopului Maxim de Cerigo (Kythera) către același, a lui Hrisoverghi către Sguromali Hrisoscolo și alta a aceluiași către Movilă (11 iulie). În sfârșit, următoarea *carte* românească (rarisimă):

„Amin.

La jupînul Ghiorghie hatmanul și la jupîneasa cămărăsoaia și la Ivan și la Aslan Mihail multă sănătate facem Dumnilur Voastri. De veți întriba di sănătate noastră, sintim sănătoși, cu mila lui Dumnidzău. Alta carte ce ne-ai trimis cu poșta ne-au venit, și am înțeles di sănătatea dumnelivostri, și foarti ne-au părut bine. După aceia ni rugăm dumnilur Voastri. Alta să dea Dumnidzău ceastă carte a noastră săi afli pri dumneavoastră în totă sănătate. Amin. Scris în Veneția, în luna în iulii 11 de (zile).

Di la jupînul Ghiorghii camăraș, și di la hătmăneasa și di la alți, di la toți.

Pe dos: În mână jupânului Ghiorghie Hatmanul, să si dea în Boldzan ceastă carti.

În mani de sinor Gorgi
hatmanul“

Maria Cărcheza, simțindu-și purtarea din trecut, relațiile ei cu voievodul mort, pîrite de Zotu, se teme de o descoperire a furtului și stăruie să i se dea drumul, „așa de turbat și plină de ciudă“, încît pare a-și da sufletul. Copilul, ispitit din toate părțile, nu știe singur ce-ar vrea; uneori îi e dor de țară, alteori s-ar duce la unchiu-său, Gheorghe hatmanul, ori în Polonia; cîteodată spunea că vrea să rămîie acolo. Slugile și curtenii se bat între sine, desfrinează pe copil, făcîndu-l cheltuitor, dîndu-i să bea. Haosul acesta ține pînă ce împăratul hotărăște soarta lui Ștefan: la 2 august, el arată lui Ferdinand că, din cauze deosebite, dar „mai ales ca să poată fi adus cumva la dreapta credință“, nu-l va da rudelor pînă la majoritate. Testamentul hatmanului nu e recunoscut, și, la 13 august, Kùhbach dă drumul curtenilor și slugilor, păstrînd numai pe cîteva dintre femei.

Zotu și Maria Cercheza plecaseră cei dintîi la Veneția, pe uscat, ceilalți — mitropolitul și Tudose, hatmanul și Alexandra cămărășoia cu fiii săi, Staniciu Orbul cu femeia sa, Ana din Tarent, Sguromali Hrisoscolo veneau pe riul Adige.

O ceartă pe drum făcu pe Zotu să ia o măsură foarte dăunătoare pentru interesul comun. Furios pe Cercheză, care nu voia să-i dea cit cerea el, marele spătar o denunță tribunalului „seniorilor de noapte *al criminal*“. Maria e arestată împreună cu gazda ei, Popa Adam și, prin amenințări, Zotu face pe complicitii săi să depuie toate lucrurile furate — valorînd la 50 000 de galbeni, dintre care 8 314 în bani — la dînsul, sub pecetie, și la grecul Gavriil, arhiepiscop de Filadelfia¹, un fel de șef al comunității grecești din Veneția.

Prin Zotu însuși, prin fostul agent al lui Petru, Antonio Bruni, care avea daraveri bănești cu cel dintîi prin Bernardino Rossi, agentul arhiducilor în Veneția, prin Cercheza, care sfătuieste pe Kùhbach să păzească pe Ștefan de

¹ Arhiepiscopul-mitropolit de Filadelfia își avea Scaunul aici, în Veneția.

otrăvurile posibile ale domniței Maria, Curtea din Innsbruck află furtul, nebănuit măcar înainte. Kübbach, spăimintat de dibăcia făcătorilor de rele, ia pe Maria lui Zotu la dînsul și o pune sub pază, pecetluiește pe cele rămase pe urma Cerchezei și poruncește să se aibă grijă de siguranța orfanului.

Zotu făgăduise să se întoarcă peste 15 zile, pentru a-și lua familia. Sigur, *prea* sigur de naivitatea ncmților, îndrăznețul grec ceru un pas cu acest scop și, după acordarea acestuia (13 septembrie¹, el pleacă din Veneția, la 14 septembrie. Ajuns la Bozen, are nerușinarea să proteste, cînd i se cer lucrurile, să-și reclame familia, făgăduind *pe urmă* restituția, să se ducă apoi la Innsbruck, pentru a cere „dreptate” arhiducelui. Acesta era însă hotărît să nu-l scape din mîna, și Iacomul intrigant trebui să trimită pe Apostolo, spre a strînge și aduce juvaierile care erau să-i dea libertatea.

Apostolo nu făcu firește nimic pentru aceasta, nădăjduind că arhiducele, plictisit de a ținea fără plată pe fratele lui, îi va da drumul și fără înapoierea lucrurilor furate. Avem cîteva scrisori ale celor doi frați vrednici unul de altul. Apostolo spune lui Kübbach că nu poate izbuti, cu toate silințele sale. Apoi plînge duios pe „bietul domnul Zotu, fratele meu, singurul pe care-l am în lume”², mulțumind ironic lui Kübbach pentru mila ce o are de dînsul. Zotu se plînge la aceeași dată de un junghi (mall, delle gote), de care nu credea să scape atît de ușor; Maria e bolnavă de ochi. „Dumnezeu ne știe cum ne găsim”. În aceeași vreme, el îndemna pe Arhiepiscopul Gabriil să-l scape, înapoiind cele furate.

Nici acestea nu fură înapoiate, dar nici lui Zotu nu i se dădu drumul. După ce grecul, pus la încercare, e dovedit că minte, prețuind lucrurile la 7 000 (!) de galbeni și arătînd numai șase (în loc de unsprezece) sinete, după ce se descopăr încercări din parte-i ca să fugă cu familia, Ferdi-

¹ „Oamenilor acelora ticăloși, mai vrednici de cruce decît de îndurare” scrie arhiducele Ferdinand lui Kübbach.

² Al treilea frate, Panoson, era cu altă mamă.

nand orînduiește (8 octombrie) să-l puie sub pază. La protestările lui Țigara, Kühbach îi răspunsese, că, dacă vrea o altă locuință mai potrivită, n-are la îndemînă decît închisoarea.

Cu toată oprirea familiei Zotu, cu toată descoperirea, în octombrie a testamentului, care strica pe cel din Tulln, lucrurile nu înaintau la Veneția. Moldovenii tăgăduiră autenticitatea scrierii și peceții, răspîndiră bani pretutindeni și magistrații erau să încredințeze averea sechestrată Hatmanului, ca legiuit epitrop al lui Ștefan, cînd Kühbach sosi la Veneția (11 noiembrie).

Cele ce se petrec aici sînt foarte interesante. La 12 noiembrie, dimineața, trimisul se întîlnește cu moldovenii, pe piața Sf. Marcu. Aceștia își revarsă în voie toată ura împotriva lui, refuzînd cu aroganță restituirea unor bani, care sînt ai lor, cerînd copilul, oprit pe nedrept: nu e la Bozen, aici să le poruncească. Duminică, altă întîlnire la Gheorghe hatmanul, cu aceeași izbîndă. Toate stăruințele pe lingă arhiepiscopul Gavriil și clericii greci sînt zadărnice. Atotputernicele bacșișuri ale *valahilor* fac pe Kühbach să se teamă de închisoare și să ceară sprijinul ambasadorului împărațesc, contele de Thurn. La 16 noiembrie, tribunalul *del Mobile* dădea tutela lui Gheorghe hatmanul: sentința ar fi costat, după Kühbach, 150 de galbeni.

Mindri de această izbîndă, asociații îndrăznesc a pîri pe arhiduce înaintea dogelui și senatului venețian. Cînd Kühbach căpătă de la aceștia poruncă pentru o cercetare nouă, ei cearcă să-l corupă și pe el: dacă va face pe Ferdinand să le dea copilul, va cîștiga 2 000 de galbeni, dacă-l fură pentru dîșii, 6 000 de florini, o blană de samur prețuînd o mie de galbeni și ce juvaier îi va plăcea. Să-l ia, îi spuneau ei, și cu sila puindu-i un căluș în gură și legîndu-l de cal: viu sau mort, au nevoie de dînsul. În altă zi, un grec îi oferă pe piață 2 000 de galbeni, dacă va face să se taie capul sau *măcar* nasul și urechile lui Zotu, și dacă-l otrăvește cu o pulbere ce fîgăduiește a-i da, răsplata va fi de 3 000, din care 500 înainte.

Kühbach mai avu două audiențe la doge, unde i se promisese tot, în zadar. Avocații cumpărați refuzau să pledeze pentru arhiduce. Stanciu, care declarase că recunoaște scrisoarea lui Petru, amenințat cu moartea, își retrage îndată cuvîntul. Se ceru intervenția împăratului.

În ianuar 1595, Nicolae Albanezul sosește pe ascuns în Tirol: trebuia să aprindă casa unde se afla Ștefan și să-l fure în învălmășeală. Emisarul ciștigase pe două din slugile domnului, Tudor și Arapul, cînd afacerea fu descoperită. Vinovații fură închiși și apoi goniți din țară.

Împăratul scrise fără folos la Veneția, și cuvintele ambadorului n-avură răsunet. Pe cînd regele și regina Ana a Poloniei stăruiau să se trimită copilul acolo (4 aprilie), în puterea testamentului din 1-iu iunie 1594, Zotu, devenit liber, se plingea la Praga, izbutea să capete scrisori de la papa, cerînd de la Rudolf trimiterea familiei lui. Plictisit de cheltuielile ce se făceau cu întreținerea prinșilor, nădăjduind că sosirea lui Zotu la Veneția va slăbi pe ceilalți vrăjmași, guvernul imperial porunci ca Maria și copiii să fie lăsați să plece, ceea ce se și făcu (7 iunie).

Asigurat astfel, Țigara începe iarși lupta serioasă pentru moștenire. Fabrică un testament, care ar fi fost dictat de Petru cu trei zile înainte de moarte: Zotu căpăta epitropia, femeia sa un dar de 20 000 de galbeni. Bacșișuri de 6 000 de galbeni s-ar fi împărțit de dinsul la Veneția. O călătorie a lui Kühbach, în noiembrie 1595, n-avu urmări bune: bietul om plecase să îplinească un vot pios la Loreto și Roma. În lipsa lui, cele două partide se împacă, și Kühbach, auzind că vreau să-l închidă la întoarcere, se grăbi să treacă hotarul în Tirol. Cercheza se plîngea că nu i se dau înapoi lucrurile lăsate în Tirol; mai rău decît la „turci și asasinii“

Averea rămînea însă pecetluită de Signorie, așa că, în 1596, Zotu fu silit să vie în Tirol (ianuarie) și, neizbutind, el încercă iarși să fure pe Ștefan. Un polon, Pantașco, veni în noiembrie la Hall, cu o suită de opt oameni și plecă a doua zi. Conspirația fu descoperită. În zadar căută guvernul austriac să puie mina pe persoana lui Zotu, cînd acesta se

găsea la Ferrara, stăruind pe lângă ducele de Mantova. Numai moartea lui scăpă pe tutorii lui Ștefan de orice grijă.

La 14 martie, aflindu-se în pat — de altminterlea, de când se găsea în Veneția, era neconținut bolnav — el își face testamentul. Lăsa bani unei mănăstiri de călugărite, care trebuia să se înființeze în Veneția, altfel lavrelor din Athos, apoi bisericii grecești din Veneția și rudelor sale. Fetele lui: Păuna, Ruxandra și Isabela căpătau cîte 4 000 de galbeni. Mama lor trebuia să le mărite cu „greci și nu cu altă nație“. Grija averilor se lăsa celorlalți doi executori. Apostolo Țigara și Constantin Paleologul, „dacă poate femeia mea, doamna Maria, nu va putea suferi năcazurile acestei lumi, fiind tinără, și va voi să se mărite“.

Spătarul se săvîrși din viață, în Veneția, la 11 (21) aprilie 1599. Oasele sale odihnesc în micul cimitir al bisericii San Giorgio dei Greci¹.

Pe placa de bronz ce le acopere se citește: „Zotu Țigara din Ianina, cel ce a fost învrednicit, a fi sub Domnul a toată Moldovlahia, Petru, feciorul lui Mihnea (sic), Mare Spătar și ginere al său, cel ce a trăit, cu strălucire în acest mormînt, făcut pentru el și urmașii săi de fratele său, Apostolo, așteptînd învierea din morți. 11 aprilie 1599“.

Vestea, problematic de tristă, a fost adusă îndată la Innsbruck de-o ștafetă anume, și Ștefan, atunci la școală la iezuiți, mîngîie astfel pe Maria:

„Prea iubita mea soră,

Am primit scrisoarea Domniei Tale, și cu nesfîrșită durere am înțeles năcazul în care te afli, pricinuit de moartea bărbatului Domniei Tale, cu sufletul căruia Domnul Dumnezeu fie îndurător. Eu, un frate iubitor al Domniei Tale, simt pentru aceasta mare durere și compătimire de Domnia Ta, dar, viînd o asemenea întîmplare din mîna lui Dumnezeu, trebuie să o și suferim cu răbdare bună și să ne hotărîm pentru ceea ce este mai potrivit: mîngîierea, care se poate; astfel nădăjduiesc că vei face asemenea cit despre

¹ El cerea în testament, dacă nu i s-ar da locul ce cerea aici (și nu i s-a dat), să-l îngroape în mănăstirea Sf. Nicolae Filantropino din Ianina.

cele ce-mi mai scrii, eu voi vorbi de dinsele cu dumnealor epitropii mei, și de ceea ce se va putea face, cât de curînd vei fi înștiințată. Între acestea, vei rămînea mîngiată și asigurată că mă voi arăta totdeauna fratele iubitor al Domniei Tale, cînd încă și Domnia Ta vei face ceea ce se așteaptă de la o soră iubitoare și-mi vei răspunde cu toată atîta dragoste. Neavînd alta să-ți spun, mă recomand Domniei Tale din inimă, cerîndu-ți de la Dumnezeu, Domnul nostru, orice mulțămire.

Din Innsbruck, azi 1-iu Mai, 1599.

Al Domniei Tale

*dragul frate
Ștefan Vodă.¹*

Pare că Maria scrisese fratelui său, propunîndu-i o împăcare. Scrisoarea dintîi fu urmată de o alta, și iată ce răspundea la aceasta, Ștefan:

„Prea-Luminată Doamnă, sora mea,

Primesc acuma, după trecere de puține zile, o a doua scrisoare a Domniei Tale, și răspund la dînsa. Precum însă în cea din urmă carte a mea, m-am rugat să capeti mîngierea, tot așa și în aceasta. Celelalte le vor întregi teologii, care au această meserie. Fii sănătoasă și mîngiată. Din Innsbruck, azi, 10 mai 1599.

*Ieu, fratele Domniei Tale
Ștefan Vodă,*

*ce am fost Domn țerei Moldove
și a Țerei Muntenesci.²*

Mîngierea a venit în curînd pentru Maria, care se căsătorește, la 28 noiembrie 1600, în biserica de familie a Sfințului Matei (S. Maffeo) din insula Murano, reparată de Mih-

^{1, 2} Pasajele subliniate sînt românești în original.

nea Turcitul, a căruia mătușă, Mărioara Vallarga, fusese călugărită în minăstirea vecină, cu Polo Minio¹.

Polo Minio di ser Scipione era din cea mai bună nobleță venețiană. Veniți din Mazorbo, Minii fusese primiți îndată în Marele Consiliu, și din al 15-lea veac încă îl găsim în cele mai însemnate locuri și demnități. În legătură de comerț — lucru de care nu se rușinau cei mai glorioși dintre aristocrații Veneției — cu Răsăritul, ei contractează în 1543 o alianță cu Paleologii din Constantinopol². Această căsătorie îi înrudi poate cu Petru Șchiopul, care luase de nevastă pe Maria Amiralali din Rodos, poate și ea de viță paleologă, mama domniței Maria.

Aceasta avu, în al treilea an de căsnicie, un singur fiu cu Minio: născut la 13 septembrie 1603, i se puse numele îndoit de Teodor, ca unul ce era dăruit de Dumnezeu, când părinții nu mai nădăjduiau să aibă copii, și Ștefan, amintire pioasă a tînărului voievod, mort atunci, în cea dintîi tinerețe³.

Moartea Iacomului Zotu a avut urmarea de-a împăca pe domnița cu fratele ei.

Maria s-a învoit repede cu tutorii lui Ștefan⁴. La 27 aprilie 1600, Kühbach plecă la Veneția pentru a se înțelege cu dînsa: avea voie de la Ștefan⁵ și cotutorii săi să lase doamnei o treime din avere.

El izbuti să încheie însă o învoială, prin care ceda numai o șesime: actul, iscălit la 14 iunie 1600, în casa Mariei din

¹ E curios că în declarația lui Rossi de a fi primit juaieriele aflătoare, în parte, la Gheorghe hatmanul (11 iulie 1600), Minio ia partea Mariei „come marito“ (ca bărbat).

² Octavian Minio ia pe fata lui Pavel Paleologul.

³ Teodor-Ștefan are cu Giulia Molin cinci fii, Paolo-Silvestro, cel mai mare (născ. la 31 decembrie 1635), opt (cu Morosina Morosini). Polo Minio trăia încă la 1619—20, cînd merge pentru afaceri în Moldova, aducînd și un raport asupra țării și celor vecine: familia îl întovărășea.

⁴ Aceștia sînt siliți să se împace, căci moldovenii scosese ră acuma, în decembrie 1599, cîteva mii de galbeni de sub sechestru.

⁵ El scrie la 15 mai 1600, o a treia scrisoare surorii sale.

contrada Sant'Antonio, centrul de așezare al românilor din Veneția, dădea domniței unul din cele trei mari lanțuri de mărgăritare, trei diamante, o scufie, și jumătate din banii ce se aflau la Ierusalim. La 16, notarul Andrei Catti scria o altă învoială, făcută cu Cercheza, căreia i se făgăduiau 200 de ughi. Gheorghe hatmanul și văduva lui Bartolomei Bruti, creditoare a răposatului Petru, fură de asemenea mulțămiiți. Kühbach se grăbi îndată să trimită lucrurile peste munți printr-un servitor, înainte ca Signoria, pe lângă care intrigau oameni necunoscuți, să le poată sechestra iarăși. Averea ciștigată astfel lui Ștefan se urca la 17.596 de florini și cîțiva creițari.

Cea mai mare parte din moldoveni dispar după această dată. Știm despre Costea postelnicul, că s-a dus în țară prin Viena. Mitropolitul Movilă s-a așezat cu rudele sale la Podhaecz, în Polonia; tot acolo se stabiliră unele din femei, Vasile păharnicul și postelnicul Musteață; cei mai mulți s-au pierdut în haosul cosmopolit al Constantinopolei. O parte din curierii lui Petru voievod se arată iarăși la moartea lui Ștefan, cînd un alt proces ni-i scoate la lumină. Sînt un adevărat noroc pentru istoric aceste împrejurări, care trag atît de complet perdeaua uitării deasupra unei societăți și unei epoci.

*

Citva timp după hotărîrea împăratului, care oprea pe micul Ștefan în Tirol, Ferdinand numea ca tutori pe Kühbach însuși, pe Iacob-Andrei de Brandis, Kronburg și Vorst, om pios și cult (învățase la Bologna, și a compus o carte: „*Caniculares*“, în 1623) și pe bătrînul Wilhelm, cavalier de Wolkenstein, senior de Trost și Neuhauss, din familia trubadurului medieval Oswald (15 septembrie). Acela dintre ei care s-a îngrijit îndeosebi de dînsul a fost Ferdinand de Kühbach, care era și episcopul fiicii naturale a lui Ferdinand, Veronica de Vilanders. Îngrijirea aceasta, foarte conștiincioasă, avea și mobile interesate, cum dovediră mai tîrziu nenumăratele sale cereri de răsplată.

După un raport al tutorelui principal, se hotăra ca Ștefan să rămână în Bozen pînă la primăvară, pentru a învăța mai temeinic cele trei limbi (24 octombrie). Kühbach propunea pe viitor o ședere de un an sau doi la Innsbruck, sub un preceptor și apoi trimiterea lui tot mai departe în împărăție.

La 12 octombrie, copilul, care stătuse pînă atunci în casa părintească fu strămutat la fratele epitropului său, Otto-Marx de Kühbach. Curtenii săi plecaseră și el avea pe lîngă dînsul numai două slugi, Tudor și Arapul, pe Semseim, copilul de casă, pe Petru Boles sau Petermann, piticul, și două femei, o sclavă și îngrijitoarea sa, la care copilul ținea mult, muta Anghelica. Bicisnic din naștere, Ștefan avea două boale ascunse, care cereau ca totdeauna cineva devotat să fie lîngă dînsul. Muta dormea noaptea lîngă patul voievodului.

Prezența acestor oameni de aceeași limbă cu Ștefan supăra însă pe Kühbach, care dorea ca epitropisitul său să fie crescut nemțește. Se indigna de felul hrănilor ce se dădea copilului, „grosolanele mîncări reci“ ale Valahilor, nepotrivite cu clima, de starea cronică de beție a arapului; nu uita că Muta luase parte la furtul din iunie; atribuia slugilor românești îndărătnicia cu care Ștefan ținea la eresul său grecesc. În noiembrie, Muta și roaba Maria fură socolite, și, în primăvara lui 1595, plecară, după descoperirea unui complot, în care erau amestecați, Arapul și Tudor. Piticul și copilul fură îndepărtați mai tîrziu, și cel dintîi ajunse la mare trecere pe lîngă nunciul apostolic în Veneția. Cîțiva copii moldoveni, care se înfățișară la Ștefan, în Innsbruck, fură trimiși înapoi. Însă, pentru a mîngîia dorul de țară, pe care copilul înstrăinat l-a avut pînă în ceasul de pe urmă, Kühbach aduse cu dînsul de la Veneția, în 1600, pe tinărul Ion Cămărașul, care fusese, în Curtea domnească împărățiată, comisul voievozilor. Acesta rămase lîngă vărul său bolnav pînă la moarte-i.

În aceeași vreme cu înlăturarea curtenilor „barbari“, Kühbach se îngriji ca Ștefan să părăsească portul oriental, în care era așa de drăgălaș blindul copil bălan. Îi cumpără din Veneția, prin evreul Moise May toate cele de nevoie

pentru a-l îmbrăca *nomtește (auf teütsch)*, și tinăra Frau Kühbach, căsătorită în vara lui 1594, completa această îmbrăcăminte la iarmarocul Sfintului Andrei, în Bozen. În locul învățăturilor simplului ieromonah Tudose, copilul de domn asculta cu alți nobili lecțiile de latinească și *velșă* ale perceptorului latin din oraș, Leonard Alotarius, căruia-i aducea, pe lângă leafa în bani, două măsuri de lemne, după obicei. Când, în vara lui 1595 (10 iunie), Ștefan plecă la Bozen, i se dădu acel preceptor „fin, modest și după toată cuviința“, pe care-l cerea Kühbach încă din 1594: Ezechiel Losius, om cu rude sărace și desigur fără multă cunoștință de carte. Avea ca leafă 200 de florini pe an. După o scurtă ședere la hanul „Cerbului de aur“, domnul fu pus în gazdă la Michael Lefin, burghez din Innsbruck. În 1597, el trecu de acolo la fostul său oaspete, Otto-Marx de Kühbach.

Colegiul iezuiților, în care fu pus să învețe, era cel mai vestit din tot Tirolul. Înființat la venirea Ordinului în provincie, la 1562, ocrotit de arhiduce și împărat, el adunase atîția școlari, că nu-și puteau scrie temele latinești de inghesuală. Din 1582, erau cinci clase: cele două dintîi se ocupau cu latina mai ales, celelalte și cu greaca. Pentru ultimele două, se păstrau studii eclesiastice, istorice și poetice (Homer era cercetat în clasa a cincea); școlarii se împărtășeau des, primeau o creștere morală foarte îngrijită în înțelesul îngust și neomenos al cuvîntului. La examene și solemnități se reprezentau comedii, după moda iezuită, înaintea publicului, totdeauna numeros și ales.

Avem lista cărților de școală, ce se întrebuițau la iezuiți, listă pe care ne-a păstrat-o inventarul lucrurilor aflate în casa lui Ștefan. Sint printre ele cărți de gramatică: Pontanus, Ald Manuțiu (*Phrases*), Ciprian Soarius (*Retorica*), Gratser (*Nomenclator, Institutiones, linguae graecae*), Ulner (*Phrases*), etc.; cărți religioase: manualul lui Canisius, un catehism german, „Comoara învățăturilor creștine“, „Exercițiul pietății“ al cardinalului Radziwill, „*Serta honoris*“ de Iezuitul Petru Michael, cărți liturgice, o carte

despre botez, *Viața Sf. Leopold*. Apoi citeva în manuale de istorie: *cronica* lui Laurentiu Syrius, I. Boemus Albanus *de Moribus omnium gentium* (Obiceiurile tuturor popoarelor); autori clasici, temeinic *expurgați*, curățiți de orice elemente nemorale sau nepioase: Horațiu, Lucian (*Dialogurile*), Ustin, Marțial, Cicerone (*Epistole și de Officiis*), Isocrat. Științele și studiile filozofice erau, ca în toate școlile timpului, cu asprime oprite. Băiatul primea însă creșterea pe care o dorea guvernul provinciei: „în religia catolică și cu frica lui Dumnezeu“.

De altminteri, viața lui Ștefan era destul de liberă. I se trimeteau bani după cerere, își cumpăra haine de preț și începuse iarăși a se îmbrăca român, firește, în veșmintele bogate, care-i afirmau poziția, — se ducea la petreceri în sfârșit. În februarie, el asistă mascat, la logodna fetei lui von Brandis. În mai 1599, Costea Postelnicul și Aslan Cămărașul vin să-l vadă, și el prinzea adesea cu foștii săi curteni, care stăteau la hanul „Cerbului de aur“ cu locuința. În septembrie 1598, el vine la Bozen, unde rămâne citeva săptămâni, tot la Otto-Marx. Ferdinand de Kùhbach îi cumpără, după cererea lui, un mic clavir, „ca să învețe pe dînsul“. În iulie 1600, Ion Cămărașul intră în serviciul vărului său.

În 1600, domnescul cocon avea șaisprezece ani. Colegiul îl mintuise aproape, la Innsbruck; știa destul de bine nemțește și latinește. Era vreme să-și urmeze studiile de limbă în străinătate. Primejdiile, de care era neconținut amenințată viața pretendentului — Zotu murise, dar, în 1599, se descoperise că domnul Moldovei¹ întinde iarăși curse băiatului, așa că Ferdinand de Kùhbach cel tânăr alergă îndată din Trento la Innsbruck — făcură însă pe administratorii Tirolului să roage pe împărat a nu-l trimite în Italia, ci, mai bine, a-l aduce la Curte, printre copiii de casă. După proclamarea, în 1600, a majorității lui Ștefan (12 septembrie), cererea fu repetată: tinărul ajunsese la vîrsta cînd „trebuia inițiat în afacerile politice“. Împăratul primi propunerea

¹ Ieremia Movilă, atuncea.

de a-l așeza la Curtea arhiducelui Maximilian, care era să ia în curînd moștenirea Tirolului (1601).

Pe cînd viața lui Ștefan se scurgea astfel, monotonă și obscură, într-un colț de străinătate depărtată, Mihai Viteazul, pe care blindul și supusul Petru nici nu-l prevedea în considerațiile sale politice, răspîdea o aureolă de glorie roșie asupra țării sale. Cu o lovitură de sabie îndrăzneată, el își supusese Moldova.

Fără planuri politice naționale, el visa înconjurarea Ardealului, păstrat pentru sine, cu țări cîrmuite de domni înrudiți, pe care i-ar mai fi legat de el jurăminte asemenea cu cele primite în Moldova și Muntenia de Sigismund Băthory. Cea din urmă provincie ar fi fost guvernată de fiu-său, Nicolae Pătrașcu, precum a și fost, în faptă; în cea dintîi ar fi dorit să puie pe cineva, care s-ar fi căsătorit cu domnița Florica. Omul ales fu Ștefan Voievod; așezarea lui în Moldova ar fi mulțumit, credea el cu dreptate, pe bănuitorul Rudolf.

Mihai se exprimase el însuși și pusese apoi pe Stoica postelnicul să propue lucrul, încă înainte de cucerirea provinciei. Cînd aceasta căzu în mîinile biruitorului, domnul se adresă poate direct împăratului. Comisarii din Ardeal nu erau de părere ca Ștefan să fie trimis în Răsărit, bănuiau intențiile voievodului, care ar fi avut un alt candidat, serios acesta, Marcu, fiul lui Petru Cercel. Totuși, la 29 iulie, se porunci lui Kühbach să cerce gîndul lui Ștefan în această privință¹. Nu știm, din nenorocire, răspunsul tînarului domn; episcopul său asigură însă pe împărat că primirea propunerii e „cu desăvîrșire sigură“. La atîta lucru gîndește Ștefan, „cum ar putea să ajungă iar în vrednicia ce avuse“. E acuma un om după dorința ocrotitorilor săi: a trecut la catolicism în ultimele timpuri, știe bine nemțește, destulă latinească, înțelege și italienește ceva, pe lingă că „n-a uitat încă a vorbi, citi și scrie limba sa natală, moldovenească“. Pentru frageda sa vîrstă, are deșteptăciune și

¹ La 23, ordin special acestuia.

pătrundere, vorbește bine; îi cunoaște un singur ușor defect: e de o fire prea mindră¹.

În septembrie, lupta de la Mirislău zdrobea cariera meteorică a lui Mihai și, cu dînsa, speranțele de apropiată venire la domnie ale lui Ștefan. Acesta, de altminteri, nu mai avea viitor înaintea lui. Blondul voievod murea încet de melancolia ftizicilor.

În 1601, toamna, el părăsește capitala Tirolului, unde stătea în casa nobilului von Graben, pentru a căuta un aer mai blînd la Bozen. Se găsea în acest oraș în octombrie; la începutul lunii următoare, Kùhbach îl găzduiește la Zimerlehen, unde murise Petru Vodă. Întors la Innsbruck, el își prevede apropiatul sfîrșit. Recunoscător lui Ion Cămărășul, singurul om de același sînge care se afla lîngă dînsul, el îi face, la 25 noiembrie, un dar de 10 mii de lei, dacă s-ar întîmpla să moară și nu l-ar putea răsplăti, ca domn.

La 6 ianuarie, sodalitatea mariană, întemeiată în 1578 de 20 de școlari de la iezuiți, îl alegea a doua oară ca prefect al său. Fusesse primit încă din 1590 în societatea aceasta pioasă, pe care o lega cultul special al Fecioarei și o fanatică iubire pentru catolicism și reprezentanții săi (se rugau pentru Maria Stuart, cînd aceasta suferea în închisoare). Averele sale, marele său nume străin, meritul convertirii la catolicism îl recomandară colegilor săi, așa că, în 1601, era proclamat prefect al lor. A fost o mare sărbătoare: Ștefan ținu o cuvîntare grecească și sodalii răspunseră prin versuri și proză, în cele două limbi clasice.

Foarte evlavios și harnic, tînărul domn venea la toate adunările societății. Aici întîlnea de multe ori pe amîndoi tutorii săi poate, Wolkenstein și Brandis; toți membri aproape erau nobili, și între dînșii nume din cele mai mari ale provinciei. În 1602 însă, el putu rareori să-și părăsească patul; ceru să fie iertat pentru această lipsă, care nu era obișnuită. Un reumatism ciudat pentru vîrsta sa îi făcu starea și mai rea. La 20 martie noaptea, se simțea așa de

¹ „Ettwas eines hohen Geists“.

slab încet arată prin grai, lui Ion Cămărașul, dorințele sale de pe urmă. A doua zi, el se stingea, între ceasurile 1 și 2 după-amiazi, pe vremea când soarele încălzește puțin aerul rece al primăverii țărilor muntene.

Un pictor din Innsbruck zugrăvi, după porunca lui Kùhbach, pe tînărul voievod mort, apoi corpul fu còborît în haine de paradă cu spada aurită și cu cuțitele orientale, cu pintenii de aur, în mormînt, ce i se pregătise lingă altarul cel mare al bisericii parohiale, Sfîntul Iacob din Innsbruck. Era de față curtea germană a domnului, cu preceptorul Ieronim Hòrl, Otto-Marx, școlarii din deosebitele așezăminte ale orașului și congregațiile religioase.

După mulți ani, i s-a ridicat un mic monument cu această inscripție:

„Prea luminatul Domn, Domnul Ion Ștefan Voievod, din semînția Domnilor Moldovei și Țerii Românești, ș.a., tînăr cu însușiri alese, care a urmat de bună voie în surgun pe tatăl său gonit de turci, pe cînd se îndeletnicea cu învățătura, foarte devotat catolicismului și cultului Fecioarei, a murit la Innsbruck, în 1602, 22 (*sic*) mart. A trăit optsprezece ani, trei luni și o zi¹“.

El însuși era înfățișat pe piatră în genunchi, înaintea crucii. Cînd s-a refăcut biserica, în veacul trecut, placa a fost îngropată la un loc cu sicriul de aramă, sau, topită împreună cu altele, a dat materialul pentru clopotele clădirii celei noi.

Astfel și-a sfîrșit zilele obscure, între străini, plăpîndul strănepot al lui Ștefan Voievod cel Mare.

EPILOG

Testamentul verbal al lui Ștefan lăsa, fără a numi un moștenitor universal, o sumă de legate pioase: 3000 de florini sodalității mariane, 500 capucinilor din Innsbruck, aceeași sumă mînăstirii franciscanilor, iar celei

¹ Toate cifrele sînt, cum se vede, false: Ștefan se născuse la 31 iulie 1584.

din Bozen, unde odihneau părinții lui, alții 500; 500 de florini bisericii Sf. Iacob și tot atîta bisericii Maria din Sæfeld pe munte, unde se păstrau picături din sîngele lui Hristos, căzute în chip minunat dintr-o *hostie*. Cămărășoia primea apoi 4 000 de florini și Gheorghe hatmanul 2 000.

Averea toată era reclamată de Maria Minio; guvernul tirolez și cel împărătesc ar fi vrut însă s-o ia pentru sine, cu atît mai mult, cu cît se dovedi nașterea din flori a lui Ștefan, pe timpul cînd doamna Maria din Rodos era încă în viață. Minio sosi în Tirol și fu îndreptat la Curtea imperială, unde trimise pe procuratorul său, Mario Montino. Împăratul porunci în septembrie ca el să nu fie tratat în chip nedrept, ceea ce ar fi păgubitor pentru numele bun al primitoarei Case de Austria.

Averea din Răsărit se adună în parte. Gheorghe cămărașul și Aslan, care plecase la mînăstiri încă în 1601, sosiră în ianuarie 1603 la Veneția, cu o corabie plină de piper. Opriți la Alexandria, siliți să ardă restul sinetelor, ei găsise cu cale să schimbe banii în piper și pene de lux. Acestea din urmă ar fi fost prădate de niște pirați englezi. Din 11 000 de galbeni rămăsese numai două, pe care le sechestră Minio. Acesta încasă și banii de la Cromidi: 600 de galbeni, scoțîndu-se cheltuielile.

Cearța ținu pînă în 1605. În acest timp împăratul și Maximilian luară ce voiră din moștenire. Se plătiră legatele pioase: cel către Sf. Iacob, mult adaos. Se dădură recompense la cine nu se rușina să ceară: lui Kühbach, fratelui său, lui Rosi, și altora.

Ceea ce mai rămăsese, se împărți între familia împărătească și Minio, prin invoiala din 17 septembrie 1605; Maria primea 45 906 florini din averea totală de 131 916. Încasarea însă, după atîta risipă, era așa de grea, încît domnița fu silită, în 1607 să vie în Tirol, pentru a lua 12 000 de florini, ce nu fusese înapoiăți de împăratul. Cît despre celelalte legate, către familie, ele fură foarte puțin ținute în seamă. Iar ce s-a făcut cu rudele lui Ștefan, nu se mai știe.

Oameni și fapte din trecutul românesc,
București, 1905.

ISTORIA LUI MIHAI-VITEAZUL

pentru

POPORUL ROMÂNESC

E bine să i se vorbească unui popor de oame-nii lui mari. De ceilalți oameni însemnați vorbesc cărturarii către alți cărturari și se luminează între dinșii asupra celor săvirșite. Dar despre frunțașii unui popor, despre aceia prin cari a fost mai mare, mai vrednic de laudă poporul acela, despre dinșii trebuie să se audă pretutendeni, în graiul tuturoră.

Pentru că acei cari alcătuiesc un popor, nu sint legați numai prin aceia că stau pe același pământ, că vorbesc tot o limbă, și cînd li sint prielnice împrejurările, se umbresc supt mindria aceluiași steag. Ei mai sint legați și prin amintirea unui trecut care e același pentru toți. Fiecare dintre noi are scurta viață pe care i-o îngăduie norocul lui, dar noi toți, împreună, cei luminați și cei fără lumină, cei bogați și cei fără avere, cei de sus și cei umiliți, — așa de mult încît nu se mai deosebește lumina, averea și mărirea, noi toți sintem mai bătrini decît cel mai bătrîn dintre noi și amintirea noastră merge pînă la începutul neamului. Cînd ni se spun toate cele ce ni s-au întimplat cu acest neam, simțim că noi am cîștigat bătăliile mîntuitoare, că noi am seris cărțile înălțătoare de suflet, că noi am arătat cinstit și răbdător cîcarele ce au dat bogăția.

Și, cînd vremurile sint rele, ne mîngiem gîndind la cele ce am făcut atuncea și ne mindrim cetînd paginile de aur ale trecutului. [...]

De aceia am scris și eu aceste pagini.

Ele pomenesc pe omul trimis de Dumnezeu care acuma trei sute de ani a venit pe pământ ca să facă un singur trup din românimea întreagă. Nu fiindcă acesta i era gîndul — de ce am minți? — nici pentru ca să se știe de urmașii din toate

timpurile, și mai ales de aceia cari vor ști să înțeleagă și să voiască din nou, că minunea se poate. Și că, pentru a o vedea iarăși săvirșită, se cere credință și rugăciune. Iar rugăciunea omenească cea mai primită de Dumnezeu e viața harnică, cinstită, dreaptă, ceea ce în alte timpuri se chema virtutea omenească.

De-ar avea-o și de-ar ști s-o capete mulți dintre acei foarte mulți pentru cari am simțit și scris! Ceasul nostru ar fi venit atunci.

Cine eram?

În ce lume a venit acela care ne-a mântuit o clipă și a suferit pentru noi?

Din pădurile Bucovinei pînă lîngă Dunărea de Jos și Mare [...], domnea din Suceava și Iași, capitalele lui, voevodul Moldovei. De la Severin la Brăila, între aceiași Carpați și Dunăre, se întindea Țara Românească, Muntenia, stăpînirea voevodului Ungrovlahiei. În cetățuia muntoasă a Ardealului, în văile de la stînga Tisei, locuiau plugarii și păstorii români, cari țineau pe umeri strălucirea și puterea ungurilor din castele și de la Curte, sașilor, bogați din orașe. Atunci, ca și acum.

De o parte și de alta a munților fusese totdeauna țărani români, risipiți în sate, pierduți în văi, acățați pe coastele munților. Neamul lor se alcătuisese în depărtate vremi. Asupra dacilor, barbari cu cetăți, cu regi, cu arme înaintate, venise cei mai tari între cei tari, romanii. Cu ostași și coloniști, învingătorii se așezase în mijlocul învinșilor și, fiindcă cei dintâi erau prea cumiști pentru a fi cruzi, iar cei din urmă erau de mult vrednici de alt nume decît acela de barbari, — se contopiră. Aceasta a fost temelia neamului, piatra dintâi, pe care s-a lipit mai târziu ce au adus apele revărsării furioase a națiilor.

Hotarele Romei s-au îngustat cu vremea, cu bătrînețea, cu primejdia. Între aceia cari au fost aruncați în gura dușmanilor pentru a-i opri o clipă, am fost și noi. Odată lucram

pământul: acum nesiguranța din fiecare zi ne puse și pe noi în mișcare. Plugul înțeleni în brazda abia începută, și plugarul își mână vitele în munții, unde rămase cioban. Și așa merse an de an, veac de veac, din vale în vale și din țară în țară, — pînă ce ca niște valuri din munte, se revărsă din virful Carpaților pretutindeni păstorimea română. A fost aici sau dincolo? Păstorul n-are casă, și oile pascănd își întind fără încetare moșia.

Toți barbarii ne-au găsit, și ne-au lăsat cu toții unde eram. Păstorul e folositor, cînd îl lași în pace. Și, cînd nu, unde-l poți prinde? Munții au tainele lor, și cine le știe mai bine decît dînsul?

De la o vreme, vecinii noștri, ungurii, oaspeți noi și barbari proaspeți, veniți abia printr-a noua sută de la Hristos, vecinii noștri bulgarii, începură a se întemeia, ei cari aveau răgaz să întemeieze, ca unii ce erau cei mai tari.

Am încăput așa în miinile bulgarilor întăi, de la Dunăre pînă dincolo de munți. Apoi românii de la Tisa și cei din Ardeal fură supuși de unguri. Am împrumutat atunci obiceiuri de cîrmuire de la dînșii, și peste lumea muncitoare din sate se întinse puterea voevozilor, a cnezilor, iar în Oltenia, unde fusese temeiul colonizării romane, a Banului. În aceiași vreme, acuma, cînd era cine să călăuzească și să apere, păstorul fu ispitit de frumusețea șesului, și brazda fu iarăși despîcată în bălăriile pustiului.

La 1300, acum șease sute de ani, erau în Ardeal, în Țara Românească, în Moldova, nu numai stîne și tîrle în Carpați, ci lanuri de grîu și de mei, sate de case albe, ici și colo turnuri de biserici, ai căror popi-țărani își aveau vlădicii, țărani ca și dînșii. Cei ce cîrmuiau satele, ascultau în Ardeal și Țara Ungurească de craiul din Buda; cei din Țara Românească, cu vorba, de același, iar, în faptă, de nimeni; cei din Moldova de craiul rușilor din Țara Haliciului, și mai ales de hanul tătarilor, cari dominau peste tot Răsăritul. Așa se trăia atunci.

Apoi între voevozii munteni se ridică unul și fu mai mare decît ceilalți. Îl chema Basarab, nume de botez, care se făcu, ca numele lui Cesar într-o lume mai mare, nume de

dinastie. În ce era să se cheme pe urmă Moldova, rătăci un tânăr și îndrăzneț voevod maramureșean, care urmăria zimbrul cu steaua în frunte a norocului.

Așa se întemeiară Țara Românească de la Dunăre și Țara Moldovenească. [...].

Pe atunci slăbise ungerii, și, pînă să se preschimbe neamul crailor lor, trecură cîteva zeci de ani. Românii pornise cu un avînt care-i duse pînă la țărmurile mării, încît timp nu s-ar fi așteptat nimeni. Toată țărănimea liberă se închină voevozilor, cari erau mai mari numai prin înțelepciunea și vitejia lor.

Pe la 1400, după un veac de încercare și de întindere pe tăcutele, cele două țări românești de dincoace de Carpați nu mai atîrnau de nimeni. Mircea cel Mare, domn muntean, și Alexandru cel Bun, domn al Moldovei, dădură românilor liberi o orinduială: O curte domnească, o biserică deosebită, o cîrmuire în regulă.

Zile bune se puteau prevedea pentru noi, dar atunci cînd putea înflori viața noastră în lumină veniă turcii.

Alții i-au primit de bună voie sau li-au dat luptă numai cînd au fost siliți. Noi nu ne-am dat în lături înaintea încercării. Am învins noi, cei puțini, la Rovine și la Podul Înalt, dar cei mulți ne-au răzbit. De nevoia turcilor ne închinăsem altora, vecinilor, creștini, ca ungerii și leșii; la urmă plecarăm grumazul și plătirăm tribut.

Mai trecuse o sută de ani. Era acum pe la 1500. Dar puterea neamului nu se stinsese, și sceptrul Moldovei era cald încă de mina lui Ștefan cel Mare. Nu turcii ne-au slăbit pe noi, ci ne-am slăbit singuri. Ne-a slăbit boierimea noastră.

Tovarășii lui vodă se făcuseră repede oameni mari, primiseră moșii în locurile pustii, deschiseseră slobozii pentru fugari din lumea mare, cumpăraseră pămînturile săracilor. Vremea trecea, țara se lumina și neconținut țarina moșneagului se ineca în averea boierului vecin. Satele nu mai veneau la luptă cu vătămănușul în opinci, ci cu fălosul boieri îmbrăcat leșește și ungeruște.

Și, cînd se văzură așa de mari, așa de bogați, avînd atîtea suflete în slujba lor, boierii se trufiră. Cine nu era bun de

domnie, dintre dinșii? Oamenii să jure că oricine e fiu de domn — atita se cerea pentru alegere — se găseau.

Țările vecine se umplură de pribegi neastîmpărați pînă la moarte. La Brașov, la Sibiu, la Bistrița, prin satele Ardealului, la craiul leșesc, la cazaci, la curțile domnilor din Apus, la Poarta sultanului din Constantinopol, ciți vrei. Unii cerceau cu sabia alții cumpărau cu pungile și prin voia lor, țara prădată, furată, stoarsă se cufunda tot mai mult în prăpastie, de o parte a Milcovului și de alta.

Pînă ce, peste o țară de țărani vînduți cu trupul și pămîntul, ținută în ghiare de cîteva familii de boicri de toate neamurile, mîncați de dihonie și ură, domnea, perindu-ți din ochi, ca o închipuire, un biet domn cu zilele în mînă și cu datornicii după cap.

Oastea de țară se perduse aproape: straja lui vodă erau turcii, cari-l păziau mai ales pe dînsul.

Iar în Ardeal, unde fusese voievozi și cneji, de-o parte, țărani de alta, tot așa se desfășuraseră lucrurile. Boierinca ungurească se întări tot mai mult: boierii noștri țărănești se pierdură într-însa. Iar jugul iobăgiei apasă tot mai greu pe sătean.

Era poate aici mai multă bună stare, era, de bună seamă, mai multă siguranță. Cîrmuirea avea mai multă putere. Dar viața nu era nici aici românească decît jos, jos de tot, în lumile desprețuite și sărace. Vodă românesc nu fusese niciodată în țara cucerită de străin, boierii se schimbaseră la față și trecuseră la dușman; în orașe era meșteșugarul și negustorul străin. Din ai săi, se alegeau pentru românul de aici numai popii, cei batjocoriți de alte neamuri. Ici și colo, se înălța cîte o minăstire mai mult de lemn și popa de lîngă minăstire era vlădica românesc sau protopopul mai tirziu. De el ascultau preoții ceilalți, și mai mare decît atita nu putea să ajungă nimeni dintre opincarii români ai craiului.

Așa era cînd veni din mila lui Dumnezeu — din mila lui Dumnezeu, acesta: — Mihai-vodă, domn al Țării Românești, care trebuia să fie o clipă, destul ca să ne amețească cît vom mai trăi de acum înainte — craiul Mihai al

românilor. Sau, înșirind ca odinioară pisarii din cancelaria lui regală: Domnul Ardealului, al Țării Românești și al Moldovei. Ce vis nebun, Doamne!

Cine era?

Sint oameni care nu se știe de unde vin pentru a fi mari într-o clipă și a se stinge într-o flacără singeroasă. Ei vin de undeva, dar e mai bine că începuturile lor de umilință ni sint pentru totdeauna ascunse. Mihai a fost cînd s-a găsit unde trebuia să fie pentru a îndeplini ceia ce-i păstrase ursita.

Despre ce-a fost înainte, spune povestea care înfășură cu poezia ei tinerețea vieților mari, care uimesc lumea și o umplu de bucurie și de durere. Un domn bun în timpuri rele: Petrașcu cel Bun. O dragoste pe care n-o binecuvîntase nici un preot, dar care fusese mai de sus binecuvîntată. Un mîndru tînăr prigonit pentru înalta lui naștere, pentru gîndurile-i și mai înalte. Mihai, fiul Teodorei Cantacuzino, n-a fost boier pe vremea fratelui său Petru Cercel, care a domnit la munteni. A avut poate mai mult noroc supt alți domni, din neamul vîndut turcilor al lui Mircea Ciobanul. Iar, cînd pe urmă veniră domnii pentru cîteva luni, cari se sfîrșeau în spînzurătoare sau într-un biet colț de umbră, eroul apăru deodată în lumină. Într-o vreme, cînd lucruri viteze nu se mai făceau la români.

Iar vorbește legenda, și omul era așa de mare încît negurile ei s-au ridicat îndată deasupra mormîntului lui.

Era prin 1592—3. La București stăpînea un moldovean, Alexandru, care în treisprezece luni a știut ce să facă pentru a i se zice *cel Rău*. Un biet om cu multe griji, care a mîntuit cu lațul de gît. Între acele multe griji era și a feciorilor de domni, cari puteau și ei să ajungă domni, așa de ușor... Mihai era printre dînșii. Un unchi al lui, Iani, îl chema la Constantinopol ca să-i dea Scaunul... El plecă, dar fu prins în cale și osîndit la moarte. Însă călăul avu, privind ochii, strașnicii ochi de foc ai lui Mihai, ca o presimțire

a viitorului. Toporul căzu, dar falnicul cap rămase. Mihai scăpă, trecu granița și prin Ardeal, ajunse la Poartă. Prieteni de bună voie și prieteni cu plata îl ajutară. Ajunse domn. Îl aduse ca de obicei un om de la Poartă, un capigiu sau portar, purtând steagul cu cele două cozi de cal, după care se cunoșteau domni. Și, în urmă, ienicerii, cari făceau și bani la noi, și ceilalți împrumutători ai tuturor domnilor.

Încă un domn vor fi zis cei ce numise pe Mihai. Și se vor fi gândit îndată cit poate aduce și cînd ar fi bine să-l scoată. Dar acesta era un om pe care pentru a-l scoate nu era de ajuns un biet ușier și cîteva scufii albe de ieniceri, ci nici vizirul cel mare însuși, al doilea după sultan, în fruntea unei oști fără de număr.

Acesta era să domnească, pentru că, ori cîți bani dăduse, ca toată lumea, nu fusese turcii aceia çari-l numise, nici prietenii aceia cu trecere mare, nici pîrgile. Prin el ceva mare trebuia să se îndeplinească. Și soarta i-o hotărîse spiritul neadormit, puterea de luptă și de cucerire ce dormia într-însul.

Un om se poate vedea în multe chipuri și e adeseori deosebit de dînsul singur. Dar, cînd îl vezi de departe și ai tot ce-ți trebuie pentru a-l judeca, o însușire se desface, strălucește înaintea tuturor celorlalte, care-și împrumută lumina de la dînsa. Atunci vezi ce l-a făcut să fie ce-a fost.

Se va fi luptat el vreodată, banul Mihai, înainte de a-și scrie numele în rîndul voevozilor? Hangerul lui va fi ieșit din teaca-i cu pietre scumpe pentru a tăia în carne vie? Aproape sigur că nu: unde și pentru cine era să lupte într-o țară supusă, unde toate adormise de liniștea sfîrșitului?

Dar pentru asta era făcut: pentru a face să scînteie oțelul lui sigur la soarele luptelor biruitoare. Cînd prilejul de a lovi se înfățișă, el fu oel dintii în picioare. Sufletul îndrăzneț, voința neînfrîntă a strămoșilor trăia în acest cumpărător de domnie: cîți nu se luptase din cîți îi trăise înainte, se luptară printr-însul.

Uitați-vă la repeziciunea faptei lui, la iuțea și puterea cuvintului. Gîndul și mîna lui fulgeră. Ce sfaturi zădărnice, ce zăbăvi șirete! Nu sînt acestea lucruri de viteaz. Oprit în loc, zelul strașnic, care se gîsește în el, îl arde, îl mistuie. Cine-i pune stavilă, îi e dușman. El nu orînduiește o bătălie, stînd pe urmă de-o parte să se uite la dînsa. E cel dintîi în rîndurile celor ce învîrt buzduganul ce despică cu sabia. La Călugăreni se înfățișează ca un minuior de trăsnete. Ochii săi străbat prin trupuri ca săgețile, năvala lui are puterea îngrozitoare a unei furtuni dezlănțuite.

Îl supără un dușman dintre cei cari ar trebui să-l ajute. E un general mare un om împărațesc, care poate face mult rău. Ce se gîndește el la aceasta! Minioasele-i vorbe se înfig ca plumbii puștii în mîntea celor ce ascultă, strînși de părete: „Îi va bate scrisorile în frunte. Ori el, ori celălalt... Să se gîndească bine împăratul...” Și împăratul însuși nu scapă neatins de fulgerele ce pleacă în toate părțile. Ce? Adecă nu i-ar putea lua și lui cetățile: Cașovia, Viena, Praga?...

Și, ca în frămîntările cele mari ale firii, mînia-i cade răpede. Sufletu-i se odihnește o clipă: iertarea-i luminează adîncurile turburate. Și e așa de bun atunci, așa de încrezător, așa de copil încît crede că a iertat și celălalt. Trimite vorbă bună ca o împăcătoare sigură; și-i vine, în schimb, din partea dușmanului, altfel alcătuit, minciuna prefăcută. Iar el se înșeală, nu bănuiește, nu se apără: și oricare trădare îl umple de uimire. Se poate să fie oamenii așa de impietriți și de răzbunători?

Firea are însă zilele sale liniștite, de o netulburată seninătate și pace. Acele zile nu le-a cunoscut Mihai. El nu se putea opri, nu se putea mărgeni în revărsarea puterii sale, cum fac oamenii obișnuiți, chiar cînd au o destoinicie mai mare. El era osîndit să meargă înainte, spre culmile înalte ale izbîndei în prăpăstiile sfișietoare ale înfrîngerii, prin strimtorile înfricoșate ale primejdiei, fără altă țintă decît acest mers înainte cu orice preț. Calul cu nările de foc al norocului său își avea pregătita cdibna numai în fundul genunei unde trebuia să-și slărimie mîndrul și nenorocitul călăreț.

Așa a fost acest Mesia războinic al neamului românesc, acest frumos și înfricoșat arhanghel, a cărui sabie strălucește încă așa de viu din adîncul veacurilor trecute.

Ce-a făcut?

Pentru ca să se înțeleagă aceasta trebuie să știm cu cine a avut a face, cu ce țări și cu ce oameni. Țările mai mari decît a lui, iar oamenii cu cît mai mici decît dînsul!

La răsărit (...), șesul era al Țerii leșești. O țară puternică odinioară cînd făcea pe voevozii noștri să-i jure credință. Neînțelegerea între magnați, cari aveau fiecare dreptul să nu asculte și se foloseau de un drept primejdios ca acesta, o slăbise. Craiul era străin, venit tocmai din Svedia, și nu se pricepea să ție în frîu niște supuși ca aceștia. Maimare era, de fapt, cancelariul țerii, Ioan Zamoiski, om foarte luminat, ager, și care ținea la binele nației sale. Ura de moarte pe nemți, bătuse pe fratele împăratului, care voise el Scaunul polon, și, mai degrabă decît creștini ca acest arhiduce Maximilian austriacul, voia ca prieteni pe turci. Cu toatecă iarăși i-ar fi prins bine să se împărțasească și țara lui la împărțirea statului sultanilor. Și gîndu-i era mai ales la Moldova, pentru care oștile crailor de odinioară suferise înfrîngeri așa de dureroase. Se gîndia la granița Dunării și în trufia lui de magnat și de polon se credea ajuns acuma pînă la dînsa.

La apus era un crai, dar acela nu domnia peste toată Țara Ungurească, ci avea numai Ardealul. Cu șeptezeci de ani în urmă, Ungaria veche se sfărîmase, după o luptă cu turcii decît care nu se poate una mai nenorocită, la Mohaci. Craiul de atunci, domniile unguri, fusese tocați și călcați în picioare în smîrcuri.

Voievodul Ardealului Ioan Zapolya cercase să capete locul mortului, dar fratele împăratului, Carol al cincilea ceruse, cum fusese învoiala, moștenirea craiului, care-i era cumnat.

Țara Ungurească se împărțise în două, și cine venise după Zapolya avusese numai Ardealul și ce se ținea de dînsul: Banatul în parte, Crasna, Solnovul, Maramureșul. Peste atîta loc numai, stăpînea la 1593 Sigismund Bátor, un tînăr de douăzeci de ani, bolnăvicios, slab la minte, lacom de mărire peste măsura puterilor sale, și așa crescut de preoții săi, încît se credea cel dintăi cstaș al timpurilor sale. Firește că voia să se lepede de credința turcească, să-și ea crăiasă de neam bun între creștini și să-și mărească țara întregind-o cu ale noastre, cu Moldova și Țara Românească. Dar Ardealul era prea slab ca să se ție singur cu cît ajutor numai s-ar fi îndurat să-i dea vecinii, pentru a se dezbate cu oștile nenumărate ale turcilor.

În Ungaria de Sus, la Cașovia, stătea un general împărătesc, al împăratului nemțesc, care-și lua din vremi foarte vechi numele de împărat al Romei, dar care stătca la Viena. Să chema că stăpînește cîtă țară este între Rin și între Dunăre, între Marea Baltică și munții acoperiți de zăpadă ai Tiro-lului. Dar în cea mai mare parte din această întindere de pămînt se întărise alții, ascultători numai de formă ai împăratului. El avea numai țerile moștenite de la familia sa, de Austria: numai de acolo-i veniau bani și oameni în mai mare bielșug. Avea și războaie și afaceri în toată Europa, așa că nu știa unde să dea cu capul. În sfîrșit împăratul de atunci, Rudolf al II-lea, era un biet nebun, urmărit de o frică nepotolită și înstrăinat în cea mai mare parte de afacerile statului. Acestea erau în mîna fraților lui, arhiducii Matias și Maximilian, oameni fără talente deosebite.

Peste Dunăre era împărăția turcească, de care se mai ținea Asia răsăriteană toată și partea de miazănoapte a Africei. Multe țeri, locuitori viteji, bogății neprețuite... Dar sufletul, marele suflet de credință și de luptă, care dusesese corăbiile lui Soliman cel Mare pînă la Rodos și caii săi pînă la Buda, acest suflet slăbise, înădușit pe încetul de traiul bun și ușor, pentru care nu e făcut nimeni. Nu mai erau sultanii cu inima largă și voința nestrămutată. Adormiți de viața de desfrînări din haremuri, creșcuți rău de femei

neștiutoare de ce înseamnă a călăuzi soarta unui popor, atinși de boale care păreau un blestem de la Dumnezeu, bețivi, leneși, fricoși, — așa se făcuse cei dintâi dintre credincioșii legii islamului. Și, ca și dinșii, făceau căpeteniile oștilor, miniștrii mari ai Porții, sfetnicii cei mai ascultați ai stăpînului. Cu inima scăzută, poporul turcesc, încunjurat de dușmani pe cari nu-i mai putea învinge, simția, pare-că, apropiindu-se aripa îngerului de răzbunare care trebuia să stingă lumina Casei lui Osman.

În Moldova, soră de nenorocire a Țerii Românești, domnia, în a doua domnie, Aron-vodă. Era un fiu al marelui ucigător și chinuitor al boierilor, Alexandru Lăpușneanu. Dar el nu schingiuia pe nimeni și nu făcea să cadă capetele. Era, ce e dreptul, lacom, dar avea și datorii mari. Și a dovedit că putea să fie un ostaș viteaz și un om simțitor pentru bucuria biruințelor ca și pentru durerea înfrîngerilor. El a luptat alături de Mihai, și n-a fost nevrednic de un aliat ca acesta.

Și mai erau în jurul lui, ca să-l ajute sau ca să-l cheme ca pe un mîntuitor, alte popoare. Unii cari se luptau pentru alții și unii cari aveau nevoie de alții ca să se lupte pentru dinșii.

Pribegi, sărăciți de tătari, săteni cu casele arse, hoți urmăriți de răzbunarea jertfelor, se înstrăinaseră de lume, închinîndu-și zilele Dumnezeului războaielor. Stăteau, adunătură de toate neamurile, în stufurile estroavelor Niprului; viața lor era numai o pîndă și o luptă. Cînd apariului suna de visle sau pinze înălbiau pe marea vecină, ei își făceau cruce și plecau. Și, cînd în zarea ochilor nu se ivia nici o pradă, ei încălecau pe caii lor mărunți, încingeau iataganul, puneau în spinare flinta și se duceau unde-i chema primejdia și răsplata care vine pentru aceia cari o înfruntă. Fusese și în Moldova, căci erau și moldoveni printre dinșii, scosese domni, tăiasă oști turcești și încununașe prin biruința lor capul pletos al vreunui tînăr voinic cu sînge domnesc în vinele sale. Cazacii erau moștenirea viteazului, și în așteptarea lui trăiau ei.

Dincolo de Dunăre, în împărăția turcească, neamurile creștine nu-și uitase faima de odinioară. Acolo unde stăpîneau pașii, culegînd haraciul pentru împăratul păgîn, fusese pe vremuri alți împărați: ai bulgarilor, sîrbilor, și numele lui Dușan, al lui Simion, voinicii încoronați, nu periseră din mîntea nimăruia. Cîntăreții din popor răspîndeau, neobosiți, povestea acelor timpuri. Și albanezii cu ochii de vulturi, fiii stîncilor goale, se aprindeau de gîndul răsplătirii cînd vreunul, care știa ce fusese înainte de dinșii toți, îi vrăjia povestindu-li de isprăvile lui Scanderbeg, viteazul vitejilor.

Cînd te uitai pe deasupra era liniște, supunere. Dar ceva se pregătia aici, pe acest pămînt de părere de rău și de ură. Cei ce veghiau noaptea în ascunzătorile munților, în poienile pădurilor sau în jurul focului aprins pe cîmpie, credeau că văd înălțîndu-se steaguri de mult putrezite, adunîndu-se oști pe care le îmbrățișase moartea și se opriau din vorbele triste ascultînd tropotul călăreților ce dormiau de mult supt crucile părăsite.

Era cineva care știa toate cele ce se șoptiau în această lume de supunere falsă și de sfioase speranțe. Acela era papa, căpetenia credincioșilor de lege latină, care se credea chemat să supuie întreaga creștinătate Scaunului ales între celelalte al Sfîntului Petru. De doi ani împărăția lui Rudolf era în război cu turcii, cari-i călcau hotarele și-i pustiau satele. Ajutor se ceruse, ca totdeauna, la Roma. Și atunci Clement al VIII-lea, care era atunci papă, se gîndi la o legătură a tuturor închinătorilor crucii, care ar pune în sfîrșit un capăt domniei nelegiuite a sultanilor. În toate părțile se răspîndiră scrisori și trimiși cari trebuiau să propoveduiască uitarea neînțelegerilor și lupta frățescă împreună, supt steagul Mintuitorului.

Așa stăteau lucrurile. Voie bună pentru război era în multe locuri, din pricini deosebite. Dar, dacă oricine poate ridica sabia, nu oricine poate birui printr-însa. Și data aceasta învingeau turcii mai mult decît oștile împăratului. Și, pe cînd se căuta, în rîndurile vestiților generali, călă-

uzul potrivit pentru biruință, acela venise unde nu se aștepta nime. Căci duhul lui Dumnezeu suflă unde voiește.

Oameni de la împărat și de la papa, un preot croat și un om de afaceri din Ragusa, mergeau din țară în țară chemînd la luptă în numele lui Dumnezeu. Sigismund Báthory, mîndrindu-se pentru această solie, se visă, ca un al doilea Alexandru cel Mare, înfricoșînd și umplînd de mirare lumea prin minunile făcute de brațul său neînvins. Primi din toată inima. Dar, la faptă, se codi, odată și de mai multe ori. Erau oameni mai bătrîni decît dînsul cari-și aminteau că prin voia turcului s-a întemeiat Ardealul și credeau că vulturul izbindei zboară încă înaintea rîndurilor osmane. Erau unii tineri, cari aveau scopurile lor, cari vîneau locul bicisnicului din Scaunul țerii. La urmă, îndemnat din toate părțile, el dădu lovitura: o samă de magnați, dintre cei mai vestiți, fură opriți în adunarea țerii, zvirliți în temnițe și uciși acolo. Cei ce rămaseră se învoiră a se ridica asupra turcilor și a încheia o învoială cu împăratul.

Sirbii se răscurase de mai înainte și dăduse dovezi frumoase de voinicie în Banat. Dar zăbăvile din Ardeal îi făcuse să piară, puțini cîți erau. Cazacii primiră cu strigăte de bucurie îndemmurile la război și pradă și puseră vulturul împăratului pe steagurile lor temute. Iar leșii vorbiră frumos înaintea trimișilor și căutară pe urmă să zădărnicească tot ce se putea face fără de dînșii.

În Moldova, Aron-vodă se temea să nu-l mazilească turcii, cum mai făcuse, și era sătul să-l prade tătarii, să-și facă numele blestemat pentru a-și îmbuiba stăpînii, cari se jucau cu binele și viața cînelui de creștin. Avea pe lîngă dînsul mai de demult, cînd se bătuse cu un fecior de domn, ardeleni, cari să-l apere. I se părea că e mai multă omenie la nemți, că cine se nenorocește pentru dînșii găsește un colț ca să-și adăpostească nenorocirea. La tot ce i se spuse de ispititori, el se învoi, și puse iscălitura lui domnească supt un hrisov de închinare către împăratul. Cu Sigismund se învoise mai de mult, și era să lege în curînd frăție de arme cu Mihai.

La Mihai se sfiau solii să se ducă pentru a-i aduce vestea cea nouă și bună. Cine era omul acesta nou, despre care nu se știa nimic? Nu cumva era un spion turcesc, în stare să dea de veste sprijinitorilor săi tot ceea ce se pregătia în taină, cu atîta greutate și sfială?

Nu se gîndiau cum trăia domnul. Era pus acolo, păstorul fraților săi, pentru a da bani, mulți bani, cîți nici un om n-ar fi fost în stare să-i strîngă. Cumpărase Scaunul el însuși și rămăsese dator. Datori venise în Scaun cei trei domni dinaintea lui, și nici unul nu fusese în stare a se plăti pe deplin. Din domnie în domnie, din an în an se aduna deasupra capului celui care stăpînea, stîncă amenințătoare a datoriei către cine nu ierta. Bani cereau cei mari de la Poartă, bani cereau zarafii din Stambul, bani ienicerii din București, printre ocările cărora trebuia să treacă, plecîndu-și fruntea, domnul.

Și, cînd acesta era Mihai, degetele tremurau de minie pe mînerul săbiei zădarnice.

Alții îl uitase pe dînsul. El li aduse aminte că trăiește și că are aplecare către creștinătate. Doi Buzești, din cel mai bogat, mai viteaz și mîndru neam al țerii, merseră să spuie vecinului de peste Milcov și celui de peste Carpați că el, voevodul, e gata și bucuros, cu toată curtea și țara, să-și cerce, cu voia lui Dumnezeu, ascuțișurile săbiilor. Nu-l cunoșteau, — dar avea și el o țară. În Bucureștii lui Mihai-vodă se jură invoiala de frăție în luptă.

Sigismund, cel mai tare, trimise unguri de-ai lui, trabanți, la voevozii, de acum înainte „nedespărțiți“, de dînsul, ai Țerii Românești și Moldovei. Cînd vînturile reci de toamnă străbat văile pustiite, ajutoarele trecură prin pașurile Branului și Bistriței.

Era vorba ca, la sosirea lor, turcii să fie măcelăriți: lipitorile turcești, evreiești, armeniești și grecești ale datornicilor, acea rușinoasă povoaară a unei domnii române.

Nu e bine să se atingă cineva de un dușman care nu se poate apăra, și nimeni nu trebuie să fie adus la peire pe drumul înflorit al înșelăciunii. Un oaspete a fost sfînt la toate neamurile, și românul a cinstit totdeauna ca pe un trimis

al lui Dumnezeu pe acel ce i-a mâncat pâinea și sarea. Dar pleava aceasta omenească a împrumutătorilor intrupa într-însa toată rușinea și nenorocirea la care ajunsese. Ei erau mai urâți de orișicine, pentru că de hatîrul lor se pustiau satele și se chinuia o țară întreagă, pentru acele cîteva sute de oameni ticăloși.

Și, pe urmă, în ce fel altul, pentru acele vremi, decît prin acest singe se putea pecetlui răscoala?

O năvală a cazacilor zăbovi mîna răzbunătoare a lui Aron Lăpușneanu. Cît despre Mihai, el se ținu de cuvîntul de moarte ce dăduse. Cei ce-l umilise periră pe la jumătatea lui noiembrie în curțile visteriei. Îi chemase la plată, și răsplata fu aceia ce întîmpinară.

Pedeapsa turcului merge pe căi piezișe. Cu daruri vine înainte și lasă cenușă și singe în urmă. Se întorcea tocmai atunci din Țara Ungurească un judecător de oaste turcesc cu două mii de voinici în cealmale, tot oameni buni, cari nu găsise alt drum decît al Bucureștilor. Mihai se îndemnase la omor. Oaspeții fură poftiți să-și vie pe la gazde. Apoi voevodul ieși din oraș, alergă la ungerii din corturi, și nimici toată mulțimea celor ce venise să-l vadă.

Pe acel timp, cît ține malul românesc al [...] Dunărei erau numai cetăți turcești, de unde orice faptă, orice mișcare a domnilor erau spionate și știute. De pe vremea lui Ștefan cel Mare erau turcii în Bugeacul din josul Moldovei; [...]; în Țara-Românească se făcuse cuiburi turcești din Brăila, care-și pierduse tot negoțul, din Giurgiu, pe care-l clădise Mircea cel Bătrîn, din Turnu, în fața Nicopolei, din cetatea Severinului. Cercul acesta de fier îl mai sfărîmase mina românilor, și, în mișcarea puternică ce făcură acum, îl sfărîmă iarăși. Pe un mal și pe altul, în toiul iernii, arseră trabanții și cetele de țerani, cu cine se întîmpla în frunte. Crivățul spulberă gemînd printre zidurile goale, zgura bogățiilor îngrămădite în Giurgiu, în Cetatea de Floci de la gura Lalomiții, în Hirșova dobrogeană, în vechia Silistră, ce fusese a lui Mircea, în Șiștov și Rahova. Anul cel nou se

Începu cu această flacără roșie aprinsă deasupra gheții dunărene.

Dacă un domn nu era pe placul turcilor, îl maziliau. Trimiteau adecă la dînsul un portar al sultanului, cu cîțiva ostași, care-i aducea vestea cea rea, îi pecetluia averile și-l ducea împreună cu dînsule la Constantinopol. Aici îl despoiau de tot ceia ce adunase și, dacă avea noroc, mazilul putea să ajungă iarăși domn.

Cînd se auzi de răscoala lui Mihai și a lui Aron, aceasta fu hotărîrea: să-i mazilească. În locul lui Mihai fu ales, — doritori de așa ceva erau destui! — un copilandru domnesc, Radu-vodă, care era fiul din flori al lui Mihnea-voevod, ce se turcise și acuma își avea pašalicul la Dunăre, față în față cu țara unde domnise. În Moldova trebuia să stăpînească un anume Ștefan, fiul lui Ioan-vodă cel Cumplit. Tatăl fusese un om strașnic și viteaz. Despre fiu se știa numai că n-auzia bine; și-i ziceau Surdul. Surdul mai fusese domn, dar dincoace, la munteni.

Ca să ducă în Scaun pe cei doi domni, se adunară mulți ostași, chiar și ieniceri, și pentru a li porunci fură aleși doi pași din Asia. Răsculații trebuiau să fie luați pe neprevestite, în mijlocul iernii. Dar, înainte de a se porni spre Dunăre steagurile de domnie nouă, se schimba vizirul, și cel nou înlocui pe Radu. Mihai, după socoteala aceasta de pe urmă, era să aibă de urmaș pe unul Bogdan, care se coboria din Petru Rareș și al cărui tată domnise cu vreo zece ani în urmă în Moldova.

Și, ca să iasă lucrurile mai bine, trebuiau să se răpeadă asupra Țerii-Românești și alți dușmani, despre apus: tatarii, cari, cu „împăratul“ lor, hanul, se găsiu în Bănat, unde iernau după ce prădase Țara Ungurească.

Sînt multe vaduri pe Dunăre, dar acela pe unde în vremile vechi se trecea mai ușor și mai sigur era la Rusciuc, despre Bulgaria, și la Giurgiu, de partea noastră. Acolo în mijlocul apei se ridică un ostrov, și de foarte mult timp în ostrovul acela stătea o cetate, care, dărîmată uneori, dreasă pe urmă, se înălța cu zidurile-i negre și atunci, la începutul anului 1595, cînd turcii intraseră în orașelul Rusciucului.

Aici stătură pe loc așteptînd. Dar pe țărmul stîng al apei nu se arăta nimeni. Mihai ieșise din București și se mișcase puțin către munți, pe cursul Dimboviței. De aici putea să urmărească ce se face la Dunăre și pe drumul ce venia de la Apus.

Turcii prinseră inimă și trecură, dar puțini la număr. Tatarii alergau în goana cailor mărunți, să-i ajungă, și să cadă împreună asupra Bucureștilor. Atunci cîteva steaguri muntene se lăsară în Vlașca, unde se iviră în zare bulucuri tătărăști, îndată. Straja lui vodă avea în frunte pe cei trei luceferi ai boierimii muntene, Buzeștii, și pe voinicul Radu Calomfirescu: de două ori tătarii o rupseră de fugă, lăsînd în urmă robi înghețați de frig și pradă răspîdită pe cîmpii-le ninse.

Dar hanul și turcii rămăneau încă pe loc. Asupra lor se răpezi Mihai și banul său din Craiova, grecul Manta. Dușmanii fură aruncați în Dunăre; hanul plecă în spre țara lui depărtată, în bătaia crivățului. Muntenia era curățită acum de năvălitori.

Însă Rusciucul forfotia încă de cealmale verzi, fesuri roșii și scufii albe de ieniceri. Aici mai era un om, un plăpînd tinerel, care îndrăznea să-și zică Domn al Țerii Românești. Acest cuib de primejdie trebuia spart și curățit prin vâlvătaiele flacărilor.

Dar învingătorul trecu Dunărea cu socoteală, departe de locul pe care-și oprise ochii. Apoi, de la Marotin, călărimea lui Mihai o luă încet către Rusciuc. Din cîți se găsiu în cetate nimic nu se alese, cînd furtuna răzbuunătoare trecu asupra zidurilor. Nimic, decît puțini fugari făcînd să sune ghiața de tropotul pripitalcailor. Între dîșiiși Bogdan-vodă, care nu domnise acum și nu era să domnească niciodată.

Cînd focul se stînsese în Rusciuc și vîntul de iarnă împrăștie rămășițele distrugerii, cazacii și muntenii porniră în sus, de-a lungul Dunării, lucii de îngheț ca oțelul, ca să ajute pe Aron. Împotriva acestuia, turcii, cu Ștefan-vodă cel nou, se înfățișară la vadul Isacei, pe unde trecuse atîția cuceritori de țară, din timpurile neguroase despre care

știe să spuie ceva, copilăros și măreț, povestea. Și aici erau, alături de rîndurile osmane, cetele sălbatice ale tatarilor, luate printre aceia cari locuiau și atunci Dobrogea noastră de astăzi. Și aici tropote furioase răsunară pe cimpul de ghiată, și aici se înălțară flacărele în aerul rece de noapte, și aici se cîntă cîntecul biruinții înaintea turbanelor fluturînd în fugă. Ștefan-vodă rămase printre morți, și mantia-i domnească fu giulgiul zăpezii stropite de sînge.

Mai rămăsese cetăți, în care, la căderea nopții, se striga din virful moscheilor credincioșii lui Allah la rugăciune. Nu fusese cucerite tocmai cetățile cele tari și însemnate, care puteau închide o oaste de năvălire în zidurile lor. Acestea trebuiau făcute una cu pămîntul, ca pretutindeni să se mulțamească lui Dumnezeu pentru biruința Crucii.

Mihai, rămas fără de dușmani, se răpezi asupra Brăilei, pe care o lovise, cu douăzeci de ani în urmă Ioan-vodă Cumplitul. O cuceri, prin banul său, ajutat de unguri; o dărîmă și se îmbogăți de pradă. Pe aceiași vreme cînd riurile se desfăceau din închisoarea lor de ghiată și inverziau cîmpiile, Aron se făcea stăpîn pe tirgul turcesc al ismailului, la Dunărea de Jos, dar înaintea lui rămaseră în picioare și cetatea împărătească a Tighinei și Cetatea-Albă cu turnurile vechi, genoveze.

Dar nu printr-o luptă la graniță și prin cîteva mii de oameni jertfiți norocului neprincipios se putea prăpădi împărăția turcescă. Acolo erau atîtea puteri omenești, încît cei morți erau uitați răpede, și peste trupurile lor se trecea fără durere și fără frică la lupte nouă, la biruințele viitoare poate. Cînd iarăși soarele se oglindi limpede în apele Bosforului, corturile se întinseră afară din Constantinopol pentru oastea nouă pe care o trimitea sultanul ca să-i dca înapoi grînarele dunărene, cîmpii binecuvîntați ai românilor.

Erau acolo, gata să se miște cînd se vor sfîrși cetele dintre pași și cînd vor sosi carele cu hrană, la 100 000 de oameni veniți de pretutindeni. Anatoliți din Asia Mică, arabi, curzi sălbateci, berberi africani, bosniaci lepădați de lege, osmanlii curați, călăreți bogați, ducîndu-și după dinșii satele, ieniceri mergînd în minunată orînduială. Tunurile

se băteau pe care și steagurile verzi fluturau în vântul primăverii nouă.

Ștafetele lui Mihai aduseră știrea. Venise în sfârșit ceasul cel mai greu, în care trebuia de sus atîta îndurare și aici jos atîta bărbăție, încît cel tare să se frîngă de cel slab și cei mulți să se risipească înaintea celor puțini la număr.

Atunci întăia oară se gîndi Mihai cu nerăbdare la stăpînul cel nou ce-și dăduse, la „fratele” său care-i jurase credință, la Sigismund și la Domnul de aceeași limbă cu el, pe care-l scăpase de la moarte, la Aron. Vor veni ei la dînsul să împartă greutatea primejdiei?

Dar unul avea gînduri de nuntă, iar asupra celuilalt se abătuse gînduri de nenorocire fără liman.

Sigismund era în nouri. Împăratul încheiase cu dînsul o legătură, în care el dădea tot, supuindu-și țara, făgăduind-o după moartea lui. Dar era bucuros ca pentru atîta să capete o decorație mare, un titlu de domn, cum nu mai avuse neam de neamul lui, și că era să fie cumnat al craiului leșes și văr al împăratului însuși. Se gătia omul de nuntă, și de război uitase cu totul.

Dar și în mijlocul bucuriei de mire nu uita să-și umilească „frații” din Moldova și din Țara Românească. Îi pusese în legătura-i cu împăratul ca supuși ai săi, care trebuiau să jure însă deosebit. Dar atîta nu-i ajungea.

Și, cînd zvonul veni pînă la dînsul despre pregătirile cele mari ale turcilor, el înțelese că acuma se pot îndupleca spre orice cei mai neînduplecați. Acuma, cînd despre miazăzi se ridica acest cumplit nour.

Mihai ceru ajutor. I se spuse că înainte de ajutor trebuie să se lămurească atîrnarea în care stătea el față cu Ardealul, că trebuie un act scris, cum așa era, un act scris, între Ardeal și împăratul. Mihai trimise doi vlădici, pe mitropolitul țerii și doisprezece boieri care să-i apere drepturile și să caute a se înțelege.

Dar boierii, mulți dintre dinșii, nu erau mulțămîți cu această domnie de osteneală și de jertfe în fiecă clipă, Decît să fie ai lui Mihai, în mîna lui cu totul, minăți la

războaie și stăpîniți la sfaturi, erau mai bucuroși să-și închine țara cu desăvîrșire lui Sigismund, să coboare pe vodă în rîndul lor aproape. Ce li se ceru, primiră; și-și puseră iscăliturile supt cea mai rușinoasă legătură ce a încheiat vreodată un domn român.

Nu mai era acuma o domnie în Țara Românească, care se făcuse una cu Ardealul. Voevodul rămînea ca un căpitan al prințului: n-avea nici drept de război și pace, nici drept de judecată, nici socotirea veniturilor, — nimic. Dar boierimea fusese plătită pentru cită umilință grămădise asupra țerii: ea nu-și vînduse numai domnul de sus, ci și frații de jos, cari-i lucrau întru sudoarea frunții pămînturile, fără hotare de întinse. Spuseseră prințului că ar fi bine ca țerănimea munteană să fie ca și cea din Ardeal, legată de pămîntul ce i se furase prin înșelăciuni sau i se smulsese cu puterea. Și prințul se învoi ca așa să fie pînă la sfîșitul stăpînirii sale și a urmașilor săi.

Cînd se întoarseră acești vinzători de țară, noul primejdiei stătea drept deasupra capului lui Mihai. Era de ajuns un dușman: mai trebuia să-și facă altul?

Și apoi vedea el bine că învățătură ieșia pentru dînsul din ce se făcuse în Moldova. Aici Aron, care n-avea îndrăzneală și noroc la război și pierdea vremea în zădar înaintea zidurilor Tîghinei, căzuse în bănuială că se înțelege cu turcii. Prințul chemase înapoi pe căpetenia de pînă atunci a oștilor de ajutor ardeleni și pusese pe un altul. Acesta-și avea poruncile cum să sfîrșească cu Aron. În loc să-l păzească de dușmani, îl prinse și-l trimise în Ardeal, unde, chinuit de păreri de rău, se stînsese în închisoare.

Iar domn nou se făcuse pîrîtorul lui Aron, un fiu de țigancă, vlăstare însă a unui domn, Răzvan hatmanul. Urcîndu-se în Scaun, el își luă numele de Ștefan-vodă, aducîndu-și aminte ce frumoase lupte se dăduse, supt alt Ștefan-vodă, pe pămîntul acesta al Moldovei. Și el trebui să primească steag din Ardeal, cum se primise odată de la turci, ca semn de supunere. Și el trebui să încheie un act de supunere.

În jurul lui Mihai roiau ungurii, cazacii, sîrbii, grecii. Numai străini, — afară de boieri, cari erau cu inima față le dînsul așa cum am văzut. Cît despre țerani, ei se adunau și se aprindea focul războiului pe dealuri și cărțile lui vodă sosiau la curțile boierești, chemînd „țara“, dar pe urmă, cînd se încheia lupta, ei apucau cu răbdare plugul și arau cu mîinile lor triumfătoare.

Înghițind și această umilință, vodă se supuse; primi steagul înjositor, spuse cuvintele de durere ale jurămîntului, legă după voia prințului pe țerani de pămîntul ce-l apărau. Și apoi, cu ochii la Dunăre, așteptă.

Veniau acum, în sfîrșit! Se schimbase un vizir, și venise altul, cel mai viteaz, mai plin de ură pentru creștîni, mai crud în faptă și mai aspru în cuvinte: bătrînul Sinan, care cunoscuse vremurile cele mari ale sultanului Soliman biruitorul. Venia hotărit să se lupte pînă la moarte pentru cinstea împăratului și răzbunarea celor căzuți.

Încet, oștile veniau, în frunte cu vizirul cel Mare și o strălucită ceată de pași. În iulie toată nesfîrșita mulțime de oameni ajunse la Rusciuc, și cămilele din șesurile și pustiile Asiei băură apa crușită cu sînge a Dunării bătrîne.

O lună de zile Mihai apăra malul. Aștepta să-i vie plata pentru cît suferise și luptase: aștepta pe moldoveni, pe Sigismund. Avea doar cu dinșii legături jurate, și el se ținea de dinsele.

Dar nu veni nimeni. Răzvan trăia cu frica leșilor în spinare. Aceștia, făcîndu-se prieteni buni ai creștinilor, se adunau pe nesimțite (...), gata să treacă [...] pentru a lua țara în stăpînire și a pune la Iași domn voit de dinșii. Răzvan avea cîteva mii de trabanți, cazaci și ostași moldoveni, prea puțini pentru a se împotrivi lui Zamoyski; abia destui ca să-l apere de tătari la răsărit și la miazăzi de turcii ce rătăceau prădalnici prin Dobrogea și cercau vadurile.

Iar Sigismund, — se însura.

În sfârșit podurile se întinseră pe Dunăre, de la malul bulgăresc la ostrovul Giurgiului, de la ostrov la oraș. Și, din zori pînă în noapte, zi cu zi, oștile trecură.

Pentru cei puțini cari nu vreau să fugă, firca a făcut munții păduroși, potecile printre stînci, strimtorile înguste între ape și codri. Acolo pot sta și ochi pindarii ascunși, în mulțimea ce roiește în față și, neputînd trece, se înmulțeste tot mai mult, se încurcă, pierde încrederea și o cuprinde oboseala și groaza de primejdia care nu se poate vedea.

Așa era trecătoarea Călugărenilor, lingă apa miloasă a pirăului Neajlov. Acolo se coborî Mihai în calea marelui vizir, gata de moarte. Și acolo se înfățișară, în faptul zorilor, la 13 august 1595, cele dintăi cete de călăreți turci, deslăcuți din tabăra cea mare, ce petrecuse noaptea în apropiere.

Într-un loc ca acesta nu se poate da o luptă pentru o oaste mare care înaintează, dar se poate pierde una. Mult timp, în zădar, se cercă trecerea: ceas cu ceas, în zborul săgeților, în scinteiarea topoarelor și iataganelor, în fumul sinețelor și tunurilor. Vizirul își pierdu răbdarea: era el oare de aceia bătrînul Sinan, care își închinase viața lui Allah în atîtea lupte, de aceia avea el cu dînsul sutele de mii și purta în cutele steagurilor sale norocul sultanului, ca să-l oprească aici acest ghiaur cu cei șeisprezece mii de oameni ai săi, strînși din toată lumea?

Ca în tinerețele lui, porni, într-un mare avînt de minie, și, oamenii dîndu-se în lături, strimtoarea se deschise. Puțin, și era să fie fuga creștinilor, pierderea Bucureștilor, risipa ostașilor, năvala turcilor în Ardeal, caspeți nepoftiți la nunta lui Sigismund.

Atunci Mihai apăru în vederea tuturor, mare ca primejdia pe care venia s-o înlătore. Toporu-i se rotia în aer cu vijiițuri ucigătoare, mantaua umflată de vînt îi făcea aripi de arhanghel; lumina ochilor săi îl ridica mai presus de oameni. Nu era el, domnul, de care atîția se apropiase pentru a îngenunchia cu o plîngere, pentru a primi o răsplată. Era furtunosul Dumnezeu al Biruinții, venit ca să mințuie pe aceia ce se credeau pierduți.

Mergea înainte, luminos și strașnic, lăsînd în urmă o lată cale stropită de sînge, pentru cine voia să vie după dînsul. Și veniră, apărați de bătaia tunurilor, cazacii, ungurii, boierii săi, țara. Turcii nu fură învinși, ci cufundați de-a dreptul în mlaștină cu sfărîmăturile podurilor rupte; îndesați în spini, rătăciți pe cărările pădurii. Ajutase Dumnezeu, și se făcuse minunea. Și, cînd se lăsă, roșie, sara de august, peste roșia cîmpie, cînd roșii începură să pilpiiie focurile lîngă corturi, atunci văzură creștinii ce lucru neașteptat și mare se întîmplase.

Dar oștiri ca a lui Sinan nu se sfarîmă învinse. Erau atîția cari nu avuseră loc să se lupte, dintre ai lui, și cari stăteau gata să înceapă iarăși războiul pentru trecătoare. Din ai noștri mai multe mii căzuseră în înverșunata ciocnire sau în luptele mărunte. Învingătorii trebuiră să plece.

Tot în sus, pe Neajlov, pe Dîmboviță, pe Argeș... Bucureștii se iviră și dispărură, luminați de flacărele pe care le aprindea oastea străină a lui Mihai, prădînd. Apoi Tirgoviștea, cu turnul ei, cu crucile aurite ale multor biserici. În sfîrșit, după vreo zece zile, cetatea de care poporul legase numele lui Negru-vodă și munții prieteni.

Era să vie Sigismund, Ștefan? De aceasta atîrna tot ce era să mai fie.

Veniră, unul în fruntea călărimii nemțești îmbrăcată cu zale, în fruntea săcuilor, toți nobili, fiindcă toți se luptau, în fruntea trabanților, a curtenilor, a sașilor dați de orașe, a ajutoarelor străine venite din tocmai Italia. Steagurile Bato-reștilor, purtînd lupul cu gura deschisă, se ridicară în cea dintăi săptămînă a lunii octomvree deasupra corturilor adunate la Rucăr.

Cu Sigismund era și Ștefan-vodă, dar acesta era un biet pribeag acum, un pribeag care nu era să mai domnească. Zamoyski, cu leșii lui, trecuse Nistrul pe vremea cînd Sinan trecea Dunărea, și pusese domn pe Ieremia Movilă, dintr-un neam vestit și bogat, înrudit cu leșii și bun prieten cu dînșii. Cu cîți avea pe lîngă dînsul, Ștefan putu să fugă numai în siguranță pînă în Ardeal, unde veni să inchine lui Sigismund nenorocirea sa.

Ardeleni, munteni, cei cițiva moldoveni, porniră în sfârșit de la munte în sunetul trimbițelor și al tobelor, cu încredere în Dumnezeu care dăduse întâia oară biruința. Pare că-i vezi coborînd de-a lungul riurilor iuți și nebunatace. Sigismund, bolnăvicios, urît, cu fața slabă, mică, între cele două urechi mari, cu nasul coroiat de pasere de pradă. La dreapta și la stînga trufașului lor stăpîn, bucuros că atîta lume o să vorbească de ce face el acuma, cei doi domni, călărînd pe gînduri. Unul, țiganul, purtînd în minte gînduri de răzbunare crudă pentru cine-l vinduse. Celălalt, Mihai, urmărînd cu privirea lui de vultur luptele ce erau să se deie, acum cînd venia să-și răscumpere de la păgîni domnia și țara.

Ajunseră la Tirgoviște, unde turcii se așezase ca pentru veșnicie: ridicînd ziduri de cetate, săpînd șanțuri, dînd foc bisericilor, grămădînd în grînare hrană pentru trei ani de zile. Era un pașă acolo, dar acolo nu era Sinan. Marele-vizir plecase, uitîndu-și tot trecutul de viteaz, înecîndu-și faima în această ultimă rușine de fugar.

După trei zile, cît să poată fugi bătrînul pînă la Dunăre, se deschideau cu sîla porțile cetății și începea măcelul și prada. Sinan auzise bătaia tunurilor creștine, dar focul ce mistui întăriturile Tirgoviștei nu mai lumină în zare fuga sa de invins. Era departe acuma, și credea poate că nu e prea tîrziu ca să aducă sultanului înapoi cea mai mare parte din oastea care i se încredinșase, — afară de cînte, pe care o lăsase în urmă.

Dar o oaste ca aceasta, 60 000 de oameni încă, nu se străcură ușor pe scîndurile înguste ale unui pod. Cînd Dunărea se arătă înaintea creștinilor, șirul fugarilor se desfășura încă în spre ostrov, apărât în urmă de care grămădite unele deasupra altora. Călărimea, aruncîndu-se, fu oprită de acest zăgaz. Dar tunurile începură a bate podul și săgețile a ținti în mulțimea aceia nebună de spaină care se strivia în picioare; care se arunca în apă, care încerca să se furișeze în luntri. Apa se înroși de sînge și se acoperi de trupuri.

Apoi, a doua zi, cetatea fu încunjurată și turcii dintr-însa, cari lăsase nădejdea vieții, se apărară o zi și ziua următoare.

Părăsiți însă de ai lor, lăsați fără praf, ei fură învinși la urmă și periră în flăcările care arseră ceia ce fusese podul lui Sinan și cetatea Giurgiului.

Iarăși oștile creștine străbătură văile Terii-Românești, în frunte cu cei trei prinți. Sigismund, strălucitor de trufie, încredințat că fără dînsul nu s-ar fi făcut nimic, Mihai, cu bucuria că și-a dobîndit tot ceia ce pierduse — o rază veselă pe figura-i aprigă, — Ștefan, zimbînd la gîndul că acum e rîndul lui să i se gonească dușmanii și să i se dea înapoi domnia.

Petrecură împreună la Gherghița și apoi se despărțiră. Pe unul dintre tovarășii săi, Mihai nu era să-l mai vadă niciodată, pe Răzvan. Leșii întăriseră scaunul lui Ieremia-vodă, silind pe tatarii ce năvălise în Moldova, să se întoarcă înapoi. Cînd Ștefan se întoarse cu ostași din Ardeal, ca să ceară ceia ce și el luase pe căi piezișe de la altul, el găsi leșii înaintea lui, fu bătut de dînșii și Ieremia-l înfipse în țapa în care muriau hoții.

Cît despre prietenul Sigismund, în fericirea de care era copleșit, el se îndură să ierte pe Mihai de legătura pe care boierii lui o încheiasă cu Ardealul. Trecînd munții, el lăsă pe domnul muntenesc în stăpînirea întregă a țerii lui, iarăși voevod „din mila lui Dumnezeu“ și nu „căpitan prin voia craiului“.

În sfîrșit, în Bucureștii arși de prieteni și de dușmani fu liniște și siguranță în sărbătorile acestea de la sfîrșitul anului 1595, și Mihai putu să-și odihnească sufletul de furtunile ce-l străbătuse.

Cînd se desprimăvăară, turcii îl lăsară de-o parte, și trecură, ca în alte timpuri, în Țara Ungurească, cu sultanul în frunte. Se făcură a uita deocamdată ce suferiseră de la omul ce domnia la Dunăre, și chiar prădăciunile din urmă ale lui; în Dobrogea, la Plevna, care era să fie legată mai tîrziu pentru totdeauna de vitejia românească.

Cînd valurile turcești se scurseră cu totul spre cîmpul cel nou de război, Mihai rămase slobod să facă ce-l ispîtia mai mult, în părțile rău păzite din vecinătate. Trimise oaste la Vidin, dar nu izbîndi.

Însă aiurea norocul nu se despărția de dînsul: cînd Radu-vodă, copilul din 1595, veni să-i iea domnia cu ajutorul moldovenilor, el fu bătut cu desăvîrșire. Cînd tatarii, înțeleși cu unii boieri nemulțămîți, își răspîndiră cetele prădalnice, ei nu le putură scoate așa de ușor cum le aduseser. Hanul, venit pe neprevestite, arse un timp în voie satele și cîmpiile, dar el nu se încumetă să petreacă multă vreme în țara acestui puternic. În toamnă, mai tîrziu, cetatea turcească a Turnului, rămasă încă în picioare, fu arsă. Și; la sfîrșit, după ce acuma creștinii fusese bătuți de turci în Țara Ungurească, Mihai primi, ca răsplată pentru cît rău făcuse stăpînilor de odinioară, hîrtie de pace și steag de domnie.

Dar lui nu-i era gîndul să se împace cu păgîinii, și în cuvîntul lor n-avea încredere. Și apoi ce împăcare putea să fie aceasta? A trecut vreo dată prin mîntea lui Mihai gîndul că s-ar putea trăi iarăși cum se trăise: în acea rușine, în acea nesiguranță, în acea primejdie?

Nu, cu turcii mîntuise el pentru totdeauna. Și, dacă a primit scrisorile lor și a răspuns, dacă li-a trimis daruri și n-a răspins darurile ce veniau de la dînșii, lucrurile acestea le făcea de nevoie, și numai cît timp trebuia să le facă. Apoi, cînd iarăși se limpezia cerul războiului și soarele zîmbia creștinilor, el se trezia cu sabia în mînă, gata să urmeze ce începuse.

Și apoi ce era să mai facă împotriva turcilor? Afară de Vidin și Nicopol, nu mai erau cetăți turcești la Dunăre: briul de fier al țerii se topise în flacări. Mai rămînea o sarcină de îndeplinit, dar aceia era pe atîta de grea și de primejdioasă, pe cît era de însemnată. Uimiți de biruințele lui, îl chemau în genunchi creștinii supuși din împărăția turcească, ridicau către dînsul, Mîntuitorul prin sabie, mîinile lor înocătușate, ca el să sfîrșime lanțurile. La aceasta-l îndemneau și oamenii mari din Viena împăratului, unde fusese Barul Mihalcea.

Dar, ca să facă această nouă minune, ca să dea viață acestor amorțiți în umîlință, s-ar fi convenit ca Mihai să

fie sigur la dînsul acasă. Numai de pe stîncă unei siguranțe desăvirșite putea să-și ia el avîntul pentru noul zbor puternic care l-ar fi dus pînă la cetatea lui Constantin cel Mare, unde dormia nerăzbunat cel din urmă împărat al Romei răsăritene.

Dar el avea în coastă pe moldoveanul Ieremia, care-i adăpostia dușmanii și voia să capete Țara Românească pentru frate-său Simion. Cînd voiau să vie cazacii la Mihai, el îi opria în drum, iar, cînd voiau să năvălească tatarii, li deschidea porțile. Și tatarii erau mulți, neodihniți și strașnici. În urma lui, pornit spre Constantinopol, ei ar fi făcut țara praf și țărînă.

Și mai era Ardealul. Aici Sigismund căzuse cu totul în boala neastîmpărului. Voise război, și-i era silă de dînsul. Ceruse nevastă, și se dădea în foc să scape de dînsa. Nu-i mai trebuia nici oaste, nici putere, nici țară. Voia să fie vlădică undeva, să se găsească cu altfel de oameni decît acei cu cari trăise. Ba, la dreptul vorbind, nu știa el singur ce voia.

În primăvara anului 1598 — de trei ani ținea acum războiul — veni un om din Ardeal, care spuse lui Mihai că prietenul Sigismund și-a vîndut țara împăratului și că se duce în lume, dar poate să se întoarcă. Așa o bucurie nu-i făcuse niciodată, lui Mihai, vecinul. În sfîrșit!

Era să vie, vra să zică, împăratul. Și iată ce zicea Mihai: împăratul e un domn mare, atîtea țări atîrnă de dînsul și sînt fericite: să fie și țerișoara lui! Împăratul e domn bogat, și i-ar da și lui cu ce să-și plătească oastea cu simbrie: cazacii și sîrbii. Împăratul are oști multe: să-i dea și lui ceva călări nemțești, de cei grei, cu cai mari, de cari se tem tatarii și ceva meșteri de tunuri și de cetăți, cum venise cu Sigismund în 1595. Împăratul e domn lacom, care vrea să aibă multe țeri; și un om ca Mihai poate să-i fie de folos. Cum ar cuceri el pentru măria-sa pămînturile de peste Dunăre, Țara Leșască de peste Nistru, cîtă Țară Ungurească țîn turcii! I-ar da și lui ceva din atîtea, și le-ar ținea ca un supus cu credință al împăratului creștinesc, mulțămînd lui Dumnezeu care l-a învrednicit să-i slujească.

De aceia Mihai pofti la dînsul p e o amenii imp ar ateşti, doi unguri, dintre cari un episcop, şi un neamţ. Cînd ei veniră in sfîrşit, legătura, pe care de multă vreme o doria Mihai, se incheie in tre dînsul şi imp arat. Anume, la Dealu, mănăstirea din vii, lingă T irgov işte, in ziua de 9 iunie stil nou 1598.

Mihai rămînea stăpîn in  ara lui, şi ca să bată pe turci pentru folosul imp aratului, era să aibă de la acesta 5 000 de oameni ajutor, şi bani pentru a plăti in c a pe atîţia. In locul dării către turci, Mihai va da imp aratului cit va crede de cuviin ta, ca să se ştie că-i este ascultător.

Cînd Mihai puse iscălitura lui cu slovele răsfirate pe hîrtia actului, va fi crezut că-şi iscăleşte fericirea lui trainică. Dar se inşela in gîndurile lui.

Impăratul era un domn mare şi avea  eri multe, dar n-avea vreme să se gîndească la toate, şi la cele mai nouă din ele se gîndia şi mai puţin; impăratul avea oaste multă, dar era şi cerută in multe părţi, şi nu-i mai rămînea să mai deie şi unuia ca Mihai. Impăratul avea bani mulţi, dar ii trebuiau de două ori pe atîta. Impăratul era lacom de cuceriri, dar să i le ieie altul, dacă se poate, şi pentru slujbă să nu-şi ceară răsplata. Şi apoi impăratul, care era de parte, — ceia ce nu era rău in tr-un fel — era a a de sus, a a de ingreuiat de tr ebi şi a a de slab de minte in cit toate plîngerile şi rug am in tile cădeau zădarnice la scările lui, şi le spulbera vîntul.

Din april pîna in august, Mihai nu cunoscŭ prin nimic că s-a inchinat imp aratului creştinesc. Nici oameni, nici bani. Şi tatarii se adunau, şi dincolo de Dunăre cetăţile turceşti se in temeiau iarăşi: la Vidin, la Nicopol, la Silistra. Şi erau paşi acolo cari nu-l pierdeau din ochi, gata să sară asupra-i.

Dar Mihai se gîndia in c a la depărtarea cur tii imp ar ateşti, la z ab avile pe care le aduc imprejurările. Ardelenii inş a, cari fusese vînduţi de prințul lor, aveau mai puţină r ab dare. Trecea lună după lună şi craiul despre care li se veste-tise, crai din casa imp ar ateasc a, arhidu cele Maximilian, nu mai venia. Noi ştim că n-avea oameni, n-avea bani, dar

ardelenii de la 1598 nu știau nimic din acestea. Și-și pierdeau răbdarea.

Dar mai ales Sigismund, omul căruia nu-i plăcea nimic. Unde-l dusesse după ce ieșise din Ardeal nu-i era îndămină, în Silezia. Țară săracă, locuință proastă, bani puțini, făgăduieli aminate... Tot mai bine înainte!

Și într-o bună dimineață el se întoarse. Oastea, nevasta, țara-l primiră cu bucurie. Era un ușuratec, adevărat, și era slab de minte. Dar ardelenii judecau că e dintre ai lor, și aceasta înseamnă ceva...

Nu-i era ușor lui Sigismund să ajungă în Ardeal. Dar era și mai greu să rămie.

Pe cine să se sprijine? Împăratul era furios, și nu voia să asculte nimic din îndreptățirile aceluia care lua înapoi ceea ce dăruise odată. Mihai abia scăpase de acest vecin fudul, fără hărnicie și fără cuvânt. Iar să se umiloască înaintea lui, iar să-i urmeze poruncile, iar să-i sufere toanele, iar să se primejduiască de hatirul lui, ca să fie părăsit pe urmă?

Îi răminea să se deie cu turcii, să asculte de leși. Și doar se răsculase împotriva celor dintâi, doar se luptase pentru Moldova cu ceialalți! Trebuia să jure cui îi călcase jurământul și să primească o stăpînire moldovenească, în care trebuia să vadă pentru dînsul o veșnică și mare rușine...

Dar așa era făcut acest om nenorocit. De două ori trimese solii săi la turci, cerind pace, rugîndu-se de iertare: de acum va fi altfel, va asculta. Ba aduse pe păgini înaintea cetății Oradea Mare, de lângă Ardeal, care se ținea de această țară, dar avea înăuntru ostași nemți.

Sigismund nu putea să aibă altă purtare, dar nici Mihai nu se putea împăca cu o purtare ca aceasta.

Ca să strice pe prințul ardelean cu turcii, el urmă războiul cu dinșii. Tînărul Radu venise iarăși după domnie, iar Mihai îl dădu peste graniță. Apoi trecu Dunărea, și bătă pe pașii de lângă această apă, la Nicopol, la Vidin, prădă Plevna și două mii de sate, și ajunse pînă la pasurile de

munte ale Balcanilor, de unde te cobori către capitala sultanilor. Speriați de nouăle isprăvi ale marelui războinic, turcii de la Orade se întoarseră înapoi, și Sigismund, pe care Mihai spusese că nu-l poate suferi aici cu un chip în Ardeal, rămase singur.

Atunci se hotări ca iarăși să se împace cu împăratul. Și se putea împăca într-un singur fel: dând a doua oară țara sa cui i-o dăduse întâi. A fost o vreme pe la începutul lui 1599 când toată lumea credea că așa se vor împăca lucrurile.

Dar Sigismund avea obiceiul, acuma de când se întorsese, să ceară sfaturi și în Polonia. De aici Zamoyski îl sfătui să nu aducă a doua oară pe nemți în Ardeal, ci, dacă este să se ducă el, să cheme în loc tot pe unul din neamul său. Adecă pe unul din cei doi Bathorești cari trăiau adăpostiți în Țara Leșească, Ștefan și Andrei.

Erau, adevărat, din neamul lui, dar și aici era o prăpăstie peste care trebuia să treacă, era sînge vărsat peste care trebuia să întindă un pod de uitare. Frații fusese odată trei, și pe cel de-al treilea pusese să-l ucidă Sigismund, pentru că nu se învoia cu răscoala împotriva turcilor. Și nu era nici aici o faptă veche, peste care să fi trecut iertarea anilor eelor mulți. Nu, ea se petrecuse abia în 1594, cu vreo cinci ani în urmă.

Sigismund trecu aceasta cu vederea, și scrise aceluia dintre veri care i se părea mai potrivit ca să domnească, lui Andrei. Andrei era cardinal și episcop, cu toate că ajunsese abia vîrsta bărbăției. Cu leșii era înrudit, și în episcopia lui avea venituri, precum la curtea craiului i se făcea cuvenita cinste. Dar sîngele Bathoreștilor cerea într-însul domnia.

Înlăturînd orice frică — și nu era de glumit cu un om ca Sigismund, schimbător ca fața apelor, — el se găti de cale și veni. Vărul ucigaș îl primi foarte bine și-l făcu, fără zăbavă, să fie ales prinț. Iar el, Sigismund, care își păstrase, prin învoiala cea nouă, drepturi și moșii în țară, luă în curînd iarăși toiagul pribeagului.

Din nou veni un sol ardelean la Mihai ca să-i spuie că stăpînirea țerii vecine s-a schimbat și cununa Ardealului împodobeste altă frunte.

Iar...

Cum putea lucra cineva pentru creștinătate cînd în cetatea de munți pe care se răzima țara de șes a Munteniei o zi nu mai era ca ziua următoare, cînd jurămintele abia desfăcute de pe buze erau împrăștiate de vîntul nestatorniciei?

Fusese Sigismund întăi, cu dorul său de mărire, cu setea-i de a învinge și de a umili pe alții. Pe urmă împăratul, de la care se puteau aștepta atîtea. Venise iarăși Sigismund, dezgustat acuma de războaie, stricat cu creștinii, bucuros să trăiască în pace și întunerec, cum trăise înainte de răscoală. Și acuma venia Andrei, cu haina un cucernic episcop latin, iar cu sufletul un turc desăvirșit.

Doar venia din Polonia, de unde se zădărniciise tot norocul creștinătății. Mai mult leah decît ungunur, dator cu recunoștință leșilor, sprijinit numai de dînsii, el se purtă așa cum i se purtau stăpînii. Se făcu fratele de cruce al voevodului moldovenesc Ieremia și voi să se înrudească cu dînsul. Stărui pe toate căile ca turcii, de hatîrul lui care n-are vinovăție, să-i ierte țara vinovată și să-i dea liniștea și siguranța vremurilor netulburate.

Mihai le știa toate acestea, știe cine merge din Ardeal la Poartă, ca oamenii „împărătești“ vin în Moldova și în țara Ardealului. Știa și ce lucruri scrise aduce unii și alții. Andrei ceruse munteanului să întărească iarăși legătura cea veche cu Sigismund, și-l pomenise și pe dînsul în cererile de pace cu turcii, deoarece amîndouă țerile tot ale prințului erau. Multă vreme stătură în Țara-Românească trimișii lui Andrei, veniți pentru ca să primească jurămîntul lui Mihai.

Dar domnul știa bine ce se ascunde în toate acestea. Lui Andrei îi trebuia pacea, și turcii o voiau după placul lor. S-ar fi oprit el, dacă i s-ar fi cerut atîta: să înlătore pe ucigătorul oștilor osmane, pe Mihai cel rău? Firește că nu. Cine umbra după turci cu mîna întinsă, acela nu putea să-i

fie prieten. Și cine, nefiind mai tare decât dînsul, îi socotia țara ca o țară cucerită, acela nu putea să-i fie la inimă. Ce bucuros ar fi făcut Mihai cu Andrei ceia ce voia să facă înainte cu Sigismund, cînd acesta se întorsese dintre străini! Ce bucuros și-ar fi trecut oștile prin pasurile Carpaților, le-ar fi revărsat în văile ardelenе, ar fi gonit pe dușmanii împăratului din orașe și cetăți și ar fi închinat mării sale țara care-i fusese vîndută cu jurămint! Cu cîtă patimă ar fi dovedit el cine era într-adevăr mai tare și mai viteaz și cu cîtă rivnă ar fi slujit pe domnul mare și vestit care i-ar fi îngăduît această sfîntă răzbuinare!

Dar nu se întîmplă lesne ca doi oameni să aibă întocmai aceiași țintă și, cînd ei sînt stăpînitori de țeri, aceasta se întîmplă și mai greu. Drumul lor nu e niciodată același, ci două drumuri deosebite merg o bucată de vreme alături.

Mihai avea numai un scop: să nu-l cotopească turcii, să rămîie pe urmă slobod a îmbrățișa cu vinjoasele-i brațe cuceririle îndepărtate și fără de capăt. Împăratul era bucuros să-l lase turcii în pace, căci mai mult la lucrurile Apusului îi era gîndul. Nu începuse de bună voia lui războiul cu sultanul, ci fusese silit să se apere. Ori cînd turcii i-ar fi întins mina de prietenie, el era gata s-o strîngă, mulțămînd lui Dumnezeu că l-a scăpat de belea.

Și iată că tocmai în vara anului acestuia 1599, cînd Mihai se gătia să spulbere pe Andrei iubitorul de păgîni și se încredea în ajutorul împărătesc pentru a face această faptă mare, tocmai atunci îndemnuri spre pace veniră de la turcii împăratului. Cinstite nu par să fi fost aceste îndemnuri, pentru că lucrurile se tot zăboviră și, cînd, în toamnă, ajunseră acolo încît să stea de vorbă oameni dintr-o parte și dintr-alta, toate planurile de împăcare se risipiră de la cele dintăi cuvinte. Dar ce voiau turcii se întîmplă: împăratul fu oprit în loc cît aveau ei nevoie, și momit cu pacea mincinoasă.

Și mai era cineva care căuta să înduplece pe împărat a lăsa în pace pe Andrei, prințul cel nou. Papa ar fi fost fericit dacă orice neînțelegere ar fi perit dintre creștini, și s-ar fi adunat cu toții împotriva păgînilor. De atîția ani de zile

se căznia prin scrisorile și prin trimișii săi să aducă pe leși la gânduri mai bune și să-i împiedece de a intra în luptă cu nemții și cu ardelenii. Toate fusese în zădar, dar nădejdea că odată și odată tot s-ar putea ajunge la vreun folos, nădejdea aceea tot o avea. Și cu atîta mai virtos căuta papa să împiedece o vărsare de sînge frățesc între ardelenii lui Andrei și ostașii împăratului. El nu credea să fie cardinalul un om așa de rău, să fi uitat așa de mult datoria ce o avea față de creștini și pentru haina preoțească pe care o purta. Un episcop veni anume pentru împăcare în Ardeal, și până la sfîrșit el stăruia să îmbuneze lucrurile spre înfrățire. Iar, și din partea aceasta, împăratul asculta bucuros. De ce să facă jertfe, gîndia el, dacă se poate ca Andrei să plece de bună voie, cum plecase de două ori Sigismund?

Era atunci în slujba împăratului un vestit general, anume Gheorghe Basta, care se trăgea din arnăuții așezați în partea de miazăzi a Italiei. Era un om foarte priceput și ager, care se luptase mulți ani de zile în apus și știa bine meșteșugul războiului. Nu era lacom de bani și nici mai flămînd de cînste decît mulți alții. Dar trăise toată viața lui printre oameni cari credeau că sufletul e dat cuiva pentru a minți, pentru a înșela, pentru a ucide, și că nu e nimica mai frumos decît să te arăți mai tare decît toată lumea în fapte ca acestea. Nu că i-ar fi fost urît binele, dar nu-l făcea decît atunci cînd putea să tragă folos dintr-însul și să strălucească în ochii lumii, iar răul îl făcea fără să pregete, de cîte ori numai răzîmîndu-se pe rău, putea să ajungă acolo unde voia.

Acest general păzia granița în Ungaria de Sus, la Cașovia, și fusese vorba odată ca el și cu Mihai să cucerească Ardealul pentru împărat. Prin septemvrie veni la dînsul o stafetă a lui Vodă, care-i spuse că Mihai nu mai poate aștepta și că, ori îl va ajuta cineva ori nu, el tot intră să gonească pe Andrei, care vrea să-l vîndă turcilor.

Basta era însă un om pizmătareț, și-l durea în suflet ca un altul să facă lucrul pe care ar fi voit să-l săvîrșească el. Cînd auzi că Mihai o să intre în Ardeal, el se coborî în acea-

stă țară ca să se zică pe urmă că lucrul nu s-a făcut fără de dînsul. Dar abia mersese o bucată de loe, și iată că veni un om al prințului, care-i spuse că Andrei e în vorbă cu împăratul, care i-a făgăduit să-l lase în pace, până se va ajunge la un capăt cu dînsul. Și, mușcîndu-și buzele de năcaz, Basta trebui să-și întoarcă oștile înapoi.

Aceasta era în septembrie. Mihaî nu trecuse munții, dar ardea să-i treacă. În jurul lui, pe cînd împăratul era ținut de vorbă, se schimbau solii, se țeseau lațuri, se pregăteau oști, toate împotriva lui. Numai el rămăsese neîmpăcat cu turcii: incolo, în Ardeal, în Moldova, în Polonia, numai prieteni sau oameni ai sultanului. Și ei se înțelesese între dînșii să-l prăpădească. Cu fiecare zi care trecea, primejdia se făcea mai mare. Un pașă stătea la Dunăre, gata să-i intre în țară, Mahmud. În Ardeal un lagăr era gata să se miște către munții de graniță, Ieremia-vodă se apropia de Carpații ardeleni, ca să dea mîna cu prințul și să se coboare împreună cu dînsul. Domnul muntean era gătit de multă vreme, și Simion, fratele lui Ieremia, se vedea acuma în București. Ce era să mai aștepte deci Mihaî? Să se înpace doar și împăratul cu turcii, cum se părea că o să se întîmple, și atunci el să rămîie singur, singurel înaintea unor dușmani neîmpăcați?

În viteazul acesta era, atunci cînd nu-l stăpînia Dumnezeu îl de mîine, care se coboria adese ori asupra lui, și un o n d' cugetare limpede și cumpănită. Îl înșelau alții, îl purtau cu vorba? Înșelă și purtă de vorbă și el, mai bine chiar decît dînșii, pentru că pe el îl crezură, pe cînd pe dînșii el nu-i credea. Scrise turcilor de la Dunăre, și jură din buze lui Andrei ce voia acesta.

Apoi, cînd toamna întinse covoru-i de frunze moarte în pasurile munților, cînd desigurile se lumina ră, și numai brazii rămaseră veșnic verzi, plăiași neadormiți pe muchia stîncilor, către trecătoarea Buzăului care duce la Brașov către strîmtoarea Turnului Roșu pe unde se ajunge la Sibiu, oști jurate cu strașnic jurămint de credință se porniră, iute, zi și noapte. Treizeci de mii de ostași urcînd la munte, supt

steaguri rupte de gloanțe și stropite de sînge. Unguri călări, haiduci fără țară sau dintre aceia cari nu voiau să calce jurămîntul făcut împăratului, sirbi treziți din morți prin faptele de vitejie făcute în preajma lor, cazaci cari nu trăiau decît în praful și fumul încăierărilor, moldoveni, cari-și aduceau aminte de goanele nebune ale lui Ioan-vodă Cumplitul, cari nu uitase de Aron cel mort în temniță și pe Ștefan-vodă cel tras în țapă; alți haiduci, de peste Dunăre, cari ajunseseră prin hoție la cinstea ostașului drept; călări români, dibaci în a învîrți măciuca; boieri, în dulame roșii. În sfîrșit cete de țerani, pe sate, tineri și bătrîni, cîți aveau inimă și voie bună ca să se lupte pentru vodă, cu căciuli și opinci, răzîmînd topoarele pe umăr, sprijinindu-și coasele, făcînd să sune la coapsă arcele. Iar, în fruntea tuturor, legătură a celor cu limbile și deprinderile deosebite, Voevodul, măsurînd cu ochii nerăbdători pămîntul cît îl mai despărția de graniță.

Trecu pe la Buzău. Văzu în vale bisericile cele albe ale celor șapte sate, zidurile negre și coperemintele de țigle roșii ale Brașovului. Aici stătu de primi cel dintăi jurămînt ce i se făcu în numele împăratului, din partea sașilor și a săcuilor. Apoi luă drumul Sibiului, unde se adună cu cei veniți pe altă cale, și-și întinse corturile.

Andrei alergase în grabă cu lagărul său. Întăi spumegă de minie cînd văzu, el, sînge de ungur și de crai, episcop al Bisericii romane, cardinal, pe voevodul românilor desprețuiți, al plugarilor, oierilor, și văcarilor, odihnindu-se pe pămînt ardelenesc, între ostași gata de luptă. De cincizeci de ani aproape de cînd Domnii români se amestecase la fața locului în luptele din ungurime, așa rușine nu se văzuse: „Nebunul și vînele nu-mi va ieși teafăr din țară“, strigă trufașul tinăr.

Apoi — doar era rudă cu mlădiosul Sigismund, — îi fu grijă de aceia ce era să se întimple, — poate și frică. Trimisul papei veni să vorbească cu Mihai, care-i spuse tot focul ce-l mistuia de atîta vreme: toată umilînța, toată primejdia ce se trăsese pentru dînsul din venirea acelui popă rău care se dă cu turcii și vrea să-l izgonească.

Dar era prea tirziu pentru împăcare. Abia venise a doua oară, în ziua de 18 octomvre, împăciuitorul, și tunurile ardelenilor porniră să bubuie. Apoi călărimea magnaților se aruncă, într-un mare avînt desprețuitor, asupra oștilor opincarului, pe care l-ar fi sfărîmat în copite, ca să i se învețe minte neamul prost și obraznic. Ca și la Călugăreni, cu patru ani în urmă, înaintea iureșului turbat al dușmanilor, înaintea furiei asiaticе, oștile lui Mihai se dădură în lături.

Și, iarăși ca atunci, apăru, strălucitor de vitejie, arhanghelul, rotindu-și toporul binecuvîntat pentru biruință. Fugarii se opriră în loc, cei sfioși se rușinară de sfiala lor, inima se ridică mîndră în pieptul vitejilor. Lupta cea adevărată, răbdătoare, se înțeștă, lupta în care izbîndește totdeauna firea și sufletul cîstit și sigur al românului. Deodată, din rîndurile strălucitoare ale magnaților se desfăcu ici unul, colo altul, până și căpetenia tuturor oștirilor Ardealului, — cari trecură la dușman. Atunci cardinalul, care stătea de-o parte, în umbra steagului familiei sale, întoarse friul calului și fugi în haina-i roșie ca sîngele. Și, cînd, pe încetul, vestea se răspîndi în mulțime, cînd ochii luptătorilor, întorcîndu-se nu mai văzură steagul, calul focos, haina de sînge, cînd deasupra bătăliei, stăpîniră numai fulgerătorii ochi ai voevodului, cei ce mai luptau încă pentru tronul și cinstea Bathoreștilor se risipiră. Lupta era cîștigată.

De la munții Bihorului până în săcuime, din stîncile Maramureșului până la pasurile muntene, Ardealul tot, și cît se ținea de dînsul: văile Oltului, Mureșului, Someșului, Tîrnavor, cetățile sașilor, reședințele crailor, moșiile magnaților, satele iobagilor, erau ale lui Mihai. Ale lui, adecă — spunea el tuturoră — ale împăratului creștin, în numele căruia venise.

Și oastea biruitoare porni în sus. Ajunse în capitala țerii, la Bălgrad, unde era mitropolia românească din alte timpuri, și pe stradele unde se desfășurase alaiurile Bathoreștilor trecu, în fruntea românilor, cazacilor, leșilor, ungarilor săi, legați împreună prin același noroc și aceiași comandă, trecu în haine de crai, în sunetul muzicilor, triumfătorul.

În odăile pe care le locuise Andrei, leul învingător își plecă spre odihnă capul mîndru. În piața unde trabanții se înșirase înaintea prințului ostașii de la Sihiiu jurară credință măriei sale împărătești, lui Mihai-vodă, căpitanul împărătesc, și copilului Nicolae-vodă. În adunarea țerii, alcătuită din trufași magnați, născuți și trăiți în ura românului înjosit, porunci voevodul învingător, puse dări, strinse jurăminte, alese iernatece pentru ostași. Pe unde își învîrtise calul nesupus prințul-cardinal, fruntaș al bisericii și domn al țării, pe acolo trecu, între arme străine, avînd în urmă, în loc de rude, un strașnic plîngător, umilit acum înaintea lui Dumnezeu, care păstrează viețile și dă biruința, — trecu alaiul de jale al cardinalului mort în fugă, jertfit de păstorii săcui din munții către Moldova. Și toate acestea se petrecuse într-o clipială. Același vînt de toamnă alergă peste munți și cîmpii ca și în zilele abia trecute, cînd în spre hotarul lui Mihai, se adunau pe tăcutele, din toate părțile lumii, aceia cari trebuiau să-l răpuie.

Și ștafetele ropotiau pe toate drumurile, cu vestea cea mare. Satele aflau în cale că a venit vodă să-și scape neamul, vodă pe care îl așteptau de veacuri, în sărăcie și umilință, iobagii români, risul și ocară neamurilor. Și pe drumuri răsăreau cete înarmate cu uneltă de muncă, din care făcuse arme de război, cete care urmăreau pe fugari și-și cereau de la dinșii răsplată pentru suferințele îndelungate. Iei și colo se aprindeau focuri care erau de bucurie și de pedeapsă. Și li se părea tuturor celor ce erau să ispășească păcatele și ispășitorilor, că a venit, în sfîrșit, ceasul judecării drepte.

Aflau magnații, prin scrisori sau prin oaspeți rupți de oboseală și prăpădiți de rușine; prin cazaci, leși, sirbi, cari veneau să ceară hrană și bani; prin vorba aspră, încrezută a iobagului, care știa că s-au schimbat vremurile. Și se înfiorau de minie și de frică. Orice trebuia făcut, dar românul să nu stăpînească, să-l scuture țara pe care pusese gheara lui sălbatică. [...]

Află și împăratul, către care porni îndată și o solie mare, alcătuită din boierii Stoica și Mihalcea. Vestea era dintre

acelea care aduc mai multă supărare decît bucurie. Tot se mai credea la Viena că s-ar putea ajunge la o înțelegere cu turcii și cu Andrei. Și iată că sabia acestui soldat norocos dăscurcase toate lucrurile. Era așa de greu să le încurce din nou aceia cari nu puteau trăi decît într-o lume de încurcături...

Dar se puseră pe lucru sfetnicii împăratului. Dacă ar fi fost alți oameni, mai puțin cărturari, dar mai dreپți în cugetul lor, mai cu inimă față de simțirea și faptele altuia, ei ar fi lăsat Ardealul în mîna lui Mihai. El își închinase țara împăratului și venise să ieie pe aceastalaltă tot în numele mării sale. Niciodată n-ar fi căutat alt sprijin, dacă i s-ar fi dat ceva oameni și bani, și, cu un astfel de străjar la graniță, ea n-ar fi stat multă vreme în același loc.[...] Cel puțin, cînd el n-a mai fost acolo, stăpînirea împărătească s-a risipit în vînt.

Dar ei n-au înțeles, sau n-au vrut să înțeleagă. Sămănînd bănuială și țesînd curse ei nu puteau să vadă decît curse și pricini de bănuială la ori și cine. Tot ce făcea Mihai, îi pune pe gînduri. De ce i-au jurat, și lui și fiului lui, oștirea? De ce și-a luat drepturi de stăpîn în Ardeal? De ce nu lasă pe nemși să se așeze în cetăți? De ce a trimis răspuns lui Basta, care se grăbise a alerga la pradă, să se întoarcă de unde venise? De ce ținea oameni la Poartă și primia turci cari-i aduceau steag de domnie și daruri?

El putea răspunde, întrebînd unde sînt banii cu cari să-și plătească străinii, unde sînt ostașii împărătești cari să-l sprijine, unde sînt prietenii între căpitani de la graniță, unde e răspunsul limpede, cinstit, pe care-l aștepta, cum nu așteptase, de cînd era el, nimic pe lume?

Răspunsul care să-i spuie ce vrea împăratul: acest răspuns îl doria, scurt și cuprinzător. În loc de unul, avea zece, care spuneau fiecare cîte ceva deosebit. Odată, tocmai la început, un trimis mai de rînd făgăduise în numele împăratului ce voia Mihai. Acesta se bucurase, și mai făcuse un mare jurămint de credință stăpînului său. Dar apoi veniră alți trimiși, mai mari, mai mici, comisari, cari să-l ajute a cîrmui și soli, cari să-l spioneze. Toți vorbeau altfel și, cînd voe-

vodul nu mai înțelegea nimic, fi spuneau că mai tirziu o să vie un sol mare, care va aduce și bani, și ostași, și hirtie împărătească și, mai ales, — răspunsul.

Trecură zile, săptămîni, luni și solul acela, neamțul Pezen, care fusese trimis odinioară la Constantinopol, nu mai venia. Plecase, dar se încurca în drum. Asculta minciunile altora despre Mihai, le credea, și le trimetea la Viena și mai mari. Din loc însă nu se mișca așteptînd bani, știri, țintuit pare că acolo de lipsa de noroc a lui Mihai și a neamului nostru.

Pe acest timp de așteptare dureroasă, Mihai vedea iarăși nourii grămădindu-se deasupra capului său. Știa el bine că leșii nu-l vor lăsa în Ardeal, că Ieremia nu-l va primi ca vecin, că ungurii nu i se supun decît cu blestemul în gînd și cu ură nestinsă în inimă. În steagul turcilor nu putea să puie temei nici acuma. Un singur sprijin avea în lume: împăratul, și de la acesta veniau vorbe nepotrivite, fără înțeles, și acel sol tainic, pe care nici o rugăminte nu putea să-l urnească.

Se făcuse primăvara, și în Moldova se întorsese acea pasăre pribeagă care era Sigismund, se întorsese cu gîndul să fie iarăși ce fusese, și de la curtea lui Ieremia, bunul său prieten, el pîndea ceasul să vie ca odinioară.

Acest cuib de pîndă trebuia sfărîmat, orice ar zice împăratul despre leșii, cari trebuie cruțați și nevoia turceasca.

Porni deci spre Moldova, dar nu cu avîntul de încredere cu care pornise spre Călugăreni, spre Ardeal. Mergca cu inima îndoită, chinuit de nesiguranță, uitîndu-se mai mult în urmă. Plumbul îi atîrnă de aripă, și, data aceasta, n-avu acel avînt mare, făcător de minuni și izbînditor de lupte.

Pe atunci moldovenii nu se simțiau de același neam cu vecinii lor munteni, deși vorbeau aceiași limbă și aveau uneori domni din aceiași familie. Dar ce făcuse Mihai pînă atunci deșteptase în sufletul lor ca o presimțire de frăție. Și apoi mai erau viteji boierii cari săvîrșise cu puțină vreme în urmă lucruri care uimise răsăritul! Vitejii de ori unde, erau, mai ales pe atuncea, ai viteazului.

Ei primiră pe Mihai fără luptă aproape. Unii trădără de la început, alții se grăbiră să fugă mai iute decît cum s-ar fi crezut. Dacă n-ar fi fost focul ce mistuia în cale satele și tirgurile, aprins și dintr-o parte și din alta, intrarea lui Mihai ar fi fost ca a unui Mesia multă vreme așteptat de poporul său. Pentru Ieremia se bătură mai ales leșii, și ei îi apărără Suceava și Hotinul, în care-și căutase adăpostul.

Să fi fost prins Ieremia, ceia ce nu era foarte greu, să fi fost ciștigați toți moldovenii, să fi fost adunați în jurul domnului celui nou, să fi fost așteptați leșii de peste Nistru și bătuți bine într-un loc ales cu dibăcie de Mihai, altul ar fi fost viitorul. Dar domnul ardea de neastîmpăr, orice zi de luptă i se părea pierdută. Oare n-a venit, gîndia el Pezzen și — răspunsul?

Nimic n-are răbdare să isprăviască, fiindcă e stăpînit numai de gîndul acesta. În Hotin, Ieremia credea că s-a mintuit cu dînsul, văzînd că nu-i mai vin ajutoare leșești și auzînd necurmata bătaie a tunurilor lui Mihai în ziduri. Într-o bună dimineață, însă, toată oastea care încunjura cetatea nu se mai văzu, perise. Dacă s-ar mai fi ținut cîteva zile Suceava, o lăsa Mihai și pe aceasta necucerită. În Iași, capitala cea nouă a țării, abia-l vezi sosînd și puînd la jurămînt boierii, apoi se duce. Moldova, care i se părea prea mică pentru puterea de cuceritor ce-și simția într-însul, i se părea acum prea mare cînd căuta pe unde ar putea ieși din cuprinsul ei mai răpede, ca să ajungă acolo unde credea că e Pezzen, neamțul împărătesc cu răspunsul.

Cînd era să puie piciorul pe pămîntul Ardealului, Pezzen se opriiarăși: credea că ar putea înșela pe oamenii trimiși de Mihai înaintea lui, vorbind numai cu dînșii. Dar aceștia știau ce răspundere ar lua asupra lor, dacă ar spune o vorbă mai mult decît cele de bună venire. Atunci el se hotărî în sfîrșit, și iată-l sosînd la Bălgrad, supărat peste măsură pe cine nu-i făcuse nimica și, pe lingă aceasta, fără un han și fără un soldat.

Mihai află lucrul, dar nu mai ținea samă acum nici de banii, nici de ostașii împăratului. Lui îi trebuia răspunsul:

să știe ce se va alege cu dînsul de acuma înainte, în ce parte de lume își va căuta un sprijin și cu cine va încrucișa sabia-i osîndită să nu se odihnească în teacă.

Avea atîta dreptate, marele nedreptățit, încît a fost ușor să se înțeleagă și cu un trimis ca acesta. Nu vrea împăratul să-i dea ca unui prinț Ardealul să i-l lase măcar ca unui cîrmuitor pe vecie. Dar să fie țara deplină, cu tot ce atîrnă de dînsa, tot pămîntul și toate drepturile, tot ce este astăzi al ei și tot ce va întregi el cu brațul. Dacă se poate, să-l ajute cu oameni și bani. Iar stăpin pe cap, să i se amestece în ce va face, comisar adecă, să nu-i deie decît în vreme de război. Căci de comisari, de trimiși, de oameni cu carte, cari scriau mult, îi era acru sufletul!

Era în iulie atunci, și tocmai pe la sfîrșit. Trebuia vreme ca să ajungă cineva la Viena, și vreme ca să se întoarcă înapoi. Afară de încetineala cu care se hotărăsc așa însemnate interese împărătești, cum e o țară pe care și-a dat-o altul și pe care ai lua-o bucuros înapoi.

O săptămîină trebuia, două, trei, — o lună. Și nenorocirea venia mai răpede decît atîta spre acela ce fusese ales de dînsa pentru a-i da cel mai mare dar dunnezeesc după mărire: suferința.

Știri rele veniau din toate părțile: dintre ungurii supuși puterii lui Mihai, unul fugia, altul se lua la ceartă pînă la singe, cu tovarășii săi de arme de supt steagul voevodului. Ostașii cu simbric cereau tare banii, cu atîta mai tare, cu cît era mai strașnică nevoia lui Mihai. Leșii se adunau peste Nistru, cu cei doi frați Movilești, ca să puie iarăși mîna pe Moldova. Turcii tăbăriau în vederea Dunării, corăbiile lor străbăteau Marea. Tătarii așezați lingă apa Nistrului și dincolo de dînsa, deasupra Dunării, erau gata să încalece.

Iar trebuia să se gătească Mihai de oaste, iarăși primejdia-l stringea din toate părțile cu cercul ei de fier. El dădu poruncă să se adune ardelenii în lagăr ca să apere pe stăpinul lor cel nou împăratul și pe căpitanul lui, voevodul. Steagurile de străini, puținii ostași de țară ce mai rămăsese cu dînsul trebuiau să se strîngă în jurul luptătorilor localnici.

Magnații plecară, cu oamenii lor după dinșii, săcuii se coborîră din munții lor de lingă graniță, porțile orașelor se deschiseră înaintea sașilor înarmați. Drumurile Ardealului se acoperiră iarăși de cete de pedestri, de steaguri de călărime. Dar ce li păsa acestora de norocul voevodului și de primejdia lui? În loc să vie unde-i chemase el, apucau mai toți, călcîndu-și în picioare încă un jurămint, către altă tabără. La Turda, aici era lagărul răscoalei, în jurul bătrînelului Ștefan Csaky.

Ce voiau neascultătorii din Turda? Să-și dea firește mîna cu leșii, cari trecură Nistrul la începutul lui septembrie, să aducă în mijlocul lor pe păcătosul de Sigismund, să-și capete iarăși neatîrnarea, după care era să vie pacea cu turcii, liniștea din timpurile fericite. Ochii lor erau la răsărit, spre pasurile Carpaților de unde se aștepta să vie omul atîta de dorit.

Ca și înainte, Mihai avea o singură nădejde: la împăratul.

Să fi avut acuma răspunsul, iscălit, pecetluit, hotărîtor... Ar fi făcut un semn, și din Ungaria de sus s-ar fi coborît călărimea cu zale, pușcașii, meșterii de tunuri. Inima mulțor vrăjmași dintre ardeleni n-ar fi fost destulă ca să îndrăzțească a înfrunta steagul cu vulturul împărătesc pe dînsul. Bine înconjurat, Mihai ar fi potolit focul ce începea să pilpîie în țară și pe urmă, aruncîndu-se asupra leșilor, fie și cu Zamoyski în frunte i-ar fi răspins poate, i-ar fi răspins fără îndoială, ca unul ce și-ar fi avut inima bucuroasă și sufletul întreg. Și ce mare bine s-ar fi adus chiar nemților dacă neprietenii ascunși de peste Nistru ar fi căpătat, în sfîrșit, o bună învățătură, prin care să afle și ei ce este credință!

Dar nu tot așa judecau și oamenii împărătești de la hotare, generalii și sfetnicii. Ei își închipuiau că, dacă nu merge bine în Ardeal, un singur om e de vină: Mihai. Numai oastea lui poate să prade, numai oastea lui poate să ceară stăpînirea asupra celor cucerite, numai cîrmuirea lui cea rea poate să nemulțamească lumea. Și doar văzuse cine e țara și cine-i sînt fruntașii, pe vremea lui Sigismund și a lui Andrei. Erau însă oameni cu multe trebi pe cap, și uitase.

Mihai avea drept să ceară ajutor, acuma cînd era vorba să se puie numai, la Viena, o iscălitură împărătească pe învolala gata făcută cu Pezzen. Dar din ce spunea el nu ținea nimic în samă Basta, pe cînd solii ardelenilor răsculați erau primiți bine. Ba li se făgăduia dacă vor fi oameni și vor lucra repede, pînă să nu vie răspunsul, și ajutor.

Pînă să nu vie răspunsul. Aici era nodul lucrurilor.

Îndreptățindu-se că vine să mîntuie de atitea rele țara împăratului, Basta trecu granița, chemat de Mihai ca și de dușmanii lui. Se va da de partea unuia sau a celorlalți? Oricine vede ce se cădea să facă. Dar, cînd primiră jurămintul răsculaților, se văzu că altele sînt gîndurile oamenilor împărătești. La 4 septembrie, oastea lui și a magnaților se amestecară, și steagul cu vulturul se ridică deasupra taberei. A doua zi după aceasta, cetatea Sucevei, vechia capitală moldovenească ridică steagul craiului leșesc.

Peste puțin Basta și magnații se găsiră în fața lui Mihai lingă Mureș, la satul Mirislău. Stătură o zi măsurîndu se, fără să se încaiere lupta.

Mihai cercă și atunci să facă pacea. Ce putea el cîștiga din lupta pe care o dădea împotriva unui slujbaș împărătesc? Putea el să privească ca pe niște dușmani acea frumoasă oaste, al cărui sprijin i se făgăduise împotriva turcilor? Niciodată pînă acuma nu se luptase el cu creștini, între cari să nu fie amestecate turbane și fesuri turcești. Și aici, cînd se făcu sara, în acel pașnic început de toamnă, de pretutindeni în jurul focurilor se ridică rugăciunea atîtor mii de oameni către Dumnezeu care era și al lui.

Dacă ar putea să zăbovească, numai cîteva zile... Așa vorbi și a doua zi, cînd clipa încăierării ostașilor sosi. „Să facem pace!...” Ca să-i sosească răspunsul, care ar lumina acest întuneric de strașnică neînțelegere. Răspunsul care nu putea să nu fie îndurător, după cîte făcuse și cîte primise. Și nu știa sărmanul, că încă din ziua de 2 ale lunii, răspunsul era gata, pecetluit cu armele împăratului, și că în el, dacă nu i se dădea cit ceruse, i se încuviința destul ca să se poată zice împăcat. Mai presus de toate, îl lăsa în Ardeal, pentru cit timp va mai trăi,

Dar drumul de la Viena pînă la Mureș era mare pentru acele vremi, și în fața lui ardeau în acea noapte de gînduri chinuitoare focurile dușmanilor. Și aceia cari se găseau în fruntea lor voiau lupta, lupta cu orice preț și îndată.

Se făcu ziuă. Mihai își alesese un loc bun între dealuri, depărtat și de casele satului. Dar meșteșugul luptelor cu socoteală, în care cel mai viteaz poate să fie învins, îl știa bine răzbnătorul Basta. Ca să-l scoată pe Mihai din adăpostul unde stătea sigur, el se făcu a fugi, pe drumul Cașoviei, de unde venise.

În fața voevodului începură să se miște în bună orînduială, încet, pedestri, călări, tunuri, magnați, ardeleni pe caii lor focoși, Basta. Cînd văzu Mihai pierzîndu-se în zare steagurile împăratești, el răsufală mai ușor. Dar cînd ochii lui oboșiți de neliniște și veghere se opriră asupra oamenilor care-i făcuse tot răul, vînzătorii din Ardeal și acest îndoit vînzător care se ridică, slujind pe împăratul, împotriva aceluia care se supusese aceluiași domn, — el își pierdu cumpătul, și gîndurile cumînți i se pierdură în valurile singelui aprins. Ispita era prea tare. Uitînd tot, el dădu semnul de plecare, și, ieșind din minunata lui ascunzătoare, leul român începu vînațoarea, cel dintăi.

Ce se gîndea el atunci? Poate vor fugi, și dușmanii pe cari nu-i căutase el, vor fi biciuiți numai cu biciul rușinii. Și rușinea va fi îndoită cînd va veni răspunsul și ei vor trebui să se umilească înaintea lui, să-i ceară iertare.

Dar, deodată fugarii mincinoși se opriră în loc. Cevreau? — Să se lupte. Nu mai era nimic de făcut. Așa voia norocul, care era nenorocirea lui și a noastră.

Ce a făcut pe urmă? O luptă, ca oricare alta, cu multă oboseală și mult sînge vărsat. Tunurile românești bătură bine dintru-ntăi, apoi fură prinse. Călărimea greoaie a lui Basta învinse pe călăreții ușori ai domnului. De la o vreme, ai noștri se risipiră.

Unde era însă Mihai, de era un lucru ca acesta cu puțință? Mîna lui oboșise de nu i se mai vedea toporul rotîndu-se îngrozitor în aer? De ce nu-l mai înălțau deasupra tuturor aripile de arhanghel? De ce ochii de flacări își pierduse

lumina? Lupta nu mai era a lui, nu trăia pentru dînsa, nu-i dădea viață cu sufletul său. În mijlocul vălmășagului furios de trupuri, în mijlocul bubuiturii neîntrerupte a tunurilor, între fulgerele nenumărate ale oțelului, el urmăria un singur gînd. De-ar fi venit răspunsul... Și se gîndia poate că dintr-o clipă în alta o ștafetă împărătească, purtînd steagul alb al împăciuitoareului, se va ivi în zare, despîcînd rîurile pentru a-i aduce hîrtia în care i se cuprindea norocul.

Pentru întîia oară fugi, trecu apa înroșită a Mureșului și luă în goana calului cîmpia nesfirșită care se pierdea la miazăzi. Își aduse aminte, trezit din visurile-i de mărire, că este undeva, la Făgăraș, o femeie, care e doamna lui, o copilă domnească din singele lui; că este o țară dincolo de munți unde au ajuns cetele grele ale călărilor leși, dînd foc satelor, unde poate se perde în altă luptă fără de noroc un tînăr voievod, care e fiul lui. Ajunse la Făgăraș, și găsi toate cum le lăsase. Aici vor fi ajuns la dînsul și știrile din țară, știri cum nu se poate mai rele.

Cel ce pierduse Ardealul află că nici Moldova nu mai este a lui și că în cea mai mare grabă leșii învingători vin spre Milcov, cu Zamoyski în frunte. De jos, de la Dunăre, stîlpul de foc al prăzii arăta calea pe care veniau către aceiași țintă, către scaunul domnesc al Tirgoviștei turcii, cari de multă vreme se așezase iarăși în Giurgiu.

La știrea acestei mari nenorociri, inima, împietrită pînă acum a viteazului se înduioșă. Înainte de toate să-și apere țara. Se umili cum nu crezuse în viața lui întregă că e în stare să se umilească. Scrise cui îl bătuse, scrisese cui îi sfărîmase puterea și mîndria: lui Basta cel cu sufletul neiertător, ungurilor cari-și răstorsese prin arme străine și pe calea piezișă a trădării înfrîngerea din 1599. Li scrisese cerînd pace, voie să plece de unde venise și, dacă se poate, ajutor pentru mîntuirea țării lui, mai nenorocită decît dînsul.

Ei ficerură lucruri mari, socotind că n-o să le deie. Să lase în mîinile lor scumpul zălog al familiei lui, să jure că nu mai vrea Ardealul, dar că totuși, oriunde l-ar trimete împăratul va fi gata să se ducă. Făcu tot ce se ceruse de la dînsul, jură jurămîntul ce i se ceti de dușmani, și plecă.

Din sus de la munte se cobora la sfirșitul lui septembrie 1600 prin pasul Buzăului o oaste mică, obosită, culeasă din sfărîmături și în fruntea ei un om greu încercat de nenorocire, cari trăia numai pentru datoria ce mai avea să îndeplinească. Ce-l aștepta? Odată ar fi spus: lupta și biruința, și i-ar fi tremurat mîna pe paloș, nerăbdătoare. Acuma? Dumnezeu putea să știe. Poate spre moarte.

Și în același timp aproape, greoaiele regimente leșești treceau Milcovul și porniau încet și sigur spre Tîrgoviște. Mihai trebuia să li taie calea.

Un căpitan bătrîn, venit de peste Dunăre, Baba Novae, ieși înaintea lor, precum ar fi ieșit înaintea unei oștiri turcești, multă și neorînduită. Fu rîspins, aruncat în munți. Apoi Mihai însuși veni să se întărească în pădurea Bucovului, în mlaștini și tufișuri de copaci tineri, ca un leu bătrîn, care dă ultima-i luptă pe pragul unei peșteri. Însă Zamoyski avea și el leși și cazaci cum avusese Mihai în zilele lui de biruință, așa de depărtate, și, pentru toți stăpînii, ei se băteau tot așa. Însă oare din mlaștinile acestea se putea avînta către biruință acela care o cîștigase de atîtea ori în vîrfurile armatei sale? Și unde era sufletul lui cel mare, cîștigătorul de lupte?

Fu bătut, și leșii trecură înainte cu Simion-Movilă, domnul cel nou, înaintea căruia se deschiseră porțile curții din Tîrgoviște.

Iarăși, coborîndu-se pînă în adîncurile negre ale suferinței, Mihai fugi zi și noapte. Cu cîți mai avea pe lîngă dînsul, el mai întrebă norocul încă odată, la Argeș, și cu toate că înaintea lui nu stătea decît slăbul Simion, nici data aceasta nu izbîndi. Era un blestem.

Trecu Oltul, și alergă tot înainte prin văi și pe potecile munților, urmărit de leși, de turci, de nenorocirea lui neîmpăcată. Îi trebuia să se piardă undeva, să nu i se mai audă de nume, pînă ce, prin mila lui Dumnezeu, s-ar putea înfățișa iarăși cum fusese. Parcă-l vezi în seri negre de nouri, furișîndu-se ca o nălucă, cu ochii crunți, arși de lacrimi, bătut de furtună, plouat de frunze moarte pe pletele-i în-cilcite...

Să moară? Săbii și gloanțe erau destule în urmă. Dar era ceva care-l împiedeca la această hotărâre. Îmbrățișind cu mintea toată întinderea nenorocirii lui, el știa că la începutul ei este o nedreptate, o mare nedreptate ce i se făcuse. Și el era dator să meargă pe orice cale și prin orice primejdii pînă la acela care putea să-l judece și înaintea căruia știa că se înfățișează cu cugetul curat, pînă la împăratul,

Un an nou se începuse abia — poate un an mai bun, va fi crezut el, un an de moarte, știm noi — cînd fugarul ajunsese la Viena. Cerea un singur lucru: să fie ascultat, și nu de unul sau altul din cărturarii de la curte, cari aveau pe suflet atîtea față de dînsul, ci de domnul său însuși.

Dar acesta avea alte trebi, și dreptatea acestui învins n-avea glasul puternic ca să răzbată unde trebuia. Și pe urmă, dacă omul ar avea dreptate, la ce ar folosi să i se recunoască? Mai era el bun de ceva, acel care fugise înaintea tuturor dușmanilor?

Dar după cîteva săptămîni o ștafetă neașteptată sosia din Ardeal. Înarmuriți de mirare, sfetnicii împărătești aflară că țara este iarăși pierdută pentru creștinătate. Basta fusese purtat cu vorba pînă ce Sigismund se pregăti de cale. Atunci stăpînul cel vechi fu primit cu bucurie, iar generalul nemțesc zvrilit peste graniță.

Întăia oară în afacerile ardelene, Curtea din Viena se gîndi că nu iartă împrejurările să se steie de vorbă cu acel ce-și bătuse joc de dînsa. Înaintea lui Mihai se deschiseră porțile palatului împărătesc, și el ieși încărcat de făgăduieli și de cinste. I se vor da bani, va aduna oaste și va bate pe călcătorii de credință, și slujba lui, pe urmă, nu va fi uitată.

Dar, ca să arate că trecutul e uitat va fi tovarășul lui Basta în acest nou război.

Va să zică era dreptate pe lume, erau oameni buni, stătea în ceruri un Dumnezeu... Cine-l vînduse, era să fie pedepsit. Magnații erau să simtă greutatea brațului său răzbunător. Dacă, pentru atîta mulțămire, i se cerea numai să ierte pe Basta, era puțin. Și-l iertă din toată inima.

Oștile plecară din Cașovia. Întâi a lui Mihai, în care abia se rătăcise cițiva români, simbriași și ei. Apoi a lui Basta. Cele două tabere, una lângă alta, porniră spre Ardeal.

Era la sfirșitul lui iulie, în anul 1601.

Înainte de a se ajunge la Șimlău, se iviră ardelenii, și călărimea împărătească se ciocni cu dinșii. Dar ei se pierdură îndată în praful drumurilor arse de soare. Numai în satul Goroslău, tabăra lui Sigismund se opri în loc și așteptă lupta.

Era prea însemnat folosul sau paguba, pentru ca oștile să se incaiere îndată. Ceasuri întregi, ele se hărțuiră numai, obosindu-se fără nici o ispravă. Cînd veni seara, ardelenii lăsară dealul pe care stătuse pînă acum și porniră, în neorînduială, să-și puie corturile în vale, pentru noapte.

Atunci Mihai dădu semnalul năvălirii răzbunătoare, și el însuși porni cel dintâi spre a-și căuta răsplătirea. Iarăși avîntul lui din timpurile îndepărtate, zborul vijelios al arhanghelului cu arma de neînvins. Iarăși rîndurile se rupseră înaintea lui și ochii lui de foc fulgerară în mulțimea înspăimîntată. Învinse astfel, cu desăvîrșire, pentru cea din urmă oară, în lumina roșie a focului care se stingea, — ca o prevestire.

Sigismund fugia. Oastea lui zăcea pe cîmpul de bătaie sau umplea cărările ascunse pe unde se pot strecura fugarii, în noaptea care ascunde și apără. Steaguri, tunuri, pradă, rămaseră în mina învingătorilor.

Căci erau doi învingători. Destui pentru a nimici pe dușman, prea mulți pentru a se înțelege între dinșii. Mai ales cînd ardea nestinsă în inima unuia dintre dinșii flacăra verde a unei dușmăanii mistuitoare. Basta iertase numai pentru ca să învingă.

Se certară pentru tunuri, pentru steaguri, pentru cale. Cine era mai mare dintre dinșii doi, că să asculte celălalt de dînsul? Nici unul. Unii oameni de la Viena voise ca lucrurile să se petreacă astfel. Nu e bine oare cînd poți scăpa de doi dușmani, deodată? Și anume oamenii de la curte vedeau un dușman, un rivnitor periculos la stăpînirea Ardealului, în vrednicul luptător muntean.

Mai mare nu era nici unul, dar cel mai tare era Basta. El era deprins să vorbească cu ostașii de toate neamurile ce-și vindeau vitejii și viața la mezat, și numai de aceștia erau în toată oastea învingătoare. El nu se temea nici de muștrarea de cuget, nici de pedeapsa dumnezeiască, și suflul lui îndrăznește să aleagă orice cale care duce către folos. Pe cînd Mihai era singur, departe de ai lui, și cinstea și credința erau adevăruri pentru dînsul.

Cele două tabere ajunseră la Turda. Mihai voia să apuce unde-l trăgea inima, la ai lui din Făgăraș, la ai lui din țară. Stăpînirea asupra Ardealului, pe care nădăjduia să i-o deie împăratul, aceia va veni mai tîrziu.

Iar gîndul lui Basta era numai să întărească cetățile și să-și asigure Ardealul.

În sara de 8 august, sîmbătă spre duminică, Mihai fu poftit la sfat. Era amărît de cele ce auzise și vedea în jurul lui, și nu veni. A doua zi dez-de-diminează, Basta porunci simbriașilor săi să meargă în cortul voevodului și să pună mîna pe dînsul. De se va împotrivi, să-l omoare. Ca să se dezvinovățească, avea el povești mincinoase și scrisori plămuite despre trădarea lui Mihai cu turcii. Și știa că la împăratul creștin, cînd o faptă ca aceasta e folositoare, îndreptățirile nu se cîntăresc într-o cumpănă prea simțitoare.

Și — cum se așteptase cine dăduse porunca — Mihai se împotrivi.

Muri astfel, cel mai mare dintre luptătorii noștri, în faptul unei zile de duminică, la răsăritul soarelui, de mîna acelor pe care-i dusesese abia la biruință, din porunca unui oaspete pe care-l iertase pentru răul făcut și-l ajutase frățeste la lupta credincioasă întru mărirea împăratului. Și trupu-i ciuntit zăcu pe cîmpie în această zi de duminică, în tabăra creștină, deasupra căreia se ridica semnul Crucii, pentru care se chema că se poartă războaiele.

Se împlinesc trei sute de ani de la această nelegiuire.

A-l uita pe dînsul, acum și întotdeauna, ar fi să ne uităm pe noi înșine, să părăsim menirea noastră. Să-l avem înaintea de cîte ori gîndul ni se înalță mai sus de nevoile mici ale

zilei ce trece și caută să zărească în depărtările viitorului. Să aducem însă sufletului său darul muncii noastre cinstite și folositoare. Căci pe aceste două temelii se sprijină mărirea tainică a unui neam: amintirea totdeauna vie a trecutului și conștiința datoriei îndeplinite de toți și în fiecare clipă.

București, 1901.

VALOAREA NAȚIONALĂ A LUI CONSTANTIN-VODĂ BRÂNCOVEANUL

Așezarea din nou în mormîntul de la Sf. Gheorghe Nou, unde o candelă pioasă pusă de doamna Maria arăta singură locul în care se odihnesc oasele soțului tăiat la Constantinopol, a oaselor lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, dă prilej să ne îndreptăm un gând de recunoștință către acela care, acum mai bine de două sute de ani, a fost un mare stăpînitor al Țării Românești și un binefăcător al neamului său, în toate domeniile culturii, ba, mai mult decît atît, un milostiv sprijinitor și dăruitor al întregii lumi din Răsăritul creștin pînă în țările arabilor.

Multe se pot prețui la mucenicul jertfit, cu toți copiii lui, de sălbăticia unui mare-vizir nebun, în anul 1714, dar, dintre toate însușirile lui, una mai ales ni se impune azi, cînd cultura ocrotită, așa de puternic de dînsul, e orientată, fără îndreptățire și fără folos, către curente care n-au a face nimic cu viața noastră însăși: partea din sufletul nostru pe care el a întrupat-o, expresia de românism care se înfățișează printr-însul.

Înainte de lunga lui domnie, oameni destoinici lucraseră în direcții străine care-i ispitiseră. Unii, oricare ar fi fost singele lor, oricît de sigură coborîrea din stăpînitorii cari fuseseră odinioară, veneau din Constantinople, unde își petrecuseră toată tinerețea și de a cărui puternică înrîurire nu se mai puteau desface. Ei erau întovărășiți adesea de oameni cari se țineau de același mediu și cari, uneori cu doamna însăși în frunte, îi înconjurau de îndemnurile și de sfaturile lor. Limba românească o știau mai mult sau mai puțin, dar ei nu s-ar fi gîndit să cheme pe cineva la o operă de înfățișare literară. Țara o înțelegeau prin ceea ce pînă atunci văzuseră și admiraseră în capitala sultanilor, care nu putuse să nu farmece tinerețele lor. Ca scop mai înalt

al cîrmuirii lor ei își puneau ținte care erau alături de noi sau ne întreceau cu mult. Cutare, Mihnea Radu, un om curios și interesant, bănuind că a trecut la legea turcească și de aceea căutînd să dea cele mai mari dovezi de alipire la cea creștină, înțelegea să deie în grecește norme pentru toată biserica ortodoxă și, pricepînd greșit titlul de duce de Făgăraș și Amlaș al înaintașilor săi, se intitula „arhiduce“ și-și punea ca stemă o pajure cu două capete care nu era a Bizanțului. Iar Cantacuzinul Șerban, mîndru de coborîrea sa din împărații Răsăritului se gîndea cu tot dinadinsul la puțința ca, ajutat de împăratul Apusului, să ajungă la meștenirea sa bizantină.

Boierimea, firește, se lua după stăpîn, iar orașele erau locuite de o lume pestriță în care grecii și vorbitorii de grecește erau în număr foarte mare.

Ridicarea în scaun a Brîncoveanului a fost în gîndul acelora cari l-au voit și l-au susținut o întoarcere către lucrurile cele adevărate și cele vechi ale țării, oricît în această înălțare a modestului boier ar fi fost marea mîndrie, în sensul Constantinopolului și în acela al Renașterii, pe care o reprezenta unchiul după mamă al celui ales, Constantin Cantacuzino Stolnicul.

Întîi are însemnătate felul cum noul Constantin-Vodă a căpătat cea mai înaltă putere.

Alții fuseseră trimiși de la Țarigrad unde stătuseră trainic sau, ca Șerban Cantacuzino, alergaseră ca pribegi ca să-și alle acolo bani și patroni. De mult nu mai venise cineva din străinătatea cealaltă apuseană, unde să-și fi adăpostit suferințele și visurile. De mult țara însăși nu-și arătase dorințele în ce privește omul merit s-o cîrmuiască. Afară de șubreda improvizație a bietului moșier sărăcuț Antonie-Vodă din Popești, care amintea originea lui din vechea dinastie, nu mai fusese domn ales de la acel Constantin Basarab poreclit Cîrnul, care-și căpătase locul la moartea lui Matei Basarab, de pe urma unui pronunțament al soldaților, dorobanți și mercenari, cari, prin anarhia pe care au provocat-o, au făcut să li se plătească scump ajutorul

pe care-l dăduseră candidatului de care fuseseră ciștițați prin ispita banilor.

Alegerea Brîncoveanului s-a făcut însă altfel. L-a proclamat „țara“ și cu oștenii, dar nu aceștia fiind în frunte pentru că ar fi fost atrași prin făgăduielile de favoruri. Nu mai era, după zdrobirea celui alt Constantin de către trupele ardelenale ale lui Gheorghe Rakóczy al II-lea, nici o adevărată oaste. Slujitorii de atunci nu făceau decît să se adauge mulțimii, al cărei glas domina. Pe cînd pe Basarabul de la 1654 îl voiseră numai unii dintre boieri, contra candidaturii lui Brîncoveanu nu s-a ridicat nimeni. O adevărată unanimitate națională, răsărită spontan și manifestată prin zgomotoase aclamații.

N-a mai fost, ca altădată, la întronarea lui Vodă Matei, o adevărată solie care să ceară turcilor iertare pentru ce s-a făcut și să li ceară umil întărirea. Noul simț național, pornit și din sufletul hrănit cu atîta cultură al Stolnicului, admitea atîta: răscumpărarea de la turcii prinși într-un greu război cu imperialii austriaci, neconținut învingători de la despresurarea Vienei încoace, a unui act național îndeplinit în conștiința drepturilor, de atîta timp părăsite, ale unei țări în fond libere.

Și titlul de ales e caracteristic și plin de înțeles.

Radu-Vodă, Șerban, străbunul lui Brîncoveanu prin Elina, mama Cantacuzinilor și a maicii lui însuși, Stanca, ținuse a-și îndreptăți domnia luînd, pe o bază pe care nu prea încercăm a o desluși, numele de urmaș, de „nepot“ al lui Basarab, deci de membru al dinastiei în care nu totdeauna de atîta vreme se căutaseră domnii. Constantin Cîrnul s-a numit Basarab din cauza acestui Radu al cărui copil din flori era. Dar Brîncoveanu nu avea legături strînse și netăgăduite cu semînția aceluia Băsarabă din Argeș, al cărui trup s-a găsit, așa de bine păstrat, în zilele noastre. Și totuși el și-a zis tot Basarab; mai tîrziu numai, scurțînd acest dintîi titlu pînă la singura literă de la început, și-a adaus numele, în sine fără un deosebit înțeles — dar poate cu gîndul la Brancovici, despoții Serbiei, de a cărei înviere se vorbea acum cînd imperiul otoman pîrîia din toate

încheieturile sale —, al moșiei de pe Olt a familiei, Brîncovenii.

Cei ce strigau bucuroși pentru Vodă cel nou s-au gândit desigur și la îndoita jertfă de sînge pe care o adusese această familie.

Tatăl, Papa din Brîncoveni, pomenit pînă azi de crucea de piatră în josul dealului Mitropoliei, pierise de mina anarhiei pretoriene, stîrnită de slăbiciunea Cîrnului. Bunicul, Preda, fusese ucis de constantinopolitanul vanitos și de turburea minte care fusese „arhiducele” Mihnea Radu. Mucenicia trebuia să fie — și Vodă Brîncoveanu n-o gicea, — de altfel, o grea și sfîntă moștenire a acestei seminții, de o fatală ursită.

Constantin Brîncoveanu era un tînăr binecrescut. Scrisoarea lui ę subțire, meșteșugită; fraza plină și elegantă. Dar nu fusese ucenic al unor dascăli greci pe cari, cînd s-a format el, pe la 1650, nici nu i-am putea găsi, Drumul în străinătate nu l-a făcut. Tînărul era în curentul acelei mișcări curat românești pe care o înfățișează, afară de o ușoară modă rusească, mai tîrzie, epoca patriarhală, smerit indigenă, cald tradiționalistă, a lui Matei.

De la gustul acelei epoci vine și înțelegerea Brîncoveanului pentru artă. Creațiunea lui, așa de bogată, nu e decît reeditarea largii risipe de ctitorie a rivalului lui Vasile Lupu. Aceleași norme de construcție, aceeași împodobire, afară de nota mai veselă a unei fresce influențate de Italia și de cea, pompoasă, a unei sculpturi de stilpi care vine, pe o cale ușoară de recunoscut, din Veneția lui Constantin Stolicul. Doar marelui ctitor artistic i-a plăcut să semene lîngă lăcașurile dăruite lui Dumnezeu propriile sale palate, de o strălucire fără exemplu.

Pentru Șerban Cantacuzino, Moldova fusese altă țară, Ardealul îi era indiferent, — un lucru al împăratului căruia i se închinase. Brîncoveanu a avut mintea neconținut îndreptată spre această Românie de Nord moldovenească, unde fiica lui, Maria, a fost doamna lui Constantin Duca, numit prin aurul muntean, iar ochii domnului din București s-au întors la orice prilej ce i se părea favorabil spre Carpații

de către Transilvania unde s-a visat stăpîn, ca odată Mihai Viteazul, al cărui nume, dar și al vechiului Mihail Șaitanoglu îl purta unul din unchii lui.

Așa fiind, Constantin-Vodă nu are să-ceară de la imperia-
lii austriaci nimic mai mult decît ce avuse ca titlu, creș-
terea situației lui viindu-i apoi, se pare, de la sine. Oricum,
el nu se vede domnind sau căpătînd mai mult decît domnia
sa din partea patronilor de la Viena. O politică de continuă
observație nu vrea să se lase robită de nimeni. (...).

Dacă Brîncoveanu ar fi fost al cuiva, poate că intrigile
rudelor sale cantacuzinești și ferocea poftă de bani a vizi-
rului Gin-Ali nu l-ar fi putut duce pînă la locul execuției.
Om al țării sale, el a căzut mai ușor, dar a rămas în amintirea
acestei țări, cu o duiosie deosebită, mai adînc.

Neamul românesc, 1934, 31 mai și *Sfaturi pe întunerec*, vol. I,
București, 1936, p. 106—111.

PRACTICA DOMNEASCĂ A UNUI
IDEOLOG:
DIMITRIE CANTEMIR

Ce a însemnat Dimitrie Cantemir în viața politică a Moldovei, pe care a încercat s-o facă liberă de turci, legînd-o în condiții de autonomie desăvîrșită, cu o dinastie a ei, cu o oaste care s-o apere, cu întoarcerea înapoi a teritoriului ajuns sub stăpînire otomană, e așa de bine cunoscut încît nu mai e de nevoie să se reia cercetarea împrejurărilor în care s-a ajuns la legămîntul cu Petru cel Mare, la primirea acestuia la Iași, la participarea militară a moldovenilor, iar, la urmă, după neizbînda țarului, care se visase peste Dunăre în calea spre împărătescul Constantinopol, retragerea în Rusia [...].

Ce nu a format obiect de cercetare e atitudinea neobișnuitului domn față de viața însăși a patriei pe care de două ori, și tot pe scurtă vreme, a ajuns s-o stăpînească acest idcolog dominat de elementele abstracte ale crezului său luat din cărți și hrănit printr-o neobosită cugetare.

Să încercăm a desface, din acest domeniu, cîteva linii.

Cînd bătrînul Constantin-Vodă Cantemir și-a isprăvit viața, fiul mai mare, Antioh, fiind ostateg la Constantinopol, între tinerii moldoveni era o mare mișcare spre isprăvile războinice, dacă nu sub steag propriu, cum desigur că ar fi dorit, măcar sub acela al vecinilor în luptă pentru cauzele lor naționale: poloni, în rîndul întîi și ruși pînă la acea minune de eroism aventuros care a fost Carol al XII-lea, „leul nebiruit“ pentru oamenii noștri de atunci.

Beizadeaua Dimitrie era și el părtaș al acestei stări de spirit și, pe lingă aceasta, trăit pînă atunci în țară, el era pătruns de acea tradiție care, cum a expus-o el însuși, în admirabila carte din exil *Descriptio Moldaviae*, prevedea cercetarea în fața boierilor a „testamentului“ domnului

mort — deci principiul de ereditare, și, interesat, Dimitrie adăugă că se putea înlătura fiul cel mai mare în folosul celui mai mic —, apoi, cu multe ceremonii impunătoare, asemenea cu cele obișnuite la împărați, binecuvîntarea cununii de aur pe care unul din dregătorii cei mari ai țării avea privilegiul de a o pune pe fruntea noului stăpîn.

Prezența în țară a trei patriarhi: de Alexandria, de Antiochia și de Ierusalim, pe lângă un Ecumenic mazil, Iacob, care s-a și stins în țară, participarea lor la slujba pentru domnul răposat — ceremonie cum nu se mai văzuse în țară —, trebuiau să îndemne pe acela care se simțea moștenitorul de drept al tatălui său la o anumită atitudine legată de seculara tradiție bizantină trecută la noi.

Era, în sfîrșit, viu în mintea tuturor felul cum prin voința boierilor — și anume a celor dintr-un singur partid —, prin aclamațiile soldaților urmate de marele vuiet surd al mulțimii din stradă fusese ridicat în Scaunul Țării Românești la moartea înainte de vreme a lui Șerban Vodă Cantacuzino nepotul lui, Constantin Brîncoveanu.

Deci așa s-a procedat și în Iașul de la 1693.

Cele trei cronic moldovenești ale acestui moment prezintă această alegere și înscăunare în aceleași forme.

Nicolae Costin arată pe scurt cum „boierii de casa lui Cantemir“ „ridică“ pe Dimitrie: în funtea lor știm că era cumnatul tinărului, Lupu Bogdan, om energic, de care lumea fusese deprinsă a asculta, și bogatul, meșterul în tot felul de uneltiri Iordachi Roset, care, fusese și el în legături de familie cu un domn, ca unul care ținuse pe fiica, moartă tinără și îngropată la Birnova, a lui Dabija Vodă.

E dus, în lipsa Mitropoliei, neisprăvită, la biserica lui Ștefan cel Mare, de curînd reparată și crescută de țarigrădeanul Antonie Roset, Sfîntul Nicolae, unde Dimitrie a ținut să se așeze, în „gropnița“ pregătită pentru domnul reparator, trupul, mutat apoi în fundația cantemirească de la mănăstirea Mira, bătrînului săupărinte. Patriarhul Gherasim de Alexandria face slujba, după vechea datină împărătească pe care trebuia s-o cunoască. „Sărutarea poa-

lei“, potrivit cu moda turcească, se face de toată lumea la Curte¹.

Neculce, omul lui Dimitrie Cantemir, într-o mai largă povestire, atribuie însă rolul de căpetenie în această creațiune domnească, nu boierilor din partidul cantemiresc, ci castei militare. „Slujitorii au și început a striga că altul nu li trebuie să fie domn, ce numai Dumitrașco beizadea, feciorul lui Constantin Vodă. Ce boierii și țara nu cutezau să zică într-alt chip, că se temeau de slujitori; ce numai le căuta să primească și să zică cum ziceau slujitorii“. O întărire turcească întâmplătoare se adaugă. Un simplu agă era la Iași, cu trebi, și acesta, „văzind că strigă cu toții într-un cuvânt“, își arogă dreptul de a confirma tumultuoasa alegere, mergînd pînă la așezarea în biserică lîngă scaunul domnesc, ba luînd chiar loc în alt scaun. Urmează, desigur, molitva arătată mai sus la sfîntul Nicolae². „Și au început a slobozire puștile cele mari și a zicere surlele; trîmbițele și a batere tobele, pe obicei, tabulhanaua³.“

Deși se ceruse prin trimiși speciali, între cari un tînăr Roset, întărirea din partea sultanului, ea n-a putut fi cîștigată, deși, cum am văzut, aga pusese în spinarea beizadelei un caftan provizoriu. În curînd acela care se intitulase Dimitrie Vodă trebuia să ieie calea către Constantinopol.

Din această „domnie“ neconfirmată, pe care cel care crezuse că o putea păstra n-a pomenit-o în acte sau scrise de mai tîrziu, nu ne-a rămas nici un document, deși cărți domnești au trebuit să se dea în acest așa de scurt răstimp.

Noua domnie, pe care Dimitrie Cantemir o datora intervenției Ihanului tatarilor și, probabil, și unora din prietenii constantinopolitani, arată un fel de a fi cu totul deosebit. Acela care devenise, în Capitala imperiului, un tînăr „cilibiu“ de princiară origină, trăind după moda locului și a vremii în palatul a cărui înfățișare o cunoaștem și din care s-au păstrat importante ruine, purtînd în același timp tur-

¹ În *Letopisețele* lui Kogălniceanu, II, p. 39.

² *Ibid.*, p. 244.

³ *Ibid.*

banul și hangerul ca și cravata și haina strinsă pe corp a curtenilor marelui rege francez, cu al cărui ambasador era în legătură, se simțea acuma ca un reprezentant al acelui spirit apusean pe care-l putuse cunoaște zilnic în Pera plină de levantini, în lăcașurile ambasadorilor străini. Nu mai visa de apuse splendori bizantine, păstrate din instinct în vechea lui Moldovă, ci tindea să se manifeste ca un iubitor de oameni, vrăjmaș al pompelor, desprețuitor al formelor, sprijinitor înainte de toate al săracilor, gata să-i ajute chiar în dauna cămării domnești și a vistieriei, iar, față de boierii speriați de ifosurile imperiale ale lui Nicolae Movrocordat, de asprimea cu care cădea asupra celor bănuți de dînsul, chemînd călăul ca să mîntuie pe dată cu dinșii, el apărea ca un bun tovarăș din vremile întîii tinerețe, socotînd, prețuind și așezînd pe fiecare după vrîsta și vrednicia lui.

În aceste privinți toate izvoarele de țară concordă.

După Nicolae Costin, pe care noul domn îl așeză, pentru pedanta lui învățătură și cunoaștere, de la iezuiții din Iași, și a limbii latine, în fruntea noului divan, Dimitrie Cantemir apăru la Iași, coborîndu-se din poșta turcească, „menzilul împărătesc“, cu o neobișnuită simplitate. Nu era lângă dînsul nimic din semnele impunătoare ale unei noi stăpîniri: nici tuiurile dăruite de sultan vasalilor înfeodați de dînsul, nici steagul de domnie, nici muzicanții turci cari cîntau, după datină, de înscăunare: „fără tuiuri, fără sangeac, fără tabulhanaoa împărătească¹“. Atîta numai: un turc purtînd nu știu ce semn al puterii, în care cei nedeprinși cu un astfel de alai văzură numai „o ghioagă lungă de lemn ținută amînă“. Cu dînsul, cu clerul, cu boierii, cu slujitorii și mulțimea, ce se va fi adunat, el merse la biserica lui Ștefan cel Mare, unde-i era îngropat părintele, și acolo primi pe frunte mirul, cu o evlavie pe care vom vedea că o înseamnă un martur străin.

Cuvîntările altora se îndreptară iarăși, după ceremonialul arhaic, către dînsul. Dar elocvența lui Vodă însuși trebui să

¹ *Ibid.*, p. 89.

intreacă pe a lăudătorilor săi. Cronicarul o afirmă: fiind „slovesnic“, el a cerut cu căldură „să fie unii către alții întru dragoste, poftind pre cei bătrini ca pre niște părinți, pre cei de vîrsta sa ca pre niște frați, pre cei mai tineri ca pre niște fii, arătînd ce ar fi folosul unirii boierești“. Îndemn ce nu se auzise niciodată în această Moldovă sfișiată de interese, mîncată de cumplite uri, în care unii erau pentru Mihai Racoviță, alții pentru tînărul Constantin Duca, ba cîte unul și pentru țarigrădeanul Nicolae Mavrocordat, fără să uităm pe anume boieri cari, între cele două beizadele lăsate de Constantin Vodă Cantemir, preferau pe fiul cel mare, a cărui înlăturare de la succesiune a încercat s-o explice prin tradiția țării Dimitrie: Antioh Vodă.

Aceeași „filozofie“ o recunoaște credinciosul sfetnic al lui Dimitrie-Vodă, Ion Neculce. Pe cînd, în domnia lui Antioh, fratelui mai mic îi ieșise numele că e „nerăbdător și mînios, zlobiu la beție“, „om rău“, acum, din înaintarea vrîstei sau din experiența în lucruri de turburări și de război, „așa se arăta de bun și blînd că tuturor le erau ușile deschise, și nemăreț, de vorovia cu toți copiii“. O înduioșătoare notă a acestui temperament superior, rafinat și înălțat prin citirea multor cărți și prin cunoașterea atîtor oameni aleși: plăcerea de a se apropia și de sufletul nevinovat al copiilor țării sale de naștere.

Banii steagului e silit, contra voinții sale, a-i scoate, pentru a-și plăti la Constantinopol domnia, dar cu un sfert mai puțin decît ceruse Nicolae Mavrocordat, deci trei mii de galbeni. Prieten al mazililor, din ale căror rînduri de vrednici gospodari și de ostași născuți i se trăgea neamul, și după tată și după mamă, el le scade la jumătate dajdea „și unora și mai bine“. Desființează prin „testament“, deci cu blăstăm al clerului, rostit de Mitropolitul țării, desetina, și poate — cum se va vedea din altă mărturie —, nu numai pentru boieri, cum o afirmă Neculce, deși acesta spune în toată forma că „acest obicei se făcuse de la Mihai Vodă de dau desetină boierii, iar Dimitrașco Vodă i-au iertat“. Aceasta era și firesc ca unul care, în deosebire de alții, „lăcomie nu avea mare“.

Aplecat spre cei mici și săraci, el adună toată boierimea în jurul lui, căutînd în unirea lor: sprijinul pentru viitorul primejdios de luptă creștină; „deci boierii, văzînd așa milă și nemărire, începuse toți a se lipire și a-l laudare“.

Se observă, ca element de critică, atîta că, necunoscînd țara, de mult ce trăise dincolo de hotarele ei, judecata, la care, ca orice domn, era îndatorat zilnic, nu-i era prea sigură: „la giudecăți nu prea putea lua sama bine, poate unde fusese trăit mult la Țarigrad, în străinătate“.

Și pentru toate acestea el nu cerea altceva decît o recunoaștere care desigur i se cuvenea: „*lucrurile lui poftea să fie laudate*“¹. Și care e oare omul superior care, între ai lui, cărora se ostenește a li face bine, să n-o fi dorit cîndva în viață?

Și iată un al treilea contemporan, acela care trece sub numele modestului logofăt de divan Mustea. Iarăși lipsa dorinței de a se impune prin forme exterioare: „*Au venit mai degrabă fără gloată, fără de nici o mîndrie*“. Aceeași prietenie fără deosebire de vîrstă și de rang: „S-a arătat cătră toți cu dragoste și cu blîndețe, și pre toți boierii îi ținea la cîinste, și țara nu o au supărat cu bani, ce prea ușor au lăsat pe săraci, ca să poată plăti mai lesne“, adăugînd că și lumea, cu ochii la nădejtile muscălești, nu era dispusă să caute pînă în fundul pungii².

Și un glas străin se adauge la acelea care arată intențiile de nouă domnie, „filozofică“, ale lui Dimitrie Vodă. Spiritualul parazit corfiot, făcînd haz de înstrăinarea, de sărăcia și de boala sa, Anastase Condoidi, așezat de mai mult timp în această Moldovă, unde mediul boieresc, chiar în Iași, i se părea greoi și neînțelegător, în comparație cu ce lăsase în insula sa influențată de Veneția, împărtășește lui Hrisant, Patriarh al Ierusalimului, cu care Dimitrie va avea tainice legături politice, cum apare stăpînitorul abia sosit în Iași, față de acel Nicolae Mavrocordat pe care

¹ *Ibid.*, p. 302.

² *Ibid.*, III, p. 43. Al patrulea martur, grecul Amiras, vorbește numai de inovațiile lui Dimitrie Cantemir în ce privește muzica turcească (*ibid.*, p. 117).

totuși scriitorul îl recunoaște că fusese „întru toate preaglorios, prea bogat, vrednic de o puternică împărăție¹“, Arătînd de ce ajutor s-a învrednicit de la fostul Vornic Iordachi Ruset, ajuns acuma Hatman, el urmează așa, vorbind de domnul însuși: „A venit domnul cel nou, la inima căruia am cunoscut o bunăvoință față de mine care n-a știut măguli cu cuvinte plăsmuite, ci a face bine cu bogate daruri. I-am rostit o laudă la ceasul venirii lui, și mi-a dăruit un frumos postav de doisprezece coți, canavăț, de mătăasă, venețian, de șaiszeci de lei, și m-a asigurat să iau cît luam și de la domnul de mai nainte. Sper de la mărini-mia lui acel ajutor pe care nu l-am știut de la socotința guvernării otomane“.

„Și rugăciunea ta“, adaugă el, să fie aceasta: „să-i dea o mare stabilitate și stare pașnică pentru de obște folosul cîrmuirii țării, căci și de Dumnezeu se teme, bisericile lui le venerază, și poporul nu-l supără; n-a voit cheltuieli de domnie nouă și a înlăturat peste tot darea albinelor și a viilor, Boierii cari de frică se sălășluiau prin pustiu, de mult curaj s-au întors la ale lor, răsufliînd aerul lor părintesc cu toate formele bucuriei și mulțămirii. În scurt, strălucește în Bogdania azi o schimbare a dreptei celui Prea-înalt, căci a răsărit în ea nou soare de dreptate“.

Aceeași mulțumire cu noul domn o arată Condoidi și în scrisoarea de la 18 aprilie, în care vorbește de răsplata din bielșug pentru opera de traducere la care, din însărcinarea lui Hrisant, lucrează cu greutate, fără un Lexicon ca acela, vestit, al lui Scriverius (Schryver), și urmează „întărirea pe părintescul Scaun“ a celui care așa de generos a fost față de dînsul. Rolul străin lui era de a face predicile grecești, de o retorică aleasă, în zilele postului celui mare, și în frumoasa biserică a lui Vodă Barnovschi. Cu acest prilej aflăm că egumenul, care cîrmuia în numele Sfîntului Mormînt, se făcuse vinovat de les-maiestate, de bună samă atacînd pe Dimitrie în folosul fostului stăpîn grec, Nicolae Mavrocordat, și a trebuit ca domnul să se gîndească la legătura

¹ Iorga, în „Hurmuzaki“, XII, pp. 83—85, nr. LI.

vinovatului cu patriarhul Ierusalimului pentru ca pedeapsa să nu fie și mai aspră.

Dar încă din acel moment problema grea a politicei externe între turci, suedezi și ruși se punea aceluia care, de mult, cu speranțe mari, o rezolvise teoretic. Condoidi arată că la Cătăuia erau adăpostiți suedezi, poloni de-ai lui Stanislav Leszczynski și cazaci de sub ascultarea lui Mazeppa, aliatul eroicului rege¹.

Alcătuirea divanului domnesc pune alături boieri de mai veche și mare vază, ca Nicolae Costin, Lupu Costachi, Constantin Costachi, Ioan Sturza, Sandu Sturza, Ilie Catargiu, cu oameni noi, din tineret, ca Hatmanul Antohie (alt Antioh) Jora, Ioan Neculce, Gheorghiuță Păharnicul, Dabija banul, locul de postelnic fiind rezervat unui grec constantinopolitan, de cunoștință intimă, acel „Spraioti Dracumana“, care trebuie să fie dragomanul Euspragiotos, Evspraioti².

Cu acești sfetnici el va fi desfășurat o întreagă activitate dominată, firește, de un spirit nou. Din nenorocire actele ce s-au păstrat privesc lucruri fără însemnătate: privilegiul pentru boieri de cei noi, și mai ales *ostași tineri*, ca Ștefan Luca, fost al treilea logofăt³. Păharnicul Adam Luca, Alexandru, căpitanul de Fălciu⁴, Sandu Vîrnav, pîrcălabul de Orhei, Pavel Vîrnav, Apostol Dabija⁵, Beldiman trei logofăt⁶, restul privind pe episcopul de Roman, Pahomie⁷, preoți și alți slujitori bisericești⁸, calicii sau mișeii tot din

¹ *Ibid.*, pp. 85—86, nr. VII.

² Neculce, p. 302.

³ Bibl. Ac. Rom., CXLI, 28. Cf. pentru dînsul și Nicolae Costin p. 101.

⁴ Bibl. Ac. Rom., XLVII, 214. Cf. Codrescu, *Uricariul*, XVI, pp. 221—2.

⁵ *Ibid.*, LXX, 180.

⁶ *Ibid.*, XII, 261. Pentru un răzeș de la Alexești, *ibid.*, CIV/42, Cf. și *ibid.*, X, 6.

⁷ *Ibid.*, LXVI, 4.

⁸ *Ibid.*, LXXXVI, 54.

Romanul vlădicăi Pahomie¹. Am publicat cîndva în aceste „Memorii” chiar un document de caracter militar.

Ce păcat că nu ni s-a transmis de la el o condică asemenea cu acelea ale fanarioșilor următori! Dar că în această administrație, pe care abia o întrezărim, era o politică, apare neîndoelnic.

Ne putem gândi ce ar fi dat ea dacă lui Dimitrie Cantemir i-ar fi fost îndăguit a îmbătrîni în Scaun, și cu atît mai mult a lăsat domnia urmașilor cari să continue înnoirea statului după exemplul lăsat de dînsul.

Nu odată împrejurări neprevăzute au stricat norocul acestui popor.

București, 1935.

¹ *Ibid.*, LXV, (2) 27. Alte documente ale lui ar trebui adunate.

UN APĂRĂTOR AL SĂRACILOR
„DOMNUL TUDOR“
DIN VLADIMIRI

(C. 1780—1821)

PREFAȚĂ

Printre oamenii care au avut o înrîurire asupra celorlalți, unii par anume veniți pe lume pentru aceasta. Se nasc în împrejurări prielnice, primesc o creștere potrivită pentru a cunoaște greul meșteșug de a stăpîni pe alții și de a întoarce vremurile din calea lor; din toate părțile ei întîmpină sprijin în cercările lor de a face bine. În asemenea împrejurări un suflet cu adevărat mare și o inimă pe deplin bună pot să-și reverse asupra țării și neamului lor toate binefacerile. De aceștia sînt însă numai foarte puțini. Norocul și îngrijirea cea mare se îndreaptă mai adeseori către aceia pe care firea a uitat să-i înzestreze cu cele însușiri neobișnuite, cu acele aripi largi pe care trebuie să le vadă oamenii la acel ce ți se înfățișează ca un călăuz pentru a se hotări, de multe ori în ciuda deprinderilor, intereselor și patimilor lor, să-l urmeze spre vadurile ascunse prin care se pot trece apele primejdiilor.

Alții n-au de la început pe ce să-și sprijine puterile și avîntul. Dar, deși răriți sub o zodie pizmașă, ei simt de timpuriu că au o chemare, că se așteaptă de la dinșii ce nu se așteaptă de la tovarășii lor. Această conștiință de solie mai înaltă îi trezește din toropeala umilinții, a sărăciei, a singurătății; ea-i îndeamnă, ea-i sfătuiește, ea-i mîngie. Dînd o parte din sufletul lor vieții obișnuite, ei păstrează pe cea mai bună pentru cugetarea asupra viitorului, pe care sînt chemați să-l întemeieze și asupra pregătirii lui. Niciodată ei nu-și pierd din vedere steaua călăuză, și, oriunde ar fi, o rază de la dînsa se pogoară pînă la ei, ținîndu-le vii puterile de încredere, de voință, de nădejde. Astfel, în această

conștiință, și cu această țintă, ei sfarmă greutatea ce se pare cu mult mai presus decît puterile lor, ei prefac în chip minunat lucruri ce ar părea menite să fie totdeauna astfel, ei vrăjesc, preschimbă, cîștigă și călăuzesc, pe cei din jurul lor. Fericirea biruinții se cucerește de dînșii cu mai multă muncă decît aceia pe care o cheltuiesc cei dintii, Veniaminii norocului. Numărul acestor oameni e mai mare decît al aceloră.

Foarte mulți însă sînt aceia, care n-au venit pe lume între prieteni, înțelegători și sfătuitoari buni. Nimeni n-a putut deosebi că ei nu sînt din rîndul oamenilor obișnuiți, care așteaptă să fie luminați și îndreptați de alții. Au trăit întocmai ca și cei din jurul lor și nu s-au învrednicit la mai mult decît dînșii. Și nici nu au avut fericirea de a-și auzi o chemare: în greul muncii lor de toate zilele, glasul a trecut pe lîngă dînșii, și ei nu l-au auzit, sau li s-a părut că solia merge aiurea, spre norocoși. A venit însă deodată o zi, care nu sîmăna cu celelalte și în care oamenii nu se mai puteau dumeri cu vechile răspunsuri la întrebarea asupra faptelor ce sînt de făcut. Uimiți și înspăimîntați, ei s-au oprit din lucru, căutînd pe acela, care ar putea să le dea dezlegarea. Atunci omului de rînd, fără chemare și fără scop, i s-a deșteptat pentru întia oară, fulgerător, sufletul de ales, de binecuvîntat al părintelui său din ceruri. A vorbit și a văzut că vorba lui e cea bună, că în eazace folosul și de la dînsa pleacă lumina, că el e călăuzul. Dar nimeni nu-l învățase a merge pe drumurile prăpăstuite și niciodată el însuși nu străbătuse căile primejdiei. A mers totuși un timp ghicind prin darul lui deosebit, pe care nu-l încercase și nu-l desăvîrșise. Unele rîpi au fost trecute, unele răspîntii deslușite, unele vaduri aflate. Dar, la urmă, necunoștința și nepregătirea l-au zvrilit în genune, și el a căzut cel dintii, crușînd prin aceasta pieirea multora. Iar în durerea morții el a zărit în sfîrșit, aproape sau departe, ținta, și a trecut aiurea cu mîngîierea că o parte din cale a fost totuși făcută și că drumeții vor ajunge, fie și cu un călăuz de toate zilele.

Cu toți trei, oamenii înaintează, și față de ei toți lumea e datoare: celui dintii însă ea-i dă numai o recunoștință a

gîndului; cel de al doilea are, pentru munca sa multă și grea, și dreptul la o mișcare de iubire a inimii; iar cel de-al treilea poate cere o lacrimă caldă.

Aceasta e datoria neamului nostru de astăzi față de bietul boiernaș țăran, față de ostașul umil, care a vrut să întemeieze ceva românesc în vremuri grele [...] și care a încercat, după însușirile, după luminile și puțința lui, a da „obștii Țerii Românești“ puțină fericire.

martie 1906.

ÎNCEPUTURILE LUI TUDOR

Cap. I

PĂRINȚII ȘI SATUL

În sătulețul Prejna, din județul oltean de munte al Mehedinților, în plaiul Cloșanilor, se află o biserică făcută la începutul veacului al XIX-lea de Teodor Slugerul, care era să fie „Domnul Tudor“ al țăranilor din 1821. Biserica aceasta închinată Maicii Domnului, a fost clădită de dînsul pentru pomnirea neamului său, care-și va fi avut obirșia din acel sat.

Acest neam era una din multele ramuri ale moșnenimii din aceste părți. Călugări și chiar doi arhieriei se întilnesc intrînsul. Niciodată el nu s-a putut ridica însă la o însemnătate statornică și cei mai mulți dintre acci ce l-au alcătuit și-au petrecut viața în căsuța de țară, stăpinind o moșioară îngustă, petic rupt din cine știe ce mare stăpinire ostășească din timpuri.

De la o vreme, unii din ei se strămutaseră, prin cumpărături de pămînt sau prin căsătorie, în Gorj, și anume în satul Vladimiri, al urmașilor unui vechi Vladimir, ce se așezase cel dintii pe acele locuri, care au fost de aici înainte ale Vladimireștilor, urmașii săi. Aici, într-una din acele case de lemn întunecoase, mici și cu acoperișul mare, țuguiat, așa cum se vede pînă astăzi, trăiau și doi gospodari strîmto-rați de biruri și de nevoi. Constantin și Ioana, care nu se vor fi gîndit niciodată, în grija hranei din fiecare zi, că numele lor vor fi însemnate pe paginile cărturarilor pentru fiul ce se născuse dintr-inșii și care nici el nu părea merit pentru altă viață, decit aceea ce se ducea din tată în fiu pe acel colț de plai sărac.

Constantin a murit înaintea mamei lui Teodor, care petrecea încă în casa orînduită de dînsa, la 1808, cînd fiul acesta înaintat acuma în lume, îi lăsa, pentru cite zile-i

mai erau încă date, moșia, viile și zidirile ce avea el acolo la Vlădimiri.

Ei mai aveau un fecior, pe care-l botezaseră cu străvechiul nume de Papa, adică Pavel pe care-l purta și tatăl lui Constantin vodă Brîncoveanu.

Papa Vladimirescu a fost și el în rîndurile boiernașilor, ajungînd să fie numit vistierul Papa, adică un vistiernic din cei mai mărunți. Papa fu vătaf al plaiului muntelui din Mehedinți, la 1815. El se căsătorîi tirziu, abia în 1820 făcînd nunta în Vlădimiri chiar, cu o fată din sat, anume Bălașa, din vreo casă de moșnean, *de boier* zice ea. Cei doi soți trăiră în liniște, la gospodărie bună, cu slugi, mai puțin de două luni. Apoi veni marea preschimbare din 1821, pusă la cale de fiul cel mai mare al bătrînilor Constantin și Ioana, Fratele său îl făcu ispravnic al Gorjului, și el stătu în această slujbă abia o lună de zile. Papa avu și el un amestec în mișcarea norodului; dcci aceasta se află și nu căpătă iertare. După așezarea turcilor în țară, vistierul din Vlădimiri porni, pentru a înlătura bănuiala, „singur de capul lui“, înaintea „Măriei Sale“ Silihdarului, ce stătea în Tirgu-Jiului. De acolo-l porniră spre Vidin, unde pentru totdeauna, i se pierdu urma. Oamenii ziceau că a fost ucis acolo. Nevestă-sa, care n-avuse vreme să-i „știe nici binele, nici răul“ fu pîrită, pentru jafurile ce le-ar fi făcut Papa, de un preot, de neamul Săuleștilor, al Purcarilor, de logofătul Costachi Negreanu și de un Frumușan, Lăudat. Ispravnicul cel ncu Stolnicul Dinu Bălțeanu veni la Vlădimiri; se dădu năvală asupra casei, bătîndu-se slugile, luîndu-se avcrea unui soț ca și a celuilalt: „boi, vaci, cai, haine, cazane, harămuri, rîmători, capre“, și peste puțin auzim pe biata nevastă tină ră jăluindu-se în aceste cuvinte, care sînt cele din urmă ce lămuresc asupra acestei căsnicii sfărîmate de cutremurul vremurilor: „De acolo, l-au pornit la vale, auzînd că s-a dus la Dii; nu știu, mort e sau viu, și eu port năcazuri, care, la casa părinților mei, nu am pătimit“. Bălașa avuse un copil după pieirea lui Papa. În 1824, ea se tîngui de sărăcia ce-a ajuns-o, fiind „răbdătoare de toate“ și, pe lîngă acest blessem, „cu un copilaș mic pe ușile altora“. Acest copil fusese

botezat Ioan, și el trăi pină tirziu, boierește. Cînd Aricescu incepu cercetări cu privire la viața lui Tudor, el putu să stea de vorbă, după 1870, cu „d. Ioan Vladimirescu“, care se născuse din însuși fratele lui Tudor, în chiar anul gloriei trecătoare și răpezii pieiri a neamului său.

Mai era și o fată la casă, numită Constantina după numele tatălui ei; îi ziceau Dina.

De la frate și de la soră, care, aceasta, a trăit țărănește toată viața ei, lăsînd în împrejurări umile și pe copiii ei, Sanda și Gheorghe, Teodor, fratele cel mare, a avut deci nepoți, a căror seminție trăiește și pină acum.

Ioana era sora unuia din preoții satului, Grigore Bondoc, și Teodor se infățișa, astfel, ca „neam de popă“. Se înțelege deci cum i-a venit gustul să învețe, cum s-a tocmît la un condicar din Craiova, — după datina de atunci, învățacel și slugă, cam în aceeași măsură. De la condicar a trecut apoi la un boier, care nu era printre cei din urmă, la Ioan Gărdăreanu, dintr-un vechi neam românesc al acestor părți oltene. Dușmanul „ciocoilor“ a început, prin urmar, el însuși ca „ciocoi“.

Era singurul mijloc, de altminteri, prin care un om din popor putea să ajungă în slujbele acelea, care erau deschise numai pentru odraslele boierimii mari și mici. A îndurat ocările, bătăile, a încercat ispitele și a gustat răzvrătirile acelea, care dădeau altor tineri veniți din sate un suflet zdrențuit, de lingușitor al celor mari, care, la rîndul său, își răstoarce asupra celor mici. Oțelul acestui suflet deosebit s-a călit numai prin aceste dureroase și umilitoare atingeri cu o lume rea și stricată. N-a grămădit ură asupra oamenilor, n-a cules învățături de viclenie, ci s-a învrăjbit pe toată viața cu împrejurările veacului său. Și-a pus pe inimă o platoșă nestrăbătută, și-a măsurat cuvîntul, rar și mușcător, și-a înfrinat purtările, și numai în ochii crunți și reci, sub sprincenele dese, se ascundea vechea minie îngrămădită, amarul unui trai strivit. Amintirea bătrînilor știe despre o fugă la turcii din Ada-Kalè, ostrovul dunărean din fața Virciorovei, fugă pricimuită de uneltiri femeiești, apoi de drumuri prin

Ardeal, ba unii zic, ceea ce nu e de crezut, pînă la Pesta chiar, pentru vinderea porcilor boierului (care, ca și alți boieri olteni, chiar din cei mai mari și bogați, ca Dumitrache, tatăl lui vodă Știrbei și lui Vodă Bibescu, făcea acest negoț de îmbogățire) și de alte îndeletniciri ca acestea, care l-au pus în legătură cu lumea străină de peste hotare.

Și pe acea vreme ca și altă dată, acel pămînt oltean al celor cinci județe era mult mai amestecat în mișcarea mărfurilor, în schimbul înriurilor decît Țara Românească. De o parte era Banatul austriac, plin de catane, locuit, în altfel de sate decît ale noastre, de coloniști înzestrați cu privilegii: șvabi, sîrbi, bulgari din Vinga. De alta era Ardealul, prin trecătorile de la Vlcea și mai ales de la Ciineni, ale căruia se strecurau zi de zi turmele, cetele de porci îngrășați, boccelele de lînă, de mițe, cumpărate de la ciobanii noștri, precum și mărfurile de tot felul al țărilor cu fabrici; gr cii din Companie, bulgarii, românii, alipiți pe lîngă dînșii, unghurenii cărăuși străbăteau pretutindeni, pînă în cele mai departate din cătunele munților, tocmind strămăturile, pieile, cătind poiene pentru îngrășatul porcilor, ducînd bani, vești și gînduri pînă la săteanul cel mai depărtat de tîrguri și de orașe.

De peste Dunăre, apoi, soseau, pentru bună înțelegere negustorească și cu prietenie de afaceri, turcii de la Diiu (Vidin), de la Cladova, de la Rahova, oamenii agalelor, care se țineau în mare parte cu vînzarea produselor de pe malul drept al apei; soseau la bîlciurile noastre sau la acei mușterii de peste munte, care ajungeau pînă la dînșii prin această Oltenie.

În sfîrșit, sub stăpînirea acestor turci, care cruțau pe supușii lor mai bine, decît cum puteau cruța domnii de la noi pe birnicii țării, trăia o țărănime a sîrbilor și bulgarilor, destul de întărită și care avea și tîrguri bune, de unde veneau și negustori prin Craiova noastră, așezîndu-se pentru totdeauna aice.

Mulți dintre „jupinii“ craioveni cei mai bogați și mai bine văzuți erau, într-adevăr, strămutați, precum îi arată și numele, din părțile sîrbești.

TUDOR OSTAȘ LA RUȘI

Oltenia era și o țară de război, de veșnică „răzmeriță“, ce se revărsa, la cițiva ani numai de la un capăt al ei pînă la celălalt.

Tudor s-a născut după 1770, se pare, și înainte de 1780. În copilăria lui, războiul dintre turci și austriaci a atins și județele de peste Olt. Mavrogheni, domnul de atunci, un om focos și foarte încrezut, cu însușiri de vitejie și îndrăzneală ce nu se pot tăgădui, înțelegea să se lupte frumos, ostășește cu nemții, de care n-avea nici o frică. S-a întărit deci minăstirea Cozicei, cu vechile ziduri dărăpănite. S-au făcut catane după obiceiul dușmanului, și oamenii domnești umblau prin satele de la munte și despre Dunăre, căutînd pînă la 500 de ostași, care aveau să primească leafă de cinci lei pe lună. Un roi de *volintiri* se răspîndi deci de la granița Banatului pînă în Olt, prădînd pe cei de acasă în loc să se gătească de luptă cu străinul.

Veniră apoi prin Turnu-Roșu soldații împăratului creștin, care luară în stăpînire toată țara, puînd în Craiova Caimacamul lor, pe bătrînul Hagi Stan Jianu. Craiova, unde petrecea atunci Tudor, învățînd scrisoare iute și bună pentru zapise și condici, era plină, în noiembrie 1789, de „nemți“, care stăteau cîte 10—12 într-o casă și se încălzeau cu lemnele gardurilor orașului. Toată boierimea se dăduse cu creștinii, și năvălitorii putură să puie în Divanul lor de ocupație oameni de însemnătatea tinărului Barbu Știrbei, a lui Stan și Ghiță, feciorii Jianului, a bătrînului Brăiloiu și a lui Corniță, ruda sa, a Glogoveanului, la care Tudor și-a făcut, se spune, anii de „ciocoi“ și logofețel.

Volintirii se scriau acum la nemți și luptau în marginea Dunării alături cu husarii unguri, cu românii ungureni și cu germanii bîntuiți de lungoare în umezeala nesănătoasă a bălților. Cetele lor, sub căpitanul Stoian, ajunseră chiar pînă la Smirdanul vitejiei noastre viitoare și la riul Timocului, de unde fură respinse în vara lui 1790. Se aduceau în Craiova robi și tunuri: toată lumea era pentru creștinătate,

și, la vestea că a căzut Ostrovul, negustorul Tudoran Mihail se ruga lui Dumnezeu să se împlină tot așa cu Diul cel temut. Pentru toți, „ai noștri“ erau oamenii generalului din Craiova, iar turcii erau dușmanii. Era numai o credință în izbînda „armadiilor împăraților creștinești“ și numai o nădejde, că niciodată nu ne vom mai întoarce sub stăpînirea păgînilor. Pacea din 1791, cerută de împrejurările din Europa apuseană, fu judecată cu asprime, ca o „semfonică¹ oarbă“, care ne jertfea iarăși turcilor.

Cetele neorînduite pe care turcii le întrebuițaseră împotriva austriacilor nu se liniștiră după încheierea păcii, ci trecură sub poava cutezătorului pașă de Vidin, Pazvantoglu. Acesta-și croi ca un fel de stăpînire deosebită în acest colț sîrbesc al împărăției, luîndu-și în ajutor pentru luptă și jaf pe acești volintri ai turcimii, Cîrjaliii. Cetatea cea mare din coastele Olteniei ajunsese astfel un strașnic cuib de hoți, de care n-avea liniște întregul mal românesc al Dunării. Satele trebuiau să fugă sau să se înțeleagă cu acești vecini nemiloși.

Ba chiar, după cităva trecere de vreme Dienii pătrunseră pînă departe în țară, cuprinzînd în limbi de foc un județ după cellalt. În 1800 toamna, pazvangii — căci așa li se zicea oamenilor lui Pazvan — nimiciră mai cu totul Craiova, pe care o părăsiseră locuitorii, între care se afla pe atunci și tînărul logofețel din Vlădimiri. Turcii credincioși sultanului care veniseră, dragă Doamne, pentru a goni pe răsculați, îi cruțară după putință și se înfruptară alături cu dinșii la jaful bogatului oraș. Scrisori din acele zile de nenorocire vorbesc duios de „arderea Craiovei cea cumplită, care n-are nimeni a o jeli, de negustori prădați și de jupînese batjocorite de păgîni“. „Orașul nostru“, strigă altul, într-un răvaș de la 19 ianuarie 1801, „orașul nostru și ticăloasa Craiovă, care se împodobise cu case mari și holte frumoase, astăzi este pulbere și cenușă. Din tot tîrgul Craiovei, cît îl știi dumneata, cruciș și curmeziș s-au făcut cenușă; numai zidurile stau negre“. Scăpară doar casele boierilor celor mari: a Brăiloiilor, a Glogoveanului celui bătrîn, a Jianului, a

¹ *Inșelegere.*

Prîscoveanului, care umblase după domnie, a lui Știrbei și Geanoglu. Bisericile avură în parte aceeași soartă. Vodă Alexandru Moruzi, un domn bun, plecase din București prea tirziu, pentru ca să poată împiedica pieirea celui de-al doilea oraș din stăpînirea sa. Abia în martie 1801 se întoarseră orașenii, după ce Domnul scăpase țara și de „hoții ce umblau fără de rîndială, ce se numeau ostași împărătești“, deși o parte dintre acești turci rămăseră și mai departe, ca și cum ar fi spre pază, dar, de fapt, „luînd leafă și mîncînd geaba“; în Craiova chiar se așezase un pașă ca ocirmuitor al tuturor celor cinci județe oltene.

Peste doi ani însă, în primăvara anului 1802, Tudor fiind tot în Craiova, care se ridica pe încetul din dărîmăturile ei, cîrjalii se aruncă pe neașteptate asupra bilciului de la Cle-nov, pe malul Dunării. Sătul era plin de lume, țărani, negustori și boieri, care nici prin vis, nu visase blestemul ce era să cadă năprasnic asupra lor. Pe urma fugarilor se luară oamenii lui Pazvan, care se ținură de dinșii pînă la Tirgu-Jiiului chiar, de unde bieții oameni fură siliți să apuce drumul Vilcanului, care ducea în Ardeal. Se văzură rătăcind prin păduri și munți, cu groaza morții în spate, „cocoane îmbrăcate cu zăvelci și cu șube românești, călări pe cai, cu copii cu tot“. Hoții cei mai cruzi, ce au călcat vreodată aceste locuri, nu erau obișnuiți să cruțe pe nimeni: cei mai cu noroc își lăsau încă nasul și urechile sub sabie. Și viitorul Vodă Știrbei, pe atunci un copilăș în casa tatălui său, Bibescul cel mare, era printre acești fugari spre granița nemțească. Pazvangiii și „turcii împărătești“, care se făceau a-i urmări, ajunseră și pînă la Ocnele Mari, la Rîmnicul Vilcii, părăsite de oricine putea să se adăpostească aiurea. În acest timp, urmașul lui Vodă Moruzi, nemernicul bătrîn Mihalachi Șuțu, își lua, de frică prostească, tîlpășița în Ardeal și trăgea după el mai toți Bucureștii îngroziți, fără ca un singur turc să fi plecat într-adevăr asupra orașului. Prădătorii Olteniei, după ce-o înconjuraseră toată într-o sălbatică raită, se lăsară apoi încet, cu toată siguranța, pe malul Oltului ducîndu-și acasă blestemata agonisită.

Urmară cîtiva ani, foarte puțini, de liniște. Și nici aceia nu era deplină. Căci din isprăvile semețe ale lui Pazvantoglu neascultătorul izvorise în chip firesc răzmerița cea mare a sirbilor. Apăsăți și jigniți zilnic de stăpînii lor turci, *dahiii*, țăranii din satele de peste Dunărea Olteniei veneau în cete la „adunările poporului“, unde se numea cîte un „comandir“ pentru a călăuzi pe luptători; „cine poate ținea pușca“, zicea porunca îndreptată către toți locuitorii, „să vie într-o ceată de-ale noastre“. Cara-Gheorghe, un haiduc viclean și crud, fu ales ca fruntașul fruntașilor, și ochii oltenilor noștri se îndreptau cu grijă, dar și cu oarecare bucurie, la împrejurările ce încă din 1800 începuseră a se desfășura peste apa cea mare, unde un popor de mult adormit se trezea iarăși la viață.

Rușii înteteau focul de acolo, și omul lor de pe Scaunul Țării Românești, tinărul Constantin Vodă Ipsilanti, sufla și el cît putea. Și aceste lucruri trecură sub adîncii ochi încruntați ai lui Tudor, întemnițat încă în ciocoiia lui umilitoare. Rușii se dădură pe față curînd, și în cele din urmă zile din anul 1806 oștile lor treceau granița (..)

Una din pricinile războiului nou fusese mazilirea lui Constantin Ipsilanti. Îndată după fuga acestui domn, care nu așteptă să-i vic călăii turci, *muhafizul*, comandantul din cetatea Vidinului, intră în Craiova din porunca lui Pazvantoglu și puse mîna pe caimacamul ipsilăntesc, Caliarh, precum și pe boierii Dumitrachi Bibescu și Corniță Brăiloiul. Peste cîteva luni însă, în decembrie, rușii intrau în București, gonind oastea turcească ce sosise de curînd acolo. Cu dinșii se întorcea și Ipsilanti.

Încă din octombrie 1806, plecară toți turcii din Craiova și din Rîmnic, cei rămași de mult, pentru a păzi despre partea lui Pazvantoglu, ca și cei ce veniseră în urmă, de cînd cu mazilia lui Ipsilanti. În cel dintîi oraș, părăsit de negustori și de boieri, pentru frica de cele ce se puteau întîmpla, rămaseră numai Caimacamul și Corniță Brăiloiul, prinșii de odinioară ai turcilor, dar și ei chiar gata de fugă, „călări pe cai“. Se credea, că pazvangiții ar putea să înnoiască strașnica lor ispravă din 1802. Intrarea rușilor cu ge-

neralul Isaiov fu o ușurare pentru toată lumea. Acest general de cazaci era un om crușător și bun, despre care povestitorul întinplărilor muntene și oltene din acest timp, Dionisie Eclisiarhul, putea scrie că „se făcuse cu bunătățile lui în Craiova, ca un pămîntean“.

Cîrmuirea toată era sub poruncile lui, și Constantin Vodă numise, îndată după întoarcerea sa, o mulțime de slujbași noi pe la județe. Între aceștia era și Tudor, pe care lumea îl cunoștea sub numele, nedesmierdat, de Teodor sau sub acela, împodobit și îndulcit pe grecește, pe boierește, de Tudorachi. El fusese cinstit mai înainte, de bună seamă tot de Ipsilanti, cu boieria, de tot mică, a Comisiei a doua, de care nu era legată, pentru cei mai mulți comiși de aceștia, nici un fel de sarcină, căci boieriile ajunseseră a fi numai titluri zădarnice, un fel de decorații date și cui plătea sau cui se dădea bine pe lingă un boier puternic la curte. Acuma comisul Teodorachi Vladimirescu e pus vâtaf la plaiul Muntelui-de-sus, în județul Mehedinți. El avea grija pasurilor, a liniștei pe plaiuri, a stringerii birurilor, a găsirii polconului de șoimi pentru împărăție și a pregătirii vinatului pentru ospețele lui Vodă; putea judeca pentru furturi mărunte, „pricini de vite mici“, și-i era îngăduit a bate cu bățul pe vinovați, dar numai pînă la douăzeci, treizeci de lovituri. Avea, în schimb, zile de clacă: una pe an de la fiecine locuitor, la casa lui, „un miel mic“ primăvara de la mîcănii veniți cu turmele, care-i dădeau și cite „un caș de stîină“. Toate sarcinile ce apăsau pe alți locuitori, podvezi de poștă și cărături, „angarii“, polcoane îi erau iertate. Vătășeii și pircălabii atîrnau de dînsul. Dacă s-ar fi purtat rău, și pe dînsul îl aștepta însă „bătaia cu alai“ adică cu purtare prin oraș, după vechea datină, toiagul și oca. Așa zice porunca domnească din 20 decembrie 1806.

Dar Tudor își află în curînd un alt rost, unde se va fi dus și cu o parte din plăiașii muntelui, din pandurii păzitori împotriva hoșilor, care-i erau supuși lui ca vâtaf. Isaiov nu făcea războiul în stil mare, ci mai mult *cerca* pe turcii dunăreni, al căror puternic stăpînitor, Pazvantoglu, murise tocmai atunci, în lupte mărunte. Pentru a le purta, el

făcu același lucru ca și austriacii din 1780, chemînd sub arme voluntari dintre țărani noștri. Data aceasta însă, se strinseră mai mult panduri, care aveau unelte de luptă și oarecare deprindere în mînuirea lor, oarecare simț de disciplină.

Încă din iarnă, negustorii se plîngeau că numai e de trăit din pricina pandurilor, care năpădiseră toate drumurile, jefuind pe oricine, fără ca vataful de caimacan din Craiova să-i poată împiedica. Peste cîteva săptămîni însă, turcii se așezau în oraș, unde se întilnesc încă în luna lui martie 1807, veniți, firește, de la Vidin. Dar, cînd ei zboară, Isaiov nu lasă fără lucru pe panduri. Acești ajutători români ai oștilor rusești căpătără însă o organizare aproape militărească, luată după aceea pe care și-o dăduseră sîrbii în lupta lor pentru neatîrnare. Se cerea un fel de Cara Gheorghe, un comandir sigur, viteaz, aspru în ținerea de rînduală și în pedepsirea trădătorilor sau nesupușilor. După anumite dovezi ce dădu Tudor, se căpătă încredințarea că el ar putea să fie acel om. „Comandirul“ luptă cu flăcăii lui la Rahoma și la Fetislam așa de frumos, încît se făcu vrednic de sabia de ofițer sau de *parucic* (locotenent) și de o decorație împărătească.

Culegînd pradă între turci, Tudor ajunse un om cu oarecare avere. El avea acareturi în Cerneți, o moară în cîmpul Severinului alta la Pleșuva, moșii la munte și vii în mai multe locuri; în Cerneți, unde înțelegea să locuiască de acum înainte, el își făcuse și case de zid, care s-au risipit ca mai toate cele ce împodobeau odată acest orașel însemnat și reședință de județ. În 1808 îl vedem cumpărînd de pe la moșneni și ridicînd biserica lui în Prejna, unde și pînă astăzi i se vede pe o scîndură chipul ctitoricesc, cu căciula lătită spre virful acoperit cu postav roșu, cu mantia roșie blănită și aurită pe margini, peste veșmîntul de pe dedesubt verde, cu meși roșii aurii în papucii galbeni, și cu sabia împărătească a rușilor prinsă în cingătoare ostășească roșie,

cu dungi de fir, pe cînd pisania de sus zice: „Biv-vel Sulgeri Teodoru, Cumăndir“.

„Comanda“ lui Tudor ținu pînă în 1811, cînd el ierta pe unul din pandurii ce nu-i păstrasera credință, ci-l amestecase în pîri pe la cei mari. Își făcuse căpitani cari-l ajutau, precum par să fie și aceea pe care și-i pune în 1812, cînd avea de gînd să lase țara părăsită de ruși și să se adăpostească, desigur cu rangul ce cîștigase, în Țara împăratului: Constantin Furtună, Ioniță Burileanu, vărul său¹, și Grigore Ciocăzan.

Ca multor altora, trecutul i-a fost iertat însă și lui Tudor la încheierea păcii de la București, care aduse principatele noastre iarăși în stăpînirea turcească. „Comandirul“ de odinioară, care hotăra asupra vieții atîtor oameni, căzu însă iarăși în rîndurile din urmă ale boierimii dintr-un capăt uitat al țării. Vodă Caragea, cel mai lacom și necruțător dintre greci, fu acela care milui și pe Tudor cu un titlu de sluger, ce nu-i dădea însă, bineînțeles, nici un fel de îndatoriri. Cînd el însuși, cînd fratele său Papa sau Pavel sînt vătafi de plai în munte. Făcea și el negoț de porci, de piei, și ducea întru toate viața obișnuită a celor de treapta sa. Măsura moșii, cu mulți alți boiernași, și se judeca, întîmplător, la Divan cu acei care fusese păgubiți altădată de pandurii săi. Încă spre sfîrșitul anului 1820, el își căuta în liniște de micile afaceri. Prin gînd nu i-ar fi trecut ursuzului mazil de la Cerneți, nemulțămît totdeauna cu oamenii și cu lucrurile, că, numai departe, peste cîteva luni, el va fi stăpînul țării întregi, că boierimea va tremura înaintea lui, că oastea-i oltenească va păzi și pe părintele Mitropolitul, că el va vorbi, ca o căpetenie altei căpetenii, către trufașul beizadea a lui Ipsilanti, care era și un general al împăratului pravoslavnic, că va spune turcilor dunăreni, ba chiar Porții Țarigradului, care e durerea și dorința unui neam nenorocit, și că tot atunci îi va fi sfîrșitul.

¹ Un Burileanu făcu în 1846 un complot împotriva lui vodă Bibescu.

„DOMNUL TUDOR“

Cap. I

IZBUCNIREA RĂSCOALEI

Pe atunci grecii făceau pregătiri mari pentru o răscoală, care trebuia să-i scape de sub stăpînirea turcească și să înalțe o țară slobodă a neamului lor. Pentru acest mare scop se înțeleseseră între sine, uneori cu strașnice jurăminte, negustorii cei bogați, domnii și boierii din București și Iași, clericii din toate părțile, dascălii școalelor înalte, diplomații și ofițerii din slujba Rusiei, ca și căpeteniile de haiduci din Morea și alte părți locuite de greci. La curtea rusească erau mulți, care vedeau cu plăcere și sprijineau puternic aceste uneltiri ale „tovărășiei“ sau „eteriei“ pentru răscoală. Chiar împărăteasa lui Alexandru I-iu știa despre aceste planuri și lăuda pe iscoditorii lor. Deoarece în multe părți din Răsărit consulii Rusiei erau greci, aceștia nu puteau face alta, decît să ajute și în această privință pe ai lor. Așa au fost Pisanis, de la Iași, iar la București atotputernicul Pinis și dragomanul său Gheorghe Leventis, zis Cîrnul, din Pelopones. Căpetenia a cărui nume și-l șopteau la ureche cunoscătorii „gîndului celui mare“, era un fiu de domn grec din țările noastre și un general rus, care-și pierduse o mină în luptele cele mari ale lui Alexandru I-iu împotriva lui Napoleon; era însuși fiul lui Constantin Vodă Ipsilanti și al unei femei din neamul bine înzestrat al Văcăreștilor, Alexandru.

Se hotărî, toemai pentru a sili pe ruși la un război cu turcii, începerea răscoalei în țările noastre. De alminterea, aici grecii ar fi găsit un pămînt turcesc fără oaste turcească, multe orașe primitive în care se adăposteau atîția negustori și meșteri de neamul lor, o Curte ce avea în fruntea ei un fanariot, de aceeași rasă, și cuprindea apoi atîția și atîția boieri greci. Pe urmă, ei ar fi avut încă de la început la

Indemină o cîrmuire din vechi întemeiată, de care ei se puteau sluji pentru a strînge hrana oștilor, pentru a găsi drumurile, pentru a căpăta știrile trebuincioase despre dușmani. Eteriștii mai trăgeau nădejde că vorbele domnilor și ale unei părți din boierime vor avea atîta înrîurire asupra țării, încît ca să se invoiască și ca a-i ajuta pe greci ca pe niște frați creștini și ca niște tovarăși îndelungați.

Să se mai ție seamă și de faptul că Ipsilanti, care nu putea trece Prutul cu o adevărată oaste, atîta timp cît Rusia nu era în război cu sultanul (și nici nu putea să fie, cum vom vedea mai încolo), că Ipsilanti, va să zică, era să găsească la noi temeiul, simburile oștirii sale în arnăuții cei viteji, care înconjurau pe domn.

Pe lîngă acestea toate, grecii se gîndeau în sfîrșit și la tratatele care împiedicau pe turci de a trece Dunărea la noi fără invoirea Rusiei, care, aceasta, judecau dînșii, nu se poate da nici într-un chip.

Domnul Moldovei era Mihai Șuțu cel tînăr, un om stricat în tinerețele sale petrecute la Constantinopol, dar care nu îngrijea tocmai rău de țara pe care o căpătase de doi ani de zile. Ca toți tinerii greci, el era pentru răscoală, cu toate că vedea bine ce trebuie să-l aștepte pe dinsul, pierderea unei dregătorii mănoase și măgulitoare pentru trufia sa. El era deci înțeles pe deplin cu Ipsilanti și cu prințul Gheorghe Cantacuzino, din ramura Deleanu a acestui neam (fiu al lui Matei Cantacuzino și al Domniței Ralu Callimachi), rudă cu mitropolitul Veniamin Costachi) dar așezat în Rusia, și-i aștepta numai să vie pentru a-i înfățișa moldovenilor ca pe niște oaspeți de cinste și prielnici, ca pe niște dezrobitori.

Alexandru-vodă Șuțu, al Țării Românești, era un bătrîn bolnăvicios, înăcrist de o viață întreagă de tulburări și schimbări primejdioase. El ținea cu turcii, fiindcă de la turci atirna rostul lui și fiindcă turcii puteau să dea, după moartea lui apropiată, un scaun de domnie fiilor săi Nicolae și Gheorghe. Acestuia i s-ar fi vorbit în zadar de „patria grecească” și de scoaterea din lanțuri a neamului său.

Dacă ridicarea grecilor a zăbovit așa de mult, dacă s-au scos înainte și alte planuri decît acela de a se începe lupta

pe pământul mănos și bine apărat de turci, al țărilor noastre, aceasta se datorește nesiguranței ce se avea față de Șuțu cel bătrîn, care putea să pîrască sau să facă împotrîvire.

Alexandru vodă se îmbolnăvi însă către sfîrșitul anului 1821, de o boală de bătrînețe, care trebuia să răpuie repede trupul său slăbit. Îl căuta medicul consulatului rusesc, Messitz, care a trebuit să spuie de la început lui Pinis, că nu e nici o nădejde de scăpare, deși moartea poate să întîrzie. În legătură cu această siguranță, se începură toate pregătirile unei răscoale apropiate.

Pinis avea pentru dînsul boierimea tinăra, pe care o ametea cu vorbe mari de „libertate“ și de „constituție“, făgăduindu-i marea cu sarea, numai pentru a o ținea într-o strînsă legătură cu el în toate lucrurile. Din clerul înalt, el nu putea să se razime pe Mitropolit, Dionisie Lupu, un român cumsecade și un sprijinitor foarte călduros și harnic al școlilor românești. Dar, împotriva voinței lui Dionisie, el făcuse pe boieri să aleagă la moartea cărturarului Vlădică de Argeș, Iosif, pe Ilarion, de neam bulgar din Silistra, din părinți negustori bucureșteni, mai mult greciți decît trecuți la neamul nostru. Ilarion era om hazliu, ușuratic, altfel destul de învățat pentru vremea lui; crescuse și se înălțase sub ocrotirea mitropolitului Dosoftei Filitis, un grec, care trăia acuma la adăpost în Brașov. În sfîrșit, scopurile eteriștilor erau de mult împărtășite căpeteniilor străjii de Arnăuți din București: Iordache Olimpiotul, Farmachi și bimbașa sau colonelul Sava, un bulgar, om de casă al lui Scarlat Vodă Callimachi (Galimah), fost Domn moldovenesc.

Eteriștii se gîndiseră a cîștiga și pe sirbi, în fruntea căroră stătea atunci urmașul lui Cara-Gheorghe, Miloș. Dar acesta nu se înduplecă nici într-un chip, nevăzînd nici un temei în planurile grecești. Totuși revoluționarii aveau nevoie de un sprijin și în părțile acelea apusene, de către Vidin, Ada-Kalè, Orșova. Căpitanul Iordachi se luptase și el sub steagul rusesc în anii 1807—11, alături cu pandurii și știa cit poate face Tudor. El îl pofti deci la București.

unde slugerul mehedințean sosi sub cuvint, că are o pricină de judecată.

Aici Iordachi i arătă, desigur, în vorbe mari și cu viclenia ce trebuia, care e planul oel mare de mintuire a creștinilor de orice neam. Va veni din Rusia beizadeaua lui Ipsilanti, cu oaste rusească și tunuri strașnice, boierimea toată se va ridica pentru cruce. Turcii vor intra ca în pământ, oștile lui Christos vor trece prin țară cu bună cruțare de frați și vor merge în depărtata țară a grecilor, ca să aducă vestea dezrobirii. Pe urmă, românii, scăpați de turci, se vor putea orindui, așa oum înțeleg ei.

Se pare că Tudor, ofițer rusesc, purtător de decorație împărătească, a și jurat că-și va da ajutorul la acest război folositor, stringind iarăși în jurul său cetele pandurilor. El fu pus în legătură cu Vlădica Ilarion, care, cu aceleași mijloace de vorbe frumoase și de mari minciuni, se sili a-i lua ochii cu totul, desfășurându-i înainte un viitor de dreptate și de omenire, bun pentru țărăniimea ce suferea de pe urma unei „ciocoimi“ iacome. Se făcu, se pare, tot atunci și steagul sub care trebuiau să se adune pandurii, steag care p artă, pe lângă icoana Sfântului Gheorghe, a Treimii și st mării, câteva stihuri stingace, ce se încheie cu data de ianuarie 1821, fără însemnare de zi.

Apoi Tudor stătu în București, așteptînd ceea ce trel uia să se întîmple dintr-o zi în alta cu moartea lui vodă.

Sfirșitul bătrînului se întîmplă poate încă din ziua de 13 ianuarie, dar cîteva zile el fu ascuns de oricine, ca să se dea vreme pentru stăruințele în folosul fiului cel mai mare al răposatului. Pinis știu însă îndată, că Domnul a murit, și-și luă măsurile. Pe cînd înștiința pe Alexandru Ipsilanti sau lăsa pe Leventis, secretariul, să-i dea de veste, consulul făcea să plece din București, încă de la 18 ale lunii, Tudor cu o ceată de vreo treizeci, patruzeci din arnăuții lui Iordachi. În fruntea lor, stătea un bulgar trufaș, îndărătnic și meascultător, aplecat spre schimbări și trădare, un om deprins cu ale oștirii, căci și el slujise pe ruși, Dimitrie Macedonski.

Atitea cete ca acestea plecau din Capitala țării pentru urmărirea hoților de prin județe, încît lucrul nu bătutu la ochi nimănui. Abia peste vreo două, trei zile se află în București de plecarea unui număr de arnăuți spre Vilcea, fără a se ști însă cine-i călăuzește, încotro și cu ce scop. De altminterea, cine cunoștea printre cei mari de atunci pe bietul boiernaș oltean și cine putea pune la îndoială gîndul cu care zicea că venise? Tudor merse deci liniștit pe sub Pitești la Oena, unde era vadul Oltului, și de aici la Tîrgu-Jiului, unde sosi la 21 ianuarie.

Cel dintii lucru ce făcu aici, în Oltenia, de care era sigur, fu prinderea prin arnăuții săi a unuia dintre ispravnicii Gorjului, un Otetelișan; celălalt, din neamul cel mare al Văcareștilor, venit într-o asemenea dregătorie mărunță numai trecător, pentru „procopsală“, era dus prin județ după treabă. Îndreptățirea era, că aceștia prădasera poporul și că trebuia să li se ia prin urmare socotelile. Era adevărată invinuirea? Desigur că da, însă nu într-o măsură mai mare decît pentru ceilalți ispravnici și sameși. Pe neașteptate apoi, socotitorul, în numele dreptății, al ispravnicilor părăsi Tîrgul-Jiului și apucă spre minăstirea cea veche a Tismanei, în zidurile, încă destul de tari, ale căreia unde se luptase trei zile, în 1631, și Matei Basarab, împotriva lui Leon vodă grecul, el se închise¹. De aici el dădu, la 23, cea dintii din proclamațiile, din chemările lui către pandurii țării, care trebuiau să fie oastea lui cea mare și credincioasă.

Cel ce vorbește în acest act nu e, desigur, omul plătit de eteriști, acela care, primind bani de la dînșii și făcîndu-le jurămîntul, înțelege să-i slujească. Dacă nu în cea dintii clipă, măcar pe urmă, în acea cale de cîteva zile, Tudor se gîndise la ce poate îndeplini și înțelesese ce zădarnice sînt dorințele și planurile și inchipuirile acelea mari ale grecilor. Cum se putea oare ridica cu arme țărănimea olteană

¹ Astăzi zidurile Tismanei nu mai sîmănă cu cele ce erau atunci: ele au fost cu totul prefăcute pe vremea Regulamentului Organic.

pentru beizadeana Ipsilanti și pentru grecii care-i erau cunoscuți ca implinatori nemiloși ai birurilor? Și cum se putea vorbi oamenilor cu cugetul limpede și înțelept de la țară despre o căpetenie, care nu ieșise la iveală și de o mișcare care se ascundea încă? El, Tudor, ca român, ca fecior de țăran, ca boiernaș sărman, nu putea spune tovarășilor săi de viață și de suferință altceva, decît aceste adevăruri de tot simple și pe înțelesul oricui: că au fost oameni răi, și greci și români chiar, care au apăsât din rășputeri pe bietii săteni fără apărare, că acesta nu e un lucru creștinesc, nici drept, și că prin urmare răul trebuie gonit cu rău, dacă nu se poate altfel. Aceasta o spune el în vorbe foarte tari și cam încurcate, pomenind de șerpi și de balauri, asemenea cu care sînt, la viclesug și lăcomie, „grecii și boierii noștri, atît partea bisericească cit și politicească“. Fiecare om cu suferință era îndemnat să ia ce are cu sine: „suliți, topoare, furci, pari și ce va găsi“ și să vie astfel la „adunarea pentru binele obștii“, pe care el o chema sub steagul de mintuire.

Tudor luă cu sine o mulțime de aceste hirtii, pe care le scriseseră în grabă logofeții de pe lîngă dinsul, și trecu pe la Baia de Aramă în județul vecin al Mehedinților, în părțile de sus, bine cunoscute lui, ale Muntelui, unde oamenii îl țineau minte încă de pe cînd fusese vâtaf, un vâtaf drept și cruțător, deși temut, după cit se poate înțelege. Acolo, zi de zi, satele și pandurii alergară în jurul lui, făcîndu-i în scurt timp o oaste destul de însemnată, de mai multe mii de oameni.

La 28 ale aceleiași luni ianuarie, din vreunul din satele de la munte îl auzim înfruntînd aspru pe unul din ispravnicii Mehedințului, Costachi Ralet, alt boier de neam mare, ce-și luase, pentru căpătuială, isprăvnicia, pentru că acest puternic slujbaş dăduse porunci să se prindă „hoțul“ de Tudor, răsărit în calea făcătorilor de rău în giubele scumpe și în işlice mari și trimesese împotriva lui chiar o poteră, din acelea ce nu puteau prinde nici altfel de hoți. El spune sus și tare că hoți sînt cei care au despuiat lumea, lăsînd-o „mai goală decît morții cei din morminturi“. El e dimpotrivă „cel mai bun fiu al patriei sale“, care a venit fără su-

părare și jăsuirea nimănui — ceea ce era foarte adevărat, căci pînă atunci, spre mirarea multora, se făcuse pretutindeni plată cinstită, în bani buni, — numai pentru „marele folos obștesc“. El n-are nimic cu „boierii pămînteni“, pe care-i cheamă și acum la sfat cu dînsul, el n-are nimic cu turcii, căci privește pe „împăratul“ ca o înfățișare a lui Dumnezeu pe pămînt și nu se socoate mai mult decît o „raia împărătească“.

În același timp, cînd scria fraților săi din sate, Tudor se îndreptase și către Poartă, el de-a dreptul, în numele său și al nenorociților. Acest act e cu totul altfel alcătuit decît celelalte, și în el se poate vedea alt condei decît al lui Tudor. Tudor însuși avea de lucru, în plîngerile lui, numai cu grecii și cu boierimea cea rea. Dincoace, se spune că domnii s-au înțeles cu boierimea pentru a astupa gura țării pe care o chinuiesc: tot ce spun ei la Poartă nu e decît o minciună. Se arată cum aceea, care nu voiau pe Șuțu și umblau după înlăturarea grecilor în 1818, cînd fugise Caragea, urmărit de blesteme, s-au închinat apoi înaintea voievodului străin. Ei au vîndut acestuia Biserica țerii cu 2.000 de pungi de bani, deci un milion de lei, „sub cuvîntul de a pune un cleric de țară ca mitropolit“ și acesta, adică Dionisie Lupu, „e adevărata ocară a neamului românesc și adevărata batjocură a cinului bisericesc“; căci mitropolitul cel nou ales împotriva canoanelor, a fost mîna dreaptă a domnului în toate faptele rele ale acestuia. În loc să se numească de-a dreptul un domn nou, acum cînd iarăși e gol Scaunul domniei, trebuie să fie trimis mai întîi pentru cercetare un om împărătesc, care să poată pedepsi pe cei răi și face dreptate celor buni.

Se vede cît de colo, din ce patimă a pornit această plîngere, pe care Tudor căută s-o strecoare, prin Vidin, unde pînă la capăt și-a avut înțelegerile, la Constantinopol. E ura lui Ilarion de Argeș împotriva mitropolitului: cruțînd pe grecii lui, Vlădica încerca să apese pe mitropolitul român întemeietor de școale în limba neamului. Acestea erau însă și uneltiri rusești, căci, încă înainte de moartea lui Șuțu, se răs-pîndiseră în București răvașe fără nume scrise grecește,

prin care se arăta, că Pinis, tiranul țării, răzimat pe „ateul acela vestit, Vlădica de Argeș“, pe grecul Constantin Samurcaș, pe boierii Iordachi Filipescu, Grigore Băleanu și „pe cei doi ticăloși de frați Golești“ (Iordachi, care a strins zicalele românești și Dinu, care și-a zugrăvit călătoria în țările Apusului), nu vrea numai să aducă întreprinderea dărilor, ci să gonească pe mitropolit, care nu se învoiește cu planurile lor și să stărnească astfel o mișcare a poporului, ca aceea care izbucnise și biruise anul trecut în Neapole. Tudor n-avea atita știință de carte și de lume, ca să poată judeca după cuviință și înlătura această hirtie a lui Ilarion, dar trimiterea ei a fost o greșeală pe care a ispășit-o pe urmă. De altminterea, scrisoarea către pașa de Vidin, care pleacă de la Tudor însuși, are alt cuprins: ea numește pe greci ca jafuitori și făcători de nedreptate și lasă cu totul la o parte învinuirea clevetitoare și lipsită de orice rost; ce aduc a dincolo împotriva Mitropolitului.

Cap. II

CÎRMUIREA FAȚĂ DE RĂSCOALA LUI TUDOR

În timpul boalei tănuite a moșneagului Voda Șuțu se făcuse o Căimăcămie, care cuprindea pe mitropolit, pe acel bun și sfios Dionisie, așa de urât î condeiat în plîngerea uneltită de Ilarion, și pe boierii ce purtau titlul de mare Ban, cel mai înalt din toate: Grigore Brîncoveanu, cel mai bun cărturar al țării, învățat în grecește, în latinește, în nemțește, scriitor el însuși, om purtat în lume, principe nemțesc, de imperiu, și pe lingă toate, putred de bogat, apoi Dinu Crețulescu cel bătrîn, Grigore Ghica, nepot de domn și merit să fie el însuși domn al țării, în 1822, și, în sfîrșit, Barbu sau Bărbuceanu Văcărescu, dintr-o familie care se deosebise prin iubirea de lumină și de scrisul românesc. Pinis adusese la aceștia pe Vistierul Iordachi Filipescu, care făcuse tot ce voise sub domnul răposat, și pe

Învăţatul grec, meşter în „diplomaţie“, Iacovachi Rizu Nerulos. După moartea lui Vodă, tot ei ţinură puterea, cu voia aceluiaşi Pinis, care îi lăsa toată răspunderea. Se credea, că el va izbuti a face să se numească domn Nicolachi Suţu, beizadeaua stăpînitorului răposat şi fiul unei domniţe Callimachi, dar aceasta nu se întîmplă; cu oarecare zăbavă, datorită multelor uneltiri pentru domnie, Poarta se hotărî pentru Scarlat Callimachi, om blind şi bun. Pînă la sosirea caimacamilor lui însă, Sfatul numit în ianuarie avu toată grija cîrmuirii, ceea ce înseamnă că, de fapt, stăpînul era Pinis, căruia treizeci şi trei de boieri tineri îi şi făcură o suplică arătîndu-i, încă de la 18 ianuarie, că în el îşi pun toată nădejdea în aceste vremi neliniştite.

O astfel de cîrmuire nu poate să fie însă decît cu totul neputincioasă. Pînă la sfîrşitul lui ianuarie ea trimite în Oltenia arnăuţi, care aveau de la Iordachi, Farmachi, Sava, porunca de a trece la Tudor. Se făcură apoi plingeri umi e la Poartă şi jălbi pe la consulate. Şi atita. Afurisenia, iscălită la 30 ale lui ianuarie de tot clerul înalt al ţării, care vestea că Tudor s-a răscolat, fiindcă nu i s-a dat o slujbă, care numea pe tovarăşii lui, panduri şi ţărani, „iabancii (vagabonzi) fără Dumnezeu“, iar pe căpetenia rascoalei, care „rătăceşte lumea cu minciuni“, în dorul „laudei şi buzurilor pămînteşti“: „orbitor al norodului“, după ce a fost un dezbrăcător al acestuia, cît timp a avut şi el o dreptorie, şi „ispititor al lui pe urmă“, — n-a avut, fireşte, nici o înrîurire. Această osîndă bisericească, prin care ai lui Tudor erau ameninţaţi cu temniţa, ocna şi moartea pe lumca aceasta, şi pe cealaltă, ursiţi „să nu scape de ştreang şi sabie, să li se împrăştie avutul ca praful de vînt, să le între blestemul ca uleiul în oase, n-a fost de bună samă cetită nicăiri în vreo biserică olteană, precum n-au fost citite nici măcar în Bucureşti. „De va fi Dumnezeu viu“, răspunse fără minie Tudor, cînd ceti straşnicele cuvinte de batjocură şi de blestem, „va vedea şi va judeca“.

Tot aşa de puţină ispravă putea să aibă scrisoarea de ameninţări trimisă lui Tudor de căimăcămie, în aceeaşi zi, pentru a-i spune, cu o mîndrie destul de caraghioasă, că

are la îndemână „aliția ogeacii¹ și panduri“ și că, dacă în două ceasuri de la primire, nu dă în scris, că se supune, va pieri de moartea „grozavă și cumplită“ ce se cuvine unui turburător. Tudor răspunse, fără zăbavă, ca de obicei, la 4 februarie, din altă minăstire cucerită, Strehaia lui Matci Basarab; răspunse țărănește, apăsător ce e dreptul, dar, altfel, foarte măsurat și cuviincios, că numai nevoile au îndemnat poporul să vie spre București, că el s-ar fi supus poruncii hoierilor de la Curte, dacă l-ar fi lăsat „adunarea norodului“, că în cale nu face nici un rău, luindu-se de ai săi numai „lucruri de mîncare, care sînt muncite iarăși de dinșii“. *Boierii, spune el la sfîrșit, au acum prilejul de a se face „patrioți adevărați“ și de a-și urma strămoșii puindu-se ei, cei mari și tari ai țării, în fruntea sătenilor.*

Aceștia alergau, ce e dreptul, din toate părțile la Tudor, pe care-l numeau „domnul“ lor, cel dintîi domn țărănesc al țării romînilor, muncitori de ogoare. Minăstirea Motru-lui, din munții Mehedințului, avu soarta Strehăii. În zadar se vesti de cîrmuire iertarea de bir a pandurilor, ca mai înainte de domnia lui Șuțu, care li stricase și lor „dreptățile“; era prea lîrziu, prea puțin, și mărînimoasa făgăduială nu mai avu nici un răsunset.

O clipă, boierii din București, care credeau pe Tudor aproape de Craiova și luau, cu arnăuții așa de puțin credincioși, măsuri pentru apărarea Scaunului domnesc însuși, se gîndiră a chema chiar și pe turcii dunăreni. E o întrebare dacă ei ar fi venit numai pentru atîta lucru, și alta și mai mare, dacă i-ar fi lăsat rușii. Tocmai pentru aceea făcu la 4 februarie întrebarea cuvenită mării sale greului rusesc Pinis, iar acesta răspunse abia a doua zi, în tonul acela pe care l-a întrebuițat neconținut pe vremea răscoalelor, că el nu-și poate da seama, dacă este într-adevăr o primejdie așa de mare, încît să trebuiască a se călca tratatele, dar că bănuiește oarecare slăbiciune din partea unor cîrmuitori, care cer sfaturi, în loc să-și ia răspunderea faptelor.

¹ Oameni ai ogeacului, ai trupei ostășești de arnăuți domnești.

Deci boierii se îndestulară, de voie, de nevoie, cu vestirea Porții despre cele întâmplate. Scrisoarea de rugămintă către pașii dunăreni nu pleacă niciodată. Se căutară alte mijloace pentru liniștirea țării.

Încă de la 2 februarie, Nicolae Văcărescu, poetul, care, deși făcea versuri frumoșele, nu era nici un om chipos, nici un strașnic căpitan, fu pornit spre Craiova, spre a lua acolo comanda arnăuților, trimiși mai dinainte și care, după învățătura de la căpitanii lor, nu făceau nici o ispravă. Lui îi era păstrată deci cinstea de a prinde pe *tilhar*, înainte ca el să puie mina pe Craiova. Într-o a doua scrisoare din aceeași zi, Divanul Craiovei, care avea în capul său pe Dumitrache Bibescu, un bogătaș și un om de fapte, tatăl domnilor Bibescu vodă și Știrbei vodă, era aspru dojenit, pentru că n-a fost în stare să cîștige pînă acum „izbinde asemănate cu împrejurările și cu fireasca dumneavoastră mărinimie“, care față de acest „răsculător al norodului“ s-a prefăcut așa de jalnic în „micșorime de suflet“.

A doua zi venea în sfîrșit știrea că Scarlat Vodă e domn al Țării Românești, și, pe cînd i se trimitea o povestire pe larg a lucrurilor petrecute pînă atunci, se luau măsuri pentru pază bună la vadurile Oltului. Grija liniștii era dată pe seama celor trei căpetenii arnăuțești, care, cum se știe, aveau cu totul alte lucruri în gînd: Iordachi, Farmachi și acel Sava care se ridicase mai presus de ceilalți, acum cînd se auzea despre venirea în Scaun a stăpînului și ocrotitorului său.

Scrisoarea lui Tudor nu rămînea fără răspuns: tot în această zi de 4, a hotărîrilor, vezi Doamne, vitejești, bieții boieri caimacamî puneau înaintea ochilor îndărătnicului ispititor al țărănimii, ce grozavă e soarta pe care o pregătește el sătenilor momiți de dinsul; strigîndu-i cu mustrare că ei, boierii, sînt, cum au dovedit totdeauna, „patrioți adevărați“, ei îl încunoștiințau apoi că Scarlat Vodă e acum în fruntea țării. Cu aceasta credeau că l-au și potolit. Multe lucruri se încearcă în țară fără domn, dar venirea stăpînului pleacă și frunțile cele mai trufașe, — gîndeau ei.

De fapt, această veste pare să fi zguduit intrucîtva hotărîrea căpeteniei „norodului“. Pe de o parte, el făcu o jalbă țarului, care se afla atunci la congresul pentru împăcarea Europei, tulburată de răscoale, la Leybach. Fostul ofițer rusesc îndrăznește să arate marelui împărat creștin că cererile sale nu sînt nici a zecea parte din ce ar putea să fie și că, în loc de a i le mulțămii „dumnealor boierii de țară și dumnealor boierii greci“ au cerut intrarea turcilor în țară, după ce, pînă atunci atîta vreme, „prin banii storși de la noi au aflat mijloc a ne închide orice intrare la Înalta Poartă“. Deși se vorbește și de alte plîngeri ale poporului românesc, se pare că aceasta e cea dintîi cerere, care se îndreaptă către Rusia ocrotitoare. Tudor ținea însă și acum să se înfățișeze ca o „raia“ credincioasă, și el adăogea în copie jalba ce făcuse „împăratului“ celuilalt, de la Țarigrad. (...)

Totodată, „căpetenia norodului“ scrise și caimacamilor, pe la 7 februarie, arătîndu-le că s-a oprit în loc, cu toate că încă de la 4 ale lunii intrarea în Craiova, părăsită de toată lumea fricoasă și bogată, îi era deschisă. Dovedind astfel ce pașnice-i sînt gîndurile, el adăogea și că-și cere răspuns la aceste trei dorinți ale sale: să se facă dreptate locuitorilor, să li se chibzuiască o cirmuire bună și să i se dea cu jurămînt o asigurare, pentru el și ai săi. La această scrisoare, adusă prin fratele căpitanului său Macedonski, cu o deosebită îngrijire, boierii crezură însă că pot răspunde tot cu făgăduieli de acele nelămurite pe care, data aceasta, le învăluiau amenințări nouă și batjocuri pentru „amăgiturile“ și „netrebnicile urmări“ ale lui. „Nu cuteza“, i se spunea, cu un dispreț fără margini, ca al unor oameni deprinși să privească toate de la înălțimea unde-i urcase norocul, i se spunea la sfîrșit, odată cu porunca de a lăsa în pace mînștirea Motrului, — „nu cuteza a crede mai mult pentru sine-ți decît ceea ce firea te-au clădit“. Grele vorbe, nedrepte, necreștinești și neomeneste. Fiindcă de unde poate ști un om, pentru ce lucru anume a făcut firea pe altul, chiar dacă acesta s-ar fi născut în cea de pe urmă colibă, care încă e

mai bună, decît ieslele în care Maica Domnului a născut pe Mintuitorul lumii!

Nicolae Văcărescu, ajungînd la Craiova, trimisese „răzvrătitorului“ alt rînd de înfruntări. În cuvinte mai frumoase decît oricînd, Tudor le înlătură de la sine: patrioți nu pot fi numai boierii, ci *mai ales* „norodul, cu al cărui sînge s-a hrănit și s-a poleit tot neamul boieresc“. El nu vorbește dar pentru sine, ci în numele acestora care l-au luat și pe dinsul din mulțime, ca să aibă cine-i înfățișa. Tudor știe din ce neam e trimisul boierimii cîrmuitoare, dar își aduce aminte, că părinții dumisale boierului Nicolachi, alcătitorul de stihuri, „niciodată nu s-au ridicat cu arme de moarte împotriva patriei“. Altfel, e gata să se întilnească cu dumealului vornicul și să-i asculte cuvintele.

Văcărescu avea cu el vreo sută de oameni aduși de la București; sub cuvînt de a se întilni cu Tudor, el vroi să încerce ceva împotriva acestuia. Dar, la porunca de a pleca spre minăstirea doljeană a Țințărenilor de peste Jiu, unde se afla acuma Tudor, care cucerise tot muntele, arnauți se închiseră în biserica Sf. Troiță, „zicînd că ei nu merș să se bată cu frații lor“; numai treizeci dintre ei se alipiră la omul cîrmuirii. Rostul lui Văcărescu era încheiat cu c a ta. Se și întoarse deci la București.

O nouă trimitere de imputernicit al căimăcămi i fu pu să atunci la cale. Vornicul Constantin Samurcaș fusese de m lte ori cîrmuitor al Olteniei. Samurkassi era un boier gr c foarte lacom și foarte viclean; ajutase pe ruși în 1806—1812 cu zaherele de război și cu „alte lucruri trainice pentru slujbă“: era un cărturar și avea legături și în Austria, de unde culegea știri pentru domni, pînă la moartea sa în 1825. El arată să fi făgăduit tovarășilor săi din boierime, că va îndupleca pe Tudor și va face liniște deplină, dacă i se vor da numai mijloacele ce trebuie, pentru a-l cumpăra pe acest ciocoi obrăznicit. Prin împrumuturi silite se strînsese la vreo 100 000 de lei, care i se dădură în mînă, la 11 februarie, împreună cu hîrtia de numire și cu un act de iertare pentru

Tudor. Samurcaș avea voie să ia orice măsură, fără a mai întreba la București.

Sosirea lui la Craiova era așteptată pe ziua de 15; îl întovărășea o adevărată oaste, în fruntea căreia se aflau mai marii arnăuților, Iordachi și Iamandi, amîndoi prieteni și tovarăși de planuri ai lui Tudor. Nu aceștia erau să se ia la luptă deci cu dînsul, pînă cînd mai putea crede că el se va uni cu Ipsilanti și va lupta pentru cruce sub steagurile revoluției grecești. Se știa în Drăgășani, la 18 ale lunii, că nici acești arnăuți, din al doilea rînd de trimitere, „nu vor să meargă să se bată“. Din partea lui, Tudor lăsase gîndul de a intra la Craiova ca un biruitor, venit să înlocuiască în scaunul băniei oltene pe caimacamul ce lipsea, ci-și făcuse tabăra la Țințăreni, și dintre zidurile mînăstirii, cu toate poruncile date de dînsul, cîrduri de panduri, și mai ales de sirbi, de arnăuți roiau, căutînd arme și pradă de ciocoi.

La 24 februarie, în sfîrșit, sosiră la București caimacarii domnului cel nou, greci amîndoi: Costachi Negri, un om luminat și cuminte și Ștefan Vogoridi (acesta din urmă însă de obîrșie bulgărească). Ei aduceau de la stăpînul lor porunca de a se cruța cît se poate mai mult țara, care era învrăjbită și dincoace de linia Oltului, căci tocmai atunci țirgoviștenii trimiseseră la București un număr de deputați, pentru a face să se strice însușirea silnică a unor locuri ale orașului de către Alexandru-Vodă Șuțu, iar argeșenii ceruseră să se strice cumpărătura meșteșugită a marelui sat de hotar, de „schele“, al Ciinenilor de către același stăpînitor nesățios. Alte măsuri însă nu încercară să ia oamenii lui Calimachi, care știau ce încurcate sînt lucrurile acum la Constantinopol. Vestea unei biruințe cîștigate la Băilești, în Dolj, spre Dunăre, de potera căpitanului Solomon, un vechi și viteaz tovarăș al lui Tudor, dar rămas pînă atunci credincios cîrmuirii, mîngîie întrucîtva pe caimacamii cei vechi, și i se aduseră lui Solomon și mulțămiri bogate pentru aceasta, împreună cu darul unui conteș cu blană. Dar învinșii fuseseră numai o ceată răzleață de jefuitori, și

căpitanul Iordachi Olimpiotul, care purta încă toate uneltirile, mijloci îndată o înțelegere deplină între Tudor și presupusul său biruitor. Unele cete de turci de la Turnu începeau să se ivească în câmpii Romanaiilor, și Tudor trebuia să scrie, la 21, *zabetului* de acolo pentru a-i cere să nu mai tulbure țara în zadar. Cit privește pe Samurcaș, el cheltui frumos toți banii, spuind, la întoarcere, cu cea mai mare seninătate în ticluirea neadevărului, că ar fi dat lui Tudor vreo 70.000 lei, ca să-l împace, iar că, pentru ceilalți e gata... să facă sinet.

Dar, în cele două zile din urmă ale lui februarie 1821, o veste sosi din Moldova, care schimbă înfățișarea tuturor lucrurilor: Ipsilanti trecuse Prutul, intrase în Iași, primit cu iubire de Mihai Vodă Șuțu, tăiașe pe turc și trimisese o ceată sub fostul buș-buluc-bașă de arnăuți, „sulletul rău“ de Caravia, pînă la Galați, unde, cu o săptămână înaintea sosirii veștilor, se săvîrșise aceleași măceluri.

Pentru Tudor, așa de lesne biruitor pînă atunci, greutatele cele mari începeau abia de acum, cînd asupra lui veneau oameni, care și-l credeau legat cu jurămint de dinșii și pe care el totuși nu-i putea urma și, din nenorocire, nu li-o putea spune deslușit și din capul locului și, încă mai mult din nenorocire, nu-i putea învinge, nici înlătura din calea sa. Venise acum vremea chibzuielilor, care trebuiau să aducă înții moartea sufletului mișcării și pe urmă, în chip neapărat și firesc, uciderea începătorului ei.

Cap. III

TUDOR SPRE BUCUREȘTI

La I-iu martie se știa, în București, despre sosirea lui Caravia la Buzău; peste puțin el trebuia să fie în București. Atunci groaza cuprinse pe locuitori, care luară fuga, pe cînd toți oamenii cu situații oficiale se găteau și ei

de plecare, ca să nu se încurce cumva în stăpînirea cea nouă a eteriștilor. Proclamațiile românești și grecești ale lui Ipsilanti, tipărite la Iași, în slove mari grăunțate, grecește dar și românește, erau în toate mîinile. Lumea află că s-au „înălțat flamburile (steagurile) scăpării de sub jugul tiraniei“, că sună „trîmbițele norodului patriei“, și că, despre partea lor, românii n-au a se teme de nimic, căci le e asigurată de măria-sa beizadeaua, cunoscut în amîndouă țările noastre, „buna odihnă“ și „siguranția“ oamenilor și averilor.

Beșleaga, polițaiul turcesc, și negustorii de acest neam, se furișară cei dintii din scaunul domniei muntene, amenințat, peste puține zile de năvala răzvrătiților. Încă din ultima zi a lui februarie, plecaseră Grigore Brîncoveanu și alți boieri cu sentimente austriace, pentru a se adăposti la Brașov, de unde ei cerură îndată ocrotirea împăratului Francisc, pentru ei înșii și pentru țara lor. Pinis, din partea lui, își indemnă supușii la plecare și se găti însuși să plece, după ce mai bine de o lună de zile, el urmărise mersul lucrurilor și-și trimisese ștafetele fără să se dea pe față însă prin vreo măsură, fie pentru răscoală, fie împotriva ei.

Zvonul că sosesc turcii se răspîndi la 5 martie, îngrozind pe toți locuitorii fără apărare. Alt rînd de fugari porni pe drumul Brașovului. În noaptea aceea veni și Samurcaș, cu singura veste, că nu poate da înapoi banii ce i se încredințaseră și că în Oltenia totul e pierdut. Eteriștii, ce se țînuseră ascunși pînă atunci, nu mai aveau acuma sfială de nimeni și de nimic. Înfierbîntatul medic dr. Mihail Christaris, tălmăcitorul piesei *Brutus* al lui Voltaire, stringea volintirii; școlarii gimnaziului grecesc, cea mai înaltă școală din țară, se plimbau pe toate străzile cu arme și cocarde în colorile neamului; se răspîndise chiar zvonul, că steagul cu crucea s-a ridicat deasupra hanului Filipescu. Caravia, cuceritorul Galaților, trimisese indemnul ca nimeni să nu se

clintească, amenințând, că va proceda militărește împotriva celor ce nu-l vor asculta și vor cuteza să fugă spre Ardeal.

La 7 martie, banii Ghica și Văcărescu, ieșiră totuși pe drumul Ploieștilor, spre munte. Se știa acuma prin spusele lui Pinis, că Rusia, silită de împrejurări, nu incuviințează mișcarea grecilor, pe care tot ea-i întetise, dar, urmînd politica sa cu două fețe, consulul nu vroi să dea lucrul acesta prea mult în vileag. Capodistria, cancelarul rusesc, îi arătase deslușit, că Tudor nu se poate răzima pe bunăvoința împăratului (care nu putea sprijini răscoale în Răsărit, atunci cînd lucra pentru potolirea lor în Apus) și că, deoarece el n-a venit, după chemarea, la consulat, și-a pierdut gradul și decorația. Totuși lumea cetea în București proclamația din Roman a lui Ipsilanti, care vorbea de Rusia, asigurînd că nu va lăsa să intre „barbarii” în țară și va face ca generalul Wittgenstein, comandantul din Basarabia, trecînd Prutul, să se amestece în mișcare. Și caimacamii lui Calimachi credeau că mina ascunsă a Rusiei uneltește și stăpînește toate. Deși agentul austriac combătea această părere față de lumea cea mare, el spunea lămurit către prietenii, ceva mai tîrziu: „El, Pinis, e de vină pentru toate acestea”. Și desigur că era așa, cu toate tăgăduirile și asigurările de mai tîrziu. Rusia aprinsese focul, dar ea nu voia s-o vadă cineva suflînd într-insul, cînd ea cerea altora să stingă jăratecul cel mare din Italia și Spania.

Din clipă în clipă se așteptă lumea să vadă fața slabă, aprinsă a lui beizadea Alexandru, dușmanul jurat al turcilor, și steagurile Eteriei, tovărășiei de răscoală, în miinile căreia erau acum toate lucrurile de la noi.

Sosirea lui Ipsilanti fu oprită însă de căderea de zăpadă nouă și de creșterea primăvăratică a tuturor apelor. La 14, intrau în Ploiești, dar sub paza locuitorilor înarmați, care nu voiau să se lase prădați, eteriștii lui Mihali, apoi a lui Chenciu, bulgari amîndoi, din straja Curții. Împreună cu căpitanul Iordachi, ei ieșeau înaintea liberatorului. Din par-

te-i, Sava, care pusese pe ai săi să jure credință crucii, fără să se arate, dacă e pentru unii sau pentru alții, avea paza Bucureștilor, unde ținea o neașteptată rinduială. El dădu pe rind escortă lui Negri și Vogoridi, care plecară la Giurgiu în ziua de 16, și apoi lui Pinis și agentului austriac, Fleischh-ackl de Hakenau, care părăsiră Bucureștii, ce erau acuma lipsiți de o cîrmuire legiuită, a doua zi după aceasta. Doi Filipești, precum și Postelnicul Mano și Nicolae Mavros, secretarul intim a lui Șuțu, deci cei mai iubiți de ruși dintre boieri, se luară după Pinis.

În acest timp, Tudor se pusese în mișcare spre București. Un povestitor grec spune că el ar fi mărturisit atunci că merge să ajute pe Ipsilanti. Acest lucru nu poate fi crezut nici într-un chip, căci el n-a lăsat urme și nu e cunoscut nici de cei care i-au stat mai aproape, printre oamenii săi. Tudor știa însă că noul caimacam a lui Vodă Calimachi, Iancu Samurcaș, frate cu Constantin a plecat spre cetatea Vidinului, de unde va veni cu oaste de turci; ba chiar el ar fi înștiințat pe craioveni despre aceasta, ca să se poată păzi și pune la adăpost. Minăstirile oltene, din munte și pînă la Țițăreni și Jitian, și le întărise și le încărcase de hrană, pentru ca să-i fie de adăpost la nevoie. Astfel numai, el își părăsi tabăra de la Țițăreni, îndreptîndu-se spre București, unde ținea cu orice preț să ajungă înaintea lui Ipsilanti, pe care-l știa acuma pornit spre reședința munteană. El apucă pe la Slatina, trimițînd înainte pe Machedonski, care intră în Scaunul domniei, unde se așteptau de mult pandurii, în chiar ziua plecării consulilor.

În lipsa oricărei altei puteri, fără domn, fără caimacami, fără turci, — marele număr de boieri ce rămăseseră în București, se adunaseră la curte, cu arhieriei, și luară în mină puterea sub numele, neobișnuit pentru împrejurări neobișnuite, de „ocîrmuire a Țării Românești“. Cu aceștia avea acum Tudor de lucru: de la credința și de la siguranța lor atirnau toate.

El nu era să aple nici una, nici alta.

TUDOR ȘI BOIERIMEA BUCUREȘTEANĂ

Încă de la 8 martie, Tudor îndreptase o proclamație către locuitorii Bucureștilor. Prin acest nume el nu înțelegea însă pe boierii mari, care-l afurisiseră, îl amenințaseră și arătaseră că-l vor ierta numai atunci, când el nu va mai ținea armele în mână, ci se va lăsa în grija lor pentru îndeplinirea dorințelor poporului. El vorbea numai boiernașilor, și mai ales celor umili și săraci din marele oraș: breslașilor meșteșugari, pe care-i îndemna să trimită la adunarea lui de ostași cite un meșter de fiecare breaslă. Chemarea privea, neapărat, și pe negustori. Dar nu se găsi cine să răspîndească această postire la tabăra „norodului“.

Ajungînd în marginea Bucureștilor lîngă mînăstirea cantacuzinească a Cotrocenilor din pădure, la 16 ale lui martie, Tudor scrisese o a doua chemare către bucureșteni. Iarăși el chema în tabăra sa pe aleșii breslașilor. Iarăși își rostea lămurit scopul pe care-l urmărește: învierea vechilor drepturi de viață omenească și românească pe care le încălcase, unindu-se, boierii țării și domnii străini. Dar acum, neștiind la ce se poate aștepta din partea lui Ipsilanti, și nefiind dumerit asupra legăturilor pe care acesta spunea într-una că le are cu Rusia, a cărei uniformă o purta încă fostul general împărațesc, Tudor se feri a pomeni pe greci și a chema ura neamului nostru asupra lor. El mai avea nădejdea, că eteriștii se vor mulțămii cu hrana, cu deschiderea drumurilor și cu tot felul de cruțare din partea românilor și că vor trece Dunărea, — ceea ce nu voia, nici într-un chip însă Ipsilanti.

Căpetenia țaranilor olteni făcuse, apoi, drumul spre București la un loc cu acel căpitan Iordachi, apărător al intereselor grecești, care plecase din Craiova o dată cu Samurcaș; el stătuse în cea mai bună înțelegere cu dînsul; mai mult încă, „Domnul Tudor“ al țaranilor noștri intrase în București împreună cu celalt căpitan de arnăuți al lui Ipsilanti, Farmachi. Deci se înțelege lesne, de ce proclamația

din 16 martie, care nu voia să spuie nimic despre Eterie și despre generalul ei, înfățișa pe acești arnăuți ca pe o parte din oastea cea mare de 16.000 de oameni a *poporului*. Ai lui Iordachi și Farmachi erau, spunea el, numai o „aripă de o sumă mare de oameni“, care pornise spre Focșani, într-un scop care nu se mărturisește. În loc să vorbească limpede de români și de scopuri românești, Tudor, foarte încurcat acum înaintea beizadelei, a generalului, a comandantului unei armate pe care o credea mai mare decât a lui, Tudor, lăsat fără nici un răspuns din partea turcilor și cu totul nesigur întrucât privește pe boierii din „ocîrmuire“, pomenește doar „binele de obște“ și „creștinescul norod, ce este pornit numa pentru dreptate“.

Machedonschi, intrînd în București cu 200 de oameni călări, bine gătiți, se opri o clipă în margine, lângă Cișmeana lui Vodă Mavrogheni, la noua tipografie privilegiată a lui Topliceanu și Clineanu, din vremea lui Caragea. El dădu de știre despre sosirea sa lui Sava, care întărise atît Mitropolia, cit și minăstirile Radu Vodă și Mihai Vodă, deci tustrele dealurile ce stăpînesc Bucureștii, și aștepta să vadă ce se va petrece. Ai lui Tudor străbătură orașul și meraseră la casa de țară de la Băneasa, a lui Nicolae Văcărescu, unde se așeză lagărul. Aici fură chemați breslașii ca să afle poruncile „poporului“.

A doua zi, Tudor își făcu intrarea ca un domn. Domnească-i era înfățișarea, domnesc steagul albastru cu vulturul; domnească înalta podoabă a capului, un ișlic cu fundul alb; numai hainele, mantia îi erau de țăran, de oltean, de comandir al pandurilor, așa cum le purtase și în vremea războiului cu turcii. Avînd după dinsul o mie de oameni aleși dintre ai săi, el voi să meargă la Radu-Vodă, apoi la Mitropolie, dar întîmpină poduri rupte sau detunături răzlețe de puști.

Sava era hotărît să nu pornească împotriva nimănui, dar să nu-și dea cetățuile la nimeni. Aștepta poate pe Ipsilanti, pentru a i se supune, aștepta poate pe Scarlat Vodă, pentru a i se închina, aștepta poate pe turci pentru a le cere răs-plata credinței sale foarte îndoielnice. Poate, iarăși, el

n-aștepta pe nimeni. Dar peste câteva luni, în ziua de 7 august 1821, după ce Sava ajutase pe turci, ce se dovediseră cei mai puternici, în necruțătoarea urmărire și ucidere a răsculaților, fără s-o aștepte, moartea veni asupra-i și asupra neferilor săi prin săbiile și puștile lui chehaia-bei, loții-torul pașei din Silistra. Cum se întâmplă adesea, și cumintele avu soarta nebunilor, deși ceva mai târziu.

Deci Tudor se așază în casele Zoitei Brîncoveanu, văduva lui Manolache și mama Banului Grigore: stăpîna era, cu fiul ei, la Brașov, unde muri la 20 august, așa încît întinsele încăperi, într-adevăr potrivite pentru locuința unui domn, erau slobode. Zidirile erau neconținut înconjurate de panduri și de sîrbi, și la porțile lor păzea o strajă înzecită. Îndată venîră la dînsul lipscanul Manoli Gugi, din partea negustorilor și din partea clerului înalt și a boierimii, vorbind îndemnător și sfătuitoare. Vlădica Ilarion, care de acum stătu neconținut în preajma aceluia pe care-l asigura de o prietenie deplină. Doctorul grec Christaris, un om foarte aprins, îi tot rodea urechile cu îndemnări de a se uni cu grecii, fiindcă rostul amînduror popoarelor ar fi totuși același.

Sub înfrîurirea lui Ilarion, desigur, se luară măsurile de la 20 martie, care arată o nouă îndreptare în purtarea lui Tudor. Pe deoparte, bucureștenii, toți, fără deosebire de treaptă, erau încă odată lămuriți asupra pricinilor mișcării lui: „pierderea privilegiurilor noastre și jafurile cele nesuferite care le pătimea frații noștri“. Toți trebuie să se unească în cuget și faptă cu acești răzbuunători ai vechilor nedreptăți, care s-au strîns în jurul lui. „Fraților“, striga el în cele mai calde cuvinte pe care le-a scris vreodată, „fraților, cîți n-ați lăsat să se stingă în inimile dumneavoastră sfînta dragoste cea către patrie, aduceți-vă aminte, că sînteți părți ale unui neam și că, cîte bunătăți aveți, sînt răsplătiri din partea neamului către strămoșii voștri, pentru slujbele ce au făcut... Să uităm patimile cele dobitocești și vrăjibile, care ne-au defăimat atît, încît să nu mai fim vrednici a ne numi neam. Să ne unim dar cu toții, mici și

mari, și, ca niște frați, fii ai unia maici, să lucrăm cu toți împreună, fiecare după destoinicia sa, pentru ciștigarea și nașterea a doua a dreptăților noastre“.

O a doua proclamație, către țară, părea că lasă să se întrevadă, în chip de tot nelămurit însă, acea luptă cu turcii pe care vlădica Ilarion o dorea, și ca prieten al rușilor, și ca eterist: „pe care (dreptăți), și de nu le voi vedea dobândite printr-acele destoinice cuvinte, care s-au făcut cunoscute pînă acum pe unde s-au convenit, vă făgăduiesc sufletește, că se vor dobîndi negreșit *prin vărsarea de sînge împotriva vericăruiia vrăjmaș se va arăta călcător acestor dreptăți, de care întîi voi aveți să vă bucurați*“. Dar e adevărat și aceea, că boierii care erau rămași în dușmănie cu mișcarea țărănimii chiar și grecii, puteau lua aceste cuvinte asupra lor. Pînă acum niciodată Tudor nu arătase, că ar recunoaște altă putere decît a dreptății, a lui Dumnezeu și a împăratului turcesc. Acuma însă, el mărturisește că, viind la București, s-a încredințat că se află și „mulți patrioți boieri întru asemenea bune cugetări, cu ale norodului asămănat“, și, deci, recunoaște „vremelnica stăpînire a țării“ și făgăduiește că va cere oștenilor săi a se supune acelor orînduiri, ce vor părea „într-adevăr folositoare patriei și de mare trebuință obșteii norodului“. Sătenii să se supuie și ei ispravnicilor, birnicii să plătească dările întîrziate pe februarie și martie, precum și *lefille* de două luni, și să se dea și *mezil-haneaua*, banii pentru poște. Cine vrea să fie scutit, adaugă el însă, are un mijloc sigur: să vie la el în tabără, în mijlocul „poporului“ luptător și răsplătitor, să alerge între ostașii supuși armelor izbăvirii. Un îndemn care nă răsună în zadar, căci, deaproape și dedeparte, pe fiecare zi cete-cete veniră să se alipească la acea „adunare a norodului“, care se închina acum însă *Ocîrmuirii* boierilor patrioți.

Cine erau aceștia, „patrioții“, se vede din jalba pe care ei o trimit, la 18 martie încă, țarului. Găsim între ei boieri bătrîni, foști prieteni ai lui Pinis, Grigore Băleanu, cărturar de grecește, dar sprijinitor al învățămîntului românesc și acela care tipări mai tîrziu „Povățuitorul“ dascălului Lazăr, Al. Nenciulescu, om liniștit și de ispravă, Nicolae Văcă-

rescu, Alexandru Filipescu zis Vulpe, care călătorise în Rusia și avea o dragoste pentru tot ce venea de acolo, — altfel un om ușuratic și iubitor de uneltiri și de plăceri și alții. Iscălesc apoi grecii Mihail sau Mihalachi Manu, cumnatul doamnei lui Scarlat Vodă Callimachi și Alexandru Vilara, acesta din urmă un isteț învîrtitor de rosturi. Cu toții arată în acea hîrtie către mîria-sa împăratul, că tot răul vine de la „cruzii gospodari turco-fanarioți“, care n-au ținut seamă de sfaturile cinstite și iubitoare de oameni ale consulilor ruși, ci au despuiat țara, așa încît „cei mai mulți din birnicii Olteniei au fost siliți a se răscula, nemaiputînd suferi nedreptele și neomenoasele cereri și plăți“. Ei se temeau de apropiata năvălire a turcilor și cereau orînduirea stărilor tulburate ale țării prin acea intrare a rușilor, pe care o dorea și Ipsilanti.

Și Tudor știa că Iancu Samurcaș a sosit la Rahova și că îndeamnă pe turci să-i dea ajutorul pentru a-și lua în primire Scaunul din Craiova. După poruncile sale, Solomon lăsat dincolo de Olt cu un număr destul de mare de panduri, care ridicaseră și steagul tricolor: roș-albastru-alb, se închisese în minăstirea Jitianului lingă Craiova. El trebuia numai să păstreze buna rînduială, să ajute pe ispravnicii numiți de „popor“, dar să se ferească de orice ciocnire cu oamenii împărătești. Înaintea lor el are datoria de a se retrage la munte, unde se adunase tot ce era de nevoie pentru o îndelungată așteptare a lucrurilor.

Deci o astfel de cerere ca aceea către ruși ar fi putut fi făcută cu știrea lui Tudor. Legătura între dînsa și spiritul cel nou din proclamațiile „Domnului“ țăranilor, o făcuse Ilarion. El pusese laolaltă oamenii cu firi și scopuri așa de deosebite ca răzbunătorul lungilor suferințe ale românilor din sate și apărătorii neapărați ai vechilor datine de strîngere a tuturor drepturilor și plăcerilor în mîna cîtorva oameni fără răspundere. Prin viclenia lui crezură o clipă că se pot înțelege supusul credincios al împărăției turcești și cei care erau deprinși să caute toată îndreptarea și mîngîierea de la cei foarte mari și foarte mincinoși de la Petersburg.

Care erau însă adevăratele gânduri ale lui Tudor, putem să știm după scrisesele lui Udritzki, cancelarul Agenției austriace, care merse la dinsul în ziua de 22 ale lunii și-l găsi în tovărășia lui Ilarion și a medicului eterist Christaris, amindoi sfătuitoarii cei răi. Spuindu-i-se lui Tudor că rușii îi osindesc fapta și că turcii vor trece Dunărea pentru a face liniște împotriva oricăror tulburători, el răspunse liniștit și scurt, ca de obicei, că n-are nimic împotriva turcilor, ci că s-a ridicat numai pentru „drepturile poporului încălcate de fanarioți, sub înriurirea unor boieri de aici“, Sirbii, „care trăiesc cu românii în neconținută înțelegere și în bune legături de prietenie“, au făgăduit să-l sprijine la Poartă, și aceeași asigurare i-au dat-o și prietenii ce are printre turcii *serhaturilor*. „Eu nu fac război cu Poarta, sint tot supusul ei, împreună cu întregul neam românesc, și de aceea mă voi retrage pretutindeni, dar voi cere tare restabilirea drepturilor Țării Românești, rugîndu-mă de puternica mijlocire a împăratului Austriei. Dar — urmă el — trebuie să-ți mărturisesc curat, că *deocamdată înaintarea unui corp de oaste grecească sub comanda beizadelei Ipsilanti mă pune în cea mai mare încurcătură*, căci nu știu pe ce temei să sprijină această adunare de oștire, și totuși n-aș voi să stric cine știe ce planuri tainice ale unei Puteri mai mari. De aceea am îndemnat pe beizadea Ipsilanti să stea afară din București, pînă ce-mi va fi dat dovezi că e în adevăr împuțernicit la fapta sa de o Putere mai înaltă, căci nu sînt de loc gata a vărsa pentru Țară grecească singele românilor și a lucra printr-o purtare neînțeleaptă și pripită pentru paguba neamului meu“.

Cap. V

ÎNȚELEGEREA CU BOIERII

Tudor și chemase pe mitropolit, și pe boieri la o înțelegere, pentru a scrie iarăși la Poartă a trimite și o deputație, cerîndu-i, ca și mai demult; un comisar împărătesc spre cercetare.

Se făcuse, în adevăr, odată, pe la început, — nu fără amestecul lui Ilarion — și un plan de orînduire a țării, care trebuia înfățișat spre încuviințare turcilor. El nu e nici întreg, nici luminos, ci înjghebat așa cum puteau să facă niște bieți oameni necăjiți cărora le ajunsese cuțitul la os. Se poate să fie același care se arătase, încă de pe cînd Tudor se afla în Oltenia lui, mijlocitorului din clipa cea din urmă, Constantin Samurcaș. De la început pînă la sfîrșit, se vede, în felul amestecat cum e alcătuit, în așezarea unor lucruri foarte mari pe lîngă unele de tot mici, în rînduirea împreună a nevoilor celor mai vajnice cu dorinți trecătoare, aproape neînsemnate, care puteau lipsi, slăbiciunea de cugetare a unui om care avea darul și puterea, dar căruia împrejurările nu-i dăduseră lumina, încercarea, putința de a cîntări după cuviință oamenii și împrejurările,

Se cerea ca domnul să aducă numai patru boieri greci, de cei ce stau pe lîngă el (portar, cămăraș, ș.a.), ca din mînăstiri să iasă călugării greci, afară doar de cei bătrîni, ca din veniturile clerului să se facă școale, în care să se învețe — aceasta se spunea pentru a măguli pe turci — și limba turcească. Măsurile lui Caragea, atît de adeseori osîndite, cu privire la biruri să fie statornicite pentru totdeauna, căci ele ar fi bune; dar din șase dijme două să se înlăture, iar celelalte patru să se strîngă în sferturi. Prin orașe să se plătească așa cum se făcea sub Constantin Vodă Ipsilanti: lucrurile de mîncare să nu se mai vîndă după placul precupeților, ci numai pe preț hotărit. Vămii să nu mai fie decît la hotare, și la Dunăre să nu se plătească nimic pentru cel care ar trece în Turcia; vameșii să aibă leafă sigură, zece lei pe zi, și tariful să fie ca sub domnul de bună amintire Alexandru Vodă Moruzi. Dregătoriile și scaunele arhieresti să nu se mai scoată la mezat; oricine să se înalțe după vrednicia lui numai. Să se împutîneze numărul judecătorilor de pe la dicasterii și să li să scadă leafa; plata pentru facerea hrisoavelor să fie mai mică, pentru a nu se îngreua așa de mult impricinați. Căpitani să nu mai fie prin județe, precum nici dregători de-ai Cămării, care „sînt o pricină de apăsare a poporului“. Să nu mai rămîie

Companii de negustori, nici privilegiile de negoț, iar meșterii săraci să fie cruțați, ca și străinii, care la început nu vor plăti bir; nici păstorii din Ardeal, mocanii cu oile, veniți de peste munte, să nu mai fie supărați. Podurile, adică birnelo de lemn, care acopereau stradele din București, să nu se mai plătească din banii culeși în toată țara, ci numai din veniturile vămii domnești. Trăsurile aurite, islicele, cu care trufeau atîția, să nu mai fie îngăduite decît domnilor și rubedeniilor lor. Se alegeau apoi de Tudor un număr de vinovați pentru păcatele trecutului, și se cerea ca ei să se înlătore și să se pedepsească: așa, Mitropolitul va fi seos, „nefiind ales cu învoirea poporului“, și chiar surghiunit, iar în locul lui (sufflă Preasfințitul Ilarion) să se aleagă altul, „pe care-l vrea obștea“. Acest punct a trebuit însă lăsat la o parte din cererile de la București, care erau să fie iscălite și de părintele Dionisie, — precum și alte cereri au trebuit să fie părăsite sau schimbate după împrejurările noi. Neamul lui Alexandru Vodă Șuțu, domnul mort de curînd, să fie înlăturat, ca și slugile lui, fiind cu toții „ucigași și hoți“. Căminarul Bibica, un boier oltean mai în vîrstă, stolnicul Vișoreanu, din aceleași părți, care au ucis poporul, să fie surghiuniți pe zece ani. Sameșul Hagi-Ienuș, un bogat negustor din Craiova, să fie și dînsul gonit. Belu — nu știm care din boierii cu acest nume — să fie dat în judecată aspră. Alecu Vilara, în sfîrșit, grecul ajuns boier mare și un oarecare stolnic Chiriac să nu fie primiți în viața lor la dregătorie, pentru cite le-au săvirșit. Vistieria să plătească toată cheltuiala oștilor lui Tudor. Să fie de acum înainte, în locul străinilor din strajă, 4.000 de panduri și numai 200 de arnăuți pentru apărarea țării, pentru podoaba orașelor, apărarea hotarelor și paza de boale; ei nu vor fi birnici, ci vor primi leafa din venitul minăstirilor. Pentru sine, Tudor prevede acestea: „Slugerul Tudor Vladimirescu, care e privit de tot poporul românesc ca un binefăcător și un părinte, să fie ales și rînduit căpetenia și cîrmuitorul nostru, spre a fi cu grijă, împreună cu alți fruntași, la binele dinlăuntru și dinafară. Toți cei ce sint cu dînsul, trebuie

să slujească poporului și țării, și deci să nu dea bir. Ei să fie cinstiți de Ocîrmuire și mulțumiți în cererile lor“. Aceste lucruri să fie scrise în hrisov, întărite de Poartă, încuviințate de împăratul ocrotitor, și orice domn nou va fi întâmpinat la Dunăre de trimeși, care-i vor cere mai întâi să primească aceste condiții și apoi îl vor lăsa a trece vadul.

Acum însă, Mitropolitul și Vilara erau în Ocîrmuirea recunoscută de Tudor, și, cum am spus, atîtea din gîndurile și nădejtile cele vechi fură, neapărat, părăsite.

Sava încercă să oprească alcătuirea acestui nou guvern, în care Tudor trebuia să fie împreună cu boierii. Cînd visterul Alecu Filipescu veni la Mitropolie să vorbească asupra stării celei noi a lucrurilor cu Dionisie Lupu, el găsi porțile închise; straja-i dădu răspunsul că Sava nu va da Mitropolia și pe mitropolit, decît în minile lui Ipsilanti.

În seara aceleiași zile, o ceată de eteriști luă în stăpînire minăstirea întărită a mitropolitului Antim, în mijlocul orașului. Îndată veniră din Ploiești (unde se afla încă de la 19 ale lunii, însuși Ipsilanti), Iordachi, Ghenciu, Mihail, căpitanii arnăuților, și traseră drept la Mitropolie, deasupra clădirilor căreia fu ridicat atunci întîia dată steagul Eteriei. Astfel se vestea tuturora, că eteriștii greci înțeleg să aibă stăpînirea asupra orașului, iar nu Tudor, care nu-și află gazda în nici o minăstire, în nici un loc întărit, ci trebui să rămîie la Brincovenița, primind oaspeții la prietenul său Lipscanul Gugu, în hanul Șerban Vodă.

Ocîrmuirea, care totuși voia mai bine pe Ipsilanti, neamul de domn, decît pe moșicul din Mehedinți, trimise deci la Tudor pe Vilara și pe tînărul boier Herescu. Ei îl înștiințară, că boierimea nu poate merge întregă, dar că unul cîte unul boierii vor veni să-l vadă, fără a-l recunoaște de căpetenie a țării; firește însă, că se poate duce el însuși în mijlocul lor pentru a lua parte la sfaturi.

Negocierile urmă totuși mai departe, și astfel la 23 martie boierii se strînseră pentru a lua o hotărîre cu privire la Tudor, în casele spătarului Grigore Băleanu. Mitropolitul, care

stătuse un timp pe gânduri și nu cutezase să răspundească scrisoarea lui Pinis împotriva Eteriei, avuse de ce să-și schimbe intrucitva părerile, care se îndreptau mai mult după frica de ruși: el primise în sfârșit un pachet de la Constantinopol, care cuprindea osîndirea faptelor lui Ipsilanti și afurisenia aruncată de patriarh asupra tuturor răsculaților, precum și o scrisoare a lui Scarlat Vodă.

Girantul consulatului rusesc îi amintea, tocmai în acea zi de 23 martie, că el nu și-a făcut datoria de a da în vileag înștiințarea aceea lui Pinis, și îi întărea încăodată, că nici nu poate fi vorba de o sprijinire a „tulburătorilor liniștii în principate“ de către Rusia, care s-ar fi învoit chiar la intrarea oștirilor turcești pedepsitoare.

Atunci Dionisie rupse în sfârșit legăturile sale de pînă atunci cu grecii și ceru să fie dus la adunare. Iordachi și tovarășii săi îl petrecură acolo cu cincizeci de arnăuți. Boierii se uniră pentru a recunoaște că „pornirea dumnealui slugerul Teodor Vladimirescu nu este rea și vătămătoare, nici în parte fiecăruia, nici patriei, ci folositoare și izbăvitoare“, că el a fost primit cu bucurie în capitala țării și că ei jură a nu „cugeta împotriva vieții și cinstea dumnealui“.

Printr-o plecată scrisoare a tuturor Poarta fu înștiințată, în același timp, de sosirea lui Tudor și a mulțimii de pe lângă dînsul, venită „cu lacrimi de umilință, îmbrăcată în veșmîntul jalii“, și de scopul cel bun de înviere a vechilor privilegii pe care-l urmărește această pașnică mișcare a unui popor nedreptățit și sărăcit peste măsură. Peste cîteva zile (29 martie) acest *arz*, această jalbă porni la Constantinopol, și iarăși boierimea întregă rugă pe ambasadorul rusesc de acolo, Strogonov, să stăruie pentru a nu se trimite oști turcești, care nu pot avea nici un rost, ci mai bine a se asculta cu bunătate dorințele supusei raiale din Țara Românească.

A doua zi după aceasta, se trimitea, în al treilea rînd, și o jalbă către țar, împreună cu o scrisoare către consulul Pinis, adăpostit în Ardeal, care plecă peste puțin la Laybach să-și facă darea de seamă către stăpîn. Se adăugî chiar orgămintele către comandantul rusesc din Basarabia, genera-

lul Wittgenstein, puindu-i în vedere, că cete de turci răzbat prin vadul Calafatului, cu Caimacamul Iancu Samurcaș, iar altele prin Daia de către Giurgiu sau prin Călărași, și că singura nădejde a țării e să se vadă umbrită „de aripile vulturului împărătesc“.

Ce puteau crede rușii despre aceste acte, se înțelege lesne: ei puteau trece cu vederea recunoașterea de către boierii bucureșteni a dreptății răscoalei lui Tudor — care nu e atinsă totuși nici printr-un cuvânt în chemarea către Wittgenstein, — dar ei trebuiau să se umple de minie auzind că s-au trimis, că se trimit neconținut rugăciuni către Poartă. Mai târziu, Mitropolitul a primit, înadevăr, pentru aceasta, pentru un așa de mare păcat față de pravoslavie, cele mai aspre muștrări.

Încă în ziua de biruință de la 23 martie, cea mai însemnată din șubreda „Domnie“ a lui Tudor, Udritzki văzu a doua oară pe acesta care-l chemase în cămară la Gugiu. Aici sosi Tudor cu 500 de călări după dinsul, având alături pe căpetenia sîrbilor și bulgarilor săi, Hagi Prodan, care era privit atunci ca prietenul lui cel mai deaproape. Tudor ceru să vadă nota rusească ce sosise Mitropolitului. El întări odată că e de partea turcilor, arată apoi că a primit știri de la spionii săi în tabăra lui Ipsilanti; astfel a ajuns a ști, că acesta n-are ostași sau tunuri împărătești, cum se laudă. Așa fiind, spuse el hotărît, „fără o mai bună încredințare, că această întreprindere a lui Ipsilanti s-a făcut cu voia și ajutorul Curții rusești, nu voi putea niciodată merge împreună cu dinsul“.

Această politică fu urmată și mai departe. La 12 aprilie, pașa de Giurgiu era rugat să trimită un cercetător pentru a se încredința de adevărul spuselor sale, că e ascultător față de dregătorii împărătești: „să vie un efendi de cei mai deaproape credincioși și supuși ai înălțimii sale, care să știe ori grecește sau românește, de va fi prin putință“. Se văzură în tabăra lui de mai multe ori turci de la serhaturi, dintre care unii se făceau că vin pentru afaceri, dar de fapt

adunau știri despre starea țării și rostul acestei oștiri de țărani. Tudor merse chiar pînă acolo, încît înștiință pe Caimacarii lui Callimachi, adăpostiți peste Dunăre, că se pot întoarce în toată voia, și la București, și la Craiova, aducînd chiar cu dișii, pentru siguranța lor, și pînă la o sută de turci.

Dar turcii nu răspunseră; în Constantinopol ei se îndărăticeau să pună la un loc pe Tudor și pe Ipsilanti, în seraturile dunărene ei spionau și pindeau, așteptînd porunca de năvălire răzbunătoare pe care Strogonov, pentru interesele politicii rusești, se lupta din răsputeri s-o oprească.

CARTEA III

SCĂDEREA ȘI CĂDEREA LUI TUDOR

Cap. I

SOSIREA LÎNGĂ BUCUREȘTI A LUI IPSILANTI

Lupta cu turcii n-o dorea nici Ipsilanti. El fusese bucuros că Rusia, tăgăduind orice amestec și orice bunăvoință pentru răscoala lui, îl îndemna numai să se oprească, mîngîindu-l că prin mijlocirea ambasadorului ei la Constantinopol grecii ar putea să-și arăte plingerile și dorințele, care s-ar putea să și fie ascultate. Încă de la 14 martie el se declarase foarte mulțumit cu această mijlocire. Pentru aceia stătu el săptămîni întregi de zile în nemîșcare la Ploiești, ținînd în loc și pe Caravia, care, în fruntea înaintașilor, se așezase, înaintînd pe sub munte, în tabără la Tirgoviște.

Comandantul eteriștilor primi însă de la Strogonov un răspuns care-l făcu să dorească a cunoaște îndată și prin el însuși gîndurile lui Tudor. În ziua de 27 martie, către

amiazi, Constantin Duca, un grec din Moldova, și Nicolae Ipsilanti, fratele generalisimului, se iviră cu cincizeci de călări în preajma Bucureștilor; alți 500 de eteriști veniră spre seară. Beizadea Alexandru era, în acea zi, la Vărăști în Ilfov, din jos de București, cu o mie de ostași și trei tunuri; abia a doua zi sosi și dinsul numai cu un mic alai de însoțitori, și se așază în tabăra grecească de la Colentina, unde era casa de țară a banului Grigore Ghica, pe atunci fugar în Brașov. Neliniștea cuprinse pe bucureștenii strânși între două oști. Boierii înțeleseră că a sosit clipa cea grea în care trebuie să facă alegerea hotărîtoare. Din partea lui, Tudor se ferea să dea ochi cu Ipsilanti; el se temea chiar pentru siguranța lui, dacă ar mai rămînea în București. Deci, încă din ziua de 29, el ieși din casele Băleanului, unde ședea acum, și se duse între pandurii săi, la minăstirea Cotroceni.

În oraș se făcuse, încă de la 23 martie, sub ocrotirea lui Sava și cu îngăduirea lui Tudor, sfințirea steagurilor Eteriei, și un mare alai de copii de școale străbătu stradele. Încă înainte de sfîrșitul lunii se întorseseră, apoi, după pofta lui Ipsilanti, acei boieri bătrîni care lucraseră totdeauna cu Pinis și erau în sufletele lor pătînituri ai Eteriei: Dinicu Golescu, Rizu, Manolachi Florescu și alții, pe cînd, cu o zi înainte de sosirea acestora banii Brîncoveanu Ghica, Văcărescu și mulți alți boieri pîrau guvernului austriac și pe Ipsilanti și pe Tudor și cereau să li se ajute țara nenorocită de amîndouă răscoalele prădalnice. Duca veni chiar de la Colentina în București, și-și făcu cvartirul în casa bogatului Vistier Filip Lenș.

A fost Tudor la Ipsilanti, precum credem că a fost Sava? I-a spus el că drumurile lor, care s-au întîlnit pînă atunci, trebuie să se despartă de acum? Că, deși creștine și ortodoxe amîndouă, Țara Românească e a românilor, iar a grecilor Grecia? Udritzki, de la care avem cele mai bune știri, nu spune nimic despre o astfel de vizită, și după mărturiile interesate ale grecilor, după vechile amintiri șterse ale pandurilor nu ne putem lua. Tudor se ferea să nu se arăte

că e una cu grecii; de aceea plecase la Côtroceni, îndată după venirea lor. Și, chiar în ziua sosirii lui Ipsilanti, un nou *arz* de supunere pleca din mâinile lui către împăratul din Țarigrad. Tudor trebuia să știe și prigonirile, uciderile grecilor în Capitala turcească și toată trezirea pătimașă a turcilor, care se petrecea sub ochii lui Strogonov, fără ca acesta să se amestece, așa cum erau deprinși demult să se amestece pentru creștini, diplomații Rusiei. Zvonul de intrare în țară a turcilor din Giurgiu, Silistra, Brăila se întărea pe fiecare zi, și nu era deci atunci vremea de înfrățire cu beizadeaua Ipsilanti.

Venind la București, „comandirul“ grecilor avea și scopul de a stringe ceva bani. El ceru boierilor, care-l vizitaseră cu puțin mai înainte pe Tudor, să-l împrumute cu nu mai puțin decît 2.000.000 de lei. Cerea atîta, ca să capete ceva. Silind și ei pe alții să scoată pungile, eteriștii căpătară 100.000 de lei de la preoți, iar de la evreii Bucureștilor 20.000 alții.

Totodată beizadeaua întrebuiță tot prestigiul numelui său, al uniformei pe care o purta, căci se zicea și acum, deși șters din cadrele armatei țarului, general rus, el întrebuiță toate legăturile sale de familie — căci știm că mama-sa, doamna lui Constantin Ipsilanti, era o Văcărească — pentru ca să înstrăineze pe boieri de acel boiernași, de acel ciocoi răzvrătitor care, puindu-se cu de-a sila în fruntea lor, își luase apucături de domn. Ipsilanti vedea bine acuma, ce scopuri urmărește pandurul plătit cu cîteva luni înainte din Casa Eteriei. El căută deci să-i sfarme toate legăturile statornicite cu multă greutate, pentru a-i înteți apoi la răscoală ostașii și a-l prinde la urmă, a-l nimici fără nici o primejdie și nici o încordare.

Ajutători întru aceasta era să aibă destui. Toată clica lui Pinis trebuia să-l ajute cu credință. Dintre boierii pe care Tudor îi aflase în București, destui își plecaseră capul numai ca să nu-l taie sabia. Bulgarii, sîrbii din oastea lui Tudor țineau mai bucuros cu grecii, decît cu acești țărani români, care se închinau turcilor; „gospodarii“ Machedon-

schii, Prodan, Alexandru erau doar din tinerețile lor deprinși cu acest singur meșteșug, vinătoarea de păgini. În sfârșit, Ipsilanti, care lăsa așa de largi friiele jefuitorilor din oastea lui, putea să lege prieteșug trădător cu aceea din căpitanii lui Tudor, care înțelesese numai că se începe un mare război de dobândă, o haiducie mai cu virf, decît toate cele ce se văzuseră pînă atunci și care trebuiau să înțeleagă acum, că sub această căpetenie nu se încapă altă pradă, decît aceea luată, cu jertfirea vieții, de la dușmani.

La 1-iu aprilie zvonurile despre o trecere a oștilor împărătești de la Dunăre se întăriră într-un chip așa de îngrijitor, încît Ipsilanti, care nu voia să se bată, decît atunci cînd orice altă nădejde i-ar fi stinsă, părăsi tabăra de la Colentina și se îndreptă spre Tirgoviște, unde fără zăbavă salahorii începură a săpa șanțuri și a întări vechile sfărămături de ziduri din vremea lui Sinan și a lui Mihai Viteazul. El chemă pe boieri să vie cu dînsul.

Cap. II

TUDOR ȘI BOIERIMEA CÎȘTIGATĂ DE IPSILANTI

Pribegii întorși de la Brașov lucraseră așa de bine, încît în aceeași zi de 1-iu aprilie chiar un alt *arz* se trimise către Poartă, cuprinzînd înștiințarea, că toate cele spuse pînă atunci nu trebuie ținute în seamă, căci cîrmuirea din martie s-a supus numai puterii, precum sînt siliți, și acum încă, ei să se supuie. La 2 aprilie era gata de plecare și Mitropolitul, care încărcase și moaștele Sf. Dimitrie, și episcopul de Buzău, și o mulțime de boieri. Dar Tudor nu le dădu voie să pornească, stricîndu-i toate socotelile și nimicîndu-i sprijinul cel nou, ce abia căpătase cu multă trudă față de turci. Dacă Băleanu, cu ginerii săi, Nicolae Văcărescu și Herescu, se putu strecura, mitropolitul fu înconjurat de o ceată de bucureșteni, care-l siliră să se întoarcă înapoi. El se înduplecă atunci să rămîie, dar își arătă dorința, ca Tudor să facă și el ca Ipsilanti și să

nu puie pe nimeni în primejdie prin șederea lui fără rost la Cotroceni.

La toate aceste preschimbări și uneltiri, Sava, sigur de arnăuții lui, nu se amesteca, așteptându-și ceasul unei răsplătiri pe care n-o bănuia așa de grozavă, cum s-a dovedit pe urmă.

Dar deocamdată, Tudor nu voia să plece, nădăjduind încă într-o bună înțelegere cu turcii, care ar cruța o țară așa de încercată de jaful unor oști, ce îngrămădiseră de atita timp dorința de răz bunare. La 6 aprilie, el puse, cu îngăduința lui Sava, o sută de panduri la Mihai Vodă, la 7 el așeză altă ceată în grădina, înconjurată de ziduri tari, a logofătului Belu, pe drumul Giurgiului. Mai tirziu și Mitropolia, biserica Antim, primiră străji de panduri. Și la Cotroceni lucrau salahorii neobosit pentru săparea de șanțuri, care trebuiau să asigure pe bucureșteni și să-i împiedice de a se imprăștia. Sava rămase numai cu movila Radului Vodă și cu puternica mînăstire a Văcăreștilor. Străji fură trimise la Vadurile Argeșului și Sabarului, pe unde trebuiau să vie năvălitorii. Pe cîmpul Cotrocenilor se vedeau zilnic pandurii mișcîndu-se în deprinderea „muștrului” rusesc și tunarii se obișnuiau a ținti cu cele șapte tunuri mărunte pe care pusese mîna oastea țărănească.

În sfîrșit, în ziua de 9 aprilie sosi la Goștinari, în Vlașca, un anume Căminarul Alecu, trimis de căimacamii lui Scarlat Vodă pentru a vedea *oficial*, care sînt cererile țării. La 11, el văzu pe Tudor, și acesta-l trimise la mitropolit și la boieri cu un frumos alai de 400 de panduri. Încă o dată, el voia să se ceară un comisar turcesc, pentru a se cerceta toate încălcările și suferințele, care fuseseră îndreptățire a mișcării lui. *Pentru întîia dată el cerea să nu mai fie Domni greci.* Boierii însă, care nu mai erau acuma în aceeași stare de suflet ca în martie, se împotriviră la început, apoi ei se plinseră încă o dată, că li se face silă, și la urmă dară iscălituri, care nu mai puteau avea nici un preț.

Neînțelegerea sămănată de Ipsilanti între Tudor și boierii legați cu jurămint de dînsul se înălțase acuma așa de sus

încît era văzută pentru oricine. Iarăși se pregăteau de fugă înspre orașele stăpînite de eteriști, Tirgoviștea și Cîmpulungul, mitropolitul Filipescu-Vulpe, Nenciulescu, Slătineanu. Atunci Tudor fu silit să strămute pe acești fruntași ai cîrmuirii în casa de la Belvedere a Goleștilor și să-i roage a nu căuta să mai iasă de acolo, căci se vor lovi de puștile străjerilor săi. Și, în adevăr, cînd la 27 aprilie, Sava, luînd 170 de oameni cu dînsul, porni spre silita locuință de cinste a mitropolitului, acesta căpătă înștiințare că se vor întrebuița cele mai aspre măsuri față de oaspeții lui Tudor, dacă Sava va încerca numai să pătrundă cu mai mult decît cinci oameni. Sava află aceasta la timp și se retrase.

Cap. III

ULTIME FRĂMÎNTĂRI

Paștile, care căzură în acel an la 10 aprilie, trecură în liniște, și cu acest prilej de sărbătoare și Tudor și Ipsilanti împrăștiară proclamații noi.

Căpetenia grecilor făgăduia lucruri mari: constituție, libertate a țaranului, toate lucruri pe care el, prin legăturile sale, ar fi în stare să le aducă la împlinire. În același timp, el punea însă un bir greu, cerînd zece lei de fiecare lude (unitate de contribuție), și un cal pentru oastea sa, pe deasupra.

Cît despre Tudor, el amintea și acuma, că nu e decît un credincios al împăratului, care s-a ridicat pentru a-i apăra de suferință raiaua nenorocită.

Silințele de împăcare între cele două căpetenii de oștiri fură puține și slabe. O solie a lui Machedonschi de la Tudor la Ipsilanti nu putea să aibă nici o urmare. Dar acest bulgar din Macedonia lucra și astfel la planul de ucidere sau măcar de înlăturare pe altă cale a lui Tudor țaranul, care călcase jurămîntul său de eterist și se înțelegea acuma cu turcii. Peste cîtva timp, Iamandi, unul din căpitanii greci ai aces-

tuia, trecea fățiș în tabăra libertății grecești. Ipsilanti asigura însă pe Tudor, că el nu caută să se amestece în lucrurile țării, ci vrea numai să i se trimită hrana de nevoie.

Ruperea oricărei legături de prietenie era acumă desăvirșită. Ipsilanti scrisese la 10 aprilie, îndreptându-se în același timp către Tudor și către cirmuirea ce se păstra pe lângă dînsul. Răspunsul vine de la Tudor singur, și el e de toată lămurirea. Țara n-a făgăduit nimic, și nu i se poate face nici o muștrare pentru așa-numitele călcări de făgăduială. Omenia și plăcerea de a îndatori, ce s-a văzut din partea lui și pînă acumă, vor urma totuși și mai departe. Dar jafurile, jîgnirile ce fac grecii nestăpîniți, nu se mai rabdă: „ele au ajuns la culme“. Nici o îndreptățire nu se mai poate aduce pentru asemenea purtări. „Ce pot avea laolaltă, în adevăr, dacii și elenii? Ce parte au să aștepte dacii din buna stare viitoare a elenilor? Țara noastră era slobodă și liniștită sub ocrotirea unui împărat bun și se bucura din bielsug de privilegiile sale“.

Și acum ce-au făcut grecii, care ar fi trebuit să aibă măcar recunoștință și să nu aducă într-o așa stare de ticăloșie o țară primitoare, pe unde asiguraseră că vor numai să treacă? Zi'nic „se cer lucruri cu neputință de la un popor sărac“. Deci Ipsilanti e rugat cu hotărîre să împrăști negura, care a înconjurat pînă acum vorbele și faptele sale și să arate, dacă sînt, scrisorile țarului pe care le tot pomenește. Iar dacă voiește să arate că nu încearcă să incalce asupra drepturilor ocîrmuirii, să-și cheme ispravnicii greci ce a trimis pentru stringerea birurilor noi (14 aprilie).

Puțin mai tîrziu, Sava, care voia să plece la vestea că turcii au ajuns pînă la satul Belciugatul, ca dușmani, fu oprit în loc de Tudor. Vameșii greci de la Ciineni fură scoși prin scrisorile lui. Solomon, care se ridica spre munte, căci se aștepta trecerea Caimacamului cu turcii, primi porunca să nu îngăduie pe eteriști a intra în minăstiri, păstrînd astfel toată Oltenia pentru tovarășul său de luptă. Ca să fie cu totul sigur de ostașii săi, Tudor desfăcu în sfîrșit, pe străini, în număr de 600, și-i puse de pază la Mitropolie,

sub Machedonschi și Prodan. Sava fu lăsat în voie să-și plimbe zadarnic steagul alb cu Răstignirea pe stradele Bucureștilor, dar șase sute de panduri se adunaseră la tabăra de la Cotroceni, și vlădica Ilarion însuși fu pus să slujească o ultimă liturghie de mulțumită pentru aceasta. Alți 600 de țărani, oaste curată românească se așteptau în curînd din părțile oltene, izvorul luptătorilor pentru binele românesc.

Nu se poate zice că Tudor a căzut orbește în prăpastie. El a înțeles și slăbiciunea sa față de turci, și încurcătura în care trebuia să se zbată față de eteriști, și puținul temei ce trebuia pus pe boieri. A făcut tot ce se putea face de un om necunoscut, fără mijloace, fără adevărați sfătuitori și fără sprijinitori trainici. S-a căznit din răsuputeri să-și strîngă legăturile. Și, deși era un îndrăzneț, el n-a fost un nerăbdător, un pripit, ci pînă la capăt a judecat toate cu multă cumînțenie rece, cu multă înțelepciune de om matur, deprins și cu binele și cu răul în viață. A chibzuit, a socotit, a potrivit, — nu fără izbîndă de multe ori. A dovedit că știe să cîntărească oamenii și lucrurile, că prevede primejdia și se poate feri, că nu calcă decît unde e sigur că va întîlni pămînt statornic. Fără a se lăuda și a minți, ca dușmanii săi, el s-a păstrat multă vreme teafăr, nevătămat, sigur pe el și oastea sa, deopotrivă. Dar o putere mai mare decît voința lui îi tira spre pieire.

La jumătatea lui mai, cu toate protestările repetite ale lui Strogonov, care voia să scape într-un chip sau în altul pe Ipsilanti, turcii din Silistra, cei din Giurgiu trecură apa de hotar. Pașa Silistrei era comandantul lor suprem. Nu li se vorbise în porunca de trecere decît de o răscoală ce trebuie zdrobită, răscoala lui Ipsilanti. Toate silințele lui Tudor fuseseră zădarnice. Turcii nu-l cunoșteau, nu-l recunoșteau, nu voiau să știe de dînsul, să-i răspundă, să-i propuie nimic. În Țara Românească, pămîntul împăratului, nu puteau fi decît robi și dușmani.

Cap. IV

RETRAGEREA, PRINDEREA ȘI MOARTEA LUI TUDOR

La 15 mai, Tudor pleacă din București, fără să dea nici o înștiințare, lăsînd la Cotroceni un singur călugăr stăpîn pe rămășițele taberei. Cu două zile înainte, el ceruse boierilor de la Belvedere numai să iscălească o protestare către congresul cel mare pentru pacea Europei strîns la Laybach. Firește că era o formalitate de la care nu se putea aștepta nimic folositor. Ce erau să facă stăpîniții de la Laybach unui biet popor nenorocit, pe care-l năvăleau și-l prădau din două părți creștinii și păgînii și a cărui ridicare armată fusese lipsită de ajutorul neapărat al boierimii! Sava se dăduse și el în lături, așezîndu-și arnăuți la minăstirile din marginea Bucureștilor, Mărcuța și Plumbuita. Orașul se pustiise acum cu totul. Toată boierimea luase drumul Brașovului. Vornicul Manu, care era spătarul de atunci, adică păzitorul bunei rînduiei, închise porțile Mitropoliei, de unde fugise păstorul pentru a nu se mai întoarce niciodată în locul de cinste, de unde nu știuse călăuzi, nici cîrmui în clipa cea mare, care hotări despre toate. Nu mai era acum nimeni, care să poată vorbi cu oamenii împărătești. Peste cîteva ceasuri, o ceată de 1000 de turci intră în București, venind de pe drumul Giurgiului.

Ce putea face Tudor? Un singur lucru, afară de închinare, care ar fi fost o jertfă a vieții. Să se întoarcă în Oltenia sa, unde Caimacamul, care se opoșise la Calafat, nu pornise încă spre Craiova. Să aștepte sub arme în cuprinsul celor cinci județe, unde stătea Solomon cu o oaste bună, unde minăstirile, foarte bine pregătite, erau ale lui.

Drumul spre Slatina nu-l putea lua. În cîteva zile turcii erau slobozi să se răspîndească asupra șesului întreg, și el nu se învoia cu nici un preț să se lupte cu dînșii. Trebui să se urce deci la munte, să caute, pe la Găiești și Pitești, alt vad al Oltului.

În cale, el era să întîmpine însă neapărat pe eteriști. Cu dinșii nu voia să se unească cu nici un chip: el n-avea de ce să caute a împărtăși pieirea lor apropiată. La dușmănie se putea aștepta, și desigur că înaintea plecării el va fi luat măsurile ce i se păreau îndestulătoare pentru a se asigura de credința străinilor, a „gospodarilor“ Machedonschi și Prodan. Era hotărit să lupte cu acei care ar voi să-i taie calea.

Se spune că Iordachi, care alcătua aripa stîngă a oștii eteriste, îndreptată cu fața spre Dunăre, ar fi vestit pe Tudor, încă înainte de popasul Găieștilor, că nu-l va lăsa să treacă spre Pitești. Se puse la cale atunci o întîlnire a celor doi căpitani, și Iordachi văzînd că oastea pandurilor întrece cu mult pe arnăuții săi, căută să se îndreptățească. Tudor înaintă atunci pînă la Golești, la capătul muncelilor.

El ținea ca ai lui să fie curați de invinuirea de jefuitori, care stîrnea ură împotriva grecilor lui Ipsilanti. Era însă foarte greu a se împiedica de la prădăciuni și alte neorînduieli o astfel de oștire a întîmplării, în care venise oricine cu apucăturile și cu păcatele sale. Asprimea lui Tudor, care mergea pînă la osînda cu moartea, era socotită ca o nedreptate și o dovadă de inimă rea. De la început chiar, el era mai mult temut decît iubit de ai săi, care fusese mînați în tabăra lui de o suferință veche, ce nu se mai putea îndura, și nu atîta de farmecul pe care l-ar fi răspîndit în juru-i omul tăcut și întunecat, cu aspră căutătură pătrunzătoare și gura arareori încheștată.

Nu-l iubeau mai ales căpitania, care voiau măcar, acum cînd lucrurile se încurcaseră așa de mult, să se întoarcă pe la casele lor cu o răsplată a muncii de pînă atunci. Tudor vedea bine că acești oameni nu țîn la dînsul, și el știa că începătorii dezbinării sînt cei doi bulgari, „gospodarii“. Dar nu cuteza să puie mîna pe dinșii și, în necazul lui, în frămîntarea de suflet ce-l chinuia, el spînzură pe un fruntaș al pandurilor, Urdăreanu. Apoi se culcă în foișorul din curtea Goleștilor și adormi de cel din urmă somn de om slobod, care-i era îngăduit de soartă.

La 21, a doua zi, Iordachi veni din Pitești, sub cuvânt că vrea să-l vadă iarăși pe fratele Tudor. Căpitanii erau de față, și, într-o anume clipă, arnăutul ceru acestora pe „Domnul” lor cel crud, care trebuie dus la beizadea, să răspundă pentru morțile de om ce poruncise. Mulțimea stătu uimită în calea lui Tudor, care pleca sub pază, între trădători și sub ochii lui Iordachi. E o veșnică pată pentru oastea lui că nimeni nu se ridică spre împotrivire, ci doar cite unul, văzind sfărîmată puterea strașnică ce-l stăpînise, va fi lăcrimat în taină. Întîia noapte o petrecu prinsul, care-și socotea viața încheiată, în Pitești; apoi o ceată de mavrofori, de eteriști în mundire negre, îl luară în mijlocul lor, pe o căruță de poștă, și-l duseră la Cîmpulung. La Tîrgoviște, ținta dureroasei călătorii, el intra în fiare, cu picioarele legate sub burta calului.

L-au judecat? El nu era om să răspundă. L-au osîndit? Ce preț putea să aibă osînda de la astfel de judecători! A fost omorît noaptea în marginea orașului, sub geana dealului de pe care priveghează mînăstirea Dealului, cu rămășițele pămîntești ale lui Mihai Viteazul. Călăi i-au fost trei „ostași”, care nu stătuseră niciodată în fața dușmanului, „patrioții” greci din Rusia: Orfano, Cavaleropulo și Gornovschi. Îl ciocîrtiră cu iataganele la ceasurile de noapte, cînd fac isprăvi tîlharii, înspre ziua de 27 mai 1821, în marginea Tîrgoviștei. Acești creștini, care luptau sub steaguri sfințite pentru liberarea celor ce cred în Hristos, zvirliră într-o fîntină trupul spintecat, care nu s-a învrednicit niciodată de îngropare. Țăranul acesta făcuse într-adevăr un mare păcat: voise ca în țara lui să aibă parte de fericire și de putere săracii neamului românesc.

★

Peste cîteva săptămîni (7 iunie) grecii care țineau după ei, sub comanda lui Prodan și Machedonschi, sfărîmăturile oștirii pandurilor, fură sfărîmați de turci la Drăgășanii Vilcei. Alexandru Ipsilanti fugi în Ardeal și suferi mulți

ani închisoarea în cetatea de la Muncaciu, a Maramureşului. A ieşit neom de acolo, şi a pierit în curînd.

Iar, puţin timp după aceia (7 august), Sava se prăvălea mort de gloanţe turceşti, în Curtea Bucureştilor, unde fusese ispitit prin trădare.

Şi poate că auzind de această răsplată vreunul din pandurii, care blestemaseră fapta de vînzare a căpitanilor lor, se va fi gîndit la vorba scrisă de Tudor la început acelor care voiau să-i mănince capul: „*De va fi Dumnezeu viu, va vedea şi va judeca*“.

NOTĂ

ISTORIA LUI TUDOR A SCRIS-O C. D. ARICESCU (*ISTORIA REVOLUȚIUNII ROMÂNE DE LA 1821*, CRAIOVA 1874). UNELE ȘTIRI NOI SE ADAUGĂ ÎN V.A. URECHIAȘ (*ISTORIA ROMÂNILOR*, XIII, BUCUREȘTI, 1901). DACĂ AM SCRIS ACESTE PAGINI M-A ÎNDEMNAT MARELE NUMĂR DE LĂMURIRI NECUNOSCUTE, CE SE AFLĂ ÎN CORESPONDENȚA CONSULULUI, AGENTULUI AUSTRIAC DIN BUCUREȘTI, PRECUM ȘI DESCOPERIREA UNUI ȘIR DE SCRISORI NEGUSTOREȘTI, MAI ALES DIN OLTENIA, PENTRU ANUL 1821. AM ȚINUT SĂ SCOT LA IVEALĂ ȘI UNELE LEGĂTURI FĂRĂ CARE NU SE POATE ÎNȚELEGE FAPTA LUI TUDOR ȘI SĂ STATORNICESC ANUMITE JUDECĂȚI CU PRIVIRE LA OAMENI ȘI LA ÎMPREJURĂRI. PENTRU POVESTIRILE VECHI, ÎNTREBUINȚATE LA ARICESCU, CU MULTĂ LUARE AMINTE ȘI O ÎNCREDERE OARBĂ, NU M-AM COBORÎT DIN NOU LA IZVOR.

București, 1906.

CUPRINS

<i>Introducere</i>	5
<i>Notă a supraediției</i>	53
Înțelesul cuvîntului de „ <i>țară</i> “	59
Apariția dacilor: epoca lui Boierebista	63
Ofensiva dacă: Măria Sa Decebal	70
Creația românească:	78
Formele de viață	
„ <i>Legea</i> “ românească	
Neamul	
Grupările politice fundamentale	
Imperiul cumanilor și domnia lui Basarabă	139
Rostul lui Mircea Vodă I-ii	147
În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun	153
Cruciatul de sînge român Ioan al lui Voicu din	
Inidioara (Huniadi)	165
Caracteristica lui Ștefan cel Mare	228
O familie domnească în exil	232
Istoria lui Mihai Viteazul pentru poporul românesc	291
Valoarea națională a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu	341
Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir	346
Un apărător al săracilor: „ <i>Domnul Tudor</i> “ din Vladimir (1780—1821).	355

Colecția LYCEUM, colecție pe care Editura Albatros o dedică unei categorii precis delimitate de cititori — elevii din clasele superioare ale școlii de cultură generală — propunându-și să-i ajute prin „volumele de informare literară, artistică, științifică” pe care le publică să-și îmbogățească cunoștințele acumulate în cursul procesului de învățămînt; colecție care — prin nivelul său, prin rigoarea aparatului critic și informațiile bogate pe care le integrează — se dovedește, în același timp, utilă pentru munca la clasă a cadrelor didactice. În mod firesc, spațiul afectat literaturii într-un asemenea context — și îndeosebi literaturii naționale — este preponderent. Cele o sută de volume — apărute din 1967 și pînă în prezent — consacrate operei unora dintre scriitorii de seamă ai literaturii române, jalonează, de altfel, momentele principale ale evoluției poeziei, prozei sau criticii, oferind un material mult mai bogat decît cel care îl solicită, în mod obișnuit, școala generală. Astfel, încît, deși sînt concepute avînd în vedere utilitatea lor pentru tîncrețul studios — aparatul critic care însoțește fiecare volum subliniază această finalitate — edițiile tipărite în colecția Lyceum pot interesa în egală măsură un public mult mai larg, cu atît mai mult cu cît unele dintre aceste ediții își propun să realizeze, pentru prima dată, obiective importante pentru configurarea patrimoniului culturii noastre naționale.

SCÎNTEIA

28 iulie, 1970

**În cursul anului 1971
în colecția LYCEUM**

vor apărea:

Petru Maior	ISTORIA PENTRU ÎNCEPUTUL ROMÂNILOR ÎN DACIA, VOL. I—II
D. Bolintineanu	PAGINI ALESE
G. Coșbuc	POEZII
Al. Vlahuță	PAGINI ALESE
I. Al. Brătescu-Voinoști	ÎNTUNERIC ȘI LUMINĂ
Dimitrie Onciul	STUDII DE ISTORIE
Lucian Blaga	PAGINI ALESE, VOL. I—II
Eugen Jebeleanu	POEZII
* * *	STUDII EMINESCIENE
* * *	JUNIMEA, VOL. I, II
* * *	PROBLEME ȘI EXERCITII DE GRAMATICĂ
* * *	ANALIZE LITERARE ȘI STILISTICE
* * *	LEGENDE MITOLOGICE
* * *	ANTOLOGIA POEZIEI LATINE
Dante	DIVINA COMEDIE. INFERNUL, VOL. I—II.
W. Shakespeare	TEATRU, VOL. I—II
N. Gogol	SERILE ÎN CĂTUNUL DE LÎNGĂ DIKANKA
Guy de Maupassant	SCHIȚE ȘI NUVELE
* * *	ILUMINISMUL ÎN LITERATURA EUROPEANĂ, VOL. I—II
G. Bălan	ISTORIA MUZICII UNIVERSALE
Ștefan Bălan și Igor Ivanov	SCURTĂ ISTORIE A MECANICII
I.C. Boghițoiu	CONSTRUIȚI MODELE CIBERNETICE

Florica T. Câmpan	A DOUA CARTE CU PROBLEME CELEBRE
Petre Constantinescu	JOCURI ȘI PROBLEME DISTRACTIVE
Grigore Davidescu	BREVETELE VIETȚII
Eugen Rusu	DE LA THALÈS LA EINSTEIN
Gh. Stănciulescu	RADIOTEHNICĂ ȘI RADIOAMATORISM

**Cărțile apărute în
COLECȚIA LYCEUM
le puteți procura:**

- prin librăriile de la orașe și sate;
- prin secțiile de librării ale cooperativelor de consum;
- prin difuzorii de cărți din întreprinderi și instituții;
- prin difuzorii de cărți din comune și sate;
- prin comenzi adresate librăriei „Cartea prin poștă“, Cal. Șerban Vodă, nr. 43, sectorul 5, București, sau librăriei „Cartea prin poștă“, str. Sergent Nuțu Ion nr. 8—12, sector 6, București.

Lector : MARIETA CROICU

Apărut 1971. Comanda nr. 8859. Coli de tipar 26.

Tiparul executat sub comanda nr. 1045
la Combinatul Poligrafic „Casa Scin-
teli”, Piața Scinteli nr. 1, București,
Republica Socialistă România

Editura Albatros

Dar nu numai ca adunător de documente te-ai manifestat pe cîmpul istoriei, ci și ca închegător de dezvoltare a trecutului și pe acest cărîm ți-ai întins cercetările în toate direcțiile: politică, economică, culturală, literară, artistică, religioasă și militară. Ar fi aproape tot atît de greu a istovi enumerarea lucrărilor d-tale în cîmpul istoriografiei propriu-zise, precum e anevoie de a socoti toate publicațiile d-tale documentale — și pe lîngă toate acestea ai mai aflat timpul de a ne da interesante descrieri de călătorie prin deosebitele țări locuite de români, încît te întrebi cu înminunare, cum a putut un creier să conceapă atîtea lucrări și o mîină să le scrie, mai ales dacă adăugăm la această activitate susținută, și aceea mai mărunță, dar tot atît de răpitoare de timp, a ziaristicii — și doar ești încă om tînăr. Mi se pare că nu ai împlinit încă 40 de ani.

A. D. Xenopol